

PHRYG KAYA ALTARLARI
(Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İlleri Yüzey Araştırması İçerisinde)
Rahşan TAMSÜ
Yüksek Lisans Tezi
Eskişehir-2004

Yüksek Lisans Tezi
Rahşan Tamsü

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

PHRYG KAYA ALTARLARI

(Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Yüzey Araştırması Işığında)

Rahşan TAMSÜ

Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mart 2004

Danışman: Yard. Doç. Dr. Taciser SİVAS

Phrygler, M.Ö.1.bin yılın ilk yarısında Anadolu Demir Çağ Krallıkları içinde önemli bir yere sahiptir.

Arkeolojik ve epigrafik belgeler Phryg dininde Anadolu kökenli Ana Tanrıça'nın Phrygler için adeta tek tanrı olarak Matar şeklinde tapınım gördüğünü gözler önüne sermiştir. Bu Tanrıça doğanın ve bereketin temsilcisidir. Kayaya oyulmuş çok sayıdaki kült anıtı Tanrıça Matar'a duyulan derin saygı ve bağlılığın kanıtıdır. Anıtsal kaya fasatları, basamaklı altarlara ve nişler bu anıtların en orijinal ve en gösterişli örneklerini oluşturur.

Bizim çalışmamızda basamaklı Phryg kaya altarlara ele alınmıştır. Bu altarlara, kayalara oyulmuş üç boyutlu anıtlardır ve kaya basamakları ile tanrıçayı simgeleyen kaya idollerinden oluşurlar. İlk aşamada arkeolojik çalışmalarla saptanmış olan 83 altarlara katalogu hazırlanmıştır. Bu katalogda her bir anıtın detaylı tanımı, fotoğrafı, plan ve çizimleri yer almaktadır. İkinci aşamada ele alınan Phryg altarlara ile Anadolu ve çevre kültürlerindeki benzer altarlara karşılaştırılmıştır. Son olarak Phryg altarlara mimari ve işlevsel kimliği irdelenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The Phrygians have a special place among the Iron Age Kingdoms of Anatolia in the first half of the 1st millennium B.C.

The archaeological and epigraphical evidence for Phrygian religious cult indicates that the major divinity was a goddess known to the Phrygians as Matar/Mother Goddess who has her origin in Anatolia. She is the goddess of nature and fertility. The prominence of Matar is demonstrated by a series of religious rock monuments. The monumental rock facades, the stepped altars and the niches are the most original and impressive types of these monuments.

In our study the Phrygian rock cut stepped altars have been studied. These altars are three dimensional monuments carved out in isolated rocks. They are composed of steps and idols which symbolize the goddess. On the first step, 83 Phrygian rock cut stepped altars which were discovered during the archaeological surveys have been catalogued. This catalogue contains detail definition, photographs, plan and section drawings of every altar. On the second step the Phrygian altars under consideration have been compared with other similar altars of Anatolia and the surrounding cultures. Finally the study has tried to comment on the architectural and functional characteristics of Phrygian altars.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Rahşan TAMSÜ'nün "Phryg Kaya Altarları (Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İlleri Yüzey Araştırması Işığında)" başlıklı tezi 14 Nisan 2004 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisanüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Yrd.Doç.Dr. Taciser SİVAS

Üye : Yrd.Doç.Dr.FeriştahSOYKAL-ALANYALI

Üye : Yrd.Doç.Dr. Hakan SİVAS

Prof. Dr. Nurihan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Rahşan Tamsü

Doğanın, bolluk ve bereketin, yaşamın kendisi, Phryg toplumunda Matar Kubileya ile özdeşleştirilmiştir. Phrygler uçsuz bucaksız doğayı, berekete, bolluğa yönelik eylemler için anıtsal ve küçük boyutta kült anıtlarıyla donatmışlardır. Bu kült anıtlarından, fasilardan sonra önemli bir anıt grubu da, Yüksek Lisans Çalışmamızın konusunu oluşturan kaya altarıdır.

Bizi hem arazi hem de büro çalışmasından oluşan, zevkli bir o kadar da meşakkatli bir çalışmaya yönlendiren, tezimin her aşamasında her türlü destek ve yardımını esirgemeyen, görüşlerini benimle paylaşıp yol gösteren, bu anlamda da konuya bakış açımın genişlemesini sağlayan, değerli hocam Yard. Doç. Dr. Taciser SİVAS'a, en derin saygı ve sevgilerimi sunar teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmalarımız sırasında tez konumuyla ilgili her aşamada bilgilerinden faydalandığım değerli hocalarım, Yard.Doç.Dr.Hakan SİVAS'a, Yard. Doç. Dr. Feriştah Soykal ALANYALI'ya ve Yard. Doç. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI 'ya teşekkürlerimi sunarım.

Anadolu Üniversitesi Araştırma Projeleri Komisyonu Başkanlığına, maddi desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin gerek arazi gerekse büro çalışmalarında, fotoğraf çekimi ve çizim aşamasında yardımcı olan sevgili arkadaşım Öğr.Gör.Yusuf POLAT'a, arazi çalışmalarımızda bana eşlik eden Tarih Bölümü mezunu arkadaşlarım Kenan ÖZKAN, Selçuk ÇOLAKOĞLU'na, kütüphane çalışmalarında yardımcı olan sevgili kardeşim Neslihan TAMSÜ'ye, tezimde kullanmış olduğum yabancı kaynakların, büyük bir titizlikle çevirilerini yapan ve vaktinde yetiştiren Orman Mühendisi sayın Ertan KORAY'a teşekkürü zevkli bir borç bilirim.

Tezimin yazım aşamasında, levhalar bölümünün hazırlanmasında büyük bir titizlik ve özveri ile çalışan sevgili arkadaşlarım Arkeolog Jülide S.YİNESOR'a, Klasik Arkeoloji Bölümü Yüksek Lisans öğrencisi Melike KAVLAĞOĞLU'na, Öğr. Gör. Yusuf POLAT'a, yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen sevgili arkadaşım, Tarih öğretmeni, Ufuk ATAŞ'a, teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin çeşitli aşamalarında manevi desteğiyle beni çalışmalarında destekleyen, sevgili arkadaşım Eczacılık Bölümü Arř. Gör. Gülřen AKALIN'a, tezimin her aşamasında her türlü destek ve yardımlarını gördüğüm en değerli varlıklarım olan, sevgili aileme sonsuz teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PHRYG SİYASİ VE KÜLTÜR TARİHİNİN ANA HATLARI

1. PHRYG SİYASİ TARİHİ.....	4
2. KÜLTÜREL YAPI.....	8

İKİNCİ BÖLÜM

PHRYG DİNİ VE KÜLT ANITLARI

1. PHRYG DİNİ VE ANA TANRIÇA İNANCI.....	12
1.1. Anadolu'da Neolitik Çağdan Erken Demir Çağlarına Kadar Ana Tanrıça İnancına Genel Bakış.....	13
1.2. Phryg Ana Tanrıçası– Matar Kubileya.....	19
2. ANA TANRIÇA/MATAR KUBİLEYA'NIN GÖRSEL BETİMLERİ.....	21
2.1. İdol Şeklindeki Betimler.....	21
2.2. Antropomorfik Betimler.....	24

3. ANA TANRIÇA/MATAR KUBİLEYA'NIN KÜLT ANITLARI.....	28
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PHRYG KAYA ALTARLARININ TİPOLOJİSİ VE KATALOĞU

1. ALTARLARIN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ.....	32
2. KAYA ALTARLARININ YAYILIM ALANLARI.....	34
3. TİPOLOJİ.....	36
4. KATALOG.....	40
4. 1. Eskişehir Yöresi.....	40
4.1.1. Midas/Yazlıhkaya Altarları.....	41
4.1.2. Dümrek/Kalebaşı Mevkii Altarları.....	57
4.1.3. Zey Köyü Altarları.....	62
4.1.4. Tekören Altarı.....	63
4. 2. Afyonkarahisar Yöresi.....	64
4.2.1. Köhnüş Vadisi Altarları.....	64
4.2.2. Demirli/Menekşe Kayalıkları Altarları.....	66
4.2.3. Döğer/Büyük Kapı Kaya Altarı.....	68
4.3. Kütahya Yöresi.....	69
4.3.1. Sabuncupınar/Fındık Asar Kale Yerleşmesi Altarları.....	69
4.4. Çorum / Alacahöyük.....	82
4.4.1. Kalehisar Tepesi Altarı.....	82
5. ALTARLARDA MEYDANA GELEN BOZULMALAR, KORUMA TEKNİKLERİ VE YÖNTEMLERİ.....	84
5.1. Fiziksel, Kimyasal ve Biyolojik Bozulmalar.....	84
5.2. Pasif ve Aktif Koruma Yöntemleri.....	85
6. DEĞERLENDİRME.....	86

6.1. Eskişehir Yöresi Altarlarının Mimari Değerlendirilmesi.....	86
6.2. Afyonkarahisar Yöresi Altarlarının Mimari Değerlendirilmesi.....	91
6.3. Kütahya Yöresi Altarlarının Mimari Değerlendirilmesi.....	93-94
6.4. İşlevsel Kimlik ve Tarihlendirme Sorunu.....	99

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU VE ÇEVRE KÜLTÜRLERDE BULUNAN KAYA ALTARLARI

1. ANADOLU.....	105
2. ÇEVRE KÜLTÜRLER.....	111
SONUÇ.....	114
EKLER.....	118
KAYNAKÇA.....	305

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Phryg Kaya Altarları Tipolojisi.

Şekil 1:1. İdollü Basamaklı Altarlar.

Şekil 1:2. Kavis Şeklinde Stilize İdollü Altarlar.

Şekil 1:3. İdolsüz, En Üstte Platformu Bulunan Altarlar.

Şekil 2: Yazılıkaya Altarlarının Yön-Tipoloji-Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 2:1. Yazılıkaya Altarlarının Yön Grafiği.

Şekil 2:2. Yazılıkaya Altarlarının Tipoloji Grafiği.

Şekil 2:3. Yazılıkaya Altarlarının Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 3: Dümrek / Kalebaşı Mevkii Altarlarının Yön-Tipoloji –Basamak Sayısı Grafiği

Şekil 3:1. Dümrek / Kalebaşı Mevkii Altarlarının Yön Grafiği.

Şekil 3:2. Dümrek / Kalebaşı Mevkii Altarlarının Tipoloji Grafiği.

Şekil 3:3. Dümrek / Kalebaşı Mevkii Altarlarının Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 4: Köhnüş Vadisi/Demirli Köyü Menekşe Kaya ve Büyük Kapı Kaya Altarlarının Yön-Tipoloji-Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 4:1. Köhnüş Vadisi/Demirli Köyü Menekşe Kaya ve Büyük Kapı Kaya Altarlarının Yön Grafiği.

Şekil 4:2. Köhnüş Vadisi/Demirli Köyü Menekşe Kaya ve Büyük Kapı Kaya Altarlarının Tipoloji Grafiği.

Şekil 4:3. Köhnüş Vadisi/Demirli Köyü Menekşe Kaya ve Büyük Kapı Kaya Altarlarının Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 5: Fındık Asar Kale Altarlarının Yön-Tipoloji-Basamak Sayısı Grafiği

Şekil 5:1. Fındık Asar Kale Yerleşmesindeki Altarların Yön Grafiği.

Şekil 5:2. Fındık Asar Kale Yerleşmesindeki Altarların Tipoloji Grafiği.

Şekil 5:3. Fındık Asar Kale Yerleşmesindeki Altarların Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 6: Eskişehir- Afyonkarahisar –Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarların Genel Yön-Tipoloji-Basamak Sayısı Grafiği.

Şekil 6: 1. Eskişehir- Afyonkarahisar –Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarların Genel Yön Grafiği.

Şekil 6: 2. Eskişehir- Afyonkarahisar –Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarların Genel Tipoloji Grafiği.

Şekil 6: 3. Eskişehir- Afyonkarahisar –Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarların Genel Basamak Sayısı Grafiği.

KISALTMALAR

AA	Archäologischer Anzeiger.
ADC	Anadolu Demir Çağları Sempozyumu.
AfO	Archiv für Orientforschung.
AIAC	The Proceedings of the Anatolian Iron Age Colloquium.
AJA	American Journal of Archaeology.
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt.
AS	Anatolian Studies.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı.
Ath. Mitt.	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
AVP	Altertümer von Pergamon.
AW	Antike Welt.
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
CAH	Cambridge Ancient History.
CARC	Cybele, Attis and Related Cults.
DAO	Der Alte Orient.
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EKAYA	Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması.
Ist. Mitt.	Istanbul Mitteilungen.
JHS	Journal of Hellenistic Studies.
JRS	Journal of Roman Studies.
Klio	Beiträge zur alten Geschichte, Berlin.
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft.
OLZ	Orientalische Literaturzeitung.
RE	Real-Encyclopädie.
Röm. Mitt.	Römischen Mitteilungen.
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi.
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.

GİRİŞ

Modern insanın ortaya çıktığı Paleolitik dönemden itibaren insanoğlu bir çok şeyi öğrenirken çeşitli keşiflerde bulunmuştur. Aslında keşfettikleri şey var olanı sorgulamak ya da fark etmekten ibarettir. Bu keşifler sonucunda, çevresinde olup biten şeylerin tek başına var olmadığını, bunu yapan yaratıcı gücün olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Din dediğimiz kavram da bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Din duygusu, insan yüreğinin derinliklerinde keşfedilebilecek en karmaşık eğilimlerden biridir. Bu temel eğilimin çerçevesinde yaşam üzerine, evren üzerine, öbür dünya üzerine her türden atılımlar, meraklar; her çeşitten kaygılar ve heyecanlar toplanmıştır. Din, açık belirli bir düşünceden çok, derin bir duygudur; bu duyguya göre sonlu varlığın dar yaşamı, sonsuz bir gerçeğin egemenliği altındadır. Spinoza'nın etkisi altında kalmış olan XIX. yüzyıl Alman filozoflarından Schelling'e (1775-1854) göre "din, bizim varlığımızın varlıkla olan mutlak birleşmesidir. Bundan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: "Din, varlığımızdaki her karşıtlığa ve varlıklardaki her çelişkiye son veren bir olgudur." Max Müller'e (1823–1900) göre ise din, kavranılmayanı kavramak, anlatılmayanı anlatmak için yapılmış bir çaba, sonsuzluğa yönelen bir özleyiştir. Aynı zamanda din "ruhun bir yetisidir ki, duyulardan ve akıldan bağımsız olarak, insanı sonsuzu kavrayacak hale getirir. Çünkü sonlunun ötesinde, sonlunun ardında, sonlunun altında, sonlunun üstünde, sonlunun kendi içinde sonsuz hep vardır."¹

Bütün inançların temelinde doğa olayları, doğum, ölüm ve korku yatmaktadır. Diğer bir deyişle inanç sisteminin özünde açıklanamayan bugün büyük bir bölümü doğal olaylar diye adlandırdığımız olaylar yatmaktadır. Doğanın tabii döngüsü içinde gerçekleşen, ancak o dönemlerde açıklanamayan olaylar insanoğlu için her zaman olağanüstü bir durum arz etmiştir. Bu nedenle, Eskiçağ'da çok tanrılı dinler ortaya çıkmıştır. Her açıklanamayan olay çoğu zaman bir tanrı ya da tanrıçaya bağlanmıştır. Böylece hangi olay o toplumu ürkütüyor, ya da fayda sağlıyorsa bunun nedeni olarak bir tanrı ya da tanrıçayı görerek, ona inanmışlar ve çeşitli ritüellerle de şükran duygularını göstermişlerdir.

Hayatta kalabilmek için, beslenmenin, barınmanın ve çeşitli olaylara karşı korunmanın gerekliliğini anlayan insanoğlunun ilk gelişimleri de bu alanlarda olmuştur.

¹ F. Challaye, **Dinler Tarihi**, (Çeviren: Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1998, s. 213.

Avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını uzunca bir süre karşılamışlarsa da, var olan kaynakların azalması, ekolojinin değişmesi sonucunda üretime ihtiyaç duyulmuş ve tarım faaliyetlerine geçiş gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda besin maddelerinin üretimi, yerleşik bir kültürün keşfi olmuştur. Yani göçebe yaşam, yerini yerleşik düzene bırakmıştır. Bu yüzden de bereketli, verimli topraklar her zaman insan yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda da soyların devamı, bolluk ve bereketin sağlanması, kadının doğurganlığı, üretkenliği ile bağlantılı olarak Anadolu'da Neolitik dönemden itibaren Ana Tanrıça inancını ortaya çıkarmış ve bu inanç tarihsel süreç içinde varlığını farklı kültürlerde göstermiştir.

Hazırlamış olduğumuz yüksek lisans çalışmasında, bu kültürlerden M.Ö. I. binyıl'ın ilk yarısında güçlü bir siyasi devlet ve uygarlık olarak ortaya çıkan Phryglerin, çok tanrılı inanç sistemi içinde, adeta tek tanrı olarak tapınım gören bolluk ve bereketin sembolü Ana Tanrıça Matar Kubileya inancı ile doğrudan ilintili, Tanrıça'ya tapınımın gerçekleştirildiği kült yapılarından biri olan kaya altarlara ele alınmıştır.

Phryglerin adeta tek tanrı olarak inandıkları Matar veya Matar Areyastin, Matar Kubileya, insanoğlu'nun yaşam kaynağı, bolluk ve bereketin kendisi olarak tapınım görmüştür. Bu düşünceden yola çıkarak Phryg halkı, Tanrıçalarının doğada, kayaların içinde yaşadığına inanmıştır. Tanrıçaları Matar Kubileya için doğada hazır bulunan ve kolay işlenebilen ana kayayı kullanarak, yerleşim alanlarının girişlerinde, yüksek yerlerde, su kıyılarında ve tarla kenarlarında, bazen de kale girişlerinde berekete, bolluğa ve korunmaya yönelik ritüeller için, küçük ve anıtsal boyutlarda, fasad, altar ve nişlerden oluşan kült anıtlarını yapmışlardır.

Çalışmamızda amacımız, Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar il sınırları içerisinde, gerek Yard. Doç. Dr. Taciser SİVAS'ın, 1992-1996 yıllarında doktora çalışması kapsamında yaptığı araştırmalarda, gerekse 2001 yılından itibaren yine Taciser SİVAS'ın başkanlığında bizim de bulunduğumuz bir ekip ile bölgede yürütülen yüzey araştırmalarında tespit edilen kaya altarlara tipolojilerini oluşturmak, belirleyici özelliklerini saptamak, yerleşimlere göre dağılımlarını ve farklılıklarını tespit ederek, Ana Tanrıça Matar Kubileya inancı ile kaya altarlara arasındaki ilişkinin niteliğini belirlemektir.

Çalışmamıza başlarken, arazi, büro ve kütüphane çalışması olmak üzere üç aşamalı bir çalışma programı planlanmıştır. Araştırmamızın temelini oluşturan arazi

çalışması gerek Yard. Doç. Dr. Taciser SİVAS'ın başkanlığında 2001-2002 yılları Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya il sınırları içinde (EKAYA 2001-2002) yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında, gerekse de yıl içinde uygun hava koşullarında, hafta sonları yapılmıştır. Arazi çalışmalarında Eskişehir- Afyonkarahisar-Kütahya il sınırları içinde yüzey araştırmalarında tesbit edilen altarlara herbirinin siyah-beyaz ve renkli fotoğrafları ile diaları çekilmiş, plan ve kesit çizimleri yapılarak yerinde belgelenmiştir.

Arazide çizimi yapılan kaya altarlara büro çalışmalarında değerlendirilerek, aydıngere çizimleri yapılmıştır. Altarlara belli bir katalog sistemine göre tanımları yapılmış ve tipolojilerine göre alt başlıklar altında dosyaları hazırlanmıştır. Tespit edilen kaya altarlara kütüphane çalışmaları ile değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar için, İstanbul ve Ankara'daki, Alman, İngiliz, Amerikan Arkeoloji Enstitülerinin kütüphaneleri kullanılmıştır.

Çalışmamızın son aşamasında hem kütüphane hem de arazi çalışmalarımızdan elde edilen veriler ışığında Phryglerde kaya altara geleneğinin başlangıcı, bu yapıların mimari işlevsel açıdan genel değerlendirmeleri ile Anadolu ve çevre kültürlerdeki benzer örneklerle karşılaştırmaları yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda birinci bölümde genel hatları ile Phryg siyasi ve Kültür tarihi hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde Anadolu'da Ana Tanrıça inancı ve kült yapıları, üçüncü bölümde çalışmamızın konusunu oluşturan kaya altarlara kataloğu, altarlara değerlendirilmesi ile birlikte altarlarda meydana gelen bozulmalar ve koruma yöntemleri, dördüncü bölümde Phryg kaya altarlara ile benzer mimari özelliklere sahip Anadolu ve Çevre kültürlerde bulunan altarlara ait bilgiler verilmiştir. Sonuç bölümünde ise, Phryg altarlara kataloğu mimari ve işlevsel açıdan genel değerlendirmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

PHRYG SİYASİ VE KÜLTÜR TARİHİNİN ANA HATLARI

1. PHRYG SİYASİ TARİHİ

Phrygler, M.Ö. 1200'lerden itibaren Makedonia ve Thrakia'dan dalgalar halinde Anadolu'ya göç eden Thrak kökenli bir topluluktur.² Orta Anadolu'da M.Ö. IX. yüzyıl'dan itibaren siyasi bir güç olarak çok renkli büyük bir uygarlık kurmuşlardır.³

Arkeolojik ve epigrafik buluntular, Phrygler'in Klasik Phrygia Bölgesi'nden çok daha geniş bir alana yayıldıklarını göstermektedir. Bu alanın sınırları kesin olarak saptanamamakla birlikte Phrygler'in Halys'in (Kızılırmak) doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar etki alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır.⁴ Ancak en etkili oldukları bölge, günümüzde Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında kalan ve klasik dönemde Küçük Phrygia (Phrygia Epictetos) olarak adlandırılan bölgedir.⁵ Coğrafyacılar tarafından İç Batı Anadolu eşiği olarak adlandırılan bölge, bir yandan İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı kesimini çevirirken, diğer yandan da denize dikey olarak uzanan dağlar arasındaki vadiler ile Ege ve Marmara Denizi kıyılarına doğru açılır. Konumu itibariyle İç Anadolu Bölgesi'nin batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı birleştiren yolların düğüm noktasıdır. Hem stratejik savunmaya yönelik uygun arazi yapısı hem de tarıma elverişli geniş ovaların bulunması Phrygler'in bu bölgede güçlü konuma ulaşmalarını sağlamıştır.

² Phryglerin kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P. Carrington, " The Heroic Age of Phrygia in the Ancient Literature", AS, XXVII: 117-127, (1977), s. 117 vdd.; J. P. Mallory, **In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth**, (London: 1989), s. 30 vdd.; R. Drews, "Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe", *Klio* 75: 9-26, (1993), s. 9 vdd.

³ Gordion'un bu dönemde siyasi bir merkez oluşu ve son tarihlendirmeler ışığında Gordion'un tabakalanması için bkz., K. DeVries ve diğerleri, "New dates for Iron Age Gordion", [http:// antiquity.ac.uk/ProjGall/devries/devries.html](http://antiquity.ac.uk/ProjGall/devries/devries.html). *Antiquity* 77, no. 296, (2003).

⁴ V. Sevin, "Frigler", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, cilt. 2, 248-274, (İstanbul: 1985), s. 248; F. Prayon, **Phrygische Plastik**, (Tübingen: 1987), s. 23; M.J. Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", *CAH* III, vol.2: 619-665, (1991), s. 623; T. Tüfekçi Sivas, **Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları**, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999), s. 34.

⁵ V. Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s.195 vd.

Phryg devletinin bilinen ilk kralı, Gordios'tur.⁶ Ancak Kral Gordios hakkında pek fazla bilgi yoktur. Assur kaynaklarında "Muşkili Mita" olarak adı geçen⁷ ve II. Sargon'un çağdaşı olan, Gordios'un oğlu Midas, efsaneleri ile antik batı kaynaklarına konu olmuş ünlü Phryg kralıdır.⁸ Kral Midas ilk olarak doğuda Kargamış, Urartu ve Tabal krallıklarıyla birlikte Assur'a karşı bir siyaset izlerken, M.Ö 709 yılında ise doğudan gelen Kimmer tehdidine karşı Assur'dan yardım istemiştir. Bu dostluk anlaşmasının ardından Kral Midas batı dünyası ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. Orta Yunanistan'da Delphoi kehanet merkezine arınanlar göndermiş, Anadolu'nun batı kıyılarındaki Aiolia bölgesi kentlerinden olan Kyme kenti kralı Agememnon'un kızı Demodice veya Hermodice ile evlenmiştir.⁹ Samos, Lindos, Paros, Olympia ve Perakhora'daki kutsal alanlara sunulan, Phryg fibulaları, omphaloslu bronz kaseler ve kemerler Phryglerin batı dünyası ile ilişkilerinin düzeyini gösteren en önemli kanıtları oluşturmaktadır.¹⁰ Kral Midas döneminde, yani M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarında Phryg devletinin etki alanı, batıda Ege denizi kıyılarından doğuda Halys (Kızılırmak)'ın diğer yakasına kadar yayılmıştı. Ancak bu dönemde Kimmer etkisi de kendini gösteriyordu. Assur kralı II. Sargon'un bu göçebe halklarla yaptığı savaş sırasında yaşamını yitirmesi ile Phryg kralı Midas Asur desteğini de kaybetmiş oldu. Böylece Kimmer istilaları ile karşı karşıya kalan Phrygler Kimmerlerin karşısında yenilgiye uğradılar.¹¹ Antik kaynaklar bu yenilgi karşısında Kral Midas'ın boğa kanı içerek intihar ettiğini belirtirken,¹² istilanın tarihi konusunda Eusobios, M.Ö 696/695, S.J. Africanus ise, M.Ö. 676 tarihini vermektedir.¹³

⁶ H. Swoboda, "Gordios", **RE**, 7. (1912), s.1590 vdd.; O. W. Muscarella, "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State" **BASOR**, 299/300: 91-101, (1995), s. 97.

⁷ Mellink, 1991, **a.g.e.**, s. 623; G.K. Sams, "Gordion and the Near East in the Early Phrygian Period", **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours, Studies in Honor of Nimet Özgüç**, Ed.: M.J.Mellink, E. Porada ve T. Özgüç (Ankara: 1993), s.549.

⁸ Midas hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. D. Hawkins, "Mita", **RLA**, Band: 8,3/4, 271-273 (1993), 271 vd.

⁹ Pollux, **Onomasticon**, ed. I. Bekkeri, (Berolini: 1846), IX. 83; J. Boardman, **The Greek Overseas**, (London: Thames and Hudson, 1999), s.84.

¹⁰ R. D. Barnett, "Phrygia And The Peoples of Anatolia In The Iron Age", **CAH XXX**, vol. I-II: 3-33, (1967), s.14; O. W. Muscarella, "King Midas of Phrygia and the Greeks", **Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç**, Ed. Kutlu Emre, M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç, (Ankara: 1989), s. 333 vdd.

¹¹ M. T. Tarhan, "Eskiçağ Tarihinde Kimmerler", **AST I**, 109-120, (1983), s.109 vdd.; S. Llyod, **Türkiye'nin Tarihi**, Çeviren: E. Varinlioğlu (Ankara: Tübitak, 2000), s.66.

¹² Strabon, **a.g.e.**, I.III, 21.

¹³ Prayon, 1987, **a.g.e.**, s. 23; Mellink, 1991, **a.g.e.**, s.624; E. M. Bossert, "Zum Datum der Zerstörung des Phrygischen Gordion", **Ist. Mitt.**, 43: 287-292, (1993), s.287.

Yenilgi ile sonuçlanan savaşın ve istilaların sonucunda Phryg kralının ölümünün ardından Phryg krallığı siyasi anlamda gücünü yitirse de tarih sahnesinden silinmemiştir. Gordion'da istilanın ve yıkımların ardından kısa bir süre sonra yeniden yerleşmeler kurulmuştur. Kral ailesinden geriye kalan soylu kesim ise Yukarı Sakarya vadisine ve Kızılırmak'ın doğusundaki Hattuşas (Boğazköy) ve Pazarlı gibi merkezlere yerleşmiştir. Bu merkezlerde M.Ö 547/546 yıllarında Pers istilasına kadar bağımsız bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.¹⁴

Lydia Krallığı'nın yıkılışının ardından Phrygia, Akhamenid Krallığı'nın satraplık sistemi içine alınmıştı. Kappadokia, Paphlagonia ve Hellaspontos ile birlikte Büyük Phrygia Satraplığı'na bağlanmıştı.¹⁵ M.Ö 333'te bölge Büyük İskender'in hakimiyeti altına girer. Bölge, İskender'in ölümünün ardından generalleri arasında çekişme konusu haline gelir. Bölge ilk olarak Antigonos, M.Ö 301 yılında Güney Phrygia bölgesindeki Sultan Dağlarının kuzey eteklerinde kurulmuş olan İpsos'ta yapılan Savaşı'tan sonra Lysimakhos'un, M.Ö 281 yılında Kurupedion Savaşı'nın ardından da Seleukosların eline geçmiştir.¹⁶ M.Ö 277 yılında ise bir Kelt boyu olan ve Anadolu'ya Balkanlar üzerinden gelen Galatlar'ın istilalarına sahne olan bölgenin, Yukarı Sakarya ve Orta Kızılırmak bölümü Galatia olarak adlandırılmıştır.¹⁷ M.Ö 228 tarihinden sonra Bergama Kralı I. Attalos'un denetimine giren bölgenin batı kesimi, M.Ö 190 yılında Roma ve Seleukos Kralı III. Antiochos arasında Manisa yakınlarında gerçekleşen ve Romalıların galibiyetiyle sonuçlanan Magnesia Savaşının ardından, M.Ö 188'de yapılan Apameia Barışı ile, Romalılar tarafından Bergama Krallığı'na verilmiştir. Bergama Kralı III. Attalos'un M.Ö 133 yılında ölümünden sonra bölge, Pontos Kralı V. Mithridates ile Bithynia Kralı II. Nikomedes arasında paylaşılmıştır. M.Ö 116 yılında ise Roma'nın Asia Eyaleti sınırları içine alınmıştır. M.Ö 88'de Pontos Kralı VI. Mithridates tarafından bölge birkaç kez ele geçirilmiştir.¹⁸ Mithridates tarafından ele geçirilen topraklar Romalı komutan Sulla'nın yaptığı seferler sonucunda M.Ö. 85 yılında imzalanmış olan Dardanos Barışı ile tekrar geri alınmıştır. Mithridates'e en son darbe ise Romalı komutan Pompeius tarafından olmuştur. Pompeius Küçük Asia'da ele geçirmiş olduğu topraklar üzerinde yeni düzenlemeler

¹⁴ Sevin, 2001, a.g.e., s.195.

¹⁵ J. M. Diakanoff ve V.P. Neroznak, **Phrygian**, (New York: 1985), s.16.

¹⁶ M. Özşait, **Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi**, (İstanbul: 1985), s.40.

¹⁷ Sevin, 2001, a.g.e., s. 181 vdd.; M. Aslan, **Galatlar**, (İstanbul: 2000), s.56.

¹⁸ Sevin, 2001, a.g.e., s.195.

yapmıştır. Bu düzenlemeye göre M.Ö. 74 yılında eyalet olan Bithynia, Pontos eyaleti ile birleştirilmiş, Küçük Asia'da Asia, Kilikia ve Bithynia-Pontos Eyaletlerinin dışında kalan topraklar Roma'nın vasalı olan krallıklara bırakılmıştır.¹⁹

M.Ö. 25 yılında Augustus Galatia kralı Amyntas'ın ölümüyle sahip olduğu topraklar üzerinde Galatia Eyaletini kurmuştur. Bu eyalete dahil olan bölgeler arasında Pisidia ve Lykonian ile birlikte, Phrygia bölgesinin doğu kesimi de yer almıştır.

İmparator Vespasianus zamanında, M.Ö. 74 yılında, Kappadokia ve Galatia eyaletlerinin birleştirilmesi sonucunda geniş bir alana yayılan Galatia eyaletinde bir takım idari güçlüklerle karşılaşılması sonucunda, M.S. 107-113 yılları arasında Traianus, Kappadokia-Galatia Eyaletlerini birbirinden ayırmıştır. Yapılan yeni düzenleme ile Galatia Eyaleti tekrar Augustus dönemindeki sınırlarına ulaşmıştır.²⁰

İmparator Diocletianus döneminde (M.S. 284-305), İmparatorluk on iki diocese bölünmüş ve eyaletler tekrar düzenlenmiştir. Bu dönemde Pisidia Eyaleti kurulmuş ve Galatia'nın güneyi ile birlikte Phrygia Paroreios olarak adlandırılan, göller yöresinin kuzey ve kuzeybatısındaki bölüm, Lykia-Pamphylia Eyaleti'nin kuzey kısımları da yeni eyalete dahil edilmiştir.²¹

Diocletianus döneminde altı bölüme ayrılan Asia Eyaleti'nin bir bölümü olan Phrygia Bölgesi, Constantinus döneminde "Prima" ve "Secunda" olarak ya da "Pacatiana" ve "Salutaris" olarak ikiye ayrılmıştır. Prima ya da Pacatiana olarak adlandırılan bölgeler Laodiceia'dan, Secunda ya da Salutaris olarak adlandırılan bölümler ise Synnada'dan idare edilmiştir.²²

¹⁹ M. Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, cilt no. 2: 334-378. (İstanbul: 1982 a), s.362 vdd.

²⁰ S. Şahin, "Phrygia Epictetos", *IV. AST*, 265-268, (1986), s.268.

²¹ M. Özsait, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, cilt no. 2: 380-414, (1982b), s.400 vdd.; Özsait, 1985, a.g.e., s.101; K. Belke ve N. Mersich, *Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien*, (Viyana: 1990), s.48.

²² W. M. Calder, "Phrygia", *The Oxford Classical Dictionary*, (1964), s.689.

2. KÜLTÜREL YAPI

Antik kaynaklarda Phryg toplumu hakkında çok az bilgi mevcuttur. Homeros (II. 862-863) ve Herodotos (VII.73) Phrygler'i savaşçı bir ulus olarak tanımlamıştır. Ancak daha sonraları onlar, müzik ve dansla ünlü, cesaret ve enerjiden yoksun köle ruhlu bir ulus olarak nitelendirilmişlerdi. Yaşadıkları ülke, ormanlar, otlaklar, hayvan sürüleri ve toprak ürünleri bakımından zengindi. Halkın büyük bir bölümünü tarım ve hayvancılıkla geçinen köylü sınıfı oluşturmaktaydı. Ayrıca, Gordion, Midas Şehri ve Boğazköy'deki Phryg kenti gibi idari merkezlerde yaşayan soylu sınıfın yanı sıra rahip, tüccar ve zanaatkar sınıfları da olmalıydı.

Hint-Avrupa kökenli bir dil konuşan Phrygler, Arkaik Yunan alfabesine benzeyen bir harf yazısına sahipti. Gordion kazıları Phrygler'in M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren alfabetik yazıyı kullandıklarını göstermiştir. Bu yazı esas olarak sağdan sola doğru (dextroverse) yazılır. Bununla birlikte Phrygler soldan sağa (sinistroverse) ve boustrophedon yazı şekillerini de kullanmışlardır. Okunabilmekle birlikte henüz anlaşılamayan Phryg dilinde yazılmış yazıtların büyük bir bölümü adak yazıtı karakterinde olup kaya fasadları, nişler, altınlar, taş bloklar ve küçük adak eşyaları üzerinde yer almaktadır. Ayrıca vazo üzerine yazılmış günlük yaşamla ilgili olduğu düşünülen çok sayıda graffiti de mevcuttur. Phryg dili M.S. 2. ve 3. yüzyılda Geç Phryg yazıtları şeklinde tekrar ortaya çıkmıştır.²³ Bu durum köklü Phryg kültürünün Roma dönemine yansıyan etkileri şeklinde yorumlanabilir.

Phryg dini çok tanrılı bir dindi. Matar veya Matar Kubileya, Güneş Tanrısı Sabazios ve Ay Tanrısı Men en tanınmış Phryg tanrılarıdır. Ancak, doğa tanrıçası olan Matar Kubileya'nın Phrygler arasında çok özel bir yeri vardır. Phryg dini, kutsal alanları ve kült törenleri ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Phryg ölü gömme gelenekleri, onların öldükten sonra diğer dünyada yaşamın devam ettiğine inandıklarını gösterir. Bu inançla bağlantılı olarak Phryg soyluları, ya tümülüsler altındaki ahşap odalara ya da yüksek kayalıklara oyulan oda mezarlara gömülmüşlerdir.

Kaya mezarları, soyulmuş olmaları nedeniyle mimari özellikler dışında ölü gömme gelenekleri hakkında pek fazla bilgi vermezler. Eskişehir, Afyonkarahisar ve

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Brixhe ve M. Lejeune, *Corpus des Inscriptions Paléo-Phrygiennes I-II*. (Paris: 1984); Diakonoff-Neroznak, 1985, a.g.e.; O. Masson, "Anatolian Languages", *CAH*, III/2 . 666-676 (1991),s. 666 vdd.

Kütahya arasındaki bölgede kaya mezarlarına ait güzel örnekler vardır.²⁴ Anadolu'ya Phrygler tarafından Trakya ve Makedonya'dan getirilmiş olan tümülüs mezar geleneğine ait en güzel örnekler Gordion yöresinde toplanmıştır. En erken örneği M.Ö. 9. yüzyıl'ın sonları – 8. yüzyılın başlarına tarihlenen tümülüslerde ölümler, düz ya da semerdam çatılı, kapısız, ev biçimindeki ahşap mezar odaları içindeki ahşap sedirler üzerine yatırılmış ve yanlarına değerli armağanlar bırakılmıştır.²⁵

M.Ö. 7. yüzyıl'ın sonlarından itibaren büyük bir olasılıkla Yunanistan üzerinden gelen etkilerle tümülüslerde düzensiz sığ çukurlara yapılmış, kremasyon gömüler de görülmeye başlamıştır. Gösterişli soylu mezarlarının aksine halk mezarları oldukça basit ve sadedir. Yerleşim merkezi içine veya dışına yapılan gömüler, ya basit toprak mezar ya da küpler içine yapılmış kremasyon mezar şeklindedir. Gordion, Boğazköy, Pazarlı ve Ankara'da bu tip mezarlar gün ışığına çıkartılmıştır.²⁶

İki tip Phryg yerleşmesi vardır. Gordion gibi alçak ve yassı tepeler üzerine kurulmuş olan Phryg sitadellerinin çevresi bir sur ile çevrelenmiştir. Sitadeli iç kısmında koruma duvarları ile bölümlere ayrılmış alanlarda ve teraslar üzerinde, birbirine paralel olarak inşa edilmiş, megaron planlı yapılar yer almaktadır. Önlerinde geniş, açık avlulara sahip, tek başına duran yapılardan oluşan bu tip yerleşim şekli, karışık bir plan gösteren doğulu saray anlayışından tamamen farklıdır.²⁷ Megaron planlı yapıların Batı Anadolu'da M.Ö. 3. bin yılın başlarından beri kullanıldığı²⁸ göz önünde tutulursa Phryglerin mimari açıdan batıya özgü köklü bir geleneğin varisleri olduğu kabul edilebilir. Önde bir giriş holü ve arkada ocaklı büyük bir salondan oluşan Phryg megaronları, tepesinde bir akroteri olan semerdam çatı ile örtülüdür. Bazı megaronların tabanı Phryg buluşu olan renkli çakıl taşlarıyla ya da boyalı kil çivilerle yapılmış mozaiklerle süslüdür.²⁹ M.Ö. 6. yüzyılın ortalarına doğru batıdan gelen etkilerle yapıların dış yüzleri pişmiş toprak kabartma bezekli kaplama levhaları³⁰ ile duvarların iç

²⁴ E. Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*. (New Jersey: Princeton, Princeton University Press, 1971), s. 112 vdd.; H. Sivas, "Eskişehir-Yenisofça Köyü'nden Yeni Bir Frig Kaya Mezarı", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt. 1, sayı. 3, s.323-334, (2002), s.323 vdd.

²⁵ R. S. Young, *The Gordion Excavations, Final Reports, vol. I, Three Great Early Tumuli*, (Philadelphia: 1981); Mellink, 1991, a.g.e. s. 627 vdd.

²⁶ Mellink, 1991, a.g.e., s. 632.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. S. Young, "The Phrygian Contribution", *The Proceedings of the Xth International Congress of Archaeology*, vol. I, 9-24. (Ankara-İzmir: 1973), s. 11 vd.; Mellink, 1991, a.g.e., s. 627.

²⁸ Sevin, 1985, a.g.e., s. 265.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. R.S. Young, "Early mosaics at Gordion", *Expedition* 7.3: 4-13, (1965), s. 4 vdd.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, (Ankara: 1955), s. 69 vdd.; A. Akerström, *Die architektonischen Terrakotten Kleinasien*, (Lund: 1966).

yüzeyleri ise Yunan üslubunda fresklerle süslenmeye başlamıştır. Ayrıca, ele geçen Geç Hitit tekniğinde ve etkisinde yapılmış ortostat parçaları, bazı önemli Phryg yapılarının dış cephelerinin doğu etkisinin bir sonucu olarak ortostatlarla kaplandığını göstermektedir.³¹

Phrygler'in ikinci yerleşim tipini sarp kayalıklar üzerine kurulmuş kaleler ve eteklerinde halkın oturduğu yerleşmeler oluşturmaktadır. Bu tip yerleşmelerin örnekleri, Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya arasındaki dağlık arazide görülmektedir. Kayaların düzeltilmesi ve takviye edilmesiyle doğal bir savunma sisteminin oluşturulduğu kalelerde, Phryg dönemine ait yapılar hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ancak kayalara oyulmuş merdivenli gizli geçitler, büyük su sarnıçları, kaya mezarları, bir Phryg kalesinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.³²

Phryg yerleşmelerinden ve tümölüslerden ele geçirilen arkeolojik malzeme Phrygler'in marangozluk, madencilik, seramik ve dokumacılık endüstrisinde üstün bir düzeye erişmiş olduklarını göstermektedir. Ülkenin kereste bakımından zenginliği, Phryglerde ahşap mimari, doğramacılık ve marangozluğun gelişmesinde etkili olmuştur. Gordion tümölüslerinin altındaki tamamen ahşaptan inşa edilmiş mezar odaları, çivi kullanılmadan, birbirine geçmelerle tutturulmuş, geometrik bezekli oyma ve kakmalarla bezenmiş mobilyalar ve panolar, gelişmiş Phryg marangozluğunun en güzel örneklerini oluşturmaktadır.³³

Phrygler, başlıca endüstri kollarından olan tunç endüstrisinde Batı Anadolu öncülerine, Doğu Anadolu bölgesindeki çağdaşları Urartu ve Mezopotamya'daki metalurji atölyelerine çok şey borçludurlar. Phryg atölyelerinde, Yakın Doğu saraylarından tanıdığımız kazanlar omphaloslu phialeler, testiler ve kepçeler gibi doğu atölyelerinden ithal edilen tunç eşyaların yerli üretimlerinin yanı sıra bir Phryg buluşu olan makara kulplu kaseler, geometrik bezemeli, tunç kemerler ve fibulalar da üretilmekteydi. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Eskiçağ dünyasının büyük bir bölümüne ihraç edilen Phryg tunç eşyaları arasında ağız kenarında kanatlı kadın ve sakallı erkek

³¹ S. Buluç, "The Architectural Use of The Animal And Kybele Reliefs Found in Ankara and Its Vicinity", *Source*, vol. VII, 3/4, Spring/Summer, 16-23 (1988), s. 16 vdd.; G. K. Sams, "Sculpted Orthostates at Gordion", *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, ed. K. Enne, M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç, 447-454 (Ankara: 1989), s. 447 vdd.

³² Phryg kaleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haspels, 1971, a.g.e., s. 36 vdd.

³³ R. S. Young, "Phrygian Furniture from Gordion", *Expedition*, 16/3, 2-13 (1974), s. 2 vdd.; Young, 1981, a.g.e., s. 257; E. Simpson, "The Phrygian Artistic Intellect" *Source*, VII/3-4, 24 - 42, (1988), s. 24 vdd; E. Simpson ve R. Payton, "Royal Wooden Furniture from Gordion", *Archaeology*, 39/6, 40-48 (1986), s. 40 vdd.

biçiminde tutamaklar bulunan kazanlar, fibulalar ve günümüz hamam taslarının atası olan omphaloslu phialeler en çok aranan ihraç mallarını oluşturuyordu.³⁴

Gelişmiş Phryg seramikleri endüstrisinde, Kızılırmak'ın doğu ve batısındaki farklı etnik ögelere bağlı olarak farklı teknikte kaplar üretilmiştir. Batıda daha çok metalik parlaklıkta, gri ve siyah renkli kaplar; doğuda ise açık renk zemin üzerine koyu renk boya ile yapılmış bezemelere sahip çok renkli bir seramik üretilmekteydi. Batı'ya da giren bu tip renkli kaplarda, en belirgin motif tek merkezli dairelerdir. Ayrıca stilize geyik, geometrik desenli çerçeveler içine alınmış aslan ve boğa motifleri sevilerek kullanılan motifleri oluşturmaktadır.³⁵

Günümüzde hala değerli olan Orta Anadolu Bölgesi keçi ve koyunlarının kaliteli yünleri, Phrygia'da dokumacılığın önemli bir sanayi kolu olarak gelişmesinde etkili olmuştur. Türk kilimlerinin atası olan geometrik motiflerle dokunmuş Phryg kilimleri antik dünyanın en çok sevilen malları arasında yer almaktaydı. Phryglerin kilim için kullandıkları "tapates" adının bugün bir çok Avrupa dilinde duvar halısı ve duvar kağıdı için kullanılıyor olması³⁶ Gordion'da bulunan binlerce dokuma tezgah ağırlığı, ele geçen geometrik bezemeli tekstil örnekleri Phrygia'da gelişmiş bir tekstil sanayiinin varlığını açıkça göstermektedir. Ayrıca bir Phryg buluşu olduğu söylenen altın sim ile kumaş üzerine nakış işlemenin latince "Phrygio=nakış işleyen" şeklinde karşımıza çıkması da bu durumu destekleyen diğer bir kanıttır.³⁷

Antik kaynaklardan anlaşıldığı göre müzik ve dans Phryglerin yaşamında önemli bir yer tutuyordu. Başta flüt olmak üzere simbal, üçgen ve bir çeşit basit flüt olan syrinks gibi, bir çok müzik aletinin bulucusu olarak tanınan bu halk özellikle Kybele kült törenlerinde zil, çalpara ve davul eşliğinde gürültülü ve coşkulu danslar icra ediyordu. Phryg müzik kültürü Antik Çağ ve Bizans aracılığı ile Osmanlı dönemine kadar gelerek, Klasik Türk müziğindeki "Phryg Makamı" ile yaşamaya devam etmiştir.

³⁴ Akurgal, 1955, a.g.e., s. 81 vdd.; Young, 1981, a.g.e., s. 219 vdd.; Mellink, 1991, a.g.e., s. 637 vdd.

³⁵ Akurgal, 1955, a.g.e., s. 1 vdd.; G. K. Sams, "The Phrygian Painted Pottery of Early Iron Age Gordion and Its Anatolian Setting", **Ph.D.diss.**, (1971); Mellink, 1991, a.g.e., s. 639 vdd.

³⁶ Diakonoff-Neroznak, 1985, a.g.e., s. XV.

³⁷ Sevin, 1985, a.g.e., s. 270.

İKİNCİ BÖLÜM

PHRYG DİNİ VE KÜLT ANITLARI

1. PHRYG DİNİ VE ANA TANRIÇA İNANCI

Phryg dini ve ritüel törenlerinin ayrıntıları günümüzde hala büyük ölçüde gizemini korumaktadır. Bunun başlıca nedeni, Phryg dönemine ait dini içerikli yazılı belgelerin azlığı, mevcut yazıtların da hem kısa hem de okunmakla birlikte birkaç kelime dışında anlamının çözülmemiş olmasıdır.³⁸

Ancak, Antik Yunan ve Roma kaynaklarında verilen bilgiler,³⁹ Phryg yerleşim sahası içinde bulunan dini anıtlar,⁴⁰ Phryg dininin ilkel Anadolu ve Hint Avrupalı olmak üzere iki bölümden⁴¹ oluştuğunu göstermektedir. Dinin ilkel Anadolu bölümünü, M.Ö. 7. binyıldan itibaren Anadolu'da güçlü bir inanç olarak saygı gören Ana Tanrıça inancı oluşturur.⁴² Hind-Avrupalı bölümünde ise Thrak kökenli Güneş Tanrısı Sabazios⁴³ ve sonraları Men olarak adlandırılan Manes yer almaktadır.⁴⁴ Antik kaynakların analizi ve otantik Phryg dini ve tapınımlarının bugün için somut tanıklarını

³⁸ Paleo-Phrygce yazıt korpusu için bkz.; Brixhe ve Lejeune, 1984, a.g.e.; Diakanoff ve Neroznak, 1985, a.g.e.

³⁹ Phryglerdeki Ana Tanrıça kültü, Kybele adı ile Yunan ve Romalılar tarafından benimsenmiş, kendi tapınımları ile bütünleştirilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis the Myth and the Cult*, (London, 1977), s. 9 vdd.; Ö. Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımları", *DTCFD* 167-190, (1971-1978 a), s. 191 vdd.; F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und griechischen Kunst, Istanbul Mitteilungen Beiheft*, 28, (Tübingen: 1983), s. 17 vdd.; G.S. Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, (Leiden: E.J.Brill, 1985); Roller, 1999, a.g.e, bölüm 2-3.

⁴⁰ Phryg kült anıtları için; Haspels, 1971, a.g.e. s. 73-112; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e.

⁴¹ Barnett, 1967, a.g.e., s. 21; M. N. Van Loon, *Anatolia in the earlier first millennium B.C.* (Leiden:1991), s. 29.

⁴² Anadolu'da Ana Tanrıça inancı için bkz., F. Işık, *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, (İstanbul: 1988), ayrıca bkz. brd. Birinci Bölüm 1.

⁴³ Anadolu'da Sabazios kültü için bkz.; L. Roller, "The Anatolian Cults of Sabazios", *Ancient Journeys A Festschrift in Honor of Eugene Numa Lane*, 1-15 (2001), s.1 vdd.

⁴⁴ Tanrı Men'in Thrak kökenli olduğu konusu tartışmalıdır. Omuzlarının gerisinde hilal ile simgelenen bu tanrının Anadolu'da M.Ö. 3. binyıldan beri kutsanan ay tanrısı ile aynı kökene dayandığı ve Phryglerin bu tanrıyı sonradan benimseyerek panteonlarına kattıkları düşünülmektedir. Sevin, 1985, a.g.e., s. 258 vd. Bu tanrının adı ve kökeni için bkz. A. Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, XVII, Sayı: 65, 1-14 (1953), s. 1 vdd.; S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, Vol. II, (Oxford: 1993) s.19, 24 vd.

oluşturan kült anıtları,⁴⁵ Anadolu kökenli Ana Tanrıça'nın "Matar" ismi ile Phryg dininde tartışmasız en büyük tanrıça olarak tapınım gördüğünü göstermektedir.⁴⁶

Büyük ölçüde tarım toplumu olan Phryglerin uçsuz bucaksız doğa ile özdeşleştirdikleri "Ana Tanrıça Matar" bir doğa tanrıçası diğer bir deyişle doğanın kendisidir ve Phryg dininde adeta tek tanrı olarak tapınım görmüştür. Bu durum Phryg dinine tek tanrılı bir din görüntüsü vermektedir.⁴⁷

1.1. Anadolu'da Neolitik Çağdan Erken Demir Çağlarına Kadar

Ana Tanrıça İnancına Genel Bakış

Çanak-çömlek yapımını bilmeyen ilk üretimci toplulukların ardından, M.Ö. 7. binyılın başlarında doğada hazır bulunan kilin özelliğini keşfeden insanoğlu, kile çeşitli biçimler vermiş ve biçimlendirdiklerini ateşte pişirerek ilkel çömlekçiliği uygulamaya başlamıştır. Çanak-çömlek üretimine geçilmesi kültürel yaşamdaki önemli bir değişimin göstergesi olmuştur. Artık ev işlerinde sıvı ve katı yiyeceklerle tahılların saklanıp pişirilmesi kolaylaşmıştır. Besin ekonomisinin gelişmesiyle birlikte, yaptığı önemli işlerle kadının toplumdaki etkinliği ve saygınlığı da buna bağlı olarak artmaya başlamıştır.

Çanak-çömleğin yapılmasında ve pişirilmesinde, besinlerin toplanması, depolanması, günlük yaşamın sürdürülmesi, ekilen tarım ürünlerinin hasadında en önemli rolü üstlenen yine kadındı. Bunlardan da önemlisi kadın ana olarak doğuran, besleyen ve büyüten olağanüstü bir güç olarak yaşamın zor olan koşullarını da devam ettiriyordu. Kadının bu olağanüstü özellikleri, ona kutsal bir nitelik kazandırmaya başlamıştı. Kutsal olan doğurganlığı ve üretkenliği ise hem insanlar üzerinde hem de hayvanlar ve bitkiler üzerinde etkindi. Öyle ki kadın doğanın en büyük yaratıcı gücü olarak görülüyordu. Bu yüzden doğuran ve üreten, kollayan, koruyan kadın, toplumda Ana Tanrıça olarak saygınlık kazanmış, çok geniş bir coğrafi alanda farklı kültürde ve farklı dönemlerde tapınım görmüştür.⁴⁸

⁴⁵ Bkz. brd. İkinci Bölüm 3.

⁴⁶ Son yıllarda Phryglerde Ana Tanrıça inancının kökenini Trakya'ya dayandıran farklı bir görüş için, bkz.; L. E. Roller, "The Phrygian Mother Goddess and her Thracian Connections", *Thrace and the Aegean 8 th International Congress of Thracology*, vol. II, 683-694 (2002), s. 683 vdd.

⁴⁷ Çapar, 1971-1978 b, a.g.e., s.210; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.193; V. Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, (İstanbul: İletişim Yay., 2003), s.264.

⁴⁸ M. Gimbutas, *The Language Of The Goddess*, (London: 1989), s. xv-xvi.

Stratejik konumu açısından Anadolu, üç tarafı denizler ve sıradağlarla çevrili bir yarımada görünümündedir. Farklı iklim kuşaklarında yer alması, çeşitli bölgelerde farklı yaşam koşullarına sahip olması, fiziki yapısındaki zengin doğal kaynakları ile insanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren insan yaşamına sahne olan, üzerinde büyük uygarlıkların kurulduğu bir kıta görünümündedir. Prof. Dr. Fahri Işık'ın deyimiyle, *"bu kıta insanı kültürüyle yabancılanmamış bir köprü değil, adeta yurt olmuştur gelen halklara. Gelenler, kültür ve sanatta bir mozaik ayrılığında değil, alaşım "kaynaşmışlığında" zenginleşerek kök sürmüştür"*.⁴⁹

Bu bağlamda M.Ö. 7. binyılda Anadolu'da ilk tarım topluluklarında kök salan Ana Tanrıça inancı da Eskiçağ boyunca bu toprakları yurt edinen farklı toplumlar ve kültürlerde özünde değişmeyen bir inanç olarak, farklı sanatsal biçimlerde nesilden nesile aktarılmıştır.⁵⁰

Neolitik dönem Anadolu'sunun en önemli merkezlerinden biri olan Çatalhöyük, "Ana Tanrıça" inancının kök saldığı merkezlerin başında gelir.⁵¹ Bu yerleşmede ele geçen duvar resimleri, kabartmalar, stilize boğa boynuzları, kült eşyalarıyla donatılmış kült yapıları, dönem insanının inanç sistemini yansıtmaktadır.⁵² Tapınakların duvarlarındaki yüksek kabartmalar ve duvar resimlerinde Ana Tanrıça'nın doğum, yaşam ve ölüm gibi ilahi gücünü yansıtan konular işlenmiştir. Duvar resimlerinin ve kabartmaların dışında, Çatalhöyük'te tanrıçanın taştan ve pişmiş topraktan yapılmış bir çok heykelciği bulunmuştur. Bu heykelciklerde tanrıça hem otururken hem de ayakta betimlenmiştir (**Levha 1a**). Her iki durumda da çıplak olarak betimlenen tanrıça heykelciklerinde, göğüs uçları ve göbek belirgin olarak yapılmış, "ana" özelliği

⁴⁹ F. Işık, " Ortada Bir Mucize Varsa Kökeni Anadolu'dur", **Bilim ve Ütopya Dergisi**, 107: 39-46, (2003), s.43.

⁵⁰ E. Uzunoglu, "Tarih Öncesinden Demir Çağ'a Anadolu'da Kadın", **Çağlarboyu Anadolu'da Kadın**, 16-25 (İstanbul:1993), s. 21 vd.; F. Işık, 1999, a.g.e., s. 15 vd.; O. Belli, **Anadolu Tanrıcaları**, (İstanbul: 2001), s.6 vd.

⁵¹ Çatalhöyük'te Ana Tanrıça inancı için bkz. J. Mellaart, "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Çatal Hüyük", **Archaeology** 16: 29-38, (1963), s.29 vdd.; A. Barstow, "The Uses of Archaeology for Women's History: James Mellaart's Work on the Neolithic Goddess at Çatal Hüyük", **Feminist Studies**, 4,3: 7-17, (1978), 7 vdd.; U. Choffray, " Triade divine: prémisses à Çatal Hüyük au VIIe millénaire?", **Hethitica** 7: 255-266, (1987), s.255 vdd.; J. Mellaart, " The Earliest Representations of the Goddess of Anatolia and Her Entourage", **Anatolische Kelims: Symposium Basel, Die Vorträge**. Ed. J. Rageth, 27-46 (Basel: 1990), s.27 vdd.; M. Mallett, " The Goddess in Anatolia: An Updated View of the Çatal Hüyük Controversy ", **Oriental Rug Review**, 13/2: 25-33, (1993), 25 vdd.

⁵² Jak Yakar, **The Religious Architecture And Art of Early Anatolia** (1968) , s. 2.

vurgulanmıştır.⁵³ Tapınak yapılarında bulunan Tanrıça heykelciklerinin yanı sıra eril bir tanrıya ait heykelciklerde bulunmaktadır.⁵⁴

Çatalhöyük'ün yanı sıra Anadolu'daki çeşitli yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda da dönemin ağırlıklı Ana Tanrıça inanç sistemini yansıtan kült yapıları, tanrıça heykelcikleri ve kült objeleri ele geçirilmiştir. Bu yerleşmelerin en ünlüleri Göller bölgesinde Hacılar ve Niğde yöresinde Köşk Höyük'tür.⁵⁵

Özellikle bu dönemde ortaya çıkarılan yüzlerce Ana Tanrıça figürininde, bir taraftan Ege Dünyası ve Güneydoğu Avrupa'nın, diğer taraftan da Mezopotamya uygarlıklarının izleri görülmektedir. Figürin ve heykelciklerde ortak özellik, çağlar boyunca özünden hiçbir şey kaybetmeden varlığını sürdürecektir olan Ana Tanrıça'nın verimliliğinin, doğurganlığının yani ana vasıflarının gösterilmesidir (**Levha 1 b**).⁵⁶

Kalkolitik döneme gelindiğinde (M.Ö. 5500-3000) Anadolu'da Ana Tanrıça inancının devamlılığını gösteren önemli buluntular Hacılar, Mersin, Tarsus ve Canhasan kazılarında ele geçmiştir.⁵⁷ Buluntu açısından sayıca yoğun olmasa da Ana Tanrıça figürinleri Tülintepe⁵⁸ ve Güvercinkayası'nda⁵⁹ da bulunmuştur. Pişmiş topraktan ve taştan yapılmış Ana Tanrıça figürinleri, Kalkolitik dönemin dini anlayışını temsil etmektedir. Bölgesel özellikler gösteren bu figürinlerin bulunduğu yerlerden özellikle Canhasan yerleşmesi Erken Kalkolitik Çağ Anadolu'sunun, dini inanış ve tasvir sanatı bakımından önemlidir (**Levha 2 a-b**).⁶⁰

Hem Anadolu, hem de Ön Asya'nın diğer ülkelerinde, Kalkolitik dönemin sonlarında insanoğlu, % 70 oranında bakır ile % 30 oranında kalayı karıştırmış ve tuncu keşfetmiş, bu keşif ile maden yatakları açısından zengin olan Anadolu'da madencilik gelişmiştir. Böylece Anadolu'nun çeşitli bölgeleri arasında ve komşularla yapılan maden ticareti yoğunluk kazanmıştır. Madenciliğin hızla gelişmesi, uzmanlık gerektiren meslek gruplarının ortaya çıkmasına ve bunun sonucu olarak da iş bölümüne dayalı

⁵³ Uzunoğlu, 1993, a.g.e., s. 21.

⁵⁴ J. Mellart, *Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent*. Çeviren: Gökçe Bike Yazıcıoğlu (İstanbul: 2003), a.g.e., s. 138.

⁵⁵ Uzunoğlu, 1993, a.g.e., s.22.

⁵⁶ N. Robertson, "The Ancient Mother of the Gods: A Missing Chapter in the History of Greek Religion", *CARC*: 239-304, (1996), s.303; Belli, 2001, a.g.e., s. 4.

⁵⁷ Yakar, 1968, a.g.e., s.68 vdd.

⁵⁸ U.Esin, "Tülintepe Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ed.O.Belli, 87-96, (Ankara: 2000), s. 87 vdd.

⁵⁹ S. Gülçur, "Güvercinkayası Kazısı ve Çevre Araştırmaları", *Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ed. O. Belli, 97-102, (Ankara: 2000), s. 97vdd.

⁶⁰ *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu*, (Ankara: 1992), s.11.

kentleşmenin başlamasına neden olmuştur. Böylece ilk kent devletleri kurulmuş ve siyasal örgütlenme başlamıştır. Sosyo-ekonomik ve siyasal yapının değişmesi sonucu büyük bir olasılıkla erkek, toplumda ve ailede lider duruma geçmiştir.⁶¹

İlk Tunç Çağı'nda (M.Ö. 3000 - 2000) Ana Tanrıça, inanç dünyasındaki egemenliğini sürdürmektedir. Bu dönemde dini yapılar ile Ana Tanrıça figürinlerinin en iyi örnekleri Batı Anadolu'da Beycesultan, Troia ve Kusura yerleşmelerinde saptanmıştır. Bu yerleşmelerin yanı sıra Alişar, Alacahöyük, Horoztepe ve Tarsus'ta da bu döneme ait Ana Tanrıça figürinleri ele geçirilmiştir.⁶² Bu dönemde Ana Tanrıça güneşle özdeşleştirilmiş ve güneş, kadın olarak kişileştirilmiştir. Kurs yüzlü ve kurs gövdeli kadın heykelcikleri büyük bir olasılıkla Güneş Tanrıçası betimleridir. Bereket ve çoğalma inancına bağlı olarak yine hamile kadın biçiminde kaplar ve Ana Tanrıçayı temsil eden heykelcikler de yapılmıştır. Bu dönem kadın betimlerinin en belirgin özelliği ise idol biçimli şematik betimlerdir. Bunlardan tek başlı olanlar Ana Tanrıça, iki başlı olanlar tanrıça ve kocası, çok başlı olanlar ise tanrıça, kocası ve çocukları olarak yorumlanmaktadır (**Levha 3a-b**). Tunçtan yapılmış heykelciklere ise çağın sonunda rastlanmaktadır. Bunların içinde en güzel Ana Tanrıça örneği, Amasya'nın doğusunda yer alan ve önemli bir maden üretim merkezi olan Horoztepe'de bulunmuştur (**Levha 4 a**).

İlk Tunç Çağı'nı takip eden Orta Tunç Çağı'nda (M.Ö. 2000 –1650/1600) kadın ve erkek çifti genellikle bir arada betimlenmiştir. Bununla birlikte tanrıçayı tek başına betimleyen heykelcikler de vardır. Dönemin Ana Tanrıça figürinlerinin güzel örnekleri, Orta Anadolu'da Alacahöyük ve Hasanoglan'da yapılan kazılarda bulunmuştur.

Koloni Çağı'nın sonlarında, Anadolu'da, merkezi sistemle idare edilen bir devlet kurarak, ilk siyasi birliği oluşturan Hititlerin (M.Ö 1680-1200) çok tanrılı bir dine sahip oldukları, başkentleri Hattuşa (Boğazköy)'da ortaya çıkarılan çok sayıdaki tapınak, Yazılıkaya açık hava tapınağı, Alacahöyük, Alişar ve Eskiypar gibi diğer önemli Hitit merkezlerinde yapılan araştırmalar ile kazılarda ele geçen buluntular ve yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Hitit devleti'nin panteonu Anadolu ve Suriye kentlerinin yerel panteonlarının zamanla bir araya getirilip bütünleşmesiyle oluşmuştur. Oluşan bu panteonda tanrıların yanı sıra, tanrıçalar da çok önemli bir yer tutmaktaydı. Öyle ki tapınaklarda, açık hava tapınaklarında ve çok sayıdaki kült anıtlarında, panteonlarında

⁶¹ Uzunoğlu, 1993, a.g.e., s. 22.

⁶² Yakar, 1968, a.g.e. , s. 112 vdd.

bulunan tanrı ve tanrıçalarını kabartma olarak resmetmişlerdir.⁶³ Hitit döneminde tanrılar aleminin başında Arinna kentinin güneş tanrıçası yerini alır. Başında bir kurs ile betimlenmesi onun güneş ile özdeşleştirildiğini göstermektedir.⁶⁴

M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Anadolu'nun güçlü Demirçağ krallıklarını doğuda Urartu, Orta Anadolu'da Phrygler ve Batı Anadolu Bölgesi'nde de Lydialılar kurmuşlardır. Bu dönemde çağa adını veren ve günümüz teknolojisinin özünü oluşturan demir, yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tunca kıyasla daha sağlam olan demirden yapılan alet, eşya ve özellikle silahlar, topluluklara çok büyük bir üstünlük sağlamıştır. Demirden yapılan öldürücü silahların kullanılması ve savaşların süreklilik kazanması, Savaş Tanrıları ile birlikte Fırtına, Güneş ve diğer tanrıların ön plana geçmesine neden olmuştur. Ancak doğanın en büyük yaratıcı gücü olan Ana Tanrıça'nın hiçbir zaman önemini yitirmeden varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

Ana Tanrıça Demir Çağı'nda Geç Hitit döneminde Kargamış kentinin baş tanrıçası "Kubaba" adıyla anılmaktadır.⁶⁵ Tanrıça bir çift aslan ve elinde ayna ile betimlenmektedir (**Levha 5 a-b**).

M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın resmi devlet dini hakkında en iyi bilgiyi, Van Ovası'nın doğusunda bulunan Meher Kapısı yazıtı vermektedir. Kayalara oyulmuş dikdörtgen biçimli bir tapınak kapısını temsil eden bu anıtta Urartu Devleti'nin resmi tanrı ve tanrıçaları ile bu tanrı ve tanrıçalara başkente kurban edilecek adak hayvanlarının cins ve sayıları sıralanmaktadır.⁶⁶ Bu tür kaya nişlerinin günün birinde açılacağı ve içinden tanrıların çıkacağına inanılmaktadır. Tanrıların dörtte üçünü erkek asıllı tanrılar, 16 tanesini tanrıçalar, bir kısmını ülke, dağ geçitleri, göl gibi eski totem inançlarını yansıtan tanrılar, bir kısmını da baş Tanrı Haldi'nin soyut ve somut nitelikleri oluşturmaktadır. Ulusal Tanrı Haldi'nin eşi ve tüm tanrıçaların başı olan Arubani'nin aynı zamanda Ana Tanrıça'nın tüm kutsal niteliklerini taşıyıp

⁶³ O. R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, (Oxford: 1977); M. Van Loon, *Anatolia in the Second Millennium B.C. Iconography of Religions Series*, 15:12, (Leiden: 1985); V. Haas, *Die Hethiter Und Ihr Reich*. (Stuttgart, Bonn : 2002), s.438.

⁶⁴ Uzunoglu, 1993, a.g.e., s. 22.

⁶⁵ E. Laroche, "Koubaba, dèese anatolienne , et le problème des origines de Cybèle", *Élèments orientaux dans la religion greque ancienne: colloque de Strasburg 22-24 mai 1958*, 113-128, (1960), s. 120 vdd.; J. D. Hawkins, "Building Inscriptions of Carchemish", *AS* 22: 87-114, (1972), s.98 vdd.; J. D. Hawkins, "Kubaba at Karkamis and Elsewhere", *AS* 31: 147-176, (1981), s. 147.

⁶⁶ B.B. Piotrovsky, "Urartu Dini", *DTCFD*, 23, (Çeviren. İsmail Kaynak), 37-48 (1965), s. 37 vdd.; M. Salvini, "The historical background of the Urartian monument of Meher Kapısı", *AIAC* 3: 205-219, (1994,) s. 205 vdd.

taşımadığını, yazılı belgelerin bilgi vermemesi nedeniyle bu konu ile ilgili olarak tam bir bilgi edinemesek de, arkeolojik belgeler bu konuda sınırlı da olsa yardımcı olabilmektedir. Altın, gümüş ve tunçtan yapılmış madalyon ve pektoraller (gerdanlık) üzerindeki ilginç resim sahnelerinde, Tanrıça Arubani, aslan üzerinde ayakta duran Tanrı Haldi'ye oğlak sunarken gösterilmiştir (**Levha 6a**). Benzer sahnelerde de, elinde başak demeti tutarken betimlenmiştir. Yani burada Ana Tanrıça olduğu anlaşılan Arubani, gerek hayvanların, gerekse bitki ve tarım ürünlerinin verimliliğini arttırmak için elinde veya yanında bu tür sembol ve hayvanlarla birlikte betimlenmiştir.⁶⁷

Özellikle Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında doğudan gelen İskitler tarafından yerle bir edilmesinden sonra, bu yıkımdan kurtulabilen halk, Van Gölü'nün güneydoğusundaki Giyimli (Hırkanis) bölgesine sığınmıştır. Giyimli köyünde yapılan kazılar sonucunda, binlerce parçadan oluşan tunç adak levhaları ele geçirilmiştir.⁶⁸ Adak levhaları üzerinde betimlenen konular, halk sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Bu levhalar üzerinde, toplumun ortak gereksinmesi olan ekonomik ve beslenme sorunlarını yansıtan sahneler betimlenmiştir. Özellikle açlık ve kıtlıklara karşı verimliliğin simgesi olan Ana Tanrıçalara çeşitli tarım ürünleri veya oğlakların sunulduğunu gösteren resimler bulunmaktadır (**Levha 6b**). Bu ilginç ve gizemli sahneler, hem tarım ürünlerinin, hem de hayvanların çoğalıp artırılmasına yönelik düşünceyi gözler önüne sermektedir.⁶⁹

Orta Anadolu'da güçlü bir krallık olan Phrygler'de de Ana Tanrıça inancı görülmektedir. Phryglerde Matar olarak adlandırılan tanrıça, adeta tek tanrı olarak tapınım görmüştür.⁷⁰

Demir Çağı'nda Anadolu'da kurulan önemli devletlerinden biri de Lydialılarıdır. Lydialılarda da Ana Tanrıça tapınımı görülmektedir.⁷¹ Bu bölgede tanrıça Kuvava,

⁶⁷ Belli, 2002, a.g.e., s. s. 35.

⁶⁸ O. A. Taşyürek, "The Urartian bronze hoard from Giyimli", *Expedition* 19.4: 12-20, (1977), s. 12 vdd.; O. A. Taşyürek, "Exampels of Offering Plaques from Giyimli (Hırkanis)", *Belleten* 42: 201-238, (1978), s. 201 vdd.; O. Belli, "Giyimli (Hırkanis) Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ed. O. Belli, 228-238, (Ankara: 2000), s. 228 vdd.

⁶⁹ Belli, 2001, a.g.e., s. 35.

⁷⁰ Phryglerde Ana Tanrıça inancı brd. 1.2. bölümde ele alınmıştır.

⁷¹ Herodotos, 5. 102. Kybebe ismi Sardes'te ele geçen bir seramik parçası üzerinde yazılıdır. R. Gusmani, "Neue epichorisch Schriftzeugnisse aus Sardis", vol. , 3, *Archaeological Exploration of Sardis*, (1975) s.28, no. A II 5, Sardes'te Kybebe kültü için bkz. G. M. A. Hanffman, "On The Gods of Lydian Sardis", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien*, 219-231, (1983), s. 223 vdd.; M.J. Rein, "The Cult and Iconography of Lydian Kybele", *Ph.D.* (1993), s. 79 vdd.; G. M. A. Hanffmann ve J.C.Waldbaum, "Kybebe and Artemis: Two Anatolian Goddesses at Sardis", *Archaeology* 22, 264-269, (1969), s. 264 vdd.; M.S. Joukowsky, *Early Turkey*, (Dubuque: 1996), s. 410.

Kybebe adıyla anılmaktaydı.⁷² Bu tanrıçanın Lydia bölgesinde M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından itibaren tapınım gördüğü düşünülmektedir.⁷³

1.2. Phryg Ana Tanrıçası - Matar Kubileya

M. Ö. 1200'lerden itibaren Balkanlar'dan boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Thrak kökenli Phrygler, binlerce yıldır bu topraklarda kökleşen güçlü Ana Tanrıça inancını benimseyerek, yeni yurtlarında bu tanrıçaya adeta tek tanrı olarak ibadet etmişlerdir.⁷⁴

Tanrıçanın ismi Paleo-Phrygce 10 yazıtın yedisinde "Matar" yani "Ana" şeklinde, yalın halde, tek isim olarak geçmektedir.⁷⁵ İki yazıtta Matar "kubileya / kubelaya,"⁷⁶ birinde ise "areyastin" ⁷⁷epiteti ile birlikte kullanılmıştır.⁷⁸ Bunlardan Areyastin'in anlamı bugün için bilinmezken, "kubileya / kubelaya"nın ise Phryglerde dağ anlamına geldiği bildirilmekle birlikte bunun belli bir dağı belirten toponym olup olmadığı kesin değildir.⁷⁹

Matar, Phryglerin gözünde doğanın ve hayvanların egemeniydi. Bereketin, bolluğun ve doğurganlığın simgesi olan tanrıça, doğayı tüm canlılığı ve verimliliğiyle simgeleyen evrensel bir nitelik taşımaktaydı.

Özellikle yırtıcı kuş ve aslanlar tanrıçanın kutsal hayvanlarını oluşturmaktaydı.⁸⁰ Bu özelliklerinin yanı sıra tanrıça, genç kızların ve kentlerin de korucusuydu. Doğanın hakimi olan Matar'ı yüksek dağlarda ve yalçın kayalarda yaşadığına inanılmaktaydı ve bu inanç doğrultusunda tanrıçanın ritüel törenleri de vahşi doğada, ormanlık ve kayalık alanlardaki açık hava tapınaklarında gerçekleştirilmekteydi.

Phryglerin Ana Tanrıça kültü, Yunan ve Roma dünyasında da benimsenmiş ve kendi tapınımları ile bütünleşmiştir. Antik kaynaklarda Agdistis ya da Agdistis Meter

⁷² Herodotos, 5. 102.

⁷³ Hanfmann ve Waldbaum, a.g.e., s. 264 vdd. ; Sevin, 1997, a.g.e., s. 169-170; M. van Loon, *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.*, (Leiden: 1991), s. 34 vdd.

⁷⁴ Mellink, 1983, a.g.e., s. 349 vdd.; Roller, 1988, a.g.e., s. 43 vdd.; van Loon, 1991, a.g.e., s. 29 vdd.

⁷⁵ Brixhe-Lejeune, 1984, a.g.e., matar: M-01 c, M-01 d I, M 01 d II, M-01 e, W-01 b, W 03, W-06;

⁷⁶ Aynı, kubileya/kubelaya: W-04, B-01.

⁷⁷ Aynı, areyastin: W-01 a

⁷⁸ L. E. Roller, *In Search Of God The Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, (Berkeley, Los Angeles, London: 1999), s. 65 vdd.

⁷⁹ C. Brixhe, "Le Nom de Cybele", *Die Sprache*, 25, 40-45, (1979), s. 40 vdd.; Roller, 1999, a.g.e., s. 66 vdd.

⁸⁰ Roller, 1999, a.g.e., s. 109.

Thea olarak geçen tanrıçaya,⁸¹ Yunanlılar Meter Megale ve daha çok da Kybele⁸², Romalılar ise Magna Matar diyorlardı.⁸³

Tanrıça Matar'ın, Antik Yunan ve Roma kaynaklarına konu olan tek bir efsanesi bulunmaktadır. Bu efsane özünde konu olarak aynı olsa da farklı yazarlar tarafından değişik şekillerde aktarılmıştır. Mitolojiye göre, Tanrıça Attis ya da Atas-Attes adında yakışıklı bir gence aşıktır. Ancak Attis bu aşka karşılık vermez ve ondan kaçmaya başlar. Tanrıça onu her yerde amansızca takip eder ve bu takipten kurtulamayan Attis, Pessinus kentinde erkekliğini kendi elleriyle ortadan kaldırır.⁸⁴ Kybele- Attis kültürünün özünde de Attis'in erkekliğini kesmesi ve adeta kendini tanrıçaya kurban edişi, Ana Tanrıça rahiplerinin kanlı törenle erkekliklerini kendi elleriyle gidermesi yatmaktadır. Akan kan ve yitirilen erkeklik gücünün, evrensel bir nitelik kazanarak bereket ve canlılığın tüm doğaya geçtiğine inanılmaktaydı.⁸⁵

Hellenistik ve Roma döneminde Ana Tanrıçanın bilinen en büyük tapınım yeri Pessinus'taydı.⁸⁶ Burada tanrıçayı siyah meteorik bir taş temsil etmekteydi ve Pessinus tanrıça adına görkemli dinsel törenlerin yapıldığı kutsal bir kent görünümündeydi. Tapınağın yönetimini, biri Attis adını taşıyan iki baş rahip (arkhigallos) üstlenmişti. Bu rahiplerin yanında gallos denen daha az rütbeli hadım rahipler de görev yapıyorlardı.⁸⁷ Burada Büyük Kral Midas, tanrıçanın oğlu ve tapınağın kurucusu sayılıyordu.⁸⁸

Bütün bunlara karşın Pessinus'un Phryg dönemindeki durumu, buradaki kültür ya da kutsal alanın karakteri konularında pek bir şey bilinmemektedir. Ancak antik kaynaklardaki anlatımlar kültürün kökeninin en azından Phryg dönemine dayandığını göstermektedir.⁸⁹

Phrygler bu tanrıçayı öylesine benimsemişler ki, tüm devleti ve ülkelerini, Ana Tanrıça Matar'ın mülkü saymışlardır. Aslında Neolitik çağdan beri köklü bir Anadolu Tanrıçası olduğu halde Kybele tarihe Phryg tanrıçası olarak geçmiştir.⁹⁰

⁸¹ Roller, 1999, a.g.e., s. 240 vd., 244 vdd..

⁸² Aynı, s.144, 189.

⁸³ Çapar, 1978, a.g.e., s. 12, dp.not. 1.

⁸⁴ Kybele-Attis ilişkisi için bkz. M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, (London: 1977)s. 9 vd.; M. J. Vermaseren ve M. de Boer, "Attis". *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, 3: 22-44, (1986), s. 22 vdd.

⁸⁵ Diodoros 3.58; Pausanias 7.17.10-11.

⁸⁶ Sevin,2003, a.g.e., s. 266.

⁸⁷ Aslan, 2000, a.g.e., s. 125 vd.

⁸⁸ Sevin, 1997, a.g.e., s. 154 vd.

⁸⁹ Sevin, 2003, a.g.e.,s. 266.

⁹⁰ Çapar, 1971-1978 a, a.g.e., s. 210.

2. ANA TANRIÇA MATAR KUBİLEYA’NIN GÖRSEL BETİMLERİ

Ana Tanrıça Matar’ın Phryg sanatına yansıyan görsel betimleri, idol şeklindeki betimler ve antropomorfik betimler olmak üzere iki grup altında incelenebilir. Bu betimler, tam plastik ve kabartma olarak yapılmıştır. Birkaç örnek dışında, tam plastik olarak yapılan betimlerin malzemesi taştır.

2.1. İdol Şeklindeki Betimler

Tanrıçanın şematik betimleri olan idoller, dörtgen gövde üzerine oturan yuvarlak baştan oluşmaktadır. Bunlar tam plastik ve kabartma olarak yapılmıştır.

Tam plastik olarak yapılan idollerden 15’i başkent Gordion’da,⁹¹ 4’ü de Boğazköy’de⁹² ele geçmiştir. İdollerin ortalama genişlikleri 0.20/0.30 m., yükseklikleri 0.30/0.35 m. arasında değişmektedir. Kemik olan 1 örnek⁹³ dışında diğerleri kireç taşı ve kum taşından yapılmıştır.

Gordion’da bulunan idoller Tümülüs B,⁹⁴ X binasında duvar dolgusu içinde⁹⁵ ve teras yapılarının önündeki alanda, tahrip tabakasından ele geçmiştir.⁹⁶ Bu idoller kireçtaşı ve kum taşından yapılmıştır (**Levha 7a-b**).⁹⁷

Boğazköy’de ele geçen 4 idolden biri, kentin giriş kapısının kuzey odasında⁹⁸, biri Büyükkale’de Phryg duvarının içinde, biri de I No’lu tapınağın mahzen odasında bulunmuştur.⁹⁹ Kireçtaşı ve kumtaşından yapılan idollerin yanı sıra kemikten yapılmış

⁹¹ R. S. Young, “Gordion-1950”, University of Pennsylvania, University Museum Bulletin 16, no. 1: 2-19, lev. VII, res. 2 (1951), s. 2 vdd.; K. Devries, “The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research”, *AJA* 94, 371-406, (1990), s. 398, res. 36; Roller, 1999, a.g.e., s. 78, res. 15.

⁹² Boğazköy’deki taş idoller için bkz. K. Bittel, “Phrygisches Kultbild aus Boğazköy”, *Antike Plastik* 2: 7-21, (1963), no: res. 2; R. M. Boehmer, *Die Kleinfunde von Boğazköy: Aus den Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1969*, Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, Boğazköy-Hattusas 7. (Berlin: 1972), no: 2144 A, 2147, 2148, 2160.

⁹³ Boğazköy’den ele geçen kemik idol için bkz. Boehmer, 1972, a.g.e., s. 1892.

⁹⁴ E.L. Kohler, *The Gordion Excavations (1950-1973): final reports II. The Lesser Phrygian Tumuli Part 1, The Inhumations* (Philadelphia: 1995), s. 20 vd., no: Tüm B 33, Tüm B 34, Tüm B, 35, lev. 11A-B, 12 H-M.

⁹⁵ DeVries, 1990, a.g.e., res. 36.

⁹⁶ Kohler, 1995, a.g.e., s. 13 vd., 20 vd., no: Tüm B 17, lev. 11 A-B. Bu tabakadan bir de yazıtlı idol bulunmuştur. Yazıt için bkz. Brixhe-Lejeune, 1984, a.g.e., no. G-178, lev. 84.I.

⁹⁷ Naumann, 1983, a.g.e., s. 94 vd., lev. 9 a-d.

⁹⁸ Kentin kuzey kapısının bulunduğu yerde bir niş içinde, Ana Tanrıça Matar’ın iki müzisyenle birlikte betimlendiği heykel grubu bulunmuştur. Bkz. burada lev. 16 a-b.

⁹⁹ Naumann, 1983, a.g.e., s. 94.

bir idol daha vardır. Ancak bu idolün buluntu yeri bilinmemektedir. İdollerin üçünde göz ve burun stilize olarak gösterilmiştir (**Levha 8a-d**).¹⁰⁰

Kabartma şeklindeki idoller taş bloklar ve kayalar üzerine yapılmıştır. Kabartma idollü taş bloklara ait üç örnek vardır. Bunlardan biri, Ankara ilinin 30 km. kuzeybatısında, Belı Köprü yolu üzerindeki Fahared Çeşmesi olarak adlandırılan çeşmenin yan duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (**Levha 9 a-b**). Bazalt blok 0.60 m. yüksekliğinde, 0.49 m. genişliğindedir. Üzerine aynı gövdeyi paylaşan, iki yuvarlak baştan oluşan ikiz idol işlenmiştir. İdollerin başlarından gövdeye geçişte boyun gösterilmiştir. Gövde üzerinde sağda çerçeve içine alınmış birbirine paralel dikey çizgiler, solda ise çerçeve içinde swastika motifi yer alır.¹⁰¹ Bunların, idollerin giysilerini simgelediği, bu bağlamda, gövdesi dikey çizgilerle bezenmiş olan figürün Matar'ı diğerinin de Attis'i betimlediği ileri sürülmektedir.¹⁰²

İkinci örnek, Ankara ili Sincan ilçesi Tatlar köyü sınırlarındaki kayalık alanda bulunmuştur. 0.50 m. yükseklikte, 0.67 m. genişliğindeki andazit blok üzerine tepe akroterli, üçgen alınlıklı, mimari bir çerçevenin içinde, aynı dörtgen gövdeyi paylaşan ikiz idol kabartması betimlenmiştir (**Levha 10 a-b**). Yuvarlak başların konturunu çevreleyen tek bir bant her iki yanda dışa doğru kıvrılarak saç buklelerini oluşturur. Başlardan gövdeye geçişte boyun gösterilmiştir. Omuzların birleştiği yerde, gövdede çengel şeklinde bir kabartma yapılmıştır. Bu bir fibula olarak yorumlanmıştır.¹⁰³

Boğazköy'de Büyük Kale'de, Ana Tanrıça Matar'ın grup heykelinin bulunduğu nişin yaklaşık olarak 40 m. kuzeyinde, Phryg bastionun zemin seviyesinde devşirme malzeme olarak taşınabilir bir blok üzerinde de dörtgen gövdeli, yuvarlak başlı düz omuzlu bir idol kabartması yer alır (**Levha 11 a**).¹⁰⁴

Bu örneklerin yanı sıra Boğazköy'de Phryg evinin ön odasında "*in situ*" durumda kireç taşından minyatür bir altar bulunmuştur. Altar, kare bir kaide ve üst kısmı kavis şeklinde bir stel olmak üzere iki ayrı parçadan oluşur. Stel kaidenin

¹⁰⁰ Boehmer, 1972, a.g.e., no: 2148, lev. 79; Prayon, 1987, a.g.e., no: 58.

¹⁰¹ H.von der Osten, *Explorations in Central Anatolia, Season of 1926*, (Chicago: 1929), s.59, res.90, lev.V; Naumann, 1983, a.g.e., s. 94, lev. 9f; Prayon, 1987,a.g.e, no. 47, lev. 15 c.

¹⁰² E. Brandenburg, "Neue Untersuchungen im Gebiet der Phrygischen Felsenfassaden", *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften*, XXIII/III: 637-716(1906), s. 695 vd., res. 51; K. Bittel, *Hattusha. The Capital of the Hittites*, (New York: 1970), s.152.

¹⁰³ M. Metin ve M. Akalın, "Frigya'da Bulunan İkiz İdol", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılığ*: 183-193, (2001), s.183 vd.; S. Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines And Other Religious Monumentes*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Stockholm: 2003), s. 212, res. 99.

¹⁰⁴ P. Neve, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1992", *AA*: 621-652, 1993, s. 640, res. 19.

gerisinde bir yuva üzerine oturtulmuştur. Üzerinde kabartma bir idol yer alır (**Levha 11b**). İdolün yuvarlak başı ve omuz kısmı korunmuştur. Göğüs kısmında yarım ay şeklinde kakma olarak yapılmış gümüş bir parça vardır. Bunun bir fibula olduğu düşünülmektedir. Altarın kaidesi ile birlikte yüksekliği 0.11 m.'dir. Bu altarı oluşturan stel ve kaidenin her iki yanında boğa, aslan motifleri ile elinde mızrak tutan bir adam betimlenmiştir.¹⁰⁵

Bugün için kayaların üzerine yapılan kabartma idollerin tamamı Dağlık Phrygia Bölgesi'nde yer almaktadır.¹⁰⁶ Bunlar, Yazılıkaya/Midas Şehri¹⁰⁷, Keskaya¹⁰⁸, Köhnüş Vadisi,¹⁰⁹ Karababa Vadisi¹¹⁰ ve Fındık Asar Kale¹¹¹ Phryg yerleşmesinde saptanmıştır. Kayaların dik yüzlerine tek (**Levha 12a-b**), çift (**Levha 13a**) ya da üçlü (**Levha 13b**) olarak işlenmiştir. Bir kısmı yerden ulaşılması güç noktalarda, bir kısmı ise zemin seviyesindedir. Yerden ulaşılması güç olan idollere iskele yardımı ile ya da kayalara tırmanılarak ulaşılabilir. Çoğunluğu doğuya yönlendirilen idollerin büyük bir bölümü hava koşullarına bağlı olarak aşınmıştır. Bu nedenle baş, gövde detayları pek çok örnekte görülememektedir. İdollerin bazılarında boyun belirtilmeden yuvarlak başlar doğrudan gövdeye oturmaktadır (**Levha 12 a**). Omuzlar ise bir kısmında düz (**Levha 12 a**), bir kısmında ise yukarı doğru çekiktir (**Levha 12 b**). Bazı örneklerde başın her iki yanında saç detaylarının da yapıldığı görülmektedir (**Levha 13 a**). Ortalama yükseklikleri ise 0.90 m./0.50 m., genişlikleri 0.30/0.50 m. arasındadır.

Ayrıca konumuzu oluşturan kaya altarlarında da, en üst basamağın gerisinde, tek, çift ve ikiz idoller kabartma olarak işlenmiştir. Bunların detaylı tanımları Üçüncü Bölüm'de verilmiştir.

¹⁰⁵ P. Neve, "Bericht Über Die Ausgrabungen Der Deutschen Boğazköy-Expedition Im Jahre 1969", **TAD**, s. XVIII-I: 151-167, (1970), s.156, res. 9a-d; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s. 94 vd.; Prayon, 1987, **a.g.e.**, s.169 vdd.

¹⁰⁶ Kaya idolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haspels, 1971, **a.g.e.**, s. 97 vd.; T. Tüfekçi Sivas, "Ana Tanrıça / Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.1, Sayı. 3: 335-354 (Eskişehir: 2002), s. 337 vd.

¹⁰⁷ Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94 vdd., res. 25-26, 36; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, no. A 17; D. Berndt, **Midasstadt in Phrygien: Eine sagenumwobene Stätte im anatolischen Hochland**, (Mainz:Verlag Philipp Von Zabern: 2002), s.32, res. 47, 28, res. 40, 37, res. 57,s. 56, res. 101.

¹⁰⁸ Haspels, 1971, **a.g.e.**, s. 98; Naumann, 1983, **a.g.e.**, lev. 10 c.

¹⁰⁹ Sivas, 1999, **a.g.e.**, s. 170; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, kat. no. 59, res. 55.

¹¹⁰ Haspels, 1971,**a.g.e.**, s. 59, 98; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s. 97.

¹¹¹ Sivas, 2002, **a.g.e.**, s. 288; T. Tüfekçi, Sivas ve Sivas, "Eskişehir – Kütahya-Afyon İlleri Yüzey Araştırması Arkeolojik Envanter Raporu", **Tüba-Kültür Envanteri Dergisi**, 1: 2-32 (İstanbul: 2003), s. 9, lev. 11, res. 1-2.

2.2. Antropomorfik Betimler

Ana Tanrıça Matar'ın antropomorfik betimleri heykel ve kabartma şeklinde yapılmıştır. Gerek heykel gerek kabartma betimlerin hepsinde ayrıntılar dışında aynı ikonografik özellikler görülmektedir. Bu eserlerde tanrıça olgun bir kadın görünümünde, başında yüksek polos, ayaklarına kadar uzanan elbisesi, omuzlarından aşağıya doğru sarkan örtüsü ile ayakta ve cepheden betimlenmiştir. Kollar gövdeye bitişik ve dirsekten bükülmüştür. Çoğu örnekte tanrıça elinde yırtıcı kuş ve kase tutarken betimlenmiştir.

Tanrıça'nın heykelleri, Dağlık Phrygia Bölgesi'nde Yazılıkaya / Midas Şehri'nde, merkezi Phrygia'da başkent Gordion ile Ankara ve çevresinde, ayrıca Kızılırmak (Halys) nehrinin doğusunda Boğazköy Phryg yerleşim tabakasında ele geçmiştir. Bu heykeller kireç taşı ve tüften yapılmış olup, içlerinde tüm olan örnek yoktur. Korunan parçalardan anlaşıldığı kadarıyla normal insan ölçülerine yaklaşık yapılmışlardır. Boğazköy grup heykeli dışındaki örnekler, "*in situ*" buluntu olmayıp orijinal yerleri bilinmemektedir.

Yazılıkaya/Midas Şehri'nde tanrıçaya ait olduğu kabul edilen iki torso bulunmuştur. Bunlardan biri B merdivenlerinde,¹¹² diğeri de C alanından ele geçmiştir.¹¹³ B merdivenlerindeki torsonun alt kısmında bir yere oturtulmak üzere kama şeklinde bir geçme yeri yapılmıştır (Torsonun ölçüleri; yük.0.42 m, gen.0.26 m., kal.0.20 m.'dir).¹¹⁴ Torsoda elbisenin dikey pileleri belirgin olarak işlenmiştir (**Levha 14 a-c**). C alanından ele geçen torso ise bir kaide üzerindedir (Ölçüleri: yük.:1.13 m., gen. 0.60 m., kal. 0.35 m.) ve her iki yanında kazıma meander motifi bulunan elbisesinin altından tanrıçanın ayakkabılarının ucu görülmektedir (**Levha 14 d-f**). B merdivenlerinden bulunan torso, bugün İstanbul Arkeoloji Müzesinde, diğeri ise Afyon Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir.

Başkent Gordion'da, sitadelden tanrıça heykeline ait sadece bir baş bulunmuştur (**Levha 15 a**).¹¹⁵ Yüzdeki detaylar belirgindir. (Ölçüler: yük. 0.21 m., gen. 0.15 m.) İri badem gözler dikkati çeker. Başta yüksek polos yerine büyük olasılıkla aşağıya doğru

¹¹² Haspels, 1951, a.g.e., 10.111; Prayon, 1987, a.g.e., no:1, lev. 1 a-c.

¹¹³ Haspels, 1951, a.g.e., 10.111; Prayon, 1987, a.g.e., no:1, lev. 1 d-f.

¹¹⁴ Haspels, 1951, a.g.e., s. 114 vd., lev. 47 b; Haspels bu heykelin Sümbüllü Anıt'taki niş içerisine yerleştirildiğini ileri sürer, ancak hem kamanın şekli hem de boyutları bu yuvaya ile kamanın ölçülerinin yerleştirilmesi için uygun değildir. Karşı görüş için; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 130.

¹¹⁵ R. S. Young, "Doodling at Gordion", *Archeology* 22: 270-275, (1968), s.270 vd.; Naumann, 1983, a.g.e., s.151; Prayon, 1987, a.g.e., s. 201, kat. no. 6, lev. 2c-e.

inen örtüsü vardır. Eser bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Ankara ili Ayaş/Çağköy yakınlarında bulunan bugün kayıp olan tanrıça heykeli iyi korunmuştur. Ayakta ve cepheden betimlenen heykelde başta yüksek polos vardır. Uzun elbise giyimlidir. Sol elinde bir kuş, sağ elinde de bir içki kabı tutmaktadır (**Levha 15 b**).¹¹⁶

Boğazköy grup heykeli Büyükkale'nin doğu kapısının yanında, niş içinde "*in situ*" olarak bulunmuştur.¹¹⁷ Tanrıça ortada, ayakta ve cepheden betimlenmiş olup, her iki yanında iki küçük erkek figürü eşlik etmektedir. Bunlardan biri lyre ya da kithara, diğeri de çifte flüt çalmaktadır¹¹⁸ (Ölçüler: yük. 1.26 m., lyre çalan. figür. 0.44; kithara çalan figür. 0.49 m.). Ele geçen grup heykelde tanrıçanın gövde kısmı ile ilgili farklı restorasyon önerileri bulunmaktadır. Bir öneriye göre tanrıçanın üst kısmı çıplaktır ve dirsekten kırdığı iki eli ile göğüslerini tutmaktadır (**Levha 16 a**).¹¹⁹ Diğer öneriye göre tanrıça giyimlidir ve bir elinde nar tutmaktadır (**Levha 16 b**).¹²⁰ Bu grup heykelin yanı sıra Sungurlu yakınlarındaki Salmanköy'de tanrıça heykeline ait sadece bir baş ele geçmiştir (Ölçüler: yük. 0.38 m., gen. 0.31 m.). Başın üzerinde süslü yüksek polos işlenmiştir (**Levha 17 a-b**).¹²¹ Bu iki eser de bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Tanrıçanın kabartma betimlerini iki grup altında inceleyebiliriz: Birinci grupta yer alan tanrıça kabartmaları, İkinci Bölüm 2/3'de ele aldığımız tanrıçanın kült anıtlarından fasadlarla bağlantılıdır. İkinci grupta yer alan kabartmalar ise taş bloklar üzerine yapılmıştır. Birinci grubu oluşturan kabartmaların tümü, bir örnek dışında Dağlık Phrygia Bölgesi'nde saptanmıştır. Dağlık Phrygia'da Aslankaya Anıtı (**Levha 18 a-b**)¹²², Büyük Kapı Kaya Anıtı¹²³, Küçük Kapı Kaya Anıtı¹²⁴ ve Kumcaboğaz Kapı

¹¹⁶ Bittel, 1963, a.g.e., lev. II.c-d; Prayon, a.g.e., s. 201, kat. no. 5, lev. 2a-b; Roller, 1999, a.g.e., s. 73.

¹¹⁷ Bittel, "Untersuchungen auf Büyükkale", *MDOG*, 91: 57-72, (1958), s. 57 vdd., Bittel, a.g.e., 1963, 7-21, lev. II.c-d; Çapar, 1971-1978 b, a.g.e. s. 191 vdd.; Prayon, a.g.e., s. 201, kat. no. 5, lev. 2a-b; Roller, 1999, a.g.e., s. 72, res. 10.

¹¹⁸ Bittel, 1963, a.g.e., s. 7 vdd., lev. 1-8.

¹¹⁹ E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, (İstanbul: Net yayınları, 7. baskı, 2000), s. 195, lev. 70.

¹²⁰ V. Loon, *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.*, (Leiden: 1991), s. 33.

¹²¹ Naumann, 1983, a.g.e., s. 83, kat. no. 24, lev. 7,2; Prayon, 1987, a.g.e., s. 202, kat. no. 8, lev. 3d-e; Roller, 1999, a.g.e., s. 75, res. 11.

¹²² W. M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia" *JHS*, 5, 241-262 (1884).s. 241 vd., lev. 44; Perrot-Chipiez, G. Perrot – Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité V, Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie*, (Paris: 1890), s. 152 vd., Lev. 108, F. Von Reber, "Die phrygischen Felsdenkmaler", *Abhandlungen der Akademie*, XXI/III: 531-598 (1897), s. 560, lev. 3; A. Körte, "Kleinasiatische Studien III, Die phrygischen Felsdenkmaler", *Ath. Mitt.* 23: 80-153 (1898), s. 92, lev. 2; Akurgal,

Kaya Anıtı'nda ¹²⁵ fasadların odağını oluşturan nişlerin içinde yer almaktadır. Dağlık Phrygia Bölgesi dışında şimdilik tek örnek olan Kuzören Anıtı ise Eskişehir-Günyüzü ilçesi, Kuzören köyü, Tavuk Pınarı-Bel Mevkiinde EKAYA 2002'deki çalışmalarda saptanarak bilim dünyasına kazandırılmıştır.¹²⁶ Bu anıtlarda tanrıça kabartmaları nişin arka duvarının önünde ana kayadan yüksek kabartma olarak yontulmuştur. Tanrıça, heykel örneklerinde olduğu gibi cepheden ve ayakta betimlenmiştir. Volkanik tüfün zaman içinde aşınması nedeniyle bu kabartmalarda tanrıçanın yalnızca başındaki yüksek polosun ve uzun elbisesinin dış konturları belirgindir. Yüz detayları, kolların pozisyonu ve ellerinde tuttuğu atribüleri konusunda bir şey söylemek mümkün değildir. Delik Taş Nişi (Levha 19 a)¹²⁷ ile Keskaya¹²⁸ ve Kümbet Berberini (Levha 19 b)¹²⁹ anıtlarında da nişlerin içinde tanrıçaya ait bir kabartmanın bulunduğu kayadaki izlerinden anlaşılmaktadır.

Taş bloklar üzerine yapılan tanrıça kabartmaları, başkent Gordion'da (Levha 20 a)¹³⁰ (Ölçüler: yük. 0.90 m., gen. 0.40 m.), Ankara/Bahçelievler'de (Levha 20 b)¹³¹

1955, a.g.e., s. 94 vd., lev. 36 b; Haspels, 1971, a.g.e., s. 87 vdd., lev.186-187; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 100 vdd., lev. 58- 69.

¹²³ Akurgal, 1955, a.g.e., s. 86, 110, 116, lev. 73; A. Gabriel, *Phrygie, Exploration archeologique IV. La Cite" de Midas, Architecture*, (Paris: 1965), lev. 47b; Haspels, 1971, a.g.e., s. 87, lev. 182- 184, 522; Naumann, a.g.e., s. 45, no. 12, lev. 5.1; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 141 vdd., lev.103-106; Roller, 1999, a.g.e., s. 85 vd., res. 19-21.

¹²⁴ Von Reber, 1897, a.g.e., s. 575, res. 6 A, s. 585 –586, res. 10; Brandenburg, 1906, a.g.e., s. 697, res. 54; E. Brandenburg, "Kleinasiatische Untersuchungen", *OLZ*, II, 360-365 (1908), s. 364, res. 1; K. Bittel, *Kleinasiatische Studien*, Ist.Mitt. heft. 5, s. 75, no.8; Akurgal, 1955, a.g.e., s. 95, no. 8; Haspels, 1971, a.g.e., s. 89, res. 185, 524.1; Naumann, 1983, a.g.e., s. 45, 294, kat. no. 13; Işık, 1987, s. 172, lev. XXXIIa; Prayon, 1987, a.g.e., s. 101, 206, kat. no. 41; Vermaseren, 1987, a.g.e., M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, I Asia Minor*, (Leiden: Brill, 1987) s. 38, no. 111; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.145 vdd., lev.107-109; Roller, 1999, a.g.e., s. 86.

¹²⁵ Ramsay, 1884, a.g.e., s. 245; W. M. Ramsay, "A Study of Phrygian Art I", *JHS*, 9: 350-382 (1888), s. 372 vd.; Perrot-Chipiez, 1890, a.g.e., s. 158, res. 111; Haspels 1971, a.g.e., s. 89 vd., res. 159, 524.1; Naumann, 1983, a.g.e., s. 46, 294, kat. no. 14; Prayon, 1987, a.g.e., s. 101, 206, kat. no. 42; Işık, "Batı Uygarlığının Temeli" *TAD*, 27: 1-39, (1989), s. 18, res. 19; de Francovich, *Santuari e Tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia*, (Roma: 1990), s. 121, res. 232; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.136 vdd., lev. 99-100.

¹²⁶ Tüfekçi Sivas ve Sivas, 2003, a.g.e., s. 9, lev. 11, res. 1-2.

¹²⁷ Haspels, 1971, a.g.e., s. 94, res. 205, 501.2, 517.2; Işık, 1987, a.g.e., s. 175, lev. XXXV b; Sivas, 1999, a.g.e., s. 178 vd., lev. 164-165.

¹²⁸ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 121, lev. 87.

¹²⁹ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 122 vdd., lev. 88-89.

¹³⁰ R. Temizer, "Un bas-relief de Cybele découvert à Ankara", *Anatolia* 4: 179-182, (1959), s. 186, lev. 39; Bittel, 1963, a.g.e., s. 15, lev. 11 a-b; M. J. Mellink, "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens*: 349-360, (Mainz, 1983), s. 349 vd., lev. 70; Naumann, 1983, a.g.e., s. 64, kat. no. 19, lev. 5.3; Prayon, 1987, s. 203, kat. no. 15, lev. 5c; Roller, 1999, a.g.e., s. 72, res. 7.

¹³¹ S. Buluç, "Ankara Kabartmaları", *Türk Tarih Kongresi*, IX, I:423-433, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), s.426; L. Roller, "Phrygian Myth and Cult", *Source*, vol. VII, 3/4, 43-50 (1988), s.43;

(Ölçüler: yük.1.75, gen. 0.97 m.) ve Etlik'ten (**Levha 21 a**)¹³² (Ölçüler: yük. 1.15, gen. 0.43 m.) ele geçmiştir. Bunların hiçbiri "*in situ*" değildir. Gordion'dan bulunan kabartma, sitadelin dışında Sakarya nehrinin yatağında ele geçmiştir. Ankara/Bahçelievler kabartması ise Hellenistik döneme ait bir mezarda devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Ankara/Bahçelievler'den ele geçen eserin dışındakilerin cinsi, kireç taşıdır. Bu bloklarda tanrıça üçgen alınlıklı beşik çatılı bir mimari çerçeve içinde, ayakta cepheden betimlenmiştir. Başındaki yüksek Polosun altından aşağı doğru sarkan örtüsünün bir ucu kemerinin içinden geçirilerek önde yatay kıvrımlar oluşturmaktadır. Gövdeye bitişik olan ve dirsekten bükülen kolları ile elinde, yırtıcı kuş, kase gibi atribüleri tutmaktadır. Ankara / Etlik'ten ele geçen örnekte ise tanrıçaya iki "geni" eşlik etmektedir

Taş bloklar üzerine yapılan kabartmalar, adeta Phryg kült anıtlarından fasadların minyatür kopyalarını yansıtır.¹³³ Bu eserlerin tümü bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Gordion'da Tümülüs C'nin altında ele geçen küçük kireçtaşı plakada ise dörtgen iki panel içinde tanrıça ve sağa doğru ilerleyen bir boğa kabartması yer almaktadır. Tanrıça cepheden ve ayakta betimlenmiştir. Yüksek poloslu ve uzun elbise giyimlidir (**Levha 21 b**).¹³⁴

Ana Tanrıça Matar'ın heykel ve kabartma olarak yapılmış antropomorfik betimlerinin yanı sıra, tanrıçanın vazo sanatına yansıyan betimleri de bulunmaktadır. Bu betimler üç kap üzerinde görülmektedir. Bunlardan biri, Boğazköy'den diğer ikisi ise Maşathöyük'ten ele geçmiştir. Üç parçada da tanrıça uzun elbiseli, ortada, ayakta ve cepheden betimlenmiştir. Boğazköy'de Büyük Kale I. yapı katından ele geçen çömlek üzerinde Tanrıçanın her iki yanında simetrik iki aslan bulunmaktadır. Kompozisyonun üst kısmı büyük bir olasılıkla, tanrıçanın bir niş içinde olduğunu belirtmek için en üstten başlayarak çok düzenli olmayan iç içe yarım dikdörtgenlerle doldurulmuştur (**Levha 22 a**).¹³⁵ Maşathöyük'te II. Yapı katında ele geçen iki küp üzerindeki betimler ise

S. Buluç, "The Architectural Use of The Animal And Kybele Reliefs Found in Ankara and Its Vicinity, *Source*, vol. VII, 3/4: 16-23 (1988), s.18.

¹³²Naumann, 1983, a.g.e., s. 65vd., kat. no. 20, lev. 5,4; Prayon, 1987, a.g.e., s. 204, kat. no. 27, lev. 9b; Roller, a.g.e., s. 72vdd., res. 9.

¹³³ Mellink, 1981, a.g.e., s. 101 vd.

¹³⁴ Kohler, a.g.e., 1995, s.34, lev 17; Roller, 1999, a.g.e., s.75, res.13.

¹³⁵ Bittel, 1970, a.g.e., s.154, res.38; Ş. Dönmez, "1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü", *Belleten*, CLXIV, S. 241: 707-716 (2001), s. 707, çiz. 1.

birbirlerine çok benzemektedir. Yüksek poloslu tanrıça, seramiklerden birinde aşağı doğru sarkan kollarını her iki yanında duran yuvarlak kabartmaları saracak şekilde yana açmıştır. Bu kabartmalar tanrıçanın göğüsleri olarak yorumlanmaktadır (Levha 22 b-c).¹³⁶ Diğer seramikte ise tanrıça kollarını yukarı doğru kaldırmıştır. Bu seramik üzerindeki iki kabartma ise kopmuştur (Levha 22 d).¹³⁷

3. ANA TANRIÇA / MATAR KUBİLEYA'NIN KÜLT ANITLARI

İkinci Bölüm 2.1'de belirtildiği üzere Phryg dininde Matar uçsuz bucaksız doğada canlılığı ve verimliliği simgeleyen evrensel bir niteliğe sahiptir. Yapılan çalışmalar Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya il sınırları içindeki derin vadilerde doğanın ortasında yer alan çok sayıda anıtsal ve küçük ölçekli kaya anıtının Ana Tanrıçanın karakteriyle örtüşen ve tanrıça tapınımlarının odağını oluşturan kült yapıları olduğunu ortaya koymuştur. Phryglerin Ana Tanrıça'ya duydukları derin saygı ve bağlılığın en güzel kanıtlarını oluşturan bu anıtlar kaya fasadları, altarlar ve nişler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.¹³⁸

Kaya Fasadları, üçgen alınlıklı, beşik çatılı Phryg megaronlarının kayaların dik yüzlerine oyulmuş ön cephesini yansıtmaktadır. Bunlar boyut bakımından anıtsal ve küçük ölçekli fasadlar olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Anıtsal fasadların en görkemli ve en ünlüsünü Yazılıkaya – Midas Şehri'nde, Midas Anıtı ya da Yazılıkaya olarak isimlendirilen 17 m. yüksekliğinde ve 16.50 m. genişliğindeki fasad oluşturmaktadır (Levha 23 a).¹³⁹ Yazılıkaya – Midas Anıtı'nın yanı sıra, Midas – Yazılıkaya Vadisi'nde, Areyastis Anıtı (Levha 23 b)¹⁴⁰, Bitmemiş Anıt¹⁴¹ ve Kümbet Vadisinde

¹³⁶ Dönmez, 2001, a.g.e., s. 708, 3, res. 1, çiz. 2, res. 2 a-b, çiz. 3.

¹³⁷ Dönmez, 2001, a.g.e., s. 708, 3, çiz.3.

¹³⁸ Bu anıtlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Haspels, 1971, a.g.e., s. 73 vdd.; Tüfekçi, Sivas, 1999, a.g.e.

¹³⁹ W.M. Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, (London: 1824), s. 22 vdd.; C.Texier, *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement Français, de 1833a 1837, I*, (Paris: 1839), s. 156 vdd., lev. 56; Akurgal, 1955, a.g.e., s. 98, lev. 39 a; Gabriel, 1965, a.g.e., s. 51 vdd., lev. 24-34; Işık, 1987, s. 176, lev. XXVI a; Vermaseren, 1987, a.g.e., s. 58, no. 168; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 52 vdd., lev. 23.

¹⁴⁰ Texier, 1839, a.g.e., s.157 vd., lev.59; J. R. A. Stuart, *Description of Some Ancient Monuments with Inscriptions still existing in Lydia and Phrygia several of which are supposed to be Tombs of the Early Kings*, (London: 1842), II, lev. 13-14; Ramsay, 1888, a.g.e., s. 380 vdd., res. 13; W.M.Ramsay, "A Study of Phrygian Art II", *JHS*, 10: 147-189 (1889), s.161 vdd., res. 17; Perrot-Chipiez 1890, a.g.e., s. 99, res. 58; von Reber 1897, a.g.e., s. 575, lev 7, res. 6e; Körte 1898, a.g.e., s. 116 vdd.; E. Brandenburg, "Phrygien und seine Stellung im Kleinasiatischen Kulturkreis", *DAO*, 9/2: 5-31(1907), s. 25vdd., res. 9;

Bahşayış Anıtı¹⁴²; Köhnüş Vadisi'nde Maltaş Anıtı¹⁴³, Burmeç Anıtı¹⁴⁴ ve Aslankaya Anıtı¹⁴⁵; Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi yakınlarında Delikli Taş Anıtı¹⁴⁶ en etkileyici ve en güzel anıtsal fasadlardır.

Küçük fasadlar anıtsal fasadlara göre daha sade ve daha küçük ölçeklidir. Bunlar ayrıntılar dışında anıtsal fasadların adeta birer kopyasıdır.¹⁴⁷ Bunların en güzel örneklerini Yazılıkaya / Midas vadisinde: Midas Şehri 1 no'lu Anıt, Midas Şehri 2 No'lu Anıt, Sümbüllü Anıt; Kümbet Vadisi'nde; Kümbet-Berberini Anıtı: Köhnüş Vadisi'nde Kumcaboğaz Kapı Kaya Anıtı, Demirli Anıtı, Büyük Kapı Kaya Anıtı, Küçük Kapı Kaya Anıtı (**Levha 24 a**) ve Döğer Asar Kaya Anıtı; Türkmen Dağı'nın kuzeyindeki küçük vadilerde: Kilise Mevkii Anıtı, Keskaya 1 ve 2 no'lu Anıtı, Fındık Asar Kaya Anıtı ve dağlık Phrygia bölgesi dışında, Günyüzü/Kuzören'deki Kuzören-Tavuk Pınarı Anıtı oluşturur (**Lavha 24 b**)¹⁴⁸.

R.D.Barnett, "The Phrygian Rock Façades and the Hitite Monuments", *Bi.Or.*, 10: 78-82 (1953), s. 79, No. 6; Gabriel, 1965, *a.g.e.*, s.79, res. 38-39, lev. 37, Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 79 vdd., res. 83-84, 513.1, 514; Francovich, 1990 *a.g.e.*, s. 96 vd., res. 124-125; Tüfekçi, Sivas, 1999, *a.g.e.*, s. 43, lev. 2-6.

¹⁴¹ L. de Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure par Mrs. Alexandre de Laborde, Becker, Hall et Léon de Laborde*, (Paris: 1838), s. 76, lev. XXV, XXVII, res. 60-62; Texier, 1839, *a.g.e.*, s. 157 vdd., lev. 58; Steuart, 1842, s. 8 vd., lev. 9-10; Perrot-Chipiez 1890, *a.g.e.*, s. 103, 191, res. 59; von Reber 1897, *a.g.e.*, s. 575, res. 6; Körte 1898, *a.g.e.*, s. 109 vdd, res. 7,9; Brandenburg, 1907, *a.g.e.*, s. 26, res. 12, *a.g.e.*, s. 25 vdd., res. 9; Gabriel, 1965, *a.g.e.*, s.73 vdd., lev. 35-36, res. 37; Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 77 vdd., res. 14-15, 513.2-3; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s.66 vdd., lev.24.

¹⁴² Steuart, 1842, s. 8 vd., lev.7; Perrot-Chipiez 1890,*a.g.e.*, s. 107 vdd., res. 61-63; von Reber 1897, *a.g.e.*, s. 577 vdd., res. 7, lev. 8; Körte 1898, *a.g.e.*, s. 105 vdd, res. 6; Brandenburg, 1907, *a.g.e.*, s. 27 vdd., res. 13, Gabriel, 1965, *a.g.e.*, s.82 vdd., lev. 42 a-b; Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 81 vd., res. 124-125; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s. 71, lev.30-41.

¹⁴³ W. M. Ramsay, "The Rock Necropoleis of Phrygia", *JHS*, 3: 1-32(1882), s. 17 vdd., lev. XXI A, Perrot-Chipiez 1890,*a.g.e.*, s. 106, res. 60; von Reber, 1897, *a.g.e.*, s. 563 vd., lev. IV; Körte, 1898, *a.g.e.*, s. 108 vd, res. 6; Brandenburg, 1907, *a.g.e.*, s. 23, res. 9, Bittel, 1942, *a.g.e.*, s. 73, no.3; Gabriel, 1965, *a.g.e.*, s.85 vdd., res. 41-42, lev.45 b-e; Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 85 vd., lev. XXV; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s. 86 vdd., lev. 49-54.

¹⁴⁴ Ramsay, 1888, s. 372; Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 89, res. 175; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s. 98 vd., lev. 55-57.

¹⁴⁵ Perrot-Chipiez 1890, *a.g.e.*, s. 153 vdd., res. 108-110; von Reber, 1898, *a.g.e.*, s. 560 vd., res. 5, 6c, lev. III; Körte 1898, *a.g.e.*, s. 91 vdd, res. 3, lev. 2; Brandenburg, 1907, *a.g.e.*, s. 19 vdd, res. 7-8, Bittel, 1942, *a.g.e.*, s. 73 vd., no.4; Gabriel, 1961, *a.g.e.*, lev. 46-47 b; Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 87 vdd., res. 186-191; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s. 100 vdd., lev. 58-69.

¹⁴⁶ Körte 1898, *a.g.e.*, s. 113 vd, res. 8; Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 91, res. 233-234; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s. 110-114, lev. 70-76.

¹⁴⁷ Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 82 vdd.; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.* s. 115 vdd.

¹⁴⁸ Tüfekçi Sivas, 2003, *a.g.e.*, (baskıda); Tüfekçi Sivas, 2003, "A Newly Discovered Phrygian Façade Monument from Western Phrygia: The Monumet of Kuzören – Tavuk Pınarı", *Thracia*, 15, Honor of Alexander Fol 70th, 189-196 (Sofia: 2003), s. 189 vdd.; T. Tüfekçi Sivas ve Sivas, *a.g.e.*, 2003, s. 7, lev. 5.

T. Sivas'a göre, anıtsal fasadlar boyutların algılanması bakımından kayaya üç şekilde yontulmuşlardır¹⁴⁹:

1. İki boyutlu anıtlar: Midas Anıtı, Bitmemiş Anıt, Areyastis Anıtı, Maltaş Anıtı.
2. Üç boyut hissi uyandıran anıtlar: Bahşayış Anıtı, Aslankaya Anıtı, Delikli Taş Anıtı.
3. Gerçek ölçülerine bağlı tamamen ana kayadan yontulmuş üç boyutlu yapı: Değirmen Anıtı.

Anıtsal fasadlar, Sivas tarafından, ön taraflarındaki geniş avlular, avluya açılan yan mekanlar ve galeriler ile Ana Tanrıça kültüne adanmış, büyük birer kült kompleksi olarak nitelendirilmektedir.¹⁵⁰ Hemen hemen bütün anıtsal fasatlarda üçgen alınlık ve cephe, geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir. Bu yapıların en önemli bölümünü, içinde tanrıça heykelinin ya da kabartmasının bulunduğu kapıyı simgeleyen merkezi niş oluşturur. Bu nişin içine Ana Tanrıça'nın kabartması işlenerek sürekli bir epifani olayı canlandırılmıştır (**Levha 18 a-b; Levha 24 a-b**). Tapınağın kapısı ardına kadar açıktır ve tanrıça kendine inanlara görünmektedir. Fasadların çoğunda niş kısmı boş bırakılmıştır. Yani tanrıçanın tapınağının kapıları kapalıdır. Ancak inanan kişi tanrıçanın, kapının gerisinde olduğunu düşünerek ibadetini gerçekleştirip tanrıçası ile bütünleşmektedir.¹⁵¹

Küçük fasadlar ise anıtsal fasadların adeta kopyalarıdır ve sayısal olarak yoğun ancak daha az sade ve özensizdir.

Bunlar da anıtsal fasadlar gibi kayalarda yaşayan tanrıçanın evini yani tapınağını simgelemektedir.

Üçüncü Bölümde ayrıntılı olarak ele alınan altarlara, en yalın tanımı ile, önünde tanrıçaya dualar edilen, kurban ve adaklar sunulan küçük ölçekli "özel" yerlerdir. Bunlar diğer kült yapılarına göre sayıca daha yoğun ve yaygındır.

Nişler, kayaların dik yüzlerinde yer alan, dörtgen ve oval formda sığ oyuklardır. Bunların büyük bir bölümüne, yerden çok fazla yüksekte olmadıkları için kolay ulaşılabilir. Ancak bir grup niş ise kayaların yerden ulaşımı güç noktalarında yer

¹⁴⁹ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 185.

¹⁵⁰ Aynı, s. 186.

¹⁵¹ Aynı, s.185.

almaktadır¹⁵². Hemen hemen bütün nişlerin arka duvarında, tavanında veya tabanında Ana Tanrıça heykelciğinin oturtulduğu yuvalar bulunmaktadır. Deliklitaş nişinde ise nişin arka duvarının önünde fasadlarda olduğu gibi tanrıça kabartması yer almaktadır. Bir bölümünün önünde tanrıçaya sunuların yerleştirildiği küçük platformlar yer alır. Bir bakıma bu anıtları, fasadlardaki nişlerin en basit, en yalın yansımaları olarak tanımlamak mümkündür¹⁵³

Eskişehir yöresinde Yazılıkaya/Midas Şehri'nde(Levha 25 a),¹⁵⁴ Afyonkarahisar Yöresinde Köhnüş Vadisinde (Levha 25 b),¹⁵⁵ Kütahya yöresinde ise Fındık Asar Kale'de¹⁵⁶ nişlere ait güzel örnekler bulunmaktadır.

T. Sivas'a göre anıtsal fasadlar, boyut ve işçilik bakımından büyük emek ve iş gücü gerektirmektedir. Bu nedenle bu fasadlar, Phryg toplumunda devletin resmi gücünü temsil eder ve merkezi otoritenin emri ve desteği ile yapılmışlardır. Bu noktada bu anıtları devletin resmi kült yapıları olarak nitelendirmek gerekir.¹⁵⁷

Küçük fasadlar, nişler ve altarlar ise, daha çok yerel yönetici mülk sahibi, hatta aile içi şapel niteliğinde küçük topluluklara hitap eden kült yerleri olmalıydı.¹⁵⁸

¹⁵² Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.191 vd.

¹⁵³ Aynı, s.191 vd.

¹⁵⁴ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 175 vd., lev. 159-161; D. Berndt, 2002, a.g.e., s. 26, res. 35, 32, res. 46, 56, res. 103, 63, res. 111.

¹⁵⁵ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e, s.176 vd., lev. 162.

¹⁵⁶ Aynı, s.177 vdd., lev. 163-165.

¹⁵⁷ Aynı, s.192.

¹⁵⁸ Fasadların mimari ve işlevsel kimliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 180 vdd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PHRYG KAYA ALTARLARININ TİPOLOJİSİ VE KATALOĞU

1. ALTARLARIN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Altarlar Eskiçağ boyunca farklı kültürlerde değişik mimari formlar kazanarak kült alanlarının ve tapınının vazgeçilmez birer parçası olmuşlardır.¹⁵⁹ Arkeoloji terminolojisinde altar / sunak, en yalın şekliyle, zeminden yüksek, tanrılara duaların edildiği, adak eşyaları ve kurbanların sunulduğu yer olarak tanımlanır.¹⁶⁰ Phryg kaya anıtları içinde bu tanıma en uygun olan anıt grubunu, sayısal olarak ilk sırada yer alan basamaklı yapılar oluşturmaktadır. Bunlar, ayrıntılar dışında mimari tasarım bakımından temelde aynı özellikleri yansıtan, üç boyutlu anıtlardır. Önde bir veya birden fazla basamak ve bu basamakların gerisinde Ana Tanrıça'yı simgeleyen idol ya da idolün yerleştirileceği mimari bir düzenekten oluşurlar.

Bu anıtları ilk kez, 19. yüzyıl'ın sonlarında W. M. Ramsay **“altar”** olarak tanımlamıştır.¹⁶¹ G. Perrot- Ch. Chipiez¹⁶², F. von Reber¹⁶³ ve E. Brandenburg¹⁶⁴ gibi bilim adamları da Ramsay'in görüşünü benimseyerek bu yapıları **“altar”** olarak adlandırmışlardır.

20. yüzyıl'ın ilk çeyreğinde, Eski Doğu kültürlerindeki altarlar üzerine monografik bir çalışma yapan K. Gallig ise bu yapılar için, **“stufenaltar/basamaklı altar”** tanımını kullanmıştır.¹⁶⁵ Günümüzde M. J. Mellink¹⁶⁶, F. Işık¹⁶⁷ ve L. Roller¹⁶⁸ da, **“stepped altar/basamaklı sunak”** tanımını benimsemişlerdir.

¹⁵⁹ Farklı kültürlerde altar geleneği için bkz.; K. Gallig, *Der Altar in Den Kulturen Des Alten Orients. Eine archäologische Studie*, (Berlin: 1925), C. G. Yavis, *Greek Altars. Origins and Typology*, (St. Louis: 1949), D. Aktseli, *Altäre in der archaischen und klassischen Kunst Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie*, (München: 1996).

¹⁶⁰ Altar tanımı için bkz.; E. Reisch, “Altar”, *RE*, I: 1640, (1894), 1640 vdd; Brandenburg, 1906, a.g.e., s.695 vd.; *Der Kleine Pauly*: 279-281, (Stuttgart: 1964), s. 279 vd.

¹⁶¹ Ramsay, 1882, a.g.e., s. 8 vdd.

¹⁶² Perrot ve Chipiez, 1890, a.g.e., s. 149 vdd.

¹⁶³ von Reber, 1897, a.g.e., s. 582.

¹⁶⁴ Brandenburg, 1906, a.g.e., s.695.

¹⁶⁵ Gallig, 1925, a.g.e., s.100 vdd.

¹⁶⁶ Mellink, 1983, a.g.e., s.96 vdd.

Phryg basamaklı kaya yapılarını “altar” olarak nitelendiren araştırmacıların karşısında, bu tanımlı reddeden araştırmacılar da vardır. Bunların başında A. Körte gelmektedir. Körte 19. yüzyıl’ın son çeyreğinde, bölgede kapsamlı bir araştırma yapmış ve o güne kadar yayınlanmış olan Phryg kaya anıtlarını yeniden değerlendirmiştir. Körte bu çalışmalarında basamaklı yapıları “**throne/taht**” olarak adlandırmıştır.¹⁶⁹ Bu tanım ünlü bilim adamı E. Akurgal tarafından da kabul görmüştür.¹⁷⁰ Akurgal dini törenlerde buraya ana tanrıçanın oturan bir heykelinin yerleştirildiği görüşündedir.¹⁷¹

Dağlık Phrygia Bölgesi’nde, 1946-1958 yılları arasında kapsamlı yüzey araştırmaları yapan C.H.E. Haspels’in çalışmasında, Phryg kaya anıtları ve yerleşmeleri araştırmanın odağını oluşturur. Phryg kaya anıtlarını kendi içinde gruplayarak ayrıntılı bir şekilde inceleyen Haspels, basamaklı yapıları, “**so – called altars/ altar olarak tanımlanan yapılar**” olarak adlandırır ve bu yapıların işlevlerinin kesin anlaşılmadığını belirtir. Bununla birlikte basamakların gerisinde kavis şeklinde arkılığı anımsatan çıkıntıya sahip bir grup altarı “**throne/taht**” olarak nitelendirmektedir.¹⁷²

Phryg ve Yunan sanatında Kybele ikonografisi üzerine monografik bir çalışma yapan F. Naumann, bu çalışmasında basamaklı yapıları Ana Tanrıça Kybele’ye ait “**kult monument/kült abideleri**” olarak genel bir tanım altında değerlendirmiştir. Naumann bu anıtları görünümlerine göre, “**Thron mit Doppelidol und Altar/çift idollü taht ve altar**”, “**Thron mit Doppelidol/çift idollü taht**”, “**Opferplatz mit idol/idollü kurban yeri**”, “**Stufenmonument / basamaklı anıtlar**” şeklinde gruplandırmıştır.¹⁷³ G. de Francovich ise Phryg kaya kutsal alanları ve kaya mezarları üzerine yaptığı çalışmasında basamaklı anıtlar için, “**thronealtar/ taht altar**” tanımını kullanmıştır. Francovich’e göre bunlar hem tanrıçaya ait bir taht hem de altar olarak çift fonksiyonlu kült yapılarıdır.¹⁷⁴ S. Berndt-Ersöz’ün Phryg kaya tapınakları ve dini anıtlar üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasında, bu yapılar için “**step**

¹⁶⁷ Işık, 1989, a.g.e., s.19; F. Işık, **Die Offenen Felsheiligtümer Urartus Und Ihre Beziehungen Zu Denen Der Hethiter Und Phryger**. (Roma: Gruppo Editoriale Internazionale, 1995 b), s.56 vd.

¹⁶⁸ L. Roller, 1999, a.g.e., s. 65.

¹⁶⁹ Körte, 1898, a.g.e., s.118 vdd.; G. Körte ve A. Körte, **Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900**. Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Ergänzungsheft V, (Berlin: Reimer, 1904), s.21.

¹⁷⁰ Akurgal, 1955, a.g.e., s.96 vdd..

¹⁷¹ E.Akurgal, **Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander**, (Berlin: 1961), s. 110.

¹⁷² Haspels, 1971, a.g.e., s.93 vdd..

¹⁷³ Naumann, 1983, a.g.e., s. 99.

¹⁷⁴ Francovich, 1990, a.g.e., s. 51.

monuments/basamaklı anıtlar” tanımı yapılmıştır. Berndt’e göre mimari özellikleri nedeniyle bir grup anıt **“throne/taht”** olarak nitelendirilebilir.¹⁷⁵

T. Sivas ise, Phryg kaya anıtlarını mimari ve işlevsel açıdan değerlendirdiği çalışmalarında, basamaklı yapıların en azından bir grubunun biçimsel olarak bir koltuğa yani bir tahta benzediğini kabul etmektedir. Bununla birlikte Sivas’a göre araştırmacıların taht arkılığı olarak adlandırdıkları bölüm aslında tanrıça idolünün stilize edilmiş şekli olmalıdır. Sivas bu yapılarda değişmeyen iki ana eleman olan basamak ve idollerden yola çıkarak **“taht”**ya da **“basamaklı altar”** tanımının yerine, **“basamaklı idollü altar”** tanımını önermektedir.¹⁷⁶

Phryg basamaklı yapıları için farklı terminolojiler önerilse de, araştırmacıların birleştikleri ortak nokta, bu anıt grubunun Ana Tanrıça Matar kültü ile bağlantılı dini yapılar olduklarıdır.

Ayrıntıda farklı mimari öğelere sahip olsalar da aynı genel plan şemasına sahip olan, tanrıçaya duaların edildiği, kurbanların sunulduğu bu yapıları biz en yalın şekliyle **“altar”** olarak tanımlamak istiyoruz. Üçüncü Bölüm 3’de, yapılan tipolojik değerlendirmeye göre bu altarlara kendi içinde üç ana tipe ayrılmaktadır.

2. KAYA ALTARLARININ YAYILIM ALANLARI

Phryg uygarlığı ve yayılım alanı üzerine yapılan çalışmalar, günümüzde Eskişehir – Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırları içinde kalan bölgenin Phrygler için önemli bir iskan sahası olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu bölge içinde Phryg yerleşmeleri ve kaya altarlara da dahil olduğu Phryg kaya anıtları, Eskişehir ilinin güneydoğusunda, Dağlık Phrygia Bölgesinde yoğunlaşmıştır. Dağlık Phrygia / Phrygia Yaylası tanımı ilk kez C.H.E. Haspels tarafından kullanılan bir coğrafi tanım olup, daha sonraki araştırmacılar da bu tanımı benimsemişlerdir.¹⁷⁷ Bu bölgenin merkezinde Türkmen Dağı yer alır. Doğusu, Seyitgazi ilçesi, güneyi Köhnüş vadisi, batısı Sabuncupınar nahiyesi, kuzeyi ise Gökçekısık köyü ve çevresi ile sınırlıdır (**Harita 1**). Dağlık bölgenin büyük bir bölümü 3. Zamana ait volkanik tüf ile kaplıdır. Tüfün volkanik malzemenin sıkışması sonucu oluştuğu bilinmektedir. Bölgede gözlenen tüfün, zamanında bu alanda var olan bir volkan

¹⁷⁵ S. Berndt-Ersöz, 2003, a.g.e., s.55 vdd., 243 vdd.

¹⁷⁶ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.190.

¹⁷⁷ Haspels, 1971, a.g.e., s. 20, res. 493; ayrıca bkz. Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 5.

bacasından çıkan malzemenin civarındaki bir göl ortamında depolanması ve sıkışması sonucunda oluştuğu düşünülmektedir. Genellikle sıkı yapılı, renk olarak beyaz ve grimsi kahverengi renkte olan tuf, bazı yerlerde gevşek içinde kaba kum katkısı varmış gibi kırıntılıdır.¹⁷⁸ Bölgenin güneyi, güneybatısı ve güneydoğusunda adeta birbirlerini takip eden derin vadiler bulunmaktadır. Bu vadilerin en önemlilerini, Eskişehir ilinin güneydoğusunda Yazılıkaya - Midas Vadisi ile Kümbet Vadisi; Eskişehir'in güneyinde, Afyonkarahisar sınırları içindeki Köhnüş ve Karababa Vadileri oluşturur. Ayrıca Eskişehir'in güneybatısında Türkmen Dağı'nın kuzeyinde küçük vadiler yer almaktadır.¹⁷⁹

Vadileri sınırlandıran kayalık platoların büyük bir bölümünün üzerinde, Kale tipi Phryg yerleşmeleri, dik yamaçlarında ise fasadlar, nişler ve kaya mezarlarından oluşan kaya anıtları bulunur.¹⁸⁰ Konumuzu oluşturan kaya altarlari da, yerleşmelerin üzerinde, yamaçlarında, civarındaki kayalıklar üzerindedir.

T. Sivas'ın gerek 1993-1997 yılları arasında, doktora tezi kapsamında bölgede yapmış olduğu arazi çalışmaları, gerekse 2001 yılından itibaren başkanlığında yürütülen yüzey araştırmalarında, hem Dağlık Phrygia'da hem de bu bölgenin dışında yeni Phryg yerleşmeleri ve kült anıtları saptanmıştır. 2001 yılında başlayan ve bizim de ekip üyesi olarak bulunduğumuz yüzey araştırmaları özellikle, Dağlık Phrygia dışında kalan bölgelerde Phryg yayılım alanlarını tespit etmeye yöneliktir. Bu çalışmalarda Eskişehir ilinin güneydoğusunda Sivrihisar ve Günyüzü ilçeleri ile Eskişehir'in kuzeydoğusunda Alpu, Beylikova ve Mihalicık ilçelerinde Phryg yerleşmeleri, kaya mezarları, fasad, altar ve nişlerden oluşan Phryg kaya anıtları saptanmıştır (**Harita 2**).¹⁸¹

Mihalicık ilçesine bağlı Dümrek köyü, Sivrihisar ilçesinin kuzeydoğusunda Tekören Köyü¹⁸² ile kuzeyinde Zey Köyü¹⁸³ Dağlık Phrygia Bölgesinin dışında

¹⁷⁸ Bölgenin topografik ve jeolojik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Chaput, **Phrygie, Exploration archéologique I, Géologie et géographie physique**, (Paris: 1941).

¹⁷⁹ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.106.

¹⁸⁰ Phryg vadileri ve yerleşmeleri için bkz. T. Tüfekçi Sivas "Phrygler (Frig) Ve Eskişehir Çevresindeki Phryg Vadileri'ne Genel Bir Bakış", **Tarihte Eskişehir Sempozyumu**, (2-4 Kasım 1998), 93-113 (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2001), s. 93 vdd.; Haspels, 1971, a.g.e., s. 20 vdd.

¹⁸¹ Sivas 2002 b, a.g.e., s. 285 vdd..

¹⁸² J. Devreker ve F. Vermaulen, "Phrygians in the Neighbourhood of Pessinus (Turkey)", **Studia Archaeologica, Liber Amicorum A. E. Niquin**, (Universiteit Gent: 1991), s.114, res. 9- 10; J. Devreker, H. Thoen ve F. Vermeulen, "Pessinus (Pessinonte) 1990: rapport provisoire", **KST** 13: 2, 341-375(1992), s. 351, res. 22; J. Devreker, H. Thoen ve F. Vermeulen, "The Imperial Sanctuary at Pessinus and Its Predecessors: A Revision", **Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)**, III: 125-144, (1995), s.131, lev.1; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.168, lev.139 a-b, 140.

altarların ele geçtiği önemli merkezleri oluşturur. Ayrıca, çalışma alanımızın sınırları dışında, Kızılırmak'ın doğusunda, Çorum/ Alacahöyük Kalehisar Tepesinde de bir adet Phryg kaya altarı bulunmaktadır.¹⁸⁴

Bölgede halen devam etmekte olan araştırmalarda elde edilen sonuçlar, Phryg yerleşmeleri ve kaya anıtlarının yayılım alanlarının sadece Dağlık Phrygia bölgesi ile sınırlı kalmadığını ve bu bölgenin dışında yeni yerleşmelerin ve kaya anıtlarının bulunacağını göstermektedir.

3. TİPOLOJİ

Çalışmamızda, araştırma sahamız içinde saptanan toplam 83 adet kaya altarı ele alınmıştır.

Katalogta yer alan altarlar, Phryg kaya altarlarının en belirgin özelliği olan, kaya basamaklarının gerisindeki farklı düzenlemelere göre üç ana gruba ayrılır (**Şekil 1; Tablo 1**):

Tip I. İdollü Basamaklı Altarlar (**Şekil 1:1**)

Tip II. Kavis Şeklinde Stilize İdollü Basamaklı Altarlar (**Şekil 1: 2**)

Tip III. İdolsüz, En Üstte Platformu Bulunan Basamaklı Altarlar (**Şekil 1:3**)

Tip I İdollü Basamaklı Altarlar: Yuvarlak başlı, dörtgen gövdeli idol ve önünde ona ulaşan basamaklardan oluşmaktadır. Bu grupta yer alan altarlar, en üst basamağın gerisindeki idollerin sayısına göre, üç alt grup oluşturmaktadır. Bunlar;

Tip I a. Tek İdollü Basamaklı Altarlar (**Şekil 1:1 a**)

Tip I b. Çift İdollü Basamaklı Altarlar (**Şekil 1:1 b**)

Tip Ic. İkiz İdollü Basamaklı Altarlar (**Şekil 1:1 c**)

Tip I a - Tek İdollü Basamaklı Altarlar: Önde 1 veya 1'den fazla basamak ve en üst basamağın gerisinde tek idolden oluşmaktadır.

¹⁸³ T.Tüfekçi Sivas, "New Phrygian Rock Cut Monuments from Western Phrygia and Observations on their Cult Functions", *The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium*. Held at Van, Turkey, 6-10August, 2001(= V. Demirçayları Sempozyumu Bildirileri, Van, 6-10 Ağustos, 2001) (baskıda), res. 8-9.

¹⁸⁴ Phrygia'nın doğusunda saptanan Kalehisar altarı, araştırma sahamız içinde olmamasına karşın konuda bir bütünlük sağlamak amacıyla kataloga alınmıştır (Kat. No: 83).

Tip I b - Çift İdollü Basamaklı Altarlar: Önde 1 veya 1'den fazla basamak ve en üst basamağın gerisinde yan yana iki idolden oluşmaktadır.

Tip I c - İkiz İdollü Basamaklı Altarlar: Önde 1 veya 1'den fazla basamak ve en üst basamağın gerisinde aynı gövdeyi paylaşan iki yuvarlak baştan oluşur.

Tip II Kavis Şeklinde Stilize İdollü Basamaklı Altarlar: Ön taraftaki basamakların gerisinde yer alan idolün gövdesi ortadan kalkmıştır. Sadece başı kavis şeklinde tam plastik veya yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Bu grupta yer alan altarlar, üç alt gruba ayrılmaktadır. Bunlar:

Tip II a. Kavis Şeklinde Stilize Edilmiş Tek İdollü Altarlar (Şekil 1:2 a)

Tip II b. Her İki Yanında Aslan Kabartması Bulunan, Kavisli İdollü Basamaklı Altarlar (Şekil 1: 2 b)

Tip II c. Taht Altarlar (Şekil 1: 2 c)

Tip II a - Kavis Şeklinde Stilize Edilmiş Tek İdollü Altarlar : Öndeki basamakların gerisinde ortada kavis şeklinde tek bir idolden meydana gelir.

Tip II b - Her İki Yanında Aslan Kabartması Bulunan Kavisli İdollü Basamaklı Altarlar: Kavisli idolün her iki yanında kaide üzerinde, arka ayakları üzerinde oturan iki aslan kabartması bulunmaktadır. Bazı altarlarda kavisli idolün her iki yanında bulunan bu aslan kabartmaları stilize edilerek daha küçük kavis şeklindeki çıkıntılara dönüşmüştür.

Tip II c - Taht Altarlar: Karşıdan bakıldığında bir tahtı anımsatır. Kavis şeklindeki idolün her iki yanında, en üst basamakta kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır.

Tip III İdolsüz, En Üstte Platformu Bulunan Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde idol yoktur. Üstteki düzenlemeye göre 4 alt gruba ayrılır. Bunlar:

Tip III a. Düz Platformlu Basamaklı Altarlar (Şekil 1: 3 a)

Tip III b. Yuvalı Basamaklı Altarlar (Şekil 1 : 3 b)

Tip III c. Kaideli Basamaklı Altarlar (Şekil 1: 3 c)

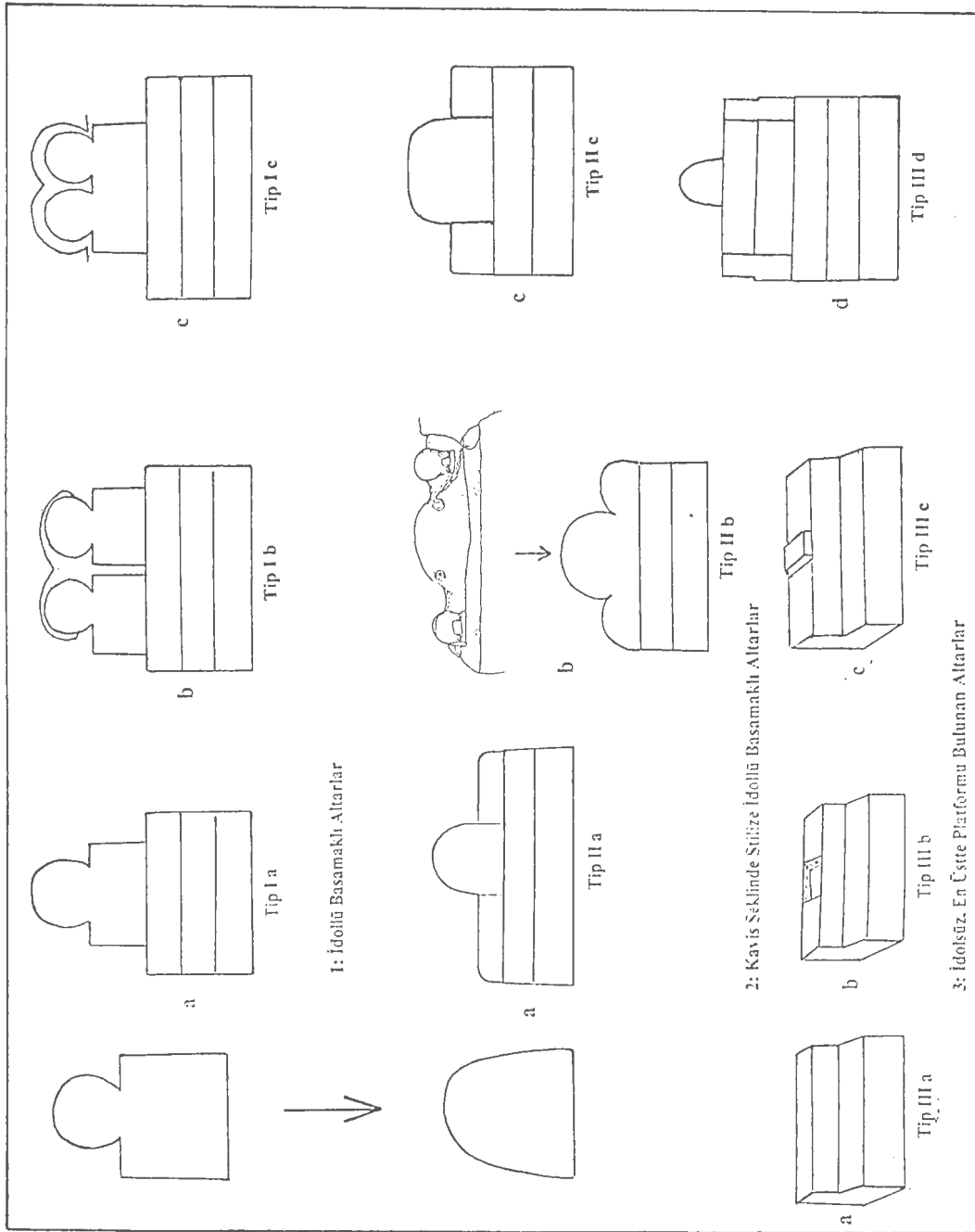
Tip III d. Nişli Basamaklı Altarlar'dır (Şekil 1 : 3 d).

Tip III a - Düz Platformlu Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde üstte düz bir platform bulunur.

Tip III b - Yuvalı Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde, en üst basamağın üzerinde, ortada kare tabanlı bir yuva yer alır.

Tip III c - Kaideli Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde, en üst basamak üzerinde kare formlu kaide şeklinde çıkıntı bulunur.

Tip III d - Nişli Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde, en üst basamakta kayanın dikey yüzünde bir niş bulunur.

Şekil 1: Phryg Kaya Altarları Tipolojisi

4. KATALOG

Katalog, 19. yüzyıldan itibaren, araştırmacılar tarafından bölgede yapılmış olan çalışmalarda tespit edilen ve literatüre giren kaya altarı ile 2001- 2002 yıllarında Yard. Doç. Dr. Taciser Sivas'ın başkanlığında yürütülen, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenen "Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İl Sınırları İçindeki Phryg Yerleşmeleri ve Kaya Anıtları Araştırması" adlı Proje kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanan altarlardan oluşmaktadır.

Çalışmamızda toplam 83 adet altarın kataloğu hazırlanmıştır. Bunlardan 35'i daha önceki araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır. 2001 yılından itibaren bölgede sürdürülen yüzey araştırmalarında ise toplam 45 adet altar saptanmıştır. Katalog kapsamına alınan bütün altarlara, yerinde tek tek incelenerek, belgelenmiş ve kataloğu hazırlanmıştır.

Katalogda her bir altar için önce, yerleşim yeri içerisindeki konumu, yönü, basamaklarının gerisinde yer alan elemanlar (idol, platform, yuva, kaide, niş) ve basamaklarının ölçüleri hakkında bilgi verilmiştir. Birden fazla basamaklı altarlarda basamakların ortalama ölçüleri verilmiştir. Tanım bölümünde, altarlara idollerinin tipleri ve basamak sayıları ile idolün özelliği, basamakların neresinde yer aldığı (sağda, solda, ortada), altarın çevresinde (üzerinde, sağında veya solunda) varsa ritüel elemanlarının (yazıt, kabartmalar, libasyon çukurları) konumları ve ölçüleri yer almaktadır. Son olarak, ilgili altar hakkında bugüne kadar yapılmış olan bibliyografyalar verilmiştir.

4.1. Eskişehir Yöresi

Eskişehir il sınırları içinde yürütülen çalışmalarda bugün için 4 Phryg merkezinde kaya altarı saptanmıştır. Bu merkezler, Han ilçesi'ne bağlı, Yazılıkaya Köyü'ndeki Midas Şehri; Sivrihisar'a bağlı Tekören Köyü ile Zey Köyü Phryg yerleşmeleri; Mihalicık İlçesi'ne bağlı Dümrek Köyü yakınındaki Kalebaşı Mevkii Phryg yerleşmesidir.

Araştırma sahası içinde toplam 41 adet altar incelenmiştir.

Yazılıkaya / Midas Şehri'nde önceki araştırmacılar tarafından 20 adet altar saptanmıştır. Bu altarlara EKAYA 2002 yılında toplam 6 adet altar daha ilave olmuştur. Bu altarlardan 1'i yerleşimin 200 m. kuzeydoğusundaki kayalıklarda, 5'i de platonun güneydoğusunda saptanmıştır. Yeni tespit edilen altarlardan, E. Haspels'in yapmış olduğu ve daha sonraki araştırmacılar tarafından da kullanılan plan üzerine işlenmiştir (**Levha 26**).¹⁸⁵

Yazılıkaya / Midas Şehri'nde B kaya merdiveninin batısında, M Kazı alanında, 8 ve 9 no'lu altarlardan aynı kaya kütlesi üzerindeki iki altar ise aşınmaya bağlı olarak, kayada yalnızca izleri korunduğundan kataloğa dahil edilmemiştir. Bu altarlardan yalnızca uygun ışık ortamında seçilebilmektedir. Kataloğa alınmayan iki altardan plan üzerinde yerleri belirtilerek numaralandırılmıştır

Dümrek Köyü Kalebaşı Mevkiinde daha önceki yıllarda yapılan araştırmalarda düz plato üzerinde 7 adet Phryg kaya altarı saptanmış ve yayınlanmıştır.¹⁸⁶ EKAYA 2002 yılı araştırmalarında ise bu altarlardan 5 adet kaya altarı daha ilave olmuştur. T. Sivas'ın yapmış olduğu kroki çizim esas alınarak altarlardan bu çizim üzerinde konumları belirtilmiştir (**Levha 27**).¹⁸⁷

Zey Köyü'nde, T. Sivas'ın 1993 yılında, doktora çalışması çerçevesinde yapmış olduğu arazi çalışmaları sırasında tespit edilen¹⁸⁸ 2 altar EKAYA 2001 yılı araştırmalarında tekrar ziyaret edilerek detaylı çalışılmıştır.

Tekören Köyü çevresinde ilk kez 1991 yılında saptanan altar, kaya mezarı ve presin dışında, yapmış olduğumuz araştırmalarda başka bir anıt bulunamamıştır.

4. 1.1. Yazılıkaya / Midas Şehri Altarları

Kat.No: 1 / Midas Şehri 1 No'lu Altar (TipI b)

Levha 28 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeybatı ucunda, Bitmemiş Anıt'ın 100 m. kadar güneyindedir (**Levha 26, no. A1**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Çift idol: Sağdaki:0.34 m. x 0.22 m., soldaki: 0.34 m. x 0.18 m.

Basamak: 0.60/0.65 m. x 0.25/ 0.40 m. x 0.30 m.

¹⁸⁵ Haspels, a.g.e., 1971, res.495; Tüfekçi, Sivas, 1999, a.g.e., lev. 8; D.Berndt, 2002, a.g.e., iç kapak.

¹⁸⁶ Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 168, lev. 141 , 142-145.

¹⁸⁷ Aynı, lev. 141.

¹⁸⁸ Aynı, s.24.

Tanımı: Çift idollü, iki basamaklıdır. İdoller, ortada yer alır. Çift idollerin baş konturlarını çift kabartmalı bant çevrelemektedir. Dıştaki kontur başları birleştirmektedir. İçteki kontur saç olarak yorumlanabilir. Yuvarlak başlar doğrudan gövdeye oturmaktadır. Dikdörtgen gövdelerde omuzlar düzdür. İdollerin bulunduğu kaya bloğunun üst kısmı düzleştirilmiştir. Bu kısımda 0.35 m. çapında, 0.20 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır. Altarın önünde, sağda 0.12 m. çapında, 0.10 m. derinliğinde ikinci bir libasyon çukur daha bulunmaktadır.

Bibilyografi: Naumann, 1983, **a.g.e.**, s.96, lev. 10g; F.Prayon,1987, **a.g.e.**, s.207, no.49; Tüfekçi Sivas,1999, **a.g.e.**, s.158, lev.115; Börker J. Börker-Klahn, "Drei: Zwischen Spätbronze- und Kaiserzeit", **Studia Aegyptiaca** XVII: 75-107,(2002), s.85 vdd., res.7, lev. 4; Tüfekçi Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.337, res.2a; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**,s.27, res.39; S.Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.305, Kat. No: 80.

Kat. No: 2 /Midas Şehri 2 No'lu Altar (Tip III d)

Levha 29 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeybatısında bulunan Bitmemiş Anıt'ın yaklaşık 100 m. güneyindedir (**Levha 26, no. A2**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.14 m. x 0.16 m x 0.08 m.

Basamak: 0.18 m. x 0.06/0.04 m. x 0.12/0.10 m.

Tanımı: Dikdörtgen nişli tek basamaklıdır. Niş içinde yuvarlak başlı, dörtgen gövdeli tek idol kabartması bulunmaktadır. Dikdörtgen nişin her iki yanında 0.15 m. çapında, 0.07 m. yüksekliğinde birer kabartma bulunmaktadır. Altarın önünde kaya yüzeyi düzleştirilerek, geniş dikdörtgen bir platform oluşturulmuştur (1 m. x 0.60 m.). Altarın sağında ve solunda aynı kaya üzerinde iki kaya idolü bulunmaktadır.

Bibliyografi: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 116; Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.346, res.2a; D. Berndt, **a.g.e.**, s.28, 40 vd.; S. Berndt-Ersöz, 2003,**a.g.e.**, s.306, Kat. No: 82.

Kat. No: 3 / Midas Şehri 3 No'lu Altar (TipI a)

Levha 30 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nda 1 no'lu altarın yaklaşık 20 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 26, no. A3**).

Yönü: Güney.

Ölçüleri: İdol: 0.67 m. x 0.74 m. x 0.18 m.

Basamak: 0.60 / 0.70 m. x 0.80 m. x 0.28 / 0.36 m.

Tanımı: Tek idollü, 5 basamaklıdır. İdolün yuvarlak başı doğrudan gövdeye oturmaktadır. Dörtgen gövdede omuzlar yukarı doğru çekiktir. Diğer altarlardan farklı olarak basamakların 4'ü idolün önünde değil, sağ yandadır. Altarın önünde, kaya yüzeyi işlenerek 0.90 m. x 1.35 m. boyutlarında bir platform oluşturulmuştur. Platform üzerinde solda, 0.18 m. çapında 3 adet yarım küre formu kabartmalar yer almaktadır. Bu kabartmalar, platformun önünde kaya yüzeyindeki alanda bir üçgenin köşelerini oluşturmaktadırlar. Platformun önünde sağda yuvarlak bir kaide ve bunun da ortasında yuvarlak bir oyuk bulunmaktadır. Bu oyuğa bir kanal bağlanmaktadır.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.159, lev. 117 a-b, 118; D. Berndt, **a.g.e.**, s.29, res.42, 30, res. 44; S.Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.307, Kat. No: 84.

Kat. No: 4 / Midas Şehri 4 No'lu Altar (Tip I b)

Levha 31 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeybatı ucunda, Bitmemiş Anıt'ın üst bölümündeki kayalıklar üzerinde yer almaktadır (**Levha 26, no. A4**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: Çift İdol: 0.30 m. x 0.12 / 0.14 m.;

Basamak: 1.50 m. x 0.16 m. x 0.50 m.

Tanımı: Çift idollü ve tek basamaklıdır. Bu basamak, gerçekte dar bir platformdur. Burası idolün önündeki ritüel eylemlerin bir kısmının gerçekleştirildiği alandır. Sağ yanda, kademeli bir şekilde geriye doğru genişler. Çift idol soldadır. İdoller yuvarlak başlı, dörtgen gövdelidirler.

Basamağın ön yüzünde, sağda 4'lü idolden oluşan çoklu idol grubu yer almaktadır. Bu idollerin üçü yuvarlak başlı dörtgen gövdeli, 1'i kavis şeklindedir. Bu idol büyük bir olasılıkla tamamlanmamış bir kaya idolüne işaret etmektedir. Altarın önündeki kaya yüzeyi işlenerek meyilli bir alan oluşturulmuştur. Burada ikişerli gruplar halinde düzenlenmiş, 0.10 – 0.15 m. çapında, 0.05 m. yükseklikte yarım küre formu, üçlü kabartma yer almaktadır.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.160, lev.119 a-b; J. Börker-Klähn, "Nachlese an Phrygischen Fundplätzen", **Rivista Di Archeologia XXIV**. Ed. Giorgio Bretschneider, 35-69, taf. 1-15 (Roma: Via Crescenzo, 2000), s.58, res.8; D. Berndt,

a.g.e., s. 28 vdd., no.36, res. 43; Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.337, res.2 b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s. 308, Kat. No: 86-87 a-b.

Kat. No: 5 / Midas Şehri 5 No'lu Altar (Tip III b)

Levha 32 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeybatı yamacında, Bitmemiş Anıt'ın 5.5 m. güneyinde yer almaktadır (**Levha 26, no. A5**).

Yönü: Güneybatı.

Ölçüleri: Yuva: 0.30 m. x 0.43 m.

Basamak: 1.58 / 2.10 m. x 0.40 / 0.54 m. x 0.45 m.

Tanımı: 4 basamaklıdır. 4. basamak diğer üç basamağa göre daha geniştir ve gerisinde dikdörtgen bir yuva vardır. Yuvanın üst kısmında kayanın yüzeyi düzleştirilerek bir platform oluşturulmuştur. İkinci ve üçüncü basamağın sol tarafı tahrip olmuştur.

Bibliyografya: G.-A. Körte, 1904, **a.g.e.**, s.222; Haspels, 1971,**a.g.e.**, s.94; Tüfekçi Sivas,1999, **a.g.e.**, lev. 130 a-b; D. Berndt, **a.g.e.**, s.20, no.8; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.307vd., Kat. No: 85.

Kat.No: 6/ Midas Şehri 8 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 33 a

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun batı kenarında B kaya merdiveninin batısında , 20 m. x 6 m.'lik M kazı alanının önündeki dikey kayalığın güneyinde yer alır.¹⁸⁹ M kazı alanındadır (**Levha 26, no. A8**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.15/20 m. x 0.25 m. x 0.10 m.

Basamak: 0.60 m. x 0. 10 m. x 0.15 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve iki basamaklıdır. Kavisli idol basamakların gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur.

Buluntular: M kazı alanından gri çanak-çömlek parçaları, olasılıkla Pers dönemine tarihlenen gri renkli krater parçası ve cam bilezik parçası, ayrıca bir adet Bizans dönemine ait bronz toka bulunmuştur.¹⁹⁰

Bibliyografya: C.H.E. Haspels, **Phrygie, exploration archeologique 3.La Cité de Midas, céramique et trouvailles diverses**. (Paris: 1951), s.16; Gabriel, 1965, **a.g.e.**,

¹⁸⁹ M kazı alanı için, bkz. Haspels, 1951, lev. 5; Gabriel 1965, res. 1-2; Haspels, 1971, s. 94, n. 106, lev. 495.

¹⁹⁰ Haspels, 1951, **a.g.e.**, s. 55, 95, 105, lev. 37d1, 17b4, 44a1, 41c1.

s.6, res.3; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.120 a; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.34; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.309 vd., Kat. No 91.

Kat.No: 7 / Midas Şehri 9 No'lu Altar (TipII a)

Levha 33 b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun batı kenarında B kaya merdiveninin batısında, M Kazı alanındadır (**Levha 26, no. A9**).

Yönü: Güneydoğu

Ölçüleri: İdol : 0.30 m. x 0.15 m x .0.20 m.

Basamak : 0.40 x 0.14 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idölü ve tek basamaklıdır. Kavisli idöl basamakların gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Altarın alt kısmında, sağda yarım küre formlu üç kabartma bulunmaktadır. Bunlar bir üçgenin köşelerini oluşturur şekilde düzenlenmiştir.

Buluntular: Bkz. Kat. No:6

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94; Sivas,1999, **a.g.e.**, lev.120 b; D. Berndt, **a.g.e.**, s.34, no. 43, res.51; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.310, Kat. No 92.

Kat. No: 8 / Midas Şehri 10 No'lu Altar (Tip I b)

Levha 34 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeydoğusunda, Midas Anıtı'nın yaklaşık 50 m. güneybatısında bulunmaktadır (**Levha 26, no. A10**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: Çift idöl : 0.55 m. x 0.60 m.

Basamak : 0.95 m. x 0.42 m. x 0.20 m.

Tanımı: Çift idöllü, tek basamaklıdır. Alçak kabartma olarak işlenmiş olan çift idölün yuvarlak başları, boyunları ve omuzları seçilebilmektedir. Basamak, idöllerin önünde bir platform oluşturmaktadır. Bu platform üzerinde ve idöllerin gövde kısmında Paleo – Phrygçe yazıt yer almaktadır (M- 06).¹⁹¹

Yazıt: İdöllerin gövde kısmında yer alan birinci satır 0.70 m., basamak üzerinde yer alan ikinci satır da 0.55 m. uzunluğundadır. İki yazıtın da harfleri aynı boyda olup, her iki satırda sağdan sola doğru yazılmıştır. Cl. Brixhe ve Lejeune tarafından yazıtın tanskripsiyonu şu şekilde yapılmıştır:

¹⁹¹ Brixhe-Lejeune, 1984, **a.g.e.**, s. 25 vd., lev. XII.

← [ʰ]rekun deiatiteea[ʰ]

← davoiiiman

Bibliyografya: Gabriel, 1965, **a.g.e.**, s.46, lev. 20d; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.93, res. 31, 528:1; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s.95 vd., lev. 10e; Prayon, 1987, **a.g.e.**, s. 207, no.48; de Francovich, 1990, **a.g.e.**, s.47, res. 22; M. Vassileva, "Paredroi or once again on the Phrygian rock thrones", **Thracia 11.Studia in honorem Alexandri Fol**, eds. K. **Jardanov, D. Popov & K. Porozhanov**, Serdicae, (1995), s.270; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.160 vdd., lev. 121a-b; D. Berndt, **a.g.e.**, s.34, res.52; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.311, Kat. No 95.

Yazıt için Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.291, no.6; C. Brixhe ve M. Lejeune, 1984, **a.g.e.**, M-06, 25-26, lev.XII; L.S. Bayun ve V. E. Orel, "Langue phrygienne en tant que source historique.I, **VDI**, 1988:1, s.180-181; V. Orel, **The language of Phrygians description and analysis** (Anatolian and Caucasian Studies), (New York: 1997), s.28 vdd.

Kat. No: 9/ Midas Şehri 11 No'lu Altar (Tip II b)

Levha 34 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeydoğusunda, 10 no'lu altarin yaklaşık olarak 0.50 m. sağında yer alır (**Levha 26, no. A 11**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: idol : 0.46 m. x 0.27 m.

Basamak : 0.50 m. x 0.15 m. x 0.20 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idolü, tek basamaklıdır. Kavisli idolün her iki yanında, daha küçük boyutlu iki kavis bulunmaktadır (0. 28 m. x 0.25 m.). Basamak idollerin önünde bir platform oluşturmaktadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.93, res. 31, 528:1; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s.95 vd., lev. 10e; Prayon, 1987, **a.g.e.**, s. 207, no.48; de Francovich, **a.g.e.**, 1990, s.47, res. 22; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.160 vdd., lev. 121a-b; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.34, res.52; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.311, Kat. No 96.

Kat. No: 10 / Midas Şehri 12 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 35a-b/36 a-b

Konumu: Midas Anıtı'nın yanı başındaki Kırkgöz kayalıklarının kuzeyinde, Midas Anıtı'na 200 m. mesafedeki kaya kütlesi üzerindedir (**Levha 26, A 12**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.80 m. x 0.66 m. x 0.36 m.

Basamak: 0.72 m. x 0.30 m. x 0.30/0.20 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 8 basamaklıdır. 7. ve 8. basamaklar iyi korunmuştur. Diğer basamaklar aşınmıştır. Sadece kayada izleri görülmektedir.

Bibliyografya: Brandenburg, 1906, **a.g.e.**, res. 51; Brandenburg, 1907, **a.g.e.**, s.363; Bittel, 1942, **a.g.e.**, s. 78 vd., n.56; Akurgal, 1955, **a.g.e.**, s.97, n.13; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94; Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 137; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.62, res.110; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.312, Kat. No 98.

Kat. No: 11 / Midas Şehri 13 No'lu Altar (Tip II a) Levha 35a-b/ Levha 37 a-b

Konumu: 12 No'lu altar ile aynı kaya kütleşi üzerinde, 12 no'lu altarn 2.50 m. aşağısındadır (**Levha 26, no. A 13**).

Yönü: Kuzeydoğu

Ölçüleri: İdol: 0.21 m. x 0.25 m.

Basamak : 0.58 m. x 0.53 m. x 2.17 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. Kavisli idolün üst kısmı tahrip olmuştur. Öndeki basamak geniş bir platform şeklinde düzenlenmiştir.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 12 / Midas Şehri 14 No'lu Altar (Tip II c) Levha 35a-b/ Levha 38 a-b

Konumu: 12 ve 13 No'lu altarnların bulunduğu kaya kütleşinin 9 m. sağındadır (**Levha 26, no. A 14**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.43 m. x 0.57 m.

Basamak: 1.02 m. x 0.14 m. x 0.14 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 3 basamaklıdır. Kavisin üst kısmı insan eliyle kırılarak tahrip edilmiştir. En üst basamakta, kavisin her iki yanında öne doğru kolçak şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır.

Bibliyografya: Brandenburg, 1906, **a.g.e.**, res. 52; Brandenburg 1907, **a.g.e.**, s.363; Bittel 1942, **a.g.e.**, s. 78 vd., n.56; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94; Tüfekçi Sivas, 1999,

a.g.e., lev. 137; D. Berndt, 2002, a.g.e., s.62; S. Berndt-Ersöz, 2003, a.g.e., s.312, Kat. No 99.

Kat. No: 13 / Midas Şehri 15 No'lu Altar (Tip I a)

Levha 39 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun kuzeydoğusunda, Midas Anıtı'nın yaklaşık 70 m. güneydoğusundadır (**Levha 26, no. A 15**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.46 m. x 0.36 m. x 0.10 m.;

Basamak: 1.00 m. x 0.32 m. x 0.60 m.

Tanımı: Tek idollü ve tek basamaklıdır. Basamak dar bir platform şeklinde olup idol bu platformun solunda yer almaktadır. İdolün yuvarlak başı doğrudan gövdeye oturmuştur. Dörtgen gövdede omuzlar düzdür. İdolün sol alt kısmında, platformdan daha düşük seviyede, 0.30 m. x 0.30 m. x 0.10 m. boyutlarında dörtgen bir çukur bulunmaktadır.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.162, lev. 122; D. Berndt, 2002, a.g.e., s.36, res.55.

Kat. No: 14 / Midas Şehri 16 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 40 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun doğu ucunda, platoya doğudan çıkan dik yolun üst kısmındadır (**Levha, no. A 16**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.50 m. x 0.48 m. x 0.40 m.

Basamak: 1.93 / 2.85 m. x 0.35 / 0.55 m. x 0.10 / 0.25 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve üç basamaklıdır. Kavisin üst kısmındaki kaya düzleştirilerek geniş bir platforma dönüştürülmüştür. Kavisli idol, en üst basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Altarın solunda, aynı kaya kütlesi üzerinde bir idol bulunmaktadır.

Bibliyografya: Ramsay, 1882, a.g.e., s.43, res.9; Gabriel, 1965, a.g.e., s.46, lev.21 b; Haspels, 1971, a.g.e., s.94 vdd., res 25, 26, 528:2; Vermaseren, 1977, a.g.e., s.20, lev.8; Naumann, a.g.e., s.95, lev. 10d; de Francovich, a.g.e., s.46, res.65; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.163, lev. 123-124; Sivas, 2002, a.g.e., s.347, res. 3a; D. Berndt, 2002, a.g.e., s.36 vd., no.53, res.58; S. Berndt-Ersöz, 2003, a.g.e., s.297 vd., Kat. No: 64.

Kat. No: 15 / Midas Şehri 17 No'lu Altar (Tip III b)

Levha 41 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun doğu girişinin kuzeydoğusundadır (**Levha, no. A 17**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Yuva: 0.55 m. x 0.50 m. x 0.30 m.

Basamak: 1.35 m. x 0.35 m. x 0.35 m.

Tanımı: 4 basamaklıdır. 4. basamağın gerisinde ortada kare tabanlı bir yuva bulunmaktadır. Basamakların solunda, kaya bloğu 1. basamak seviyesine kadar kesilerek solda yüksek bir platform oluşturulmuştur. Basamakların önünde kaya yüzeyi işlenerek nispeten düzgün bir alan elde edilmiştir. Burada solda küre formunda 0.30 m. çapında, 0.15 – 0.20 m. yükseklikte üçlü kabartmalar yer almaktadır. Bu kabartmalar bir üçgenin köşelerini oluşturmaktadır. Kabartmalardan birinin yarısı korunmuştur.

Bibliyografya: Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s.168, res. 20; K.Ayiter, **Treppen Und Stufen Bei Phrygischen Felsdenkmalern, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens**, (Leiden: E.J. Brill, 1978), lev. 34,1; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.131 a-b; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.38, res. 61; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.299, Kat. No 67.

Kat. No: 16 / Midas Şehri 18 No'lu Altar (Tip I c)

Levha 42a-b/43 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun en yüksek kesiminde, platoya doğudan çıkan yolun yaklaşık 30 m. batısındadır (**Levha 26, no. A 18**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İkiz idol: 0.85 m. x 0.90 m. x 0.40 m.;

Basamak: 2.70/4.10 m. x 0.30/0.40 m. x 0.40/0.60 m.

Tanımı: Phryg altarlارının boyut bakımından en anıtsalı ve diğer altarlara göre en iyi korunmuş örneğidir. Monolit kaya kütlesi yontularak serbest duran üç boyutlu bir altara dönüştürülmüştür. Altar iki bölümden oluşmaktadır. İlk basamak altarin kaidesini oluşturur. 2. ve 3. Basamaklar sağ yanda kademelendirilerek yükseltilmiştir. Sağda 3. Basamağın gerisinde alçak kabartma olarak işlenmiş ikiz idol yer alır. Yuvarlak başlı idoller aynı gövdeyi paylaşır. Başların konturunu çevreleyen çift hatlı bant, dışarı doğru kıvrılarak saç buklelerini oluşturmuştur. Solda daha alçak seviyedeki 2. ve 3. basamağın

gerisinde, idollerin sol yanındaki kaya düzleştirilerek bir panoya dönüştürülmüştür. Burada iki satırlık Paleo-Phrygce bir yazıt yer almaktadır (M-04)¹⁹².

Buluntular : Anıtın çevresinde çok sayıda gri seramik, yakınındaki R1 kazı alanından bir demir ok ucu, 2 demir bıçak, R2 kazı alanından Yunanistan ve Batı Anadolu'dan ithal M.Ö. 6. yüzyıl'a tarihlenen boyalı keramik parçaları bulunmuştur.¹⁹³ EKAYA 2002'de altarin çevresinden iskit tipi bronz ok ucu bulunmuştur.

Yazıt: Pano üzerine iki satır halinde kazınmıştır. Birinci satır 1.57 m., ikinci satır 1.55 m. uzunluğundadır. Harflerin ortalama yüksekliği, üst satırda 0.20 m. ("o" harfi 0.07 m.), alt satırda 0.18 m.'dir ("o" harfi 0.09 m.). 1. satır soldan sağa, 2. satır sağdan sola doğru yazılmıştır. Cl. Brixhe ve Lejeune'nin yapmış olduğu transkripsiyon şu şekildedir:

→ akinanogavan tiyes

← modrovanak [?]avara [?] yazmaktadır.

Bibliyografya: Ramsay, 1882, **a.g.e.**, s.13 vd., res.4-5; Ramsay,1889,**a.g.e.**, s.173, res. 23; Perrot and Chipiez, **a.g.e.**, 149 vd., res. 106; von Reber, 1897, **a.g.e.**, s.582, res. 9.; Körte, 1898,**a.g.e.**, s.118; Brandenburg, 1907, **a.g.e.**, s.2 vdd.; H. Th. Bossert, **Altanatolien. Kunst und Handwerk in Klein-Asien von den Anfängen bis zum Völligen Aufgehen in der griechischen Kultur**, (Berlin: 1942), s. 84, no.1101; Akurgal, 1955, **a.g.e.**, s.96; Akurgal, 1961, **a.g.e.**, s.110, res.74; Gabriel, 1965, **a.g.e.**, 45 vd., lev.20 a-b; R. Naumann, Review of Phrygie 4:La Cité de Midas, architecture by A. Gabriel, **Gnomon** 39, 1967, s.527; Haspels,**a.g.e.**, s.93, res.28, 495:6; M.J.Mellink, "Temples and High Places in Phrygia", **Temples and High Places in Biblical Times**, (Proceedings of the Collogium in Honor of the Centennial of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion, Jerusalem, 14-16 March 1977), (Jerusalem:1981), s.96 vd., lev. 10.1; Naumann, **a.g.e.**, s.96, lev. 11a; Vermaseren, 1987, **a.g.e.**, s.59 vdd., res.170; Prayon, 1987, **a.g.e.**, s. 207, no. 46; de Francovich, **a.g.e.**, s.47 vdd., res. 71-72; S. Buluç, "İlkçağda Ankara", **Ankara Dergisi**,1, 2: 13-28, (1991), s. 26; D. Berndt, "Phrygischer Felsdenkmäler. Bestandsaufnahme einer gefährdeten Kulturlandschaft", **Nürnberger Blätter zur Archäologie** 11, 1994/1995, s.44, res. 8; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.164 vd., lev. 125 a-b,126; Roller, 1999, **a.g.e.**, s.98, res.32; Börker-Klähn,

¹⁹² Brixhe-Lejeune, 1984, **a.g.e.**, s. 21 vd., lev IX, 3.

¹⁹³ Haspels, 1951, **a.g.e.**, s. 28 vd., 97, lev. 42a4, 43a4, 43a6, 7d2, 8a7.

2000, **a.g.e.**, res.9; Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.345, res. 1b; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.39, res. 62,63.; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.300 vd., Kat. No: 70.

Yazıt için Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.291, no.7, res.599; Brixhe ve Lejeune, 1984, **a.g.e.**, s.21 vdd., M- 04, lev. IX, 3; Diakonoff ve Neroznak, 1985, **a.g.e.**, s.62, A6; Bayun&Orel, 1988, **a.g.e.**, s. 179 vdd.; Orel, 1997, **a.g.e.**, s. 25 vdd.; Vassileva, 1999, **a.g.e.**, s. 177; C.Brixhe, "Achéens et Phrygiens en Asie Mineure approche comparative de quelques donnés lexicales", **Novalis Indogermanica: Festschrift für GünterNeumann zum 80. Geburtstag** (Grazer Vergleichen de Arbeiten, 17), eds. M. Fritz&S. Zeilfelder, 60-62 (Graz: 2002), s. 60 vdd.

Kat. No: 17 / Midas Şehri 19 No'lu Altar (Tip III b)

Levha 44 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'na doğu yönden çıkan rampalı yolun üzerinde, kabartmalı frizin yanında yer alır (**Levha, no. A 19**).

Yönü : Güneydoğu.

Ölçüleri: Yuva: 0.68 m. x 0.43 m. x 0.32 m.

Basamak: 1.80 m. x 0.40 m. x 0.30 m.

Tanımı: 3 basamaklıdır. Altarı üç yönden çeviren ilk basamak, anıtın kaidesini oluşturmaktadır. 3. basamağın üzerinde, ortada dikdörtgen bir yuva bulunmaktadır. Altarın önündeki kayalık zemin işlenerek düz bir alan oluşturulmuştur. Bu alanın solunda 0.34 m. çapında, 0.15 m. derinliğinde üç adet libasyon çukuru bulunmaktadır. Bunlar bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Altarın sağında düzleştirilmiş dikey kaya yüzeyinde, yüksek kabartma olarak yapılmış bir friz bulunmaktadır. Bu frizde ilk figür, profilden betimlenen dizine kadar uzanan kıyafeti ve elinde asa benzeri bir şey tutan sakallı bir adamdır. İkinci figür ise bu figürün önünde olasılıkla yarım daire şeklinde bir obje üzerinde duran kuş betimidir.¹⁹⁴

Bibliyografya: Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 185, lev. 6; Perrot and Chipiez , **a.g.e.**, s.147, res. 101.; von Reber, **a.g.e.**, s. 582 vd., res. 8; K. Bittel "Die Reliefs am Karabel bei Nif (Kemal Paşa) Nebst einigen Bemerkungen über die hethitischen Denkmäler Westkleinasiens", **AfO** 13, 181-193, (1939-41), s.192, res. 11; Gabriel, 1965, **a.g.e.**, s.43, lev. 21c; Haspels, **a.g.e.**, s.96, res. 19; de Francovich, 1990, **a.g.e.**, res. 3,7;

¹⁹⁴ E. Akurgal, "Forschungen in Phrygien", **Anatolia** 3: 145-155, (1958), res. 1-5, lev. 23-25; Gabriel, 1965, **a.g.e.**, lev. 15-17; Haspels, 1971, **a.g.e.**, res. 18-24.

Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.167, lev.132 a-b; Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.341, 349, res. 5 a-b; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.43, res.68-70; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.299, Kat. No 68.

Kat. No: 18 / Midas Şehri 20 No'lu Altar (Tip III d)

Levha 45 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun doğu eteğinde, platoya çıkan rampalı yolun güneyinde, H kazı alanındadır. Altarın yaklaşık olarak 15 m. güneyinde Sümbüllü Anıt bulunmaktadır (**Levha 26, no. A 20**).

Yönü: Güneydoğu

Ölçüleri: Niş: 0.45 m. x 0.42 m. x 0.10 m.

Platform: 0.90 m. x 1.50 m. x 0.35 m.

Basamak: 0.70 m. x 0.50/0.73 m. x 0.40 m.

Tanımı: 5 basamaklıdır. 5. basamak geniş bir platform olarak düzenlenmiş olup, ortada üst kısmı kavis şeklinde küçük bir niş bulunmaktadır. Nişin işlendiği kaya yüzeyi, düzleştirilerek geniş bir pano elde edilmiştir. Panonun üst kısmında Paleo-Phrygce bir yazıt bulunmaktadır (M-03). Nişin her iki yanında dikdörtgen şeklinde alçak birer kaide yer alır. Altarın her iki yanındaki kaya bloğu işlenerek daha alçak seviyede iki basamak oluşturulmuştur.

Buluntular : H kazı alanında, altarın solundaki alandan bir bronz fibula bulunmuştur. Ayrıca bu alandan çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Bu parçalardan biri M.Ö. 6. yüzyıl'ın ikinci yarısına tarihlenen Attika siyah figür keramiğidir. Diğer keramik parçaları M.Ö 6. yüzyıldan daha geç değildir.¹⁹⁵

Yazıt: Pano üzerine tek satır halinde kazınmıştır. Yazıtın günümüze gelen korunmuş kısmının uzunluğu 2.79 m.'dir. Sadece bazı harfler okunabilmektedir. Harflerin yüksekliği 0.42 m.'dir. Yazıt soldan sağa doğru yazılmıştır. Cl. Brixhe ve Lejeune'nin yapmış olduğu transkripsiyon şu şekildedir:

→] abasimanakio[

Bibliyografya: A. Gabriel, **Phrygie, Exploration archéologique II, La Cité de Midas, Topographie, Le site et les Fouilles**, (Paris:1952), lev. 196; Gabriel, 1965, **a.g.e.**, s.43, lev. 14 a- 18; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.19, res. 30, 495, 529.2; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s. 99; de Francovich, 1990, **a.g.e.**, s.46 vd., lev. 68; D. Berndt, 1994/1995,

¹⁹⁵ Haspels, 1951, **a.g.e.**, s. 31, 38, lev. 8a4, 9d3, 29.24.

a.g.e., s.44; Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 133-134; D. Berndt, **a.g.e.**, s.50, res.91; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.299 vd., Kat. No: 69.

Yazıt için Bibliyografiya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.292, no.9, res. 600; Brixhe ve Lejeune, **a.g.e.**,1984, s. 19-21, lev.VIII-2; Diakonoff-Neroznak, 1985, **a.g.e.**, s.53, 62, no.A5; Bayun & Orel, 1988, **a.g.e.**, s. 24 vd.

Kat. No: 19 / Midas Şehri 21 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 46 a-b/47 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun güneydoğusunda, yerleşmeyi çevreleyen kaya kütlelerinden biri üzerindedir (**Levha 26, no. A 21**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.50 m. x 0.80 m.0.50 m.

Basamak: 0.75 m. x 0.28 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. İyi korunmuştur. Kavisli idol plastik olarak yontulmuştur. Önde basamak kavisli idolün izdüşümünde kademelendirilerek ortada yüksek bir platforma dönüştürülmüştür. Altarın yaklaşık 2 m. batısında aynı yöne bakan üst kısmı kavisli küçük bir niş bulunmaktadır.

Bibliyografiya: D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.42, res.67; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.303, Kat. No: 74; T. Sivas-H.Sivas, 2003, **a.g.e.**, s.7, Lev.3, res.5; EKAYA 2002'de plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 20 / Midas Şehri 22 No'lu Altar (Tip I a)

Levha 48 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun güney batısında, 10 no'lu nişin güneydoğusundadır (**Levha 26, no. A 22**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.10 m. x 0.14 m. x 0.04 m.

Basamak: 0.38 m. x 0.09 m. x 0.84 m.

Tanımı: Tek idollü ve tek basamaklıdır. Basamak dar bir platform şeklinde olup idol bu platformun ortasında yer almaktadır. Gövdenin sadece üst yarısı işlenmiş olup, düz omuzlar vurgulanmıştır.

Bibliyografiya: D. Berndt, **a.g.e.**, 2002, s. 25, no. 24; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.303, Kat. No: 75; EKAYA 2002'de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 21 / Midas Şehri 23 No'lu Altar (Tip II a)**Levha 49 a-b**

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun güneybatısında, 22 no'lu altarın yaklaşık 7-8 m. kuzeyindeki kayalıklardadır (**Levha 26, no. A 23**).

Yönü: Kuzey.

Ölçüleri: İdol: 0.33 m. x 0.39 m. x 0.30 m.

Basamak: 0.50 m. x 0.14 m. x 1.00 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Altarın 0.15 m. solunda, aynı kaya kütlesi üzerinde bir altar daha bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 22 / Midas Şehri 24 No'lu Altar (Tip II a)**Levha 49 a-b**

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun güneybatısında, 23 no'lu altarın hemen yanındadır (**Levha 26, no. 24**).

Yönü: Kuzey.

Ölçüleri: İdol: 0.25 m. x 0.33 m. x 0.28 m.

Basamak: 0.31 m. x 0.14 m. x 1.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 23 / Midas Şehri 25 No'lu Altar (Tip II a)**Levha 50 a-b**

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun güneybatısında, sarnıçların (F) yaklaşık olarak 85 m. kuzeyindedir (**Levha 26, no. A 25**).

Yönü: Güney.

Ölçüleri: İdol: 0.35 m. x 0.37m.

Basamak: 0.48/0.43 m. x 0.19 m. x 0.20/0.12 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve iki basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Altarın bulunduğu kaya kütlesinin üzerinde iki libasyon çukuru bulunmaktadır. Bu çukurlardan biri altarın 0.26 m. batısında, 0.30 m. x 0.50 m. boyutlarında, 0.26 m. derinliğindedir. Diğeri de altarın

0.24 m. kuzeyinde 0.19 m. x 0.20 m. çapında, 0.12 m. derinliğindedir.

Bibliyografya: EKAYA 2002’de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 24 / Midas 26 No’lu Altar (Tip III c)

Levha 51 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu’nun, güneybatısındadır (**Levha 26, no. A 26**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: **Kaide:** 0.42 m. x 0.26 m. x 0.08 m.

Basamak: 3.20/4.60 m. x 0.45 m. x 0.20/0.30 m.

Tanımı Üç basamaklıdır. İlk basamak kaideyi oluşturur. İkinci ve üçüncü basamağın ortalarında aynı aks üzerinde 0.65 m. x 0.42 m. x 0.10 m. ve 0.42 m. x 0.26 m. x 0.08 m. boyutlarında kaideler yer almaktadır. Altarın üst kısmı düzleştirilerek bir platform şeklinde düzenlenmiştir. Bu platform üzerinde 0.25 m. x 0.25 m. x 0.20 m.; 0.32 m. x 0.16 m.; 0.15 m. x 0.15 m. boyutlarında kare ve dikdörtgen libasyon çukurları yer almaktadır. Ayrıca, birinci basamağın sol köşesinde de 0.30 m. x 0.30 m. x 0.20 m. boyutlarında bir çukur bulunmaktadır.

Buluntular: 1937-1939 yılları arasında İstanbul’daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan kazılarda, altarın hemen önünde, tanrıça Agdistis’e ithaf edilmiş olan bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. Roma ve Hellenistik dönemde kullanım gören tapıntan bugün hiçbir iz görülmemektedir.¹⁹⁶ Burada yapılan kazılarda (U4) Geç Hellenistik ve Roma dönemine tarihlenen Agdistis’in tapınağının bulunduğu U4 kazı alanında, 1936 yılında yapılan kazılarda, Agdistis’e adanan Hellenistik dönem terracottaları ve geç Roma dönemine tarihlenen adak stelleri bulunmuştur. 1937 yılında bu malzemelere ilaveten Hellenistik dönem kadın terracotta figürinleri, süvari figürinine ait mermer bir parça, keramikler bulunmuştur. Ayrıca U4 kazı alanından daha erken dönemlere tarihlenen (M.Ö. 6. yüzyıl) keramikler de ele geçirilmiştir. Altarın arkasında U2 b kazı alanından Phryg dönemine tarihlenen gri keramik parçaları da bulunmuştur.¹⁹⁷

Bibliyografya: Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s.171, res. 22; Gabriel, **a.g.e.**, s.46, res.27; lev.20c; Akurgal, 1955, **a.g.e.**, s.94, res.39; Akurgal, 1961, **a.g.e.**, s.107, res.107-108; E.

¹⁹⁶ Haspels, 1951, **a.g.e.**, s.86 vdd.; Gabriel, 1965, **a.g.e.**, s.46, res. 27; Sivas, **a.g.e.**, s.166.

¹⁹⁷ Haspels, 1951, **a.g.e.**, s. 28, 38, 71, 102, 120, 130, 137, 146, 149, lev. 37c1,5, 36e7, 45c1, 7e2, 8b6, 20a2, 39.2.2.3, 36c1,3, 36e2,6, 34a7,8, 34a2,3, 41a6, 38b3.4, 38b5.2, 43b2, 16a, 31a2=31b2, 31a3=31b3, 29.21, 7d1, 8d4, 44a8, 36c2, 43b4, 37c2,4.

Akurgal, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey**, (İstanbul:1970), s.15, res. 111; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94, res.29; Vermaseren, 1987, **a.g.e.**, s.58 vd., res.168; de Francovich, 1990, **a.g.e.**, s. 46, res. 69; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.165 vd., lev.127 a-b; D. Berndt, **a.g.e.**, s.26, res.37; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, s.304, Kat. No: 77.

Kat. No: 25 / Midas Şehri 27 No'lu Altar (Tip III c)

Levha 52 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nda güneybatısında, 23 no'lu altarin yaklaşık 20 m. kuzeybatısındadır (**Levha 26, no. A 27**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Kaide: 0.70 m. x 0.50 m. 0.05 m.

Basamak: 1.15 m. x 0.15 m. x 0.09 m.

Tanımı: Kaideli ve 4 basamaklıdır. Dikdörtgen kaide ve basamakların sol kısmı tahrip olmuştur. Önde, kaya işlenerek düz bir alan oluşturulmuştur. Solda yarım küre formda 0.30 m. çapında bir kabartma yer almaktadır.

Buşuntular : Altarin bulunduğu U1 kazı alanından olasılıkla Pers döneminden daha erkene tarihlenen bir tripod ayağı parçası, 3 kulp, damga bezemeli, biri kazıma bezekli geniş bir kap, bir pithos parçası ele geçmiştir. Bu parçaların dışında iyi pişmiş siyah boyalı ayaklı bir kase ele geçirilmiştir.¹⁹⁸

Bibliyografya: Ramsay, 1889, **a.g.e.**, res. 24; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 129; Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.341, res.5a-b; D. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.26, res. 36; S. Berndt, 2002, **a.g.e.**, s.303, Kat. No: 76.

Kat. No: 26 / Midas Şehri 28 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 53 a-b

Konumu: Midas Şehri Platosu'nun güneybatısında, 24 no'lu altarin kuzeyindedir (**Levha 26, no. A 28**).

Yönü: Kuzeybatı.

Ölçüleri: İdol: 0.18m. x 0.20 m.

Basamak: 0.18/0.20 m. x 0.08/ 0.10 m. x 0.10 x 0.14 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 8 basamaklıdır. Basamakların ortasındaki idol tam plastik olarak işlenmiştir.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

¹⁹⁸ Haspels, 1951,**a.g.e.**, s.84, 103, lev. 15e6, 19a4, 19b4, 20d1, 22.25, 21.5, 29.28, 32b13, 39,2.4, 44a14.

4. 1.2. Dümrek/ Kalebaşı Mevkii Altarları

Kat. No: 27 / Dümrek 1 No'lu Altar (Tip II c)

Levha 54 a-b

Konumu: Mihaliçcik / Dümrek Köyü Kalebaşı mevkiinde kayalık platonun girişinde yer alır (**Levha 27, no. A1**).

Yönü: Güneybatı.

Ölçüleri: İdol: 0.70 m. x 0.40 m. x 0.40 m.

Basamak: 1.20 m. x 0.18/0.23 m .x 0.12/0.30 m.

Tanımı: 5 basamaklıdır. Kavis şeklindeki idolün her iki yanında, küçük kavis şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır. Ayrıca en üst basamakta kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı yer alır. Bu şekliyle altar bir tahta benzemektedir.

Buluntular: Gordion ekibinin yapmış olduğu yüzey araştırmaları ve EKAYA 2002'de yapılan yüzey araştırmalarında, yüzeyden gri Phryg çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir.

Bibliyografya: Mellink, 1983, **a.g.e.**, s.97, lev. 10.2; K. Sams ve M. M. Voigt, "Gordion, 1996", **KST** 19.1: 681-701(1998) res.9-10; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.168 vd., lev.142, Roller, **a.g.e.**, s. 79 vd., res.16; S. A. Burke, "The Phrygian Sanctuary of Gordion at Dümrek", 6-7 **Backdirt** (2000), s.6 vd., Sivas, 2002, **a.g.e.**, s.341, res.4b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 101, res. 78.

Kat. No: 28 / Dümrek 2 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 55 a-b

Konumu: Dümrek Köyü Kalebaşı mevkiinde, 1 No'lu altarnın yaklaşık olarak 100 m. kuzeydoğusunda yer alır (**Levha 27, no. A2**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.35 m. x 0.50 m. x 0.48 m.

Basamak: 1.08 m. x 0.15 m. x 0.13 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 3 basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. 3. Basamak idolün önünde, geniş bir platform şeklinde düzenlenmiştir.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: Sams- Voigt, 1996, **a.g.e.**, s.688; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 143 a; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 102.

Kat. No: 29 / Dümrek 3 No'lu Altar (Tip III b)

Levha 56 a-b

Konumu: 1 No'lu altarın yaklaşık olarak 170 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 27, no. A3**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: Yuva: 0.38 m. x 0.45 m. x 0.22 m.

Basamak: 1.15 m. x 0.21 m. x 0.05 m.

Tanımı: Alçak monolit kaya kütlesi yontularak serbest duran üç boyutlu bir altara dönüştürülmüştür. 4 basamaklıdır. Basamakların gerisinde, en üst basamağın üzerinde, ortada kare tabanlı bir yuva yer alır. Altarın her iki yanında kaya daha alçak seviyede ortaya doğru daralan kavisler şeklinde kademelendirilmiştir.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: Sams-Voigt, 1998, **a.g.e.**, s. 688, Harita.4; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 143 b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 103.

Kat. No: 30 / Dümrek 4 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 57 a-b

Konumu: 1 no'lu altarın yaklaşık olarak 350 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 27, no. A4**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.38 m. x 0.52 m. x 0.44 m.

Basamak: 0.65 m. x 0.22 m. x 0.04 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 3 basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. 1. basamak aşınmıştır.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: Sams - Voigt, 1998, **a.g.e.**, s. 688; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 144 a; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 107.

Kat. No: 31 / Dümrek 5 No'lu Altar (Tip II b)

Levha 58 a-b

Konumu: 1 no'lu altarın 250 m. doğusunda yer alır (**Levha 27, no. A5**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.55 m. x 0.42 m.

Basamak: 1.08 m. x 0.22 m. x 0.54 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Kavisli idolün her iki yanında daha küçük kavis şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır. İdolün önündeki basamak bir platform oluşturmaktadır.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 144 b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 106.

Kat. No: 32 / Dümrek 6 No'lu Altar (Tip II c)

Levha 59 a-b

Konumu: 1 no'lu altarın 200 m. doğusunda bulunur (**Levha 27, no. A6**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.31 m. x 0.51 m. x 0.30 m.

Basamak: 1.04 m. x 0.13 m. x 0.13 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 3 basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. En üst basamakta, kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: Sams - Voigt, 1998, **a.g.e.**, s. 688; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 141, 145 a; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 105.

Kat. No: 33 / Dümrek 7 No'lu Altar (Tip II c)

Levha 60 a-b

Konumu: 1 No'lu altarın 190 m. doğusundadır (**Levha 27, no. A7**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.44 m. x 0.62 m. x 0.34 m.

Basamak: 0.68 m. / 0.72 m. x 0.20 m. x 0.24 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 3 basamaklıdır. Kavisli idol basamağın gerisinde ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Kavis şeklindeki idolün önündeki en üst basamakta, kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: Sams - Voigt, 1998, **a.g.e.**, s. 688; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 145 b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 104.

Kat. No: 34 / Dümrek 8 No'lu Altar (Tip II b)**Levha 61 a-b****Konumu:** 1 no'lu altarin 250 m. doğusundadır (**Levha 27, no. A8**).**Yönü:** Güney.**Ölçüleri: İdol:** 0.28 m. x 0.33 m. x 0.38 m.**Basamak:** 0.98 m. x 0.15 m. x 0.08 m.**Tanımı:** Kavis şeklinde stilize idollü ve 3 basamaklıdır. Kavisli İdol ortadadır ve tam plastik olarak işlenmiştir. Kavisli idolün her iki yanında daha küçük kavis şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır. 1.basamak aşınmıştır.**Buluntular:** Bkz. Kat. No. 30.**Bibliyografya:** EKAYA 2002 yılında araştırmasında tespit edilmiş, plan ve kesiti çizilmiştir.**Kat. No: 35 / Dümrek 9 No'lu Altar (Tip II a)****Levha 62 a-b****Konumu:** 1 no'lu altarin 200 m. doğusundadır (**Levha 27, no. A9**).**Yönü:** Kuzeydoğu**Ölçüleri: İdol:** 0.34 m. x 0.30 m.**Platform:** 0.34 m. x 0.20 m. x 0.07 m**Basamak:** 0.73 m. x 0.20 m. x 0.07 m.**Tanımı:** Kavis şeklinde stilize idollü ve 5 basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır. Aynı kaya kütlesi üzerinde altarin solunda, 0.20 m. x 0.10 m. boyutlarında bir libasyon çukuru bulunmaktadır. 5. basamak idolün önünde bir platform oluşturmaktadır.**Buluntular:** Bkz. Kat. No. 30.**Bibliyografya:** EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti çizilmiştir.**Kat. No: 36 / Dümrek 10 No'lu Altar (Tip II c)****Levha 63 a-b****Konumu:** 1 no'lu altarin 190 m. doğusunda, 9 no'lu altarin güneybatısındadır (**Levha 27, no. A 10**).**Yönü:** Doğu.**Ölçüleri: İdol:** 0.20 m. x 0.34 m.**Platform:** 0.80 m. x 0.62 m. x 0.25 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü, tek basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır. Kavis şeklindeki idolün önündeki en üst basamakta, kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır. Altarın önündeki basamak geniş bir platform oluşturmaktadır.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılı araştırmasında tespit edilmiş, plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 37 / Dümrek 11 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 64 a-b

Konumu: 1 no'lu altarın yaklaşık olarak 2.70 m. doğusundadır (**Levha 27, no. A11**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.40 m. x 0.55 m.

Platform: 1.39 m. x 0.29 m. x 1.20 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü, tek basamaklıdır. Kavisli İdol ortadadır ve yüksek kabartma olarak işlenmiştir.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 38 / Dümrek 12 No'lu Altar (Tip II c)

Levha 65 a-b

Konumu: Dümrek Köyü Kalebaşı mevkiinde, kalenin güney yamacında yer alır (**Levha 27, no. A12**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.50 m. x 0.55 m. x 0.42 m.

Platform: 1.12 m. x 0.16 m. x 0.05 m.

Basamak: 1.10 m. x 0.11 m. x 0.09 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü, 3 basamaklıdır. Kavis Şeklindeki idolün her iki yanında, en üst basamakta kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır.

Buluntular: Bkz. Kat. No. 30.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti çizilmiştir.

4. 1.3. Zey Köy Altarları

Kat. No: 39 / Zey 1 No'lu Altar (Tip III a)

Levha 66 a-b

Konumu: Zey Köyünün yaklaşık 1 km. güneyindeki dar vadiyi iki yönden sınırlayan kayalıklar üzerinde, 8- 9 no'lu kaya mezarlarının üst kısmında yer alır.

Yönü: Doğu

Ölçüleri: Platform: 0.86 m. x 0.48 m. x 0.26 m.

Basamak: 1.00 m. x 0.42 m. x 0.18 m.

Tanım: Altar iki bölümden oluşmaktadır. Sağda üç basamak yer alır. Basamakların üzerinde kaya yüzeyi düzleştirilerek bir platform elde edilmiştir. Bu platform üzerinde yaklaşık 0.25 m. çapında iki libasyon çukuru bulunmaktadır. Altarın arkasındaki kaya kütlesi iki kademe halinde işlenerek düzenlenmiştir. Solda 2.60 m. x 0.45 m. x 0.75 m. yüksekliğinde 2 kademeli seki yer alır. Bu sekinin önünde kaya yüzeyi düzleştirilerek dikdörtgen bir platform elde edilmiştir (2.60 m. x 1.50 m.). Platformun solunda 1 m. x 0.40 m. x 0.15 m. boyutlarında bir çukur vardır.

Bibliyografya: T. Sivas, 2001, **a.g.e.**, (baskıda); T. Sivas, Eskişehir- Kütahya- Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması", **AST 20.2** :285-295, (2002b), s.287.

Kat. No: 40 / Zey 2 No'lu Altar (Tip III a)

Levha 67 a-b

Konumu: Zey 1 no'lu altarın batısında, 6-7 no'lu kaya mezarlarının üzerindedir.

Yönü: Kuzeybatı.

Ölçüleri: Basamak: 0.46 m. x 0.23 m. x 0.16 m.

Platform: 0.90 m. x 0.60 m. x 0.14 m.

Tanımı: İki bölümden oluşur. Sağda ise bir basamak ile ulaşılan "L" şeklinde yüksek platform yer alır, solda 2 m. x 0.40 m. – 0.20 m. x 0.30 m. boyutlarında bir seki yer alır. Sağ bölümün önünde 1.10 m. x 0.90 m. boyutlarında düz bir alan bulunmaktadır. Bu alana 0.20 m. boyutlarında 0.15 m. derinliğinde kare bir çukur açılmıştır. Sol yanda kayaya oyulmuş iki basamak ile altarın bulunduğu alana ulaşmak mümkündür.

Bibliyografya: Sivas, 2001, **a.g.e.**, (baskıda), res.8-9, Sivas, 2002, **a.g.e.**, s. 287.

4. 1.4. Tekören Altarı

Kat. No: 41 / Tekören Altarı (Tip II c)

Levha 68 a-b

Konumu: Pessinus'un 7.5 km. kuzeyindeki Tekören Köyü'nün yaklaşık 150 m. kuzeydoğusundaki kayalık alandadır. Altarın yaklaşık 50 m. güneyinde bir Phryg kaya mezarı ve 13 m. kuzeydoğusunda da bir üzüm presisi bulunmaktadır.

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.40 m. x 0.48 m.

Basamak: 1.16 m. x 0.17/0.30 m. x 0.17 m.

Tanımı: 3 basamaklıdır. Kavis şeklindeki idolün her iki yanında, en üst basamakta kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır. Bu şekliyle bir tahta benzemektedir.

Bibliyografya: J. Devreker ve F. Vermaulen, "Phrygians in the Neighbourhood of Pessinus (Turkey)", *Studia Archaeologica, Liber Amicorum A. E. Nenquin*, (Universiteit Gent, 1991), s.114, res. 9- 10; J. Devreker, H. Thoen ve F. Vermeulen, "Pessinus (Pessinonte) 1990: rapport provisoire", *KST* 13: 2, 341-375(1992), s. 351, res. 22; J. Devreker, H. Thoen ve F. Vermeulen, "The Imperial Sanctuary at Pessinus and Its Predecessors: A Revision", *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)*, III: 125-144, (1995), s.131, lev.1; Tüfekçi Sivas, 1999, *a.g.e.*, s.168, 139 a-b, 140.

4. 2. Afyonkarahisar Yöresi

Afyonkarahisar İl sınırları içinde gerçekleştirilen çalışmalarda İhsaniye İlçesi sınırları içinde Köhnüş Vadisi'nde, Demirli Köyü Menekşe Kayalarda ve Döğer Beldesi Phryg Büyük Kapıkaya Anıtı'nın yanında altarlara saptanmıştır.

Araştırma sahası içinde toplam 10 adet altar incelenmiştir.

Köhnüş Vadisinde, önceden tespit edilmiş ve belgelenmiş olan 3 adet kaya altarnının dışında, EKAYA 2002'de E. Haspels'in yerini planda işaretlediği¹⁹⁹ ancak çizim ve fotoğraflarının bulunmadığı 2 adet altarnın çizimleri yapılarak, fotoğraf ve diaları çekilmiş ve yerleşim planı üzerine işlenmiştir (**Levha 69**).

Demirli Köyü yakınlarındaki Menekşe Kayaları'nda saptanmış olan 1 adet kaya altarnına,²⁰⁰ EKAYA 2001 yılı araştırmalarında 3 adet altar ilave olmuştur.

Döğer Beldesinin güneydoğusunda, Büyük Kapı Kaya Anıtı'nın karşısında 1 adet altar incelenmiştir.

4. 2.1. Köhnüş Vadisi Altarnları

Kat. No: 42/ Köhnüş 1 No'lu Altar (Tip II b)

Levha 70a-b

Konumu: Köhnüş Vadisi'nde Boncuk İnleri Kayalığında, Aslankayalar'ın yaklaşık 300 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 69, no. A1**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.70 m. x 0.80 m. x 0.20 m

Basamak: 1.42 m. x 0.15 m. x 0.15 / 0.30 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü, üç basamaklıdır. İdol, üçüncü basamağın gerisinde ortadadır. İki yanında hayvan gövdesini andıran silindirik çıkıntılar yer alır.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.169, lev. 146 a-b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 54, res. 53.

Kat. No: 43 / Köhnüş Vadisi 2 No'lu Altar (Tip III c)

Levha 71 a-b

Konumu: Vadinin batısını sınırlayan Akkuşyuvası Kayalıkları üzerindedir. Tam karşısında, Yılantaş mezarı bulunmaktadır (**Levha 69, no. A2**).

¹⁹⁹ Haspels, 1971, **a.g.e.**, res. 499.

²⁰⁰ Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s. 171, lev. 152.

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: Kaide: 1.00 m. x 1.10 m.

Basamak: 1.50 m. x 0.28 m. x 0.21 m.

Tanımı: 3 basamaklıdır. Basamakların gerisinde, en üst basamak üzerinde dörtgen formu kaide yer almaktadır. Basamakların yüzeyi aşınmıştır.

Bibliyografya: EKAYA 2002'de plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 44 / Köhnüş Vadisi 3 No'lu Altar (Tip II b)

Levha 72 a-b/73 a-b

Konumu: Köhnüş Vadisi'nde Maltaş Anıtı'nın 350 m. kuzeyinde, 3.50 m. yüksekliğinde bir kaya kütlesi üzerindedir (**Levha 69, no. A3**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.58 m. x 1.00 m. x 0.42 m.;

Basamak: 2.75 m. x 0.80 m. x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idolü ortadadır ve tek basamaklıdır. Kavisli idolün sağ ve sol yanında dışa doğru kıvrımlı bukleler görülmektedir. Kavisli idolün her iki yanında pençe detaylarının dahi işlendiği kaide üzerinde arka ayakları üzerinde oturan, başları, boyundan itibaren kırık iki aslan kabartması bulunmaktadır.

Altarın bulunduğu kaya kütesinin sağ köşesinde, mevcut zeminden 2.00 m. yukarıda bir idol görülmektedir: Yuvarlak başlı, dörtgen gövdelidir (0.45 m. x 0.55 m. x 0.15 m.). Bunun da önünde 0.15 m. genişliğinde küçük bir platform vardır.

Bibliyografya: Francovich, 1990, **a.g.e.**, s.144, res. 376; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.170, 147 a-b, 148 a-b, lev. 149, lev. 150; Sivas, 2002 a, **a.g.e.**, s.340, 348, res. 4a.

Kat. No: 45 / Köhnüş Vadisi 4 No'lu Altar (Tip III b)

Levha 74 a-b/75 a-b

Konumu: Köhnüş Vadisi'nde, Maltaş Anıtı'nın 80 m. batısındadır (**Levha 69, no.A4**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Yuva: 0.47 m. x 0.50 m.

Basamak: 1.53/1.05 m. x 0.47 m. x 0.40/0.30 m.

Tanımı: 5 basamaklıdır. Basamakların gerisinde, en üst basamağın üzerinde, “ ” şeklinde bir yuva yer almaktadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.94; EKAYA 2002'de plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 46/ Köhnüş Vadisi Kumcaboğaz Kapı**Kaya Altarı (Tip III c)****Levha 76a-b**

Konumu: Köhnüş Vadisi'nde, Maltaş Anıtı'nın 1.250 km. güneyinde, Kumcaboğaz Kapı Kaya Anıtı'nın hemen solundadır.

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: Kaide: 0.70 m. x 1.00 m.

Basamak: 1.44 m. x 0.32 m. x 0.30 m.

Tanımı: İki basamaklıdır. Basamakların gerisinde, ortada en üst basamak üzerinde dörtgen formlu kaide şeklinde çıkıntı bulunur. Altarın hemen sağ ön kısmında Ana Tanrıça kabartmasının bulunduğu küçük boyutta bir kaya fasadı bulunmaktadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s. 95, res.525.1; Nauman, 1983, **a.g.e.**, s.46; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.136, lev. 99a-b,100a, lev.151; Roller, 1999, **a.g.e.**, s.90, res.23.

4.2.2. Demirli Köyü/ Menekşe Kayalıkları Altarları**Kat. No: 47 / Menekşe Kayalığı 1 No'lu Altar (Tip II a)****Levha 77 a-b**

Konumu: Demirli Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneyindeki Menekşe Kayalığı'nın doğu yamacındadır.

Yönü: Güney.

Ölçüleri: İdol: 0.40 m. x 0.50 m. x 0.20 m.

Basamak: 1.30 m. x 0.25 / 0.30 m. x 0.20 / 0.25 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve dört basamaklıdır. Kavisli İdol ortadadır. Altarın solunda 0.70 m. çapında, 0.68 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.171, lev. 152 a-b; S. Berndt-Ersöz, **a.g.e.**, Kat. No: 52, res.114.

Kat. No: 48 / Menekşe Kayalığı 2 No'lu Altar (Tip II a)**Levha 78a/79a -b**

Konumu: Demirli Köyü Menekşe Kayalığı'nın doğusunda yer alır. Burada hemen hemen aynı doğrultuda 3 altar bulunmaktadır. Bu altarların en güneybatısında yer alır.

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.39 m. x 0.63 m.

Platform: 0.45 m. x 0.62 m. x 0.35 m.

Basamak: 0.53 m. x 0.22 m. x 0.21 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve iki basamaklıdır. 2. basamak platform şeklinde olup, kavisli idol ortadadır ve idolün üst kısmı kırılmıştır.

Bibliyografya: C. Brixhe ve T. Sivas, "Dédicace Paleo-Phrygienne Inédite (Menekşekaya/ Demirli)", *Kadmos*, 41: 103-116, (2003), s. 104, res. 3 a.

Kat. No: 49 / Menekşe Kayalığı 3 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 78b/80-81 a- b

Konumu: Demirli Köyü'nün Menekşe Kayalığı'nın doğusunda 3 no'lu altarın 1- 1.5 m. kuzeyindedir.

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.30 m. x 0.44 m. x 0.003 m.

Platform: 1.90 m. x 0.33 m. x 0.28 m.

Basamak: 1.28 m. x 0.38 m. x 0.08 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve dört basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır ve tam plastik olarak yontulmuştur. Dördüncü basamak diğer basamaklara göre daha yüksektir ve adeta ortadaki kavisli idolün kaidesini oluşturur. basamağın önündeki kaya işlenerek önde düz bir alan elde edilmiştir. Bu alanın solunda iki adet yan yana libasyon çukuru bulunmaktadır. Bu çukurlar zaman içinde birleşmiştir. Altarın sağında ve solunda düzleştirilmiş kaya yüzeyinde 3'lü kabartmalar bulunmaktadır (Soldaki kabartmaların çapı: 0.40 m., sağdaki kabartmaların çapı: 0.20 m.'dir). Bu kabartmalar bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiştir.

Bibliyografya: Sivas, 2002 a, *a.g.e.*, s.341, res.6 a-b; Brixhe ve Sivas, 2003, *a.g.e.*, s.103 vdd.

Kat. No: 50 / Menekşe Kayalığı 4 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 78c/82 a-b

Konumu: Demirli Köyü Menekşe Kayalığı'nın doğusunda, 3 no'lu altarın 1-1.5 m. kuzeybatısındadır.

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.35 m. x 0.61 m.

Yuvalar: Soldaki: 0.43 m. x 0.56 m. x 0.06 m.

Sağdaki: 0.42 m. x 0.41 m. x 0.04 m.

Basamak: 2.20 m. x 0.24 m. x 0.07 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollüdür. Kavisli idol enlemesine dikdörtgen bir kaidenin (0.80 m. x 0.28 m.) ortasında, dar bir platformun gerisinde yer almaktadır. Bu platformun üzerinde Paleo-Phrygce 3 satır yazıt kazınmıştır.²⁰¹ İdolün her iki yanında daha alçak seviyede dörtgen şeklinde sıg birer yuva vardır.

Bibliyografya: Brixhe ve Sivas, 2003, **a.g.e.**, s. 103 vdd.

Yazıt: Yazıtın bulunduğu yüzey 0.50 m. x 0.20 m. boyutlarındadır. Sağdan sola doğru okunan yazıt, üç satırdan oluşmaktadır. Harflerin ortalama yüksekliği 0.06 m.dir. Cl. Brixhe tarafından yazıtın transkripsiyonu şu şekilde yapılmıştır:

← [?] y [?] agaua
 ← [?] tatae (?) [?]
 ← [?] e [?]

Yazıt için Bibliyografya: Brixhe ve Sivas, 2003, **a.g.e.**, s.103 vdd.

4.2.3. Döğer/ Büyük Kapı Kaya Altarı

Kat. No: 51 / Büyük Kapıkaya Altarı (Tip II a)

Levha 83 a-b

Konumu: Döğer kasabasının 6 km., Aslankaya Anıtı'nın 1.8 km. güneydoğusunda, Büyük Kapı Kaya Anıtı'nın yaklaşık olarak 20 m. kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.42 m. x 1.52 m.

Basamak: 1.94/2.20 m. x 0.44 m. x 0.20 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve yedi basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.95; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.141, lev.153 a-b.

²⁰¹ Brixhe ve Sivas, 2003, **a.g.e.**, s.103 vdd.

4. 3. Kütahya Yöresi

Kütahya yöresinde yürütülen çalışmalarda, 1 merkezde kaya altarlari saptanmiştir. Bu merkez Kütahya ili merkez ilçeye bağı Fındık Köyü Asar Kale Phryg yerleşmesidir. Fındık Asar Kale’de önceki araştırmacılar tarafından toplam 7 adet altar saptanmıştır. Bu altarlara EKAYA 2001 ve 2002 yılı araştırmalarında geniş bir alana yayılmış 35 adet altar ilave edilmiştir (**Levha 84**). Tespit edilen bu 35 altardan 10’u EKAYA 2001 yılında saptanmış olan kaynak kutsal üzerindedir (**Levha 85**). Diğer 25 altar ise Asar Kalenin kuzeyi, batısı, güneydoğusu ve güneybatısındaki kayalıklarda, üçlü, dördlü ve yedili gruplar halinde kümelenmişlerdir. D kayalığındaki 3 altarın ve Kaynak kutsal alanda bulunan 10 altardan 8’inin, sadece kaya üzerinde izleri görüldüğünden çizimleri yapılmamıştır ve kataloğa dahil edilmemiştir. Ancak bu altarlari yerleri, yerleşim planı üzerine işaretlenerek numaralandırılmıştır.

Yeni tespit edilen altarlari yerleşim planı üzerine işlenirken E. Haspels’in yapmış olduğu plan baz alınarak yapılmıştır. Geniş bir alana yayılan altarlari plana yerleştirilirken Haspels’in kayalık platolara vermiş olduğu harflendirme sistemi devam ettirilmiş ve altarlari numaralandırılmıştır (**Levha 84**).

4. 3.1. Fındık Asar Kale Yerleşmesindeki Altarlari

Kat. No: 52 / A Platosu Fındık 1 No’lu Altar (Tip II a)

Levha 86 a-b

Konumu: Fındık Asar Kale’nin güney girişinin solunda, yamaçta bulunmaktadır (**Levha 84, no. A1**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: .50 m. x 0.50 m. 0.22 m.

Basamak: 1.55/1.80 m. x 0.30 m. x 0.25/0.30 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollüdür. Altar iki bölümden oluşmaktadır. Sağda 5, solda 6 basamak vardır. Soldaki 6. basamak diğer basamaklara göre daha yüksektir ve adeta gerisindeki kavisli idolün kaidesini oluşturur. Bu kaide üzerinde sağda öne doğru kolçak şeklinde bir çıkıntı görülmektedir. Solda bu çıkıntı tahrip olmuştur. Sağda 5. basamak geriye doğru genişletilerek 0.60 m. x 0.80 m. boyutlarında kare bir alan meydana getirilmiştir. Altarın önünde sağda 90°’lik açı ile basamaklarla birleşen ince, uzun dikdörtgen bir seki yer alır. Sekinin doğu kesimi toprak altındadır. Basamakların

ve sekinin önünde yapılan temizlik çalışmaları sonucunda altların önünde kaya yüzeyinin işlenerek düz bir alan oluşturduğu görülmüştür.

Bibliyografya: Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.172, lev. 154 a-b, lev. 155; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 48, res. 50.

Kat. No: 53 / C Platosu Fındık 2 No'lu Altar (Tip I a)

Levha 87 a-b

Konumu: Asar Kale'nin yaklaşık olarak 370 m. güneyinde, C platosundadır (**Levha 84, no. A2**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.82 m. x 0.97 m. x 0.08 m.

Basamak: 1.33 m. x 0.24/0.50 m. x 0.20 m.

Tanımı: Tek idollü, üç basamaklıdır. İdol en üst basamağın gerisinde ortada yer alır. Her iki yanında kolçak şeklinde öne doğru birer çıkıntı vardır. İdolün yuvarlak başının doğrudan gövdeye oturduğu anlaşılmaktadır. Gövde çok aşınmıştır ve sağ yanı kırılmıştır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, s.95, res. 504:5; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s.97; D. Berndt, "Fındık. Eine antike Stätte in Phrygischen Bergland", **AW** 17.1: 3-12 (1986) s. 11; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 156 a-b; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No.42, res. 47.

Kat. No: 54 / C Platosu Fındık 3 No'lu Altar (Tip I b)

Levha 88 a-b

Konumu: Asar Kale'nin güneyinde, C platosunda, 2 no'lu altların 3.5 m. batısında yer alır (**Levha 84, no. A3**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Çift İdol: 0.80 m. x 0.28 m.

Basamak: 0.70 m. x 0.20/ 0.30 m. x 0.25/ 0.30 m.

Tanımı: Beş basamaklıdır. İlk basamak altların kaidesini oluşturur. En üstteki beşinci basamak diğer basamaklara göre daha yüksek ve geniştir. İkinci ve üçüncü basamakların her iki yanında korkuluk kısmı belirtilmiştir. İdoller 5. basamağın gerisinde ortadadır. 5. basamağın gerisindeki idollerin baş ve gövde bölümleri aşındığı için ikiz idol mü yoksa çift idol mü olduğu belirlenememektedir. Altarın sağında, eğimli

kaya yüzeyinde 0.40 m. çapında, 0.25 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, res. 230 –231, 504:6; Naumann, 1983, **a.g.e.**, s. 97, lev. 10 g; D. Berndt, 1986, **a.g.e.**, s.11, res. 13; Prayon, 1987, **a.g.e.**, s.208, no. 55; de Francovich, 1990, **a.g.e.**, s.131, res. 305; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.173, 157 a-b, lev. 158; Işık, 1999, **a.g.e.**, s.7, res. 18; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No.43, res. 48, 112.

Kat. No: 55 / C Platosu Fındık 4 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 89 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneyinde, C platosunda, 3 no'lu altarın 12 m. kuzeyindedir (**Levha 84, no. A4**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.16 m. x 0.20 m. x 0.27 m.

Basamak: 0.40 m. x 0.36 m. x 0.08 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü, 2 basamaklıdır. 1.basamağın ortasında 0.19 m. x 0.28 m. boyutlarında, 0.21 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır. Altarın bulunduğu kaya kütlesi üzerinde sağda 0.15 m. çapında, 0.05 m. derinliğinde bir libasyon çukuru daha bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2001 araştırmasında saptanmış, EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 56 / C Platosu Fındık 5 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 90 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneyinde, C platosunda, 4 no'lu altarın 3.80 m. kuzeyindedir (**Levha 84, no. A5**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.38 m. x 0.68 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. Basamak tahrip olmuştur. Kaya üzerinde izleri seçilebilmektedir. Kavisli idolün ortasında 0.12 m. çapında, 0.04 m. derinliğinde bir oyuk bulunmaktadır. Bu oyuk ile aynı aksta basamağın önünde 0.17 m. çapında, 0.03 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2001 araştırmasında saptanmış, EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 57 / C Platosu Fındık 6 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 91 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneyinde, C platosunda, 5 no'lu altarın 5 m. kuzeyindedir (Levha 84, no. A6).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.23 m. x 0.78 m. x 0.20 m.

Basamak : 0.84 m. x 0.28 m. x 0.08 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklıdır. Basamak ortadaki kavisli idolün önünde geniş bir platform şeklindedir. Platformun önünde, solda 0.16 m. x 0.26 m. boyutlarında, 0.24 m. derinliğinde oval bir libasyon çukuru yer almaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2001 araştırmasında saptanmış, EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 58 / Fındık 7 No'lu Altar (Tip III c)

Levha 92 a-b/93 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneyinde, C platosunda, 6 no'lu altarın 38 m. kuzeyindedir (Levha 84, no. A7).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: Kaide : 0.17 m. x 0.21 m. x 0.05 m.

Platform: 0.70 m. x 0.19 m. x 0.06 m.

Basamak: 0.71 m. x 0.18 m. x 0.12 m.

Tanımı: İki basamaklıdır. 2. basamak üzerinde ortada kare bir kaide vardır. 2. basamak platform şeklinde olup, bu platformun üzerinde kaidenin her iki yanında dörtgen şeklinde sıg iki yuva açılmıştır. Sağdaki yuvanın üzerinde 0.16 m. çapında, 0.05 m. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 59 / C Platosu Fındık 8 No'lu Altar (Tip III a)

Levha 94 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneyinde, C platosunda, 7 no'lu altarın 2.70 m. batısındadır (Levha 84, no. A8).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Basamak: 0.35 m. x 0.22 m. x 0.08 m.

Tanımı : 4 basamaklı bir altardır. 4. basamak diğer basamaklara göre daha yüksek ve

geniş olup bir platform şeklindedir.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 60 / C Platosu Fındık 9 No'lu Altar (Tip I a)

Levha 95 a-b/96 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneybatısında, C platosunda, 8 no'lu altarin 5.20 m. kuzeyindedir (**Levha 84, no. A11**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.29 m. x 0.28 m. x 0.03 m.

Platform: 0.59 m. x 0.27 m. x 0.10 m.

Basamak: 0.61 m. x 0.18 m. x 0.10 m.

Tanımı: Tek idollü ve üç basamaklıdır. En üst basamak diğer basamaklardan daha geniş ve yüksektir. Bir platform şeklinde düzenlenmiştir. İdol üçüncü basamağın gerisinde, ortadadır. İdolün yuvarlak başı doğrudan gövdeye oturmaktadır. Dörtgen gövdede omuzlar düzdür. İdolün baş kısmı tahrip olmuştur.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 61/C Platosu Fındık 10 No'lu Altar (Tip I b)

Levha 97-98/ 99/100a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık olarak 65 m. güneybatısında, C Platosu'nun kuzey ucundadır(**Levha 84, no. A 10**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: Sağdaki: 0.30 m. x 0.31 m. x 0.02 m.

Soldaki: 0.29 m. x 0.27 m. x 0.02 m.

Basamak: 1.22 m. x 0.26 m. x 0.09 m.

Tanımı: Çift idollü ve 2 basamaklıdır. İdoller alçak kabartma olarak işlenmiştir. Yuvarlak başları, boyunları ve dörtgen omuzları seçilebilmektedir. 2. Basamak, yüksek ve geniş bir platform olarak düzenlenmiştir. Çift idol 2. basamağın gerisinde ortada yer alır. Altarin üst kısmında, idollerin solunda 0.38 m. boyutlarında, 0.25 m. derinliğinde kanallı bir libasyon çukuru vardır. Bu çukurun batısında 0.44 m. çapında, 0.38 m. derinliğinde ikinci bir çukur daha yer almaktadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, res. 594, 504:8 ; D. Berndt, 1986,**a.g.e.**, s. 11, res.14; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 44, res. 49; EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 62 / C Platosu Fındık 11 No'lu Altar (Tip II a) Levha 97-98/ 99/101 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık olarak 65 m. güneybatısında, 10 no'lu altarın 0.40 m. sağındadır (**Levha 84, no. A11**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.26 m. x 0.39 m.

Basamak: 0.82 m. x 0.34 m. x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 6 basamaklıdır. 6. basamak diğerlerine göre daha yüksek ve daha geniş bir platform şeklindedir ve ortasında 0.15 m. çapında, 0.06 m. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır. Kavisli idol 6. basamağın gerisinde ve ortadadır. 1. basamağın üzerinde, 6. basamaktaki çukur ile aynı aksta 0.22 m. çapında, 0.04 m. derinliğinde 2. bir çukur daha yer alır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, res. 594; D. Berndt, 1986, **a.g.e.**, s.11, res.14; EKAYA 2002 yılında belirlenen altarın plan ve kesiti de tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 63 /C Platosu Fındık 12

No'lu Altar (Tip I a)

Levha 97-98/99/102 a/103a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık olarak 65 m. güneybatısında, 11 no'lu altarın 0.70 m. sağındadır (**Levha 84, no. A12**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.23 m. x 0.28 m. x 0.10 m.

Basamak: 0.58 m. x 0.18 m. x 0.09 m.

Tanımı: Tek idollü basamaklı altardır. Basamaklar aşınmıştır. Kaya yüzeyinde izleri seçilebilmektedir. Olasılıkla 5 basamaklıdır. En üst basamak diğer basamaklara göre daha geniştir. Kavisli idol ortada yer alır. Gövdenin sadece üst yarısı işlenmiş olup, düz omuzlar vurgulanmıştır. İdolün ortasında 0.07 m. x 0.05 m.'lik dikdörtgen bir yuva bulunmaktadır.

Bibliyografya: Haspels, 1971, **a.g.e.**, res.594, 504:8; D. Berndt, 1986, **a.g.e.**, s.11, res.14; S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**, Kat. No. 46, res. 49; EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 64/ C Platosu Fındık 13 No'lu Altar (Tip II a) Levha 97-98/ 99/104 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık olarak 65 m. güneybatısında, C platosunda, 12 no'lu altarın 0.40 m. sağındadır (**Levha 84, no. A13**).

Yönü : Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.10 m. x 0.23 m. x 0.10 m.

Basamak: 0.57 m. x 0.38 m. x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve 4 basamaklıdır. Kavisli idol solundadır. 4. basamak diğer basamaklardan daha geniş ve yüksektir. Basamakları çok aşınmıştır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 65/D Kayalıkları Fındık 16 No'lu Altar (Tip II c) Levha 105 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 75 m. batısındaki D kayalıklarındadır (**Levha 84, no. A16**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.29 m. x 1.00 m.

Platform: 0.76 m. x 0.33 m. x 0.80 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve tek basamaklı taht altardır. Kavis şeklindeki idolün her iki yanında, basamağın her iki yanında kolçağı anımsatan iki çıkıntı bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 66 / D Kayalıkları Fındık 18 No'lu Altar (Tip II a) Levha 106 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 78 m. batısında, D kayalıklarındadır (**Levha 84, no. A 18**).

Yönü: Güneydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.30 m. x 1.06 m. x 0.27 m.

Basamak: 1.08 m / 0.86 m. x 0.52 m. / 0.23 m. x 0.23 m / 0.18 m.

Tanımı: Kavis şeklinde şematize idollü ve dört basamaklıdır. 4.basamak idolün önünde bir platform oluşturmaktadır. Altarın sol üst kısmında, 0.75 x 0.40 m. boyutlarında, 0.25 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 67 / D Kayalıkları Fındık 19 No'lu Altar (Tip II b) Levha 106a-b/107 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 78 m. batısında, D kayalıklarında, 18 no'lu altarın hemen sağındadır (**Levha 84, no. A19**).

Yönü: Güneydoğu

Ölçüleri: İdol: 0.13 m. x 0.40 m. x 0.55 m.

Basamak: 0.43 m. x 0.23 / 0.16 m. x 0.09 m.

Tanımı: Kavis şeklinde şematize idollü ve iki basamaklıdır. Kavisli idolün her iki yanında küçük kavis şeklindeki çıkıntılar bulunmaktadır. Altarın arkasında, 0.28 m x 0.34 m. boyutlarında, 0.24 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 68 / D Kayalıkları Fındık 20 No'lu Altar (Tip III a) Levha 108 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 57 m. batısında, D kayalıklarında, 19 no'lu altarın 26 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 84, no. A 20**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: Basamak: 0.71 m. x 0.25 m. x 0.07 m.

Tanımı: Üç basamaklıdır. Altarın üst kısmı bir platform şeklinde düzleştirilmiştir. Burada ortada 0.28 m. çapında, 0.15 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 69 / F Kayalığı Fındık 21 No'lu Altar (Tip II a) Levha 109 a-b/ 110 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 65 m. güneybatısında, F kayalığının güney ucundadır (**Levha 84, no. A 21**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.18 m. x 0.24 m.

Basamak: 0.55 m./ 0.48 m. x 0.13 m. x 0.14 m.

Tanımı: Kavis şeklinde şematize idollü ve iki basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 70 / Fındık 22 No'lu Altar (Tip II c)

Levha 109 a-b/ /111 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 65 m. güneybatısında F kayalığının kuzey ucunda, 21 no'lu altarın 23 m. kuzeyindedir (**Levha 84, no. A22**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.36 m. x 0.53 m.

Platform: 0.35 m. x 0.18 m. x 0.12 m.

Tanımı: Kavis şeklinde şematize idollü ve beş basamaklıdır. 5.basamak idolün önünde bir platform oluşturmaktadır. Altarın sol yanında, 5. basamağa kadar korkuluk kısmı belirtilmiştir. Sağ tarafı aşındığı için bu tarafta bu bölüm görülememektedir. Altarın sağında, basamak hizasında aşağıdan yukarıya doğru üç kademe raf şeklinde oyuklar vardır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 71 / F Kayalığı Fındık 23 No'lu Altar (Tip II a) Levha 109 a-b/ 112 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 65 m. güneybatısında F kayalığında, 21 no'lu altarın 1.60 m. doğusundadır (**Levha 84, no. A 23**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.23 m. x 0.35 m.

Platform: 0.36 m. x 0.18 m. x 0.14 m.

Basamak: 0.78 m. x 0.17 m. x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde şematize idollü ve iki basamaklıdır. 2. basamak yüksek ve kısa olup, gerisindeki kavisli idolün adeta kaidesini oluşturur.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 72 / G Kayalıkları Fındık 24 No'lu Altar (Tip II a) Levha 113 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 160 m. kuzeyinde, Fındık köyünün kuzey doğusundaki G kayalıkları üzerindedir (**Levha 84, no. A 24**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.25 m. x 0.34 m.

Basamak: 0.98 m. x 0.17 m. x 0.18 m.

Tanımı: Kavis şeklinde şematize idollü ve tek basamaklıdır. Kavisli idolü ortada ve tam plastik olarak işlenmiştir. Altarın önündeki kaya yüzeyi işlenerek düz bir alan elde edilmiştir.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No:73 / G Kayalıkları Fındık 25 No'lu Altar (Tip III c)

Levha 114 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 160 m. kuzeyinde G kayalıklarında, 24 no'lu altarin 23 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 84, no. A 25**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Kaide: 0.10 m. x 0.32 m. x 0.03 m.

Platform: 0.50 m. x 0.18 m. x 0.12 m.

Basamak: 0.34 m. x 0.10 m. x 0.05 m.

Tanımı: Dört basamaklıdır. 4. basamak üzerinde, ortada dörtgen formda yüksek bir kaide yer alır. Üst kısmı tahrip olmuştur. Kaidenin önündeki üçüncü basamak geniş bir platform şeklindedir.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 74 / G Kayalıkları Fındık 26 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 115 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 160 m. kuzeyinde G kayalıklarında, 25 no'lu altarin 12.20 m. kuzeydoğusundadır (**Levha 84, no. A 26**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.28 m. x 0.43 m.

Basamak: 0.50 m. x 0.30 / 0.13 m. x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde idollü ve dört basamaklıdır. Kavisli idol ortadadır. 4.basamak idolün önünde bir platform oluşturmaktadır. Altarin bulunduğu kaya kütlesi üzerinde sağ üstte köşede 0.31 m. çapında, 0.17 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır. Altarin basamakları ve idol iyi korunamamıştır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat.No:75/G kayalıkları Fındık 27 No'luAltar (Tip III b)

Levha 116 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 160 m. kuzeyinde, G kayalıklarında, 26 no'lu altarin 20 m. güneyindedir (**Levha 84, no. A 27**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: Kaide: 0.22 m. x 0.30 m.0.08 m.

Platform: 0.90 m. x 0.22 m. x 0.19 m.

Basamak: 0.78 m. /0.52 m. x 0.18 m. x 0.08 m.

Tanımı: Dört basamaklıdır. 4.basamağın üzerinde dörtgen bir yuva bulunmaktadır. 3. basamağın sağ köşesinde 0.19 m. çapında, 0.06 m. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 76 / G Kayalıkları Fındık 28 No'lu Altar (Tip II a) Levha 117a-b/118 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 160 m. kuzeyinde G kayalıklarında, 27 no'lu altarin 5 m. kuzeybatısındadır (Levha 84, no. A 28).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.22 m. x 0.23 m.

Basamak: 0.62 m. x 0.28 m./ 0.10 x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve dört basamaklıdır. 4. basamağın gerisinde idolün yalnızca kayada izi görülebilmektedir. Kavis kısmı kırılmıştır. Altarin sol üst köşesinde 0.69 m. çapında, 0.32 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır. Bu çukur altarin arkasında 1.00 m. uzunluğunda, 0.09 m. genişliğinde, 0.08 m. derinliğinde bir kanal/olukla birleşmektedir. Kanal/oluk, altarin sağ yanından aşağıya doğru devam etmektedir.

Bibliyografya EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No:77 / H Kayalıkları Fındık 29 No'lu Altar (Tip III c) Levha 119 a-b/120 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneydoğusunda, kaynak kutsal alanın yaklaşık 130 m. doğusundaki H kayalıklarındadır (Levha 84, no. A 29).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Kaide: 0.31 m. x 0.34 m. x 0.10 m.

Platform: 0.65 m. x 0.23 m. x 0.07 m.

Basamak: 0.65 m. x 0.21 m. x 0.24 m.

Tanımı: 2 basamaklıdır. 2. Basamağın ortasında kare bir kaide bulunmaktadır. Kaidenin üst kısmı ve sağ köşesi aşınmıştır. Altarin sağ üst köşesinde 0.22 m. çapında, 0.21 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 78 / H Kayalıkları Fındık 30 No'lu Altar (Tip I c) Levha 121a –b/122 a-b

Konumu: H kayalıklarında, 29 no'lu altarın, 17.5 m. kuzeyindedir (**Levha 84, no. A 30**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İkiz İdol: 0.31 m. x 0.34 m. x 0.02 m.

Platform: 0.74 m. x 0.47 m. x 0.09 m.

Tanımı: İkiz idollü, tek basamaklıdır. İdollerin yuvarlak başları çok aşınmıştır. Uygun ışık ortamında seçilebilmektedir. Başlar doğrudan dörtgen gövdeye oturmaktadır. İdollerin önüne basamak geniş bir platform olarak düzenlenmiş olup, platformun önünde kuzey-güney doğrultulu 1.30 m. uzunluğunda, 0.11 m. derinliğinde bir oluk bulunmaktadır. İdoller platformun sağında yer alır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 79 / H Kayalıkları Fındık 31 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 123 a-b

Konumu: H kayalıklarında, 30 no'lu altarın, 2.70 m. kuzeyindedir (**Levha 84, no. A 31**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.23 m. x 0.30 m.

Platform: 0.32 m. x 0.29 m. x 0.06 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü, tek basamaklıdır. Basamak dörtgen bir platform şeklinde düzenlenmiştir. Kavisli idol bu platformun ortasındadır. İdol ve platform aşınmıştır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 80 / H Kayalıkları Fındık 32 No'lu Altar (Tip I a) Levha 124 a-b/125 a-b

Konumu: Asar Kalenin güneydoğusundaki kaynak kutsal alanın yaklaşık 140 m. doğusundaki H kayalıklarında, 29 no'lu altarın yaklaşık 10 m. doğusundadır (**Levha 84, no. A 32**).

Yönü: Kuzeydoğu.

Ölçüleri: İdol: 0.25 m. x 0.22 m.

Basamak: 0.26 m. x 0.30 m. x 0.04 m.

Tanımı: Tek idollü ve tek basamaklıdır. İdol platform şeklinde düzleştirilmiş basamağın gerisinde ortadadır. İdolün yuvarlak başı doğrudan gövdeye oturmaktadır. Başının üst kısmı tahrip olmuştur. Dörtgen gövdede omuzlar düzdür. Altarın solunda 2 libasyon çukuru vardır. 1. çukur altarın sol ön kısmında 0.82 m. x 0.60 m. boyutlarında, 0.40 m. derinliğindedir. 2. çukur altarın sol üst köşesinde 0.36 m. x 0.44 m. boyutlarında 0.28 m. derinliğindedir. 2. çukur 0.42 m. uzunluğunda, 0.10 m. genişliğinde, 0.07 m. derinliğinde bir kanal/olukla bağlanmaktadır. Altarın önündeki kayalık alan düzleştirilmiştir. Burada altara paralel üç olukla yer almaktadır. Bu oluklarda sol alttaki libasyon çukuru ile birleşmektedir. Altarın önündeki düzleştirilmiş alanda 0.15 m. çapında ve 0.10 m. yüksekliğinde, bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiş üçlü kabartmalar bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2002 yılında saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Kat. No: 81 / Fındık 33 No'lu Altar (Tip II a)

Levha 126a-b /127 a-b

Konumu: Asar Kalenin yaklaşık 300 m. güneydoğusunda kaynak kutsal alanında, I Kayalıklarındadır (**Levha 84, no. A 33- Levha 85, A33**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: Basamak: 0.30 / 0.49 m. x 0.24 m. x 0.10 m.

Tanımı: Kavis şekllinde stilize idollü ve üç basamaklıdır. Kavis şeklindeki idol 3. basamağın gerisinde ortadadır. 1. ve 3. Basamaklar aşınmıştır.

Bibliyografya: EKAYA 2001 araştırmasında saptanmış, EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 82 / Fındık 34 No'lu Altar (Tip II b)

Levha 126a-b /128 a-b

Konumu: Kaynak kutsal alanda, I Kayalıklarındadır (**Levha 84, no. A 34-Levha 85, A 34**).

Yönü: Doğu.

Ölçüleri: İdol: 0.11 m. x 0.33 m.

Platform: 0.49 m. x 0.19 m. x 0.18 m.

Basamak: 0.39 m. x 0.11 m. x 0.20 m.

Tanımı: Kavis şeklinde stilize idollü ve iki basamaklıdır. Kavisli idolün her iki yanında daha küçük boyutlu iki kavis bulunmaktadır. 2. basamak idolün önünde geniş bir

platform oluşturmaktadır. Birinci basamağın ortasında 0.10 m. çapında, 0.20 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır. Altarın solunda 0.28 m. çapında bir libasyon çukuru daha bulunmaktadır.

Bibliyografya: EKAYA 2001 araştırmasında saptanmış, EKAYA 2002 yılında plan ve kesiti çizilmiştir.

Kat. No: 83 / Kalehisar Tepesi Altarı (Tip II b)

Levha 129 a-c

Konumu: Doğu Phrygia'da Çorum/Alacahöyük'ün 4 km.kuzeyinde Kalehisar / Karahisar Tepesi üzerindedir.

Yönü: Güneydoğu

Ölçüleri: İdol: 1.35 m. x 0.56 m. x 0.37 m.

Basamak: 1.50/0.45 m. x 0.50/0.06 m. x 0.45/0.25 m.

Tanımı: Altar iki bölümden oluşmaktadır. Sağdaki bölüm daha yüksekte olup, kavis şeklinde stilize idollü ve dört basamaktan meydana gelir. 3. basamağın üzerinde oturan iki aslan kabartması, basamakların ön yüzünde de iki satırlık yazıt yer alır. Aslanların gövdelerinin ön kısımları korunurken başları eksiktir. Her birinin ön bacakları sağlamdır ve arka bacaklarının kayada izleri belirgindir. Solda daha alçak seviyede, 4.2 m. x 1.5 m. boyutlarında bir seki düzenlenmiştir. Sekinin arkasındaki kaya dikey olarak işlenerek adeta bir arkalığa dönüştürülmüştür. Bu kesimin üzerinde belli bir aralıkla kayaya işlenmiş, alçak birer kaide üzerinde oturan iki aslan kabartması yer almaktadır. Aslanların gövdeleri korunmuş ancak başları tahrip olmuştur. 3. Basamağının üzerinde 2 satır halinde bir yazıt yer alır. Solda 4. basamağın yanında sekili bir platform bulunmaktadır (P-06).

YAZIT: →?...] a[?] kiti[?] ---s

← a: i[?] osa[?] Eiketio [[?]] iv--se-[[?]] n[?]

Bibliyografya: E. Huntington, "Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene" *ZfE* 33: 173-209(1901), s.205; von der Osten 1929, *a.g.e.*, s. 98 vd., res. 166-170, lev.8; R.O.Arik, Les fouilles d'Alaca Höyük. Entreprises par la société d'histoire Turque, rapport préliminaire sur les travaux en 1935, (Ankara: 1937), s. 24, res. 35; R. Temizer, "Kalınkaya Tümülüsü Kazısı", *Belleten* 13, 795-809, (1949), s. 796, lev. 77; Akurgal 1955, *a.g.e.*, s. 62, s. 96 vd., res. 55, lev. 44; Mellink, 1981, *a.g.e.*,

s. 97; Nauman, 1983, **a.g.e.**, s. 97 vd., lev. 11b; Prayon, 1987, **a.g.e.**, s. 47, 202, no. 9, lev. 5d; de Francovich 1990, s. 57 vd., res. 81; Roller 1999, **a.g.e.**, s. 79, res. 17-18.

Yazıt için Bibliyografya: Brixhe-Lejeune, 1984, **a.g.e.**, s. 242 vd., no. P-06, lev. 124-125; Vassileva, 1995, **a.g.e.**, s. 269; Bayun-Orel, 1988, **a.g.e.**, s. 134; Orel, 1997, **a.g.e.**, s. 300 vd.

5. ALTARLARDA MEYDANA GELEN BOZULMALAR VE KORUMA YÖNTEMLERİ

Araştırma sahası içinde incelenen altarlardan tümü Dümrek Kalebaşı Mevkii altarlardan hariç, tuf kayalar üzerine işlenmiştir. Kalebaşı Mevkii'ndeki altarlardan ise, tufe göre daha sert bir yapıya sahip olan granit türündeki kayalara yapılmıştır.

5.1. Fiziksel ve Biyolojik Bozulmalar

Altarlardan büyük bir bölümünde fiziksel ve biyolojik nedenlere bağlı bozulmalar gözlenmektedir. Uzun yıllar toprak üzerinde korunaksız halde duran altarlardan, doğanın etkisi ile bozulmaya uğramaktadır. Fiziksel bozulmalar, mevsimsel döngü ve gece-gündüz ısı farklılıklarından kaynaklanmaktadır.²⁰² Step ikliminin egemen olduğu bölgede, yaz ayları sıcak, kış ayları ise çok soğuk geçmektedir. Bu iklimsel farklılıklar altarlardan bozulma süreçlerini hızlandırmaktadır. Sıcaklar karşısında genleşen kayalar, aşırı soğuklar nedeniyle donan maruz kalmakta, bu döngü içinde kayalar zaman içinde yorulmaya ve yıpranmaya başlamaktadır.

Phryg altarlardan bozulmasında önemli bir faktör de yağışlardır. Yağışlar sonucunda kayalar üzerinde bulunan çatlaklara sızan sular, kayaların yapısında kütleli gevşemeler ve derin çatlaklara sebep olmaktadır. Ayrıca yağmur suları ve rüzgarların etkisiyle yumuşak kaya yapısı üzerinde oyulmalar, aşınmalar ve bünyesel zayıflamalar görülmektedir.

Altarlardan biyolojik bozulmalar, mantar, yosun ve likenlerdir.²⁰³ Bunlar, genellikle bulundukları ortamda, güneş görmeyen gölge ve nemli bölümlere yerleşerek yayılırlar. Bozulmaya yol açan bir diğer biyolojik etken de otsu ve odunsu bitkiler ile bu bitkilerin kökleridir. Altarlardan üzerinde bulunan çatlaklara ve yarıklara, rüzgarlar nedeniyle giren bitki tohumları, zamanla gelişerek çoğalmakta ve büyümektedir. Bu nedenle kaya bloğunda meydana gelen çatlak ve yarıklar birbirinden ayrılarak parçalanmaktadır.

²⁰² Taşların, yağmur, güneş vb. gibi doğal etkenlerden etkilenmesi hakkında bkz.; B. Fitzner, K. Heinrichs ve R. Kownatzki, *Dekmalpflege und Naturwissenschaft Natursteinkonservierung*, I, (Aachen: 1995), s.56 vd.

²⁰³ Liken ve bakterilerin taşlar üzerindeki zararları için bkz. E. Caner, "Tarihi Anıt Taşlarının Bozulmaları Ve Korunma Sorunları", *Arkeometri Üniteleri Bilimsel Toplantı Bildirileri*, IV: 49-54, (1984), s.52.

Eskişehir Yöresi'nde Yazılıkaya / Midas Şehri, Zey ve Tekören köylerinde saptanan altarlarda kırılmalar, erozyon (aşınma) ve yosunlaşma görülürken (**Tablo 2-4**), kaya yapısı granit olan Dümrek-Kalebaşı Mevkiindeki altarlarda ise aşınma, yosunlaşma ve pullanma görülmektedir (**Tablo 5**).

Afyonkarahisar yöresindeki altarlarda daha çok fiziksel nedenlere bağlı olarak kırık ve erozyon (aşınma) gözlemlenmektedir (**Tablo 6**).

Kütahya Yöresindeki altarlara, Eskişehir ve Afyonkarahisar yörelerindeki altarlara göre fiziksel ve biyolojik koşullardan çok daha fazla etkilenmişlerdir. Burada aynı altar üzerinde hem fiziksel bozulmalar (kırık, erozyon-aşınma, oyuk oluşumu) hem de biyolojik bozulmalar (yosun) yoğunudur (**Tablo 7- 10**).

5.2. Koruma Yöntemleri²⁰⁴

Altarların bozulmalarını en aza indirmek amacıyla, ilk olarak her bir altarın bulunduğu çevresel koşulların değerlendirilmesi ve alınacak önlemlerin belirlenmesi gerekir. Taş eserlerin üzerindeki mantar ve liken oluşumlarına karşı çeşitli kimyasal maddeler kullanılmaktadır.²⁰⁵ Ancak, altarların açık arazide bulundukları göz önüne alınarak, bu işlemlerin düzenli olarak her yıl tekrarlanması gerekir. Altarlarda görülen fiziksel nedenlere bağlı kırılma, kopma ve çatlaklar için, sağlamlaştırma, mimari özelliklerine uygun biçimde tamamlama, kırılan parçaların yapıştırılmasına yönelik restorasyon ve konservasyon çalışmaları uygulanabilir. Restorasyon çalışmalarında, kaya ve çeşitli taş cinslerinden yapılmış tarihi eserler, ağır ve büyük hacimli oldukları için geri dönüşümlü yapıştırıcılarla bu eserler yeterince sağlam yapıştırılamamaktadır. Bu nedenle bu tür yapıştırıcılar yerine, geri dönüşümü olmayan epoxy türü yapıştırıcılar kullanılmaktadır.²⁰⁶ Çatlaklar ise hazırlanan harç ile dolgu çalışması yapılarak restore edilebilir.²⁰⁷

²⁰⁴ Altarlarda bozulma nedenleri ve korumaya yönelik yöntemler hakkında, Öğr. Gör. Arkeolog-Restoratör Yusuf Polat'tan bilgi alınmıştır. Kendisine burada en içten teşekkürlerimi sunarım.

²⁰⁵ Mantar, yosun ve liken gibi biyolojik zararlıların temizliği için bkz.; B. Eskici, "Taş Eserlerin Korunması Üzerine Notlar", **TAD**, XXXI: 383-391, (1997), s.387.

²⁰⁶ Taş eserleri yapıştırma, sağlamlaştırma ve temizlemede kullanılan malzemeler için bkz. I.G.N., Anom ve Samidi, "Conservation of Stone Monument in Indonesia", **Conservation of Stone And Other Materials**, 2: 853-859, (1993), s. 859.

²⁰⁷ Bu çalışma için kullanılabilecek malzemeler, hidrolik kireç ve ince taneli yıkanmış dere kumu karışımından hazırlanmış harçlardan oluşur. Ayrıntılı bilgi için bkz.; E. N. Caner -Saltık, "Taş Koruma Malzemeleri: İşlevleri ve Sorunları", **Uluslararası Taşınabilir Kültür Varlıkları Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu**, I: 119-123, (6-7 Mayıs 1999), s. 122.

6. DEĞERLENDİRME

6.1. Eskişehir Yöresi Altarlarının Mimari Açısından Değerlendirilmesi

Eskişehir yöresinde kataloğu hazırlanan 41 adet kaya altarının, 26'sı Eskişehir'in 70 km. güneyinde bulunan Han ilçesine bağlı Yazılıkaya / Midas Şehri'nde, 12'si Eskişehir'in yaklaşık olarak 140 km. doğusunda, Mihalıçık ilçesine bağlı Dümrek/ Kalebaşı Mevkiinde,²⁰⁸ 2'si Eskişehir ili Sivrihisar'ın 28 km. kuzeyindeki Zey köyünde,²⁰⁹ 1'i Sivrihisar İlçesi'nin güneydoğusundaki Tekören köyünde²¹⁰ yer almaktadır.

Yazılıkaya / Midas Şehri Altarları: Yazılıkaya / Midas Şehri, kaya anıtlarının çeşitliliği ve anıtsal ölçekli anıtlara sahip olması nedeniyle diğer Phryg merkezlerinden ayrılmaktadır.²¹¹ Bu kent, otantik Phryg dininin somut belgeleri niteliğindeki fasad, altar ve nişlerden oluşan kült yapıları ile donatılarak adeta bölgenin dinsel metropolü olarak ayrıcalıklı bir konuma yükseltilmiştir.²¹²

Midas Şehri altarlarının büyük bir bölümü, kentin kurulduğu kayalık platonun kuzeydoğu yarısında, plato üzerinde ve yamaçlarda kümelenmiştir (15 adet). Ayrıca yerleşmenin 200 m. kuzeydoğusundaki kaya kütleleri üzerinde (3 adet) ve yerleşmenin güneybatısında (8 adet) da kaya altarları yer alır (**Levha 26**). Altarlar kaya kütleleri üzerine ya tek olarak (Kat. No: 1-5, 11- 20, 23 - 26), ya ikişerli (Kat. No: 6-7, 8-9, 21-22), ya da üçerli (Kat. No: 10-12) gruplar halinde işlenmişlerdir. Zeminden yükseklikleri 1-3.5 m. arasında değişmektedir.

Altarların 12'si, zeminden 0.10 – 0.50 m. (Kat. No: 4-5, 8-9, 13-18, 20, 25), 9'u 1 –1.5 m. (Kat. No: 1, 2, 3, 11-12, 21-23, 26), 5'i 2-2.5 m. (Kat. No: 6-7, 10, 19, 24) yükseklikte bulunmaktadır.²¹³ Yerden yüksekte bulunan altarlara bir merdiven yardımı ile ya da kayaya tırmanarak ulaşmak mümkündür.

Altarların 9'u doğuya (Kat. No: 1, 6, 13-16, 19, 24, 25), 7'si kuzeydoğuya (Kat. No: 2, 8-12, 20), 1'i kuzeybatıya (Kat. No: 26), 4'ü güneydoğuya (Kat. No: 4, 6-7, 17-18, 16), 1'i güneybatıya (Kat. No: 5), 2'si kuzeye (Kat. No: 21-22), 2'si güneye (Kat. No: 3, 23) yönlendirilmiştir (**Şekil 2: 1**).

²⁰⁸ Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, s.168, lev. 141 , 142-145; Burke, 2000, **ag.e.**, s.6 vd.

²⁰⁹ Sivas, 2001 (baskıda), **a.g.e.**, res. 8-9; Sivas, 2002b, **a.g.e.**, 287.

²¹⁰ Devreker-Vermeulen, 1991, **a.g.e.**, s.109 vdd.

²¹¹ Yazılıkaya Midas Şehri için bkz; Gabriel , 1965, **a.g.e.**, s. 1 vdd.; Haspels, 1971, **a.g.e.**, s. 36 vdd., 139 vdd., res. 495; Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 8 ; D. Berndt , 2002, **a.g.e.**.

²¹² Sivas, 2002a, **a.g.e.**, s. 336.

²¹³ Altarların yerden yükseklikleri verilirken, zemin seviyesinden ilk basamağa kadar olan yükseklikleri esas alınmıştır.

Boyutları bakımından aralarında belirli bir standartlaşma yoktur. İncelenen altarlara boyutları 4 m. x 2 m. (Kat. No: 14) – 0.12 m. x 0.44 m. (Kat No: 19) arasında değişmektedir.

Altarlara tipoloji açısından değerlendirmek gerekirse; 3 altar Tip Ia (Kat. No : 3, 13, 20), 3 altar Tip Ib (Kat. No: 1,4, 8), 1 altar Tip Ic (Kat. No: 16), 10 altar Tip II a (Kat. No:6, 7, 10, 11, 14, 19, 21, 22, 23, 26), 1 altar Tip II b (Kat. No: 9), 1 altar Tip II c (Kat. No: 12), 3 altar Tip III b (Kat. No : 5, 15, 17), 2 altar Tip III c (Kat. No : 24, 25), 2 altar Tip III d (Kat. No: 2, 18)'ye girmektedir. Bu sayısal veriler ışığında, Tip II a altarlara yoğunluğu oluşturduğu görülür (**Şekil 2: 2**).

Midas Şehri altarlara basamak sayısı bakımından ele alındığında, basamak sayılarında belirli bir standartlaşmanın olmadığı gözlenmektedir. Basamak sayıları 1- 8 basamak arasında değişmektedir. Tek basamaklı 11 adet (Kat. No: 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 19, 20-22), 2 basamaklı 3 adet, (Kat. No: 1, 6, 23), 3 basamaklı 5 adet (Kat. No: 12,14, 16-17, 24), 4 basamaklı 3 adet (Kat. No: 5, 15, 25), 5 basamaklı 2 adet (Kat. No: 3, 18), 8 basamaklı 2 adet (Kat. No: 10, 26) altar vardır. Tek basamaklı altarlara sayısal olarak çoğunluğu oluşturmaktadır (**Şekil 2: 3**).

5 adet altarda ritüel elaman olarak libasyon çukuru (Kat. No: 1, 13, 17, 23, 24), 5 adet altarda ise yarım küre formulu kabartmalar bulunur (Kat. No: 3, 4, 15, 25).

Libasyon çukurları 3 altarda yuvarlak (Kat. No: 1, 15, 17, 23, 25), 2 altarda ise kare ve dikdörtgen formdadır (Kat. No: 13, 24). Yuvarlak çukurların çapları 0.35 – 0.30 m. arasında değişirken, kare olanlar 0.30 x 0.30 m.- 0.15 x 0.15 m., dörtgen formda olan ise 0.32 m. x 0.16 m. boyutlarındadır. Yuvarlak çukurların 5'i tek olarak yapılmıştır. Bunlardan 2'si altarlara üzerindeki düz platformda (Kat. No: 2, 23) 3'ü de altarlara önünde, soldaki düz platformda yer almaktadır (Kat. No:17). Kare ve dikdörtgen 5 çukurdan 2'si altarlara solunda, 3'ü ise aynı altarlara üzerindeki düz platformda yer alır (Kat. No:13- 24).

Yarım küre formulu kabartmaların çapları 0.30 - 0.15 m., yükseklikleri de 0.10- 0.05 m. arasında değişmektedir. Kabartmalardan 12'si Kat. No: 17'deki üçlü yuvarlak çukurlar gibi bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiş olup, 3'ü tek olarak yapılmıştır (Kat. No: 2, 24). Üçlü kabartmaların altarlara göre konumlarını değerlendirmek gerekirse; 1 altarda üçlü kabartmalar, altarlara önündeki platformda, altarlara sağında ve solunda iki grup şeklinde (Kat. No: 4), 2 altarda, altarlara önünde düzleştirilmiş kaya yüzeyi üzerinde solda (Kat. No: 3,15), 1'inde ise altarlara önündeki

platformun sağında yer alır (Kat. No: 7). Tek olarak yapılmış kabartmaların, 2'si idollü nişin sağında ve solunda (Kat. No: 2), 1'i de altların hemen önünde soldadır (Kat. No: 25).

Altarların 3'ünde Paleo-Phrygce yazıt bulunmaktadır. 1 altarda yazıt, altların üst kısmındaki düzleştirilmiş kaya yüzeyinde (Kat. No: 16), diğesinde iki kısımdan oluşan altların solundaki pano üzerinde yer alır (Kat. No: 18). 3. Yazıt ise idollerin gövde kısmında ve basamak üzerindedir (Kat. No: 8).

5 altarda öndeki kaya yüzeyi işlenerek, ritüel eylemleri gerçekleştirecek kişiler için, altların karşısında durabilecekleri düz alanlar elde edilmiştir (Kat. No: 2, 3, 4, 15-18, 25). Bu alanlardan 3'ü kalabalık toplulukların, ritüel eylemlerine hizmet edecek genişlikte düzenlenmiştir (Kat. No: 16-18). Diğeri 4 altların önündeki alanlar ise daha dar olup, bu alanlarda ancak bir ya da iki kişinin durabilmesi mümkündür (Kat. No: 2-4, 15, 18, 25).

Dümrek – Kalebaşı Mevkii Altarları: Dümrek Köyü yakınlarında Merdiven Kayalar olarak da adlandırılan Kalebaşı Mevkii, Yazılıkaya / Midas Şehrinden sonra, Phryg kaya altarlarının sayısal olarak yoğun olduğu 2. yerleşim merkezidir.²¹⁴ Burası yüksek kayalık bir plato ve bu platodan tırmanılarak ulaşılan zirve kesiminde nehir geçişini kontrol altında tutan bir gözetleme kalesinden oluşmaktadır. Phryg başkenti Gordion'a yakınlığı (Gordion'un sadece 23 km. kuzeybatısında yer alır.) nedeniyle önemli bir merkezdir.

Kalebaşı yerleşiminde tespit edilen 12 altarlardan 3 ve 7 no'lu altarlardan çevresinde bulunan toprak yığınları (Kat. No: 29, 33), bu altarlardan kaçak kazılar ile ortaya çıkarıldığını göstermektedir. Bu da bize, toprak altında başka altarlardan da olabileceğini düşündürmektedir.

Altarların 11'i yüksek kayalık düz platoda, 1-2 m. yüksekliğindeki alçak kaya kütleleri üzerine tek olarak işlenmişlerdir. Bunlar doğu – batı doğrultusunda birbirine yakın olarak konumlanmışlardır (**Levha 27**). 12 no'lu altar ise diğlerinden farklı yönde yerleşmenin, kuzeybatı kesimindeki kalenin arkasında, yamaçta yer alır (Kat. No: 38).

²¹⁴ Dümrek Kalebaşı Mevkii yerleşmesi için bkz; Mellink, 1983, a.g.e., s.349vdd., lev. 10.2; Sams ve Voigt, 1998, a.g.e., res.9-10; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.168 vd., lev.142, Roller, 1999, a.g.e., s. 79 vd., res.16; Burke, 2000, a.g.e., s.6 vd.; Sivas, 2002 a, a.g.e., s.341, res.4b; S. Berndt-Ersöz, 2003, a.g.e., Kat. No. 101, res. 78.

10 altar yerden 0.10 – 0.50 m. (Kat. No: 28-36, 38), 2 altar 1-1.5 m. yüksekliktedir (Kat. No: 27, 37).

Altarların 2'si doğuya (Kat. No: 32, 36), 2'si kuzeydoğuya (Kat. No: 28, 35), 6'sı güneydoğuya (Kat. No: 29-31, 33, 37, 38), 1'i güneye (Kat. No: 34), 1'i güneybatıya (Kat. No: 27) yönlendirilmiştir (**Şekil 3:1**).

Boyutları arasında belirli bir standartlaşma yoktur. 1.20 m. x 1. 70 m. (Kat. No: 27) ile 0.80 m. x 0.90 m. (Kat. No: 36) arasında değişmektedir.

İncelenen altarların 4'ü Tip II a(Kat. No: 28, 30, 35, 37), 2'si Tip II b (Kat. No: 31, 34), 5'i Tip II c (Kat. No: 27, 32-33, 36, 38), 1'i Tip III b'ye (Kat. No: 29) girmektedir. Bu sayısal veriler, Dümrek'te Tip II c grubundaki altarların yoğun olduğunu göstermektedir (**Şekil 3: 2**).

Altarların basamak sayıları 1-5 basamak arasında değişir. Basamak sayılarında altar tiplerine göre bir standartlaşma yoktur. Altarların 3'ü tek (Kat. No: 31, 36, 37), 6'sı üç (Kat. No: 28, 30, 32-34, 38), 1'i dört (Kat. No: 29), 2'si beş (Kat. No: 27, 35) basamaklıdır (**Şekil 3: 3**).

Altarlarla bağlantılı ritüel elemanlar görülmemektedir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu altarların en azından bir kısmı hala toprak altındadır. Bu konunun aydınlatılabilmesi için altarların çevresinde temizlik çalışması yapılması gerekmektedir.

Zey Köyü Altarları: Zey köyü, Sivrihisar dağlarının kuzey eteklerinde kayalık bir yamaç üzerine kurulmuştur. Köyün yaklaşık olarak 1 km. güneyinde, dar bir vadiyi iki yönden sınırlayan kaya kütleleri üzerinde 12 adet Phryg kaya mezarı, 2 adet kaya altarı, yuvarlak kaya formları ve üzüm preslerinden oluşan bir nekropol alanı saptanmıştır.²¹⁵ Nekropolün ait olduğu yerleşmenin bulunmasına yönelik olarak yapılan çalışmalarda nekropolün güneyinde iki yerleşim merkezi tespit edilmiştir. Bu merkezlerden biri, Zey köyünün 1 km. güneyinde Kale olarak adlandırılan mevkii,²¹⁶ diğeri de Kale'nin 1 km. güneyindeki Tepecik Höyüğüdür.²¹⁷ Bu yerleşmelerin üzerinde ve yamaçlarında çok sayıda gri Phryg çanak-çömlek parçası ele geçirilmiştir.²¹⁸ Zey köyü Phryg nekropolü -bugün için- çok sayıdaki anıtsal ölçekli kaya mezarları ile Dağlık Phrygia bölgesindeki Köhnüş Vadisi Phryg nekropolünden sonra 2. önemli nekropol alanıdır. Hem nekropol, hem de güneyindeki yerleşmeler Zey köyü ve

²¹⁵ EKAYA 2003 yılı yüzey araştırmaları sırasında incelenmiştir. Sivas, 2002, a.g.e., s.287, res.5-8.

²¹⁶ Tüfekçi Sivas, 2001(baskıda), a.g.e., res. 12; Sivas, 2002b, a.g.e., s. 287, res.11-12.

²¹⁷ EKAYA 2003 yılı yüzey araştırmaları sırasında incelenmiştir.

²¹⁸ Tüfekçi Sivas, 2001(baskıda), res. 13.

çevresinin önemli bir Phryg iskan merkezi olduğunu göstermektedir. Ayrıca burası, Phryg dini merkezi olan Pessinus'un 30 km. kuzeyinde yer alması bakımından da önemlidir.

Zey köyünde bulunan 2 altardan biri 6-7, diğeri ise 8-9 no'lu mezarların bulunduğu iki ayrı kaya kütlesi üzerinde, mezar girişleri ile aynı hizada konumlandırılmışlardır (**Levha 130**).²¹⁹

Altarların önlerindeki kayalık zeminden yükseklikleri, 1-1.5 m., vadi tabanından yükseklikleri ise 7-10 m.'dir. Birbirlerini görür şekilde konumlandırılan altarlardan biri doğuya (Kat. No: 39) diğeri de kuzeybatıya (Kat. No: 40) yönlendirilmiştir.

Altarlar, 4 / 3.5 m. x 2 m / 2.5 m. boyutlarında olup, tipolojik olarak Tip III a'ya girmektedirler.

Her iki altarda da sağda basamaklar, solda sekili bir platformun bulunduğu iki bölümden oluşur.

Ritüel eleman olarak altarların ikisinde de libasyon çukuru bulunmaktadır. Libasyon çukurlarının ikisi yuvarlak, biri dikdörtgen (1 m. x 0.40 m. x 0.15 m.) diğeri de karedir (0.20 m. x 0.20 m.). Yuvarlak çukurların çapları 0.20 – 0.25 m.'dir. Dörtgen çukur 1 no'lu altarın solunda(Kat. No: 39) kademeli sekinin önünde, diğeri iki yuvarlak çukur ise altarın sağındaki basamakların gerisinde düz platformun ortasındadır. 2 No'lu altardaki kare libasyon çukuru ise, altarın sağında önde düzleştirilmiş alanın ortasında yer alır (Kat. No: 40).

1 no'lu altarın solundaki, sekili alanın önündeki kaya yüzeyi işlenerek düz bir platform elde edilmiştir (Kat. No: 39). 2 no'lu altar da ise, altarın sağında, basamakların önündeki alan düzleştirilmiştir. Her iki altarın önünde oluşturulan bu alanlar, ancak bir ya da iki kişinin altar önünde ritüellerini ayakta gerçekleştirebilecekleri genişliktedir.

Tekören Köyü Altarı: Sivrihisar İlçesinin güneydoğusundaki Tekören köyü, Günyüzü Dağı (Dindymos)'nın eteğinde kurulmuştur. Burası Dindymos'un eteğinde, Pessinus'tan sonra Phryg iskanını belgeleyen 2. merkez olması nedeniyle önemlidir.

Burada bulunan altar, 50 m. güneyinde bir Phryg kaya mezarı ile 13 m. kuzeydoğusunda bulunan bir üzüm presinin ortasında konumlanmıştır. Alçak kaya

²¹⁹Sivas, 2002 b, a.g.e., s.287.

kütlesine yekpare olarak yontulmuştur.²²⁰ Kuzeydoğuya doğru yönlendirilmiş olup, Tip III c'ye girmektedir (Kat. No: 41).

3 basamaklıdır. Altarla bağlantılı ritüel eleman yoktur. Ancak altların yaklaşık 13 m. kuzeydoğusunda bir üzüm presinin varlığı, presin de ritüel törenlerin bir parçası olabileceğini düşündürmektedir.

6.2. Afyonkarahisar Yöresi Altarlarının Mimari Açısından Değerlendirilmesi

Afyonkarahisar yöresinde incelenen 10 adet kaya altlarından 5'i İhsaniye sınırları içinde Köhnüş Vadisi'nde, 4'ü İhsaniye ilçesinin 9.4 km. kuzeybatısında bulunan Demirli Köyü'nün yaklaşık olarak 500 m. güneyindeki Menekşe Kayalar'da²²¹, 1'i Döğer Beldesi'nin 6 km., güneydoğusundaki Büyük Kapı Kaya²²² Anıtı'nın hemen karşısında yer almaktadır.

Köhnüş Vadisi Altarları: Köhnüş Vadisi, Dağlık Phrygia bölgesinin güney sınırını oluşturmaktadır. Burada vadiyi batı ve güney yandan sınırlayan Aslan Kayalar ve Akkuşyuvası kayalarının dik yüzlerinde, yerden ulaşılması güç noktalarda yapılmış kaya mezarlarından oluşan büyük bir Phryg nekropol alanı ile fasad, altar ve nişlerden oluşan kült yapıları yer alır²²³ (**Levha 69**).

Vadide bulunan 5 altların 3'ü vadinin batısını sınırlandıran Akkuşyuvası kayalıklarında (Kat. No: 43-45), 1'i Boncuk İnleri Kayalığında (Kat. No: 42), sonuncu altar ise vadinin güneyinde Kumcaboğaz olarak adlandırılan mevkii'nde yer alır. Akkuşyuvası kayalıklarında yer alan altlar kuzey-güney doğrultusunda, bağımsız kaya kütleleri üzerine tek olarak yapılmışlardır. Boncuk inleri kayalığı vadinin kuzeydoğusunda altar alçak kaya kütlesi üzerine yapılmıştır. Sonuncu altar ise Kumcaboğaz Kapı Kaya Anıtı'nın²²⁴ hemen yanında bağımsız alçak kaya kütlesi üzerine işlenmiştir (Kat. No: 46). Bu altar, fasad altar birlikteliğini göstermektedir.

Altarların yerden yükseklikleri 0.30 m.- 3.5 m. arasında değişmektedir. 2'si yerden 0.30-0.50 m.(Kat. No: 40, 44), 2'si 1-1.5 m. (Kat. No: 41, 43), 1'i de 3.5 m. yüksekliktedir (Kat. No: 42). Yerden yüksekte olan altarlara (Kat. No: 44, 45) bir merdiven yardımı ile ya da kayaya tırmanarak ulaşılabilir. Altarların 4'ü güneydoğuya (Kat. No: 40-42, 44), 1'i doğuya (Kat. No: 43) yönlendirilmiştir (**Şekil 4: 1**).

²²⁰ Vermeulen, 1991, a.g.e., s. 112 vdd., res. 11-12; Vermeulen, 1995, a.g.e., s. 131, lev. 1; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s.168, lev. 139 a-b, 140.

²²¹ Sivas, , 2002b, a.g.e. s. 289 vd.; Brixhe ve Sivas, 2003, a.g.e., s.103 vdd.

²²² Haspels, 1971, a.g.e., s. 95.

²²³ Haspels, 1971, a.g.e., s.12 ,31 vd., 126 vdd.

²²⁴ Haspels, 1971, a.g.e., s. 89 vd.; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 136, lev. 99 a-b.

Boyutları 3 m. x 1.50 m. (Kat. No : 43)- 2.5 m. x 1.5 m. arasında değişmektedir (Kat. No: 46).

Tipolojik olarak, 2'si Tip II b (Kat. No: 42, 44), 2'si Tip III c(Kat. No: 43, 46), 1'i de Tip III b'ye (Kat. No: 45) girmektedir (**Şekil 4:2**). Basamak sayıları 1-5 basamak arasında değişir. 1 altar tek basamaklı (Kat. No: 44), 1 altar iki (Kat. No: 46), 2 altar üç (Kat. No: 42-44), 1 altar da beş (Kat. No: 45) basamaklıdır (**Şekil 4: 3**).

Köhnüş vadisinde bulunan altarlarda ritüel eleman bulunmamaktadır.

Demirli Köyü Altarları: Demirli Köyü'nü Köhnüş Vadisi'ne bağlayan yolun sağında Oteyüz Çayının hemen kuzeyindeki tarım alanlarının ortasında, dağınık kaya kütlelerinin üzerinde fasad, altar ve nişlerden oluşan kült yapıları saptanmıştır.²²⁵ Kült yapılarının birbirine yakın konumları, bu alanın bir açık hava tapınım alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu kült alanının yaklaşık 2 km. kuzeyinde Phryg yerleşmesi Demirli Kale yer almaktadır.²²⁶

Menekşe Kaya olarak adlandırılan kayalıkta 4 altar saptanmıştır. Bu altarların 3'ü kayalığın doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda birbirlerine yakın konumda işlenmişlerdir ve aralarında bir kompleks oluştururlar (Kat. No:48-50).4. altar ise bu kompleksten ayrı olarak, kuzeyde yer alır (Kat. No: 47).

Altarların zeminden yükseklikleri 0.10-1.40 m. arasında değişmektedir. 3 altar 0.10-0.50 m. (Kat. No: 48-50), 1 altar ise yerden 1.40 m. yüksekliktedir (Kat.No: 47).

Altarların 3'ü doğu (Kat. No: 48-50), 1'i güney (Kat. No: 47)'e bakmaktadır (**Şekil 4: 1**).

Boyutları 1.80 m. x 1.50 m. (Kat. No: 49)- 1m. x 0.60 m. (Kat. No: 48) arasında değişmektedir. Tipolojik açıdan Menekşe Kaya altarlarının hepsi de Tip II a'ya girmektedir (**Şekil 4:2**).

Basamak sayıları, 1-4 basamak arasında değişir. 1'i tek (Kat. No: 50), 1'i iki (Kat. No: 48), 2'si dört (Kat. No: 47, 49) basamaklıdır (**Şekil 4:3**).

Altarların 2'sinde ritüel eleman olarak yuvarlak libasyon çukuru, birinde de iki grup halinde yerleştirilmiş üçlü kabartmalar bulunur. Yuvarlak libasyon çukurlarının çapları 0.70 m.- 0.20 m. arasında değişir. Üçlü kabartmalar ise, 0.40 m. – 0.20 m. çapında, 0.18 – 0.25 m. yüksekliğindedir.

²²⁵ Demirli Anıtı için bkz. Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., Tüfekçi Sivas, 2001 (baskıda), a.g.e., res. 15; Sivas, 2002a, a.g.e., s.341, res.6 a-b; Sivas, 2002b, a.g.e., s.290; Brixhe ve Sivas, 2003, a.g.e., s.103 vdd.

²²⁶ Demirli Kale yerleşmesi için bkz.; Haspels, 1971, a.g.e., s. 89 vd.; Tüfekçi Sivas, 1999, a.g.e., s. 136, lev. 99 a-b.

Libasyon çukurları altların önünde solunda(Kat. No: 47, 49), üçlü kabartmalar ise bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiş olup, 3 no'lu altların sağ ve solunda yer alır (Kat. No: 49).

Bir altarda, idolün bulunduğu kaide üzerinde Paleo- Phrygce bir yazıt yer almaktadır(Kat. No: 50).

Üç altarda öndeki kaya işlenerek, tapınımı gerçekleştirecek kişilerin önünde durabilmeleri için bir alan oluşturulmuştur (Kat. No: 47-50).

Büyük Kapı Kaya Altarı: Döğër Beldesi'nin güneydoğusunda, Büyük Kapıkaya Anıtı'nın yaklaşık 20 m. kuzeybatısında tek başına duran bir kaya kütlesi üzerinde yer almaktadır (Kat. No: 51). Tip II a'ya girmektedir. Basamak sayısı 7'dir. Doğuya yönlendirilmiştir. Ritüel elemanlar yoktur.

6.3. Kütahya Yöresi Altarlarının Mimari Açından Değerlendirilmesi

Kütahya yöresinde incelenen toplam 42 adet kaya altlarının tümü, Kütahya'nın 25 km. kuzeydoğusunda, merkez ilçeye bağlı Fındık Köyü Asar Kale Phryg yerleşmesinde bulunmaktadır.²²⁷

Dağlık Phrygia bölgesinin batı sınırında bulunan, Fındık Köyü Asar Kale yerleşimi, kaya altalarının sayısal yoğunluğu nedeniyle Phryg merkezleri içinde öne çıkmaktadır. Altarların yanı sıra yerleşmede fasad, niş, üzüm presi ve kaya mezarlarından oluşan başka Phryg kaya yapıları da bulunmaktadır.

Burada bulunan altarlar, Fındık Asar Kale'nin kuzeyindeki G kayalıkları (5 adet), kuzeybatısındaki D-F kayalıkları (10 adet), güneybatısındaki C kayalıkları (13 adet), güneyindeki A kayalıkları (1adet) ve I kayalıkları- (10 adet), güneydoğusundaki H kayalıkları (4 adet) üzerinde kümelenmişlerdir. Altarlar kaya kütlelerine tek (Kat. No: 26-30, 52-60, 77, 80), ikili (Kat. No: 78-79), üçlü (Kat. No: 69-71), 4'lü (Kat. No: 61-64) gruplar halinde yapılmışlardır.

14 altarın yerden yüksekliği 0.10 – 0.50 m. (Kat. No: 52-60, 72-76), 9'u 0.50 – 1.50 m. (Kat. No: 61-68), 6'sı 5- 10 m. (Kat. No: 69-71,77-80), 2'si de 10-15 m. (Kat. No: 82-83) arasında değişmektedir.

Altarların 22'si doğuya (Kat. No: 52, 54 – 57, 59, 61-63, 65, 69-74, 77-79, 81-83), 5'i güneydoğuya(Kat. No: 58, 60, 64, 66-67), 5'i kuzeydoğuya (Kat. No: 53, 68, 75-76, 80) bakmaktadır (**Şekil 5:1**).

²²⁷Haspels, 1971, a.g.e, s.16 vdd., 69.

Boyutlar bakımından aralarında bir standartlaşma yoktur, en büyük altar 2.60 m. x 1 m. (Kat. No: 54), en küçük altar 0.60 m. x 0.75 m. (Kat. No: 58) boyutlarındadır.

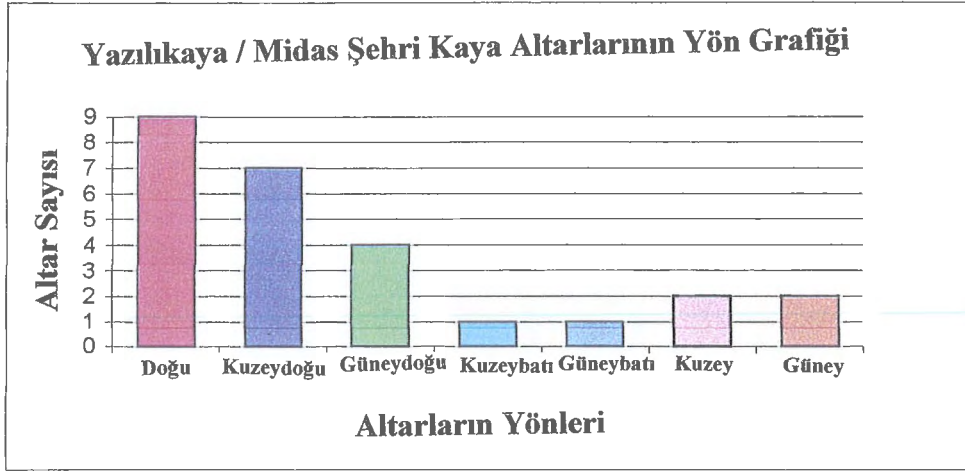
Tipoloji açısından altarlar değerlendirildiğinde, 5 adet altar Tip I a (Kat. No: 53, 60, 63, 80, 83), 2 adet altar Tip I b (Kat. No: 54, 61), 1 adet Tip I c (Kat. No: 78) 14 adet altar Tip II a (Kat. No: 52-57, 62, 64, 66, 69, 71-72, 74, 76, 79, 81), 2 adet altar Tip II b (Kat. No: 67, 82), 2 adet altar Tip II c (Kat. No: 65, 70), 2 adet altar Tip III a (Kat. No: 59, 68), 1 adet altar Tip III b (Kat. No: 75), 3 adet altar Tip III c'ye (Kat. No: 58, 73, 77) girmektedir. Yerleşimde Tip II a grubu altarları çoğunluğu oluşturmaktadır (**Şekil 5:2**).

Basamak sayıları incelendiğinde, altar tiplerine göre bir standartlaşmanın olmadığı görülmektedir. 8 altar tek basamaklı (Kat. No: 56-57, 65, 72, 78-80, 83), 8 altar iki basamaklı (Kat. No: 55, 58, 61, 67, 69, 71, 77, 82), 3 altar üç basamaklı (Kat. No: 53, 60, 68), 7 altar dört basamaklı (Kat. No: 59, 64, 66, 73-77), 3 altar beş basamaklı (Kat. No: 54, 63, 70), 2 altar altı basamaklıdır (Kat. No: 52, 62). Sayısal olarak tek ve iki basamaklı altarların çoğunluğu oluşturduğu görülür (**Şekil 5:3**).

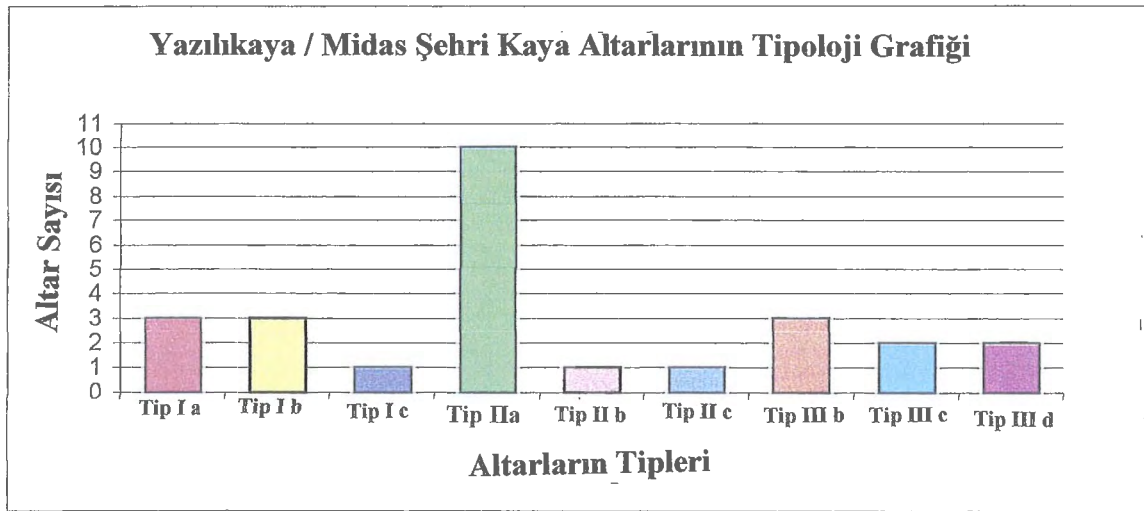
14 altarda ritüel eleman olarak, toplam libasyon çukuru görülür. Bu altarlardan 4'ü ikişer libasyon çukuruna sahiptir (Kat. No: 55, 61, 62, 76). Libasyon çukurlarının 4'ü oval (Kat. No: 55, 57, 66, 67), 13'ü yuvarlaktır. Yuvarlak çukurların çapları 0.70 m. – 0.15 m. arasında değişirken, derinlikleri de 0.38 m. – 0.05 m. arasındadır. Oval çukurlar, 0.75 m./0.15 m. x 0.40 m./0.26 m. boyutlarında, 0.25 m. derinliğindedirler.

Altarların birinde altarın önündeki düzleştirilmiş alanda üçlü kabartmalar bulunur. Bu kabartmalar 0.15 m. çapında, 0.10 m. yüksekliğindedir (Kat. No: 80).

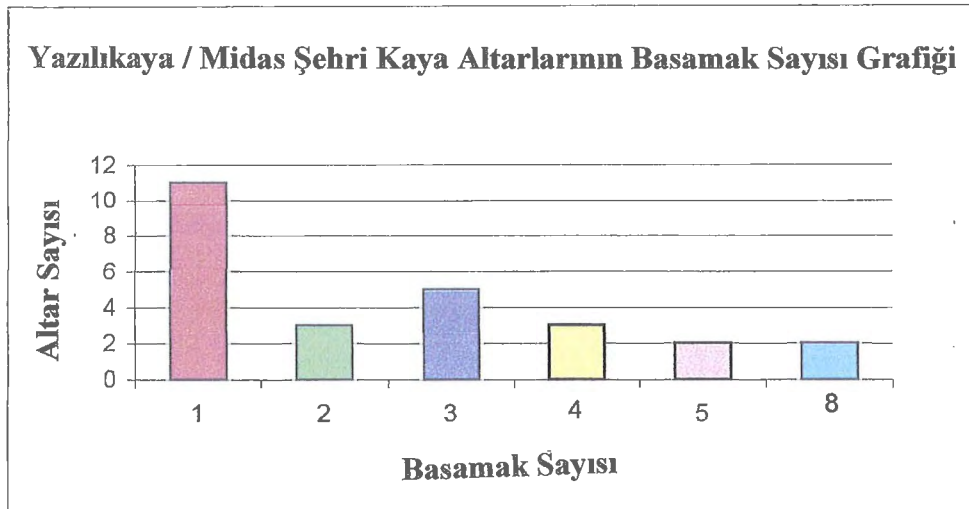
3 altarın önündeki kaya yüzeyi işlenerek önde düz bir alan elde edilmiştir (Kat. No: 52, 78-79). Bu alanlar yalnızca bir, iki kişinin durabileceği dar platformlar şeklindedir.

1

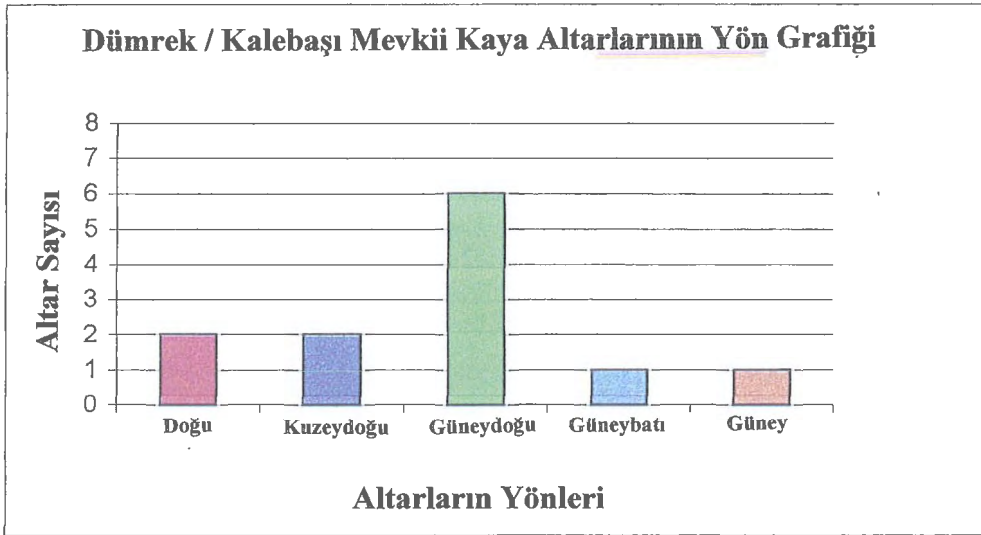

2

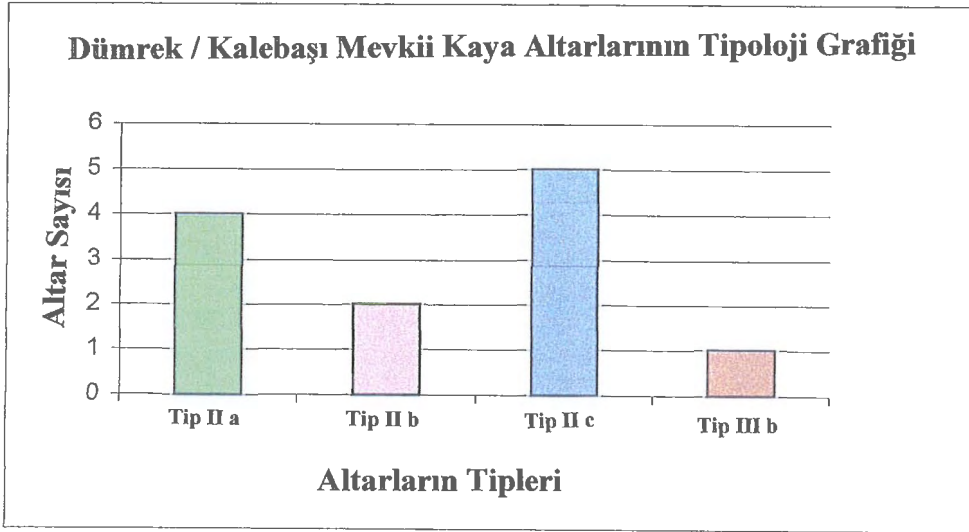

3

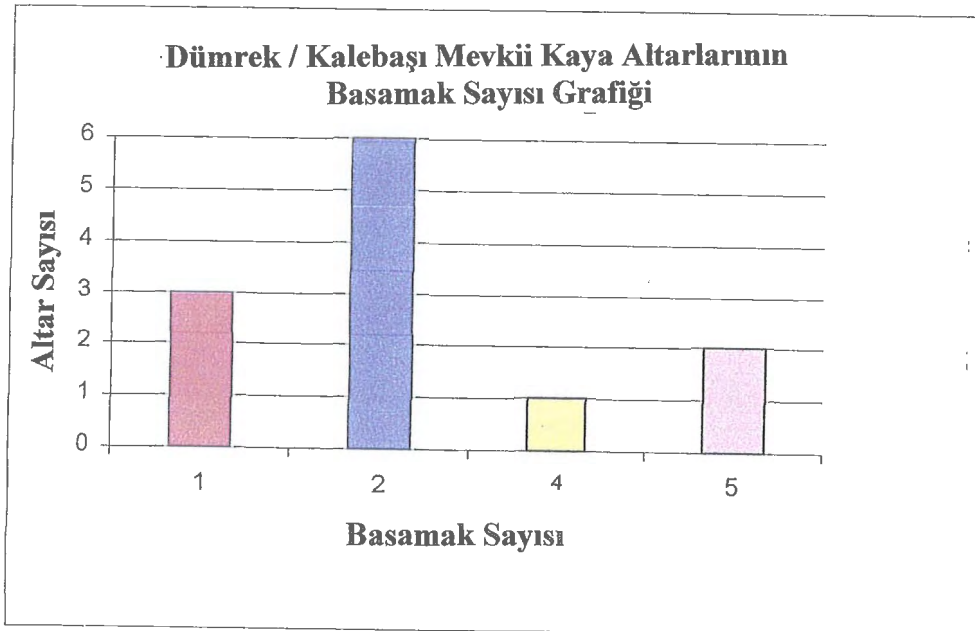
Şekil 2

1

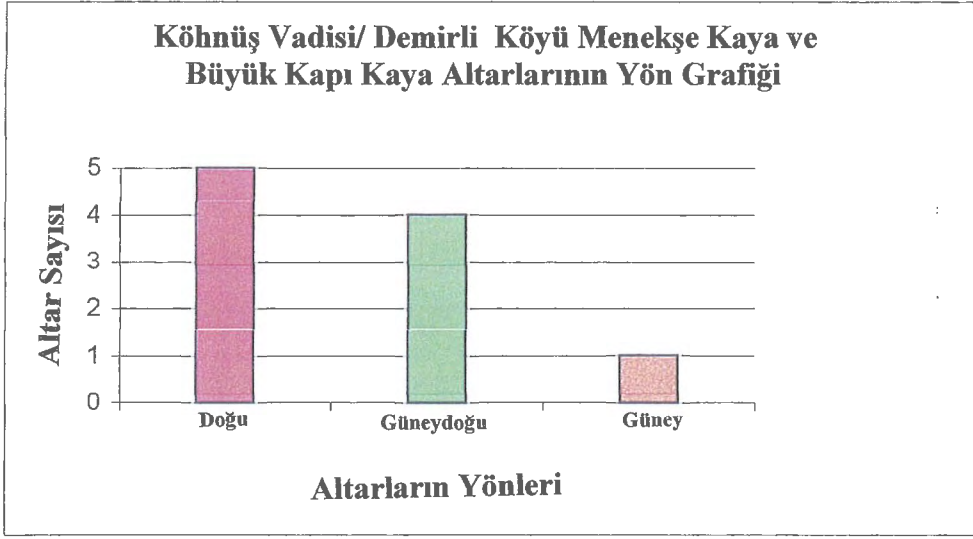

2

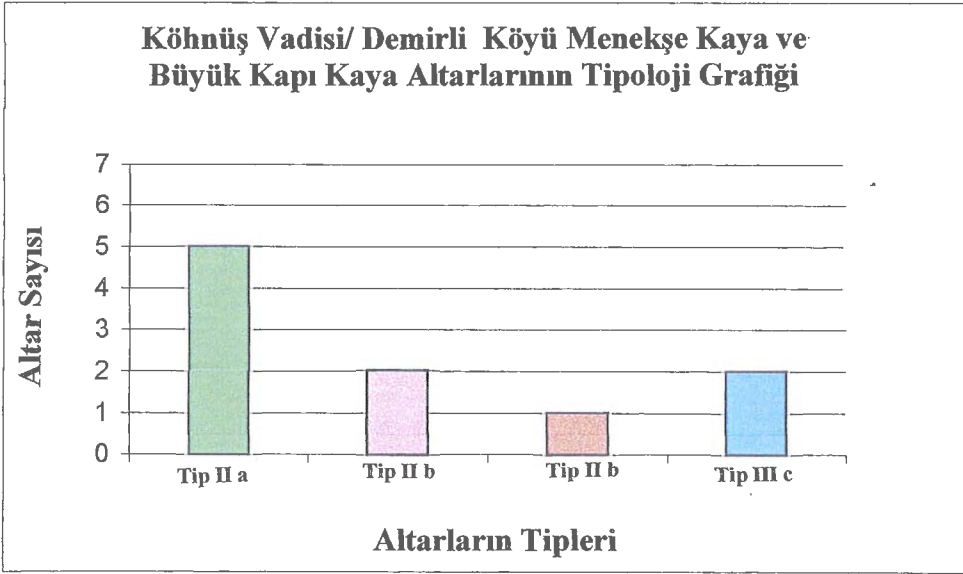

3

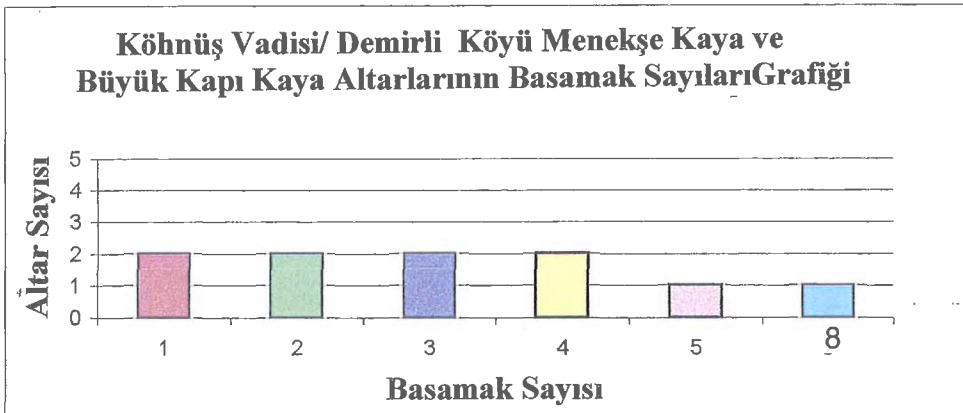
Şekil 3

1

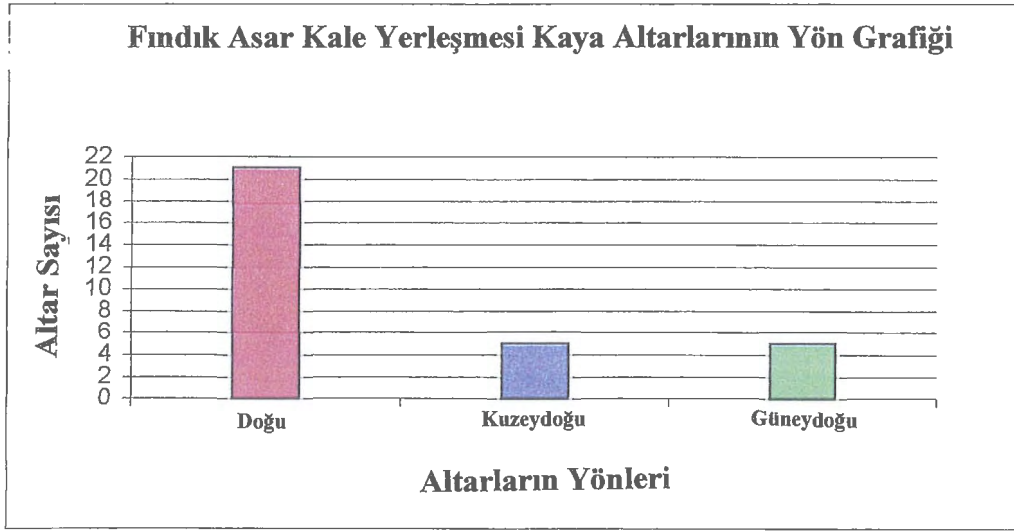

2

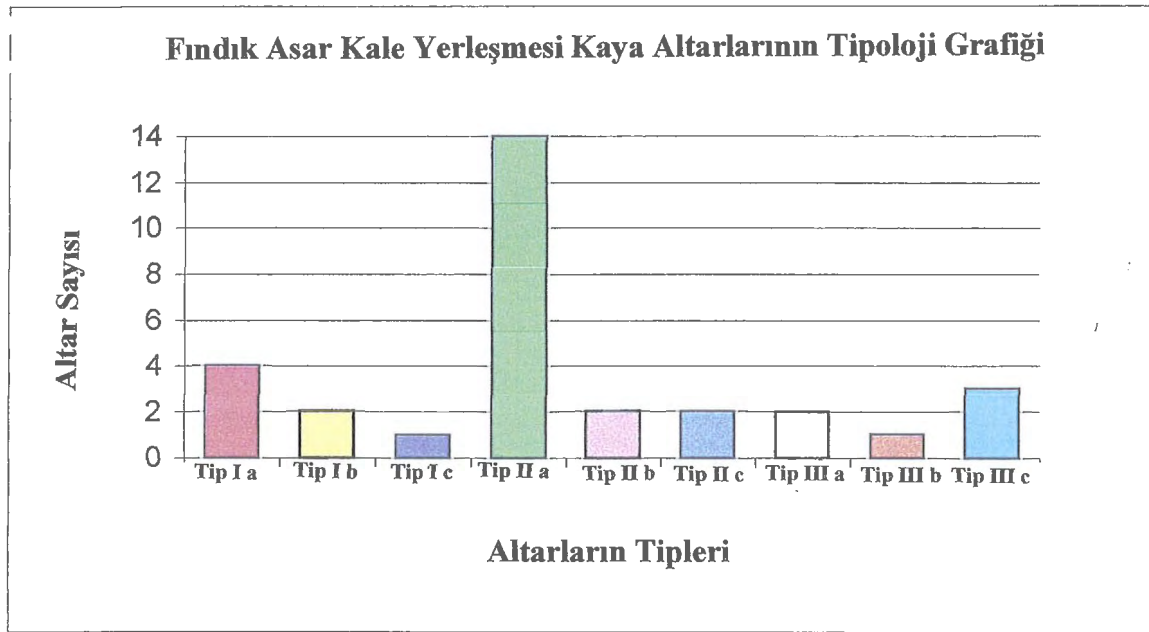

3

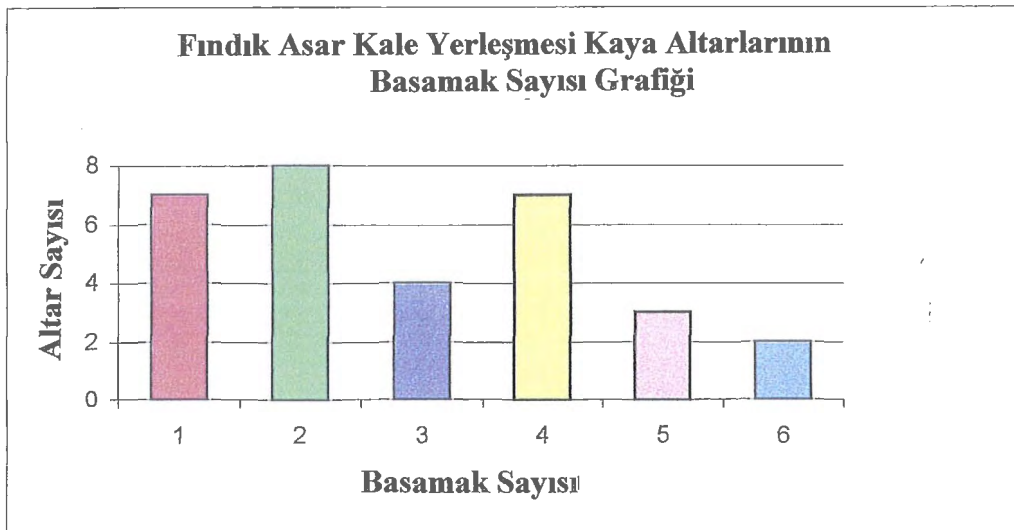
Şekil 4

1

2

3

Şekil 5

6.4. İşlevsel Kimlik ve Tarihlendirme Sorunu

Antik çağ yazarlarından sadece Diodorus Siculus Phryglerin Matar Kubileya için sunaklar yaptıklarından bahsetmektedir:

“...Kybele’ye gelince onlar (Phrygialılar) sunaklar yaptılar ve her yıl ona kurban törenleri düzenlediler ve sonra onun için Phrygia’da Pessinus’da görkemli bir tapınak inşa ettiler ve saygı gösterdiler, en parlak törenleri yaptılar. Kralları Midas bütün bu ibadetlerde yer alarak saygısını gösterdi ve tanrıçanın heykelinin yanına panterler ve aslanlar yerleştirdiler, zira, genel kaniya göre tanrıça ilk önce bu hayvanlar tarafından emzirilmişti...” (Diodorus Siculus, **Bibliothekes Historikes**, III, 59, 8)

Diodorus Siculus’un anlatımında bu sunakların önünde belirli dönemlerde kurban törenlerinin düzenlendiği, bu törenlerde yönetici sınıfın da yer aldığı açıkça anlaşılmaktadır. Ancak sunulan kurbanların niteliği ve törenin ifa ediliş şekli hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Herodianos ise Phrygler’in ritüel törenler sırasında tanrıçanın idolünü yıkadıklarından bahsetmektedir:

“Pessinus’taki Phrygialıların törenleri Gallos kıyısında gerçekleşirdi, bu nehirde törenin son gününde Kybele’nin idolünü de yıkadıkları rivayet edilmektedir” (Herodianos, I. 11.2).

Herodianos’un anlatımından akarsuların ve su kaynaklarının Phryg ritüel törenlerinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Phryg kaya altarlarının konumlarını gözden geçirecek olursak:

Fındık Asar Kale Phryg yerleşmesindeki altarların büyük bir bölümünün hemen yakınından Fındık deresi geçmektedir ve altarların bir kısmı su kanalını sınırlayan kayalıkların üzerinde yer almaktadır.

Dümrek Kalebaşı Mevkii’ndeki altarlar Sakarya Nehri’ne doğru bir dil şeklinde uzanan kayalık plato üzerindedir.

Demirli Köyü - Menekşe Kaya altarları ise Öteyüz çayının hemen yakınındaki kayalıkta bulunmaktadır.

Altarlar ile su kaynakları arasındaki ilişki dikkat çekici olup, büyük olasılıkla su ile ilgili ritüel törenlerde, altarlar birer açık hava tapınağı olarak tapınımın odağını oluşturmaktaydılar (**Levha 131**).

Altarların bir bölümünde basamakların gerisindeki tanrıçayı simgeleyen idoller çift ya da ikiz olarak betimlenmiştir. Bazı araştırmacılar bu idollerin, tanrıça ve onun Phryg dönemi için adını bilmediğimiz “paredros”u olduğunu ileri sürmektedir.²²⁸ Ancak çift ya da ikiz idol betimleri, büyük bir olasılıkla tanrıçanın farklı ilahi güçlerinin simgesi olmalıdır: Evrenin hakimi, doğuran, doyuran ve kollayan Ana... Bu düşünce çerçevesinde aynı gövdeyi paylaşan ya da yan yana betimlenen tanrıçanın soyut betimleri olan idoller ile büyüklüğü ve gücü pekişerek daha çok doğuracak, daha çok koruyacaktır.²²⁹

Altarların büyük bir bölümünde bulunan çukurlar, törenler sırasında sıvı libasyon yapıldığını göstermektedir. Bazı altarlarda bulunan üçlü ve tek kabartmalar ise yapılan sunular ile bağlantılı olmalıdır. Bu kabartmalara ilk kez dikkati çeken T. Sivas olmuştur. Sivas, Hitit metinleri ile Roma dönemine tarihlenen bir grup mermer altar üzerindeki betimlerden yola çıkarak, bu kabartmaların verimli geçen bir hasat mevsiminin sonunda tanrıçaya duyulan derin şükran duygularını yansıtan, ekmek sunularının kayadaki simgesel ifadesi olduğunu ileri sürmektedir.²³⁰ Böylece altarlarda bulunan çukurlar ve kabartmalardan yola çıkarak, tanrıçaya sıvı libasyonlarının yanı sıra ekmek sunularının yapılmış olabileceği önerilebilir (**Levha 132**).

Kaya altarlarının konumları değerlendirildiğinde, bu değerlendirmenin Ana Tanrıçanın vasıflarını belirlemede yardımcı kriterleri oluşturduğu görülebilir. Altarlar genel olarak yüksek platolar, şehir ve kale girişleri, su kenarları ile akarsuların suladığı bereketli ovalara doğru bakan, yerden yükseklikleri bölgenin coğrafyası ile bağlantılı olarak değişkenlik gösteren kayalıklar üzerindedirler. Şehir girişleri ve kale girişlerinde bulunan altarlarda (Kat. No: 52), Ana Tanrıçanın şehri koruyucu bir vasfının olduğuna işaret etmektedir. Hitit ve Geç Hitit kültürlerinde de tanrıçaların şehir koruyucu vasıfları bulunmaktadır. Hitit tanrıçası Arinna ve Kargamış'ın Kraliçesi Geç Hitit tanrıçası, Kubaba şehirle ilgilidir.²³¹ Hitit ve Geç Hitit merkezlerinde (Boğazköy, Kargamış), şehir girişlerinde kaya işaretleri, sunu çanakları olarak yorumlanan çukurlar ve

²²⁸ K. Bittel, 1970, a.g.e., s. 152 vd.; M. Vassileva, “Paredroi or Once Again on the Phrygian Rock Thrones”, *Studia in Honorem Alexandri Fol. Tharacia*, 11 (1995), s. 265 vdd..

²²⁹ F. Naumann, 1983, a.g.e., s. 188 vd.; G. De Francovich, 1990, a.g.e., s. 52 vd.; Işık, 1999, a.g.e., s. 16, dip not.134; Tüfekçi Sivas, 2002, a.g.e., s. 340.

²³⁰ Tüfekçi Sivas, 2002a, a.g.e., s. 343.

²³¹ S. Berndt-Ersöz, 2003, a.g.e., s. 186.

kabartmalar bulunmuştur. Bu işaretler P. Neve tarafından önemli kült fonksiyonlarının bir parçası olarak yorumlanmaktadır.²³² Şehir kapılarında bulunan yuvarlak çukurlar buradaki sıvı sunumlarının varlığına işaret etmektedir. Bu anlamda bu işaretleri bizim incelediğimiz kaya altarlarının işlevini üstlenmiş kült elemanları olarak kabul etmek pek de yanlış olmayacaktır.

Şehir girişlerinin yanı sıra ovalara doğru bakan alanlarda yer alan altarlar ise, tanrıçanın bu ovalara bolluk ve bereket getirip bu alanları koruduğuna tanıklık etmektedir. Çiftçi halk gün içinde tarlada çalışırken bile tapınımlarını gerçekleştirebilecekleri mabedlerini, kendi sosyal sınıflarını yansıtacak tarzda kayalara üç boyutlu olarak işlemişlerdir (**Levha 131, 133-134**). Bu alanların dışında Zey ve Köhnüş’de nekropol alanlarında da altarlar tespit edilmiştir (Kat. No: 39-40; 42-45). Bunlar, tanrıçanın ölümden sonraki yaşamda, O’na inanlara eşlik edip, ruhlarını koruyacağı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu altarlar belirli dönemlerde, ölü kültü ile bağlantılı olarak yapılan törenlere de işaret ediyor olmalıdır.

Tespit edilen altarlar çoğunlukla birbirlerinin yakınında, bazen gruplar halinde yan yana yapıldıkları gibi, anıtsal fasadlar ve nişlerle birlikte de yapılmışlardır. Anıtların bir arada yapılması dinsel seramonilerin çeşitliliğine işaret etmektedir.

Altarlar işlenirken yön olarak genellikle doğu ve güneydoğu seçilmiştir. Fasad, altar ve nişlerin doğuya yönlendirilmeleri konusunda araştırmacıların yapmış oldukları farklı yorumlar bulunmaktadır. E. Haspels anıtların doğuya yönlendirilmesini güneşin doğduğu yöne bağlamaktadır.²³³ Börker-Klähn ise doğu yönün seçiminin, yeniden canlanmayı ifade ettiğini savunur.²³⁴ Anıtların doğuya yönlendirilmesi yalnızca Phryg kültüründe görülen bir seçim değildir. Örneğin Güney Bulgaristan’daki kaya altarları ve kaya işaretleri de doğu ve güneydoğuya yönlendirilmiştir. Bu nedenden dolayı pek çok bilim adamı bu bölgedeki açık hava tapınaklarındaki yapıların, güneş ile khitonik oluşumlar arasında güçlü bir bağ oluşturduğunu savunmaktadır. Bu alanlarda bulunan

²³² P. Neve, “Schalensteine und Schalenfelsen in Boğazköy- Hattuşa”, *Ist.Mitt* 27-28: 61-72 (1977-1978), s. 72.

²³³ Haspels, 1971, *a.g.e.*, s. 73.

²³⁴ Börker-Klähn, “Nachlese an phrygischen Fundplätzen”, *RdA* 24, 35-69, (2000), s. 35 vdd., res. 13.

yuvarlak kaya işaretlerinin ise, güneşi simgelediği ve erken dönemdeki yerli güneş tanrısı Apollo ya da Helios'a tapınımın işareti olduğu belirtilmektedir.²³⁵

Bizim düşüncemize göre de Phryg kaya altarlarının yönlerinin doğuya bakmalarının nedeni, güneşin doğudan doğması ile ilgilidir. Doğudan doğan güneş, günün doğuşu ile birlikte tabiatın ve canlıların uyanışına yani yaşamın varlığına, sonsuzluğa işaret etmektedir. Bu sonsuzluk içerisinde tanrıça her doğan güneş ile yeniden hayat bulup, inanları tarafından tapınım görecektir.

Araştırmacılar bugüne kadar Phryg kaya anıtlarından sadece fasadların tarihlendirme sorununu ele alarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır.²³⁶ Phryg Fasadlarının tarihlendirilmesinde ana unsurları form ve bezeme özellikleri oluşturmaktadır. Araştırmacılar tarafından, fasadlar üzerindeki bezemeler ile Gordion'daki tümülüslerden ele geçen -Tümülüs P ve Tümülüs MM- mobilya aksamaları, tekstil parçaları ve ahşap paravanlar üzerindeki motifler arasındaki benzerliklerinden yola çıkarak tarihlendirmeler yapılmıştır. Bu motiflerin dışında anıtların cephesinde görülen mimari özellikler (üçgen alınlıklı beşik çatı, yan duvarları simgeleyen çerçeveler, kapıyı simgeleyen dikdörtgen niş) de tarihlendirmede ana kriterleri oluşturan öğeler arasındadır. Ayrıca fasadların odağını oluşturan dikdörtgen niş içinde, bazı örneklerde Ana Tanrıça kabartmaları bulunmaktadır (Aslankaya Anıtı, Küçük Kapıkaya Anıtı, Kümbet Berberini Anıtı, Keskaya 2 No'lu Anıt). Bu tanrıça kabartmalarının stil kritikleri de tarihlemeye yardımcı olmaktadır.²³⁷

Fasadların tarihlendirilmeleri ile ilgili olarak, farklı yorumlar bulunsa da, son olarak Midas Anıtı, M.Ö. 8. yüzyıl sonlarına, Bitmemiş Anıt, Areyastis, Sümbüllü, Aslankaya, Büyük Kapıkaya, Küçük Kapıkaya, Kumcaboğaz Anıtları da 6. yüzyıl'ın 2. yarısına tarihlendirilmiştir.²³⁸ Ancak, son yıllarda dendrokronoloji yöntemleri ile yapılan Gordion tabakalanmasındaki değişiklik bu anıtların tarihsel açıdan tekrar değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.²³⁹ Yazılıkaya / Midas Şehri dışında

²³⁵ V. Naydenova, "The rock shrines in Thrace", *Acta associationis internationalis terra antiqua Balcanica* 5, 85-100, (1990), s. 94 vd.; N. Theodosiev, *North – western Thrace from the fifth to first centuries BC*, (Oxford: 2000), s.19 vdd.

²³⁶ Fasadların tarihlendirmesi hakkında farklı görüşler için bkz. Akurgal, 1955, a.g.e., s. 87 vd.; Akerström, 1966, a.g.e., s. 146; Prayon, 1987, a.g.e., s. 100 vd.; Tüfekçi Sivas, 1999, s. 249 vdd., Tablo VII.

²³⁷ Akurgal, 1955, a.g.e., s. 87 vd.; Haspels, 1971, a.g.e., s. 103 vd.; Prayon, 1987, a.g.e., s. 100 vd.

²³⁸ Sivas, 1999, a.g.e., s. 206 vd.

²³⁹ K. DeVries ve diğerleri, a.ge., 2003.

diğer anıtların çevresinde kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarının yapılmamış olması da tarihlendirmedeki yorumları kısıtlamaktadır.

Yazılıkaya'da 1937 yılında başlayan kazı çalışmaları 1939 yılında sona ermiş, 1948'den 1951 yılına kadar da aralıklarla devam etmiştir. Kazı çalışmalarında elde edilen çok sayıda keramik malzeme Phryg dönemine tarihlenmektedir. Ancak bu buluntular anıtları detaylı olarak tarihlemede yeterli değildir.

Çalışma konumuzu oluşturan kaya altarlarını tarihlendirmek, fasadlara göre çok daha zordur. Altarlar, anıtlardaki gibi zengin mimari ve bezeme unsurlarına sahip değildirler. Yazılıkaya'da kazı çalışması yapılmış olsa da bu çalışmalar tam bir kronolojiyi saptamak için oldukça yetersizdir.

Araştırmacılar kaya altarları için, ele geçen az sayıda keramik parçalarından, basamakların gerisinde bulunan idollerin formlarından ve yazıtlarda kullanılan harflerin karakterlerinden yola çıkarak farklı tarihlendirmelerde bulunmuşlardır: W. M. Ramsay altarları M.Ö. 1. binyıl'a,²⁴⁰ Th. Bossert M.Ö. 6. yüzyıl'a,²⁴¹ K. Bittel²⁴² ve M. J. Mellink M.Ö. 8. yüzyıl'a tarihlenmektedir.²⁴³ E. Akurgal ise idol şeklindeki betimlerden yola çıkarak, Matar'ın Phryg döneminde ikonografik olarak yalnız betimlendiğini, Roma döneminde tanrıçanın bir eşle birlikte gösterilmesinden dolayı da çift idollerin geç dönemlerde ortaya çıktığını ileri sürmektedir.²⁴⁴ Ancak idollerin formlarına göre bir tarihleme yapmak, bizi doğru bir sonuca ulaştırmayacaktır. İncelediğimiz altarlardan yola çıkarak, her idol tipinin eş zamanlı kullanılmış olduklarını söyleyebiliriz. Bunu özellikle yan yana yapılmış altar örneklerinde gözlemlemek mümkündür. Kütahya il sınırları içindeki Fındık Asar Kale yerleşmesinde C, D ve H kayalıkları olarak adlandırdığımız alanlardaki altarlarda hem çift, hem ikiz, hem tek hem de kavis şeklindeki altarlar bir arada bulunmaktadır (Kat. No: 61-64, 69-71, 77-80).

Fasadlara göre oldukça yalın şekilde yapılan kaya altarlarının en belirgin özelliği basamakların gerisinde bulunan idollerdir. Bu idoller bazen tek, bazen çift, bazen çoklu bazen de çok daha stilize edilerek kavis şeklinde yapılmışlardır. Basamakların gerisinde bulunan idol betimlerinin, taştan tam plastik taşınabilir örnekleri de bulunmuştur. Gordion ve Boğazköy'den ele geçen bu idoller de tarihleme için bir kriter

²⁴⁰ Ramsay, 1889, a.g.e., 167 vd.

²⁴¹ Bossert, 1942, a.g.e., no.1101.

²⁴² Bittel, 1942, a.g.e., s. 83.

²⁴³ Mellink, 1981, a.g.e., s. 97.

²⁴⁴ Akurgal, 1955, a.g.e.s. 97.

oluşturmaktadır.²⁴⁵ Gordion'dan ele geçen idoller'den 4'ü Tümülüs B'de dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır.²⁴⁶ Tümülüs B M.Ö 630'lara tarihlendirilmektedir. Bu idollerden bir kaç dolgu malzemesi olarak ikincil kullanım görmüşlerdir. Bu nedenle idollerin tümülüsün tarihinden daha erken bir tarihe, yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyıl sonları-7. yüzyıl başlarına daha geçe tarihlenebileceği düşünülebilir.²⁴⁷ Bu idollerin yanı sıra Gordion'daki Megaron 2 olarak adlandırılan yapının duvarında kullanılan taş blok üzerinde basit resimlerde altar bulunmaktadır (**Levha 135**). Bu yapının Erken Phryg dönemine (M.Ö. 950/900-800) tarihlenmesi²⁴⁸ altarlara bu dönemden beri bir kült yapısı olarak bilindiğine işaret etmektedir.

Altarların hemen çevresinde yapılacak kazı ve temizlik çalışmalarının bu yapıları tarihlendirmede yardımcı olacağına inanmaktayız.

²⁴⁵ S. Berndt-Ersöz, 2003, **a.g.e.**

²⁴⁶ Kohler, 1995, **a.g.e.**, s. 20 vdd.

²⁴⁷ Aynı, s. 15.

²⁴⁸ Prayon, 1987, **a.g.e.**, 174, res. 27a.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU VE ÇEVRE KÜLTÜRLERDE BULUNAN KAYA ALTARLARI

1. ANADOLU

Anadolu’da neolitik dönemden itibaren var olan “altar” geleneği,²⁴⁹ zaman içinde dini yapıların (tapınakların) vazgeçilmez elemanlarından biri olmuştur. Bunlar çoğunlukla taştan taşınabilir veya ana kayanın üç boyutlu işlenmesiyle yapılmış sabit altarlardır.

Arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları, Eski Anadolu mimarlığına damgasını vurmuş olan, kaya işçiliğinde yetkin farklı Anadolu kültürlerinde dini mimarinin bir parçası olarak kaya altarlارının yapıldığını göstermektedir.

Ana kayaya yapılan altarlار genel olarak yerleşmenin kurulduğu kayalık platolarda, yüksek noktalarda, nekropol alanlarında, su kenarlarında, kale ve şehir girişlerinde konumlanmışlardır. Kaya altarlارının hemen hemen hepsinde görülen ortak özellik, basamaklar ve basamakların üzerinde ya da altında bir platform olarak düzleştirilmiş alanlardaki, yaklaşık olarak çapları 0.20-040 m., derinlikleri, 0.20- 0.50 m. arasında değişen libasyon çukurlarıdır.

Kronolojik olarak bu altarlارın M.Ö. 1. binyılın ilk yarısına tarihlenen en erken örnekleri, Doğu Anadolu’da kaya mimarisinin en etkileyici örneklerini yaratan Urartu Krallığı’nın sınırları içinde yer almaktadır. Bölgede yapılan çalışmalarda Tunceli’nin batısında Divriği,²⁵⁰ Malatya’nın kuzeyinde Kaleköy,²⁵¹ Elazığ’ın kuzeyinde Harput²⁵² ve Pertek (A-B-C-D-E),²⁵³ Van’ın kuzeybatısında Bostankaya’da²⁵⁴ Urartu dönemine ait

²⁴⁹ Yakar, 1968, a.g.e., s. 94, res. 100-101.

²⁵⁰ F. Işık, “Zum Ursprung Lykischer Felsheiligtümer”, *Fremde Zeiten Festschrift für Jurgen Borchardt*, Band I, 25: 51-64, (1996), s.63.

²⁵¹ F. Işık, *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus Und Ihre Beziehungen Zu Denen Der Hethiter Und Phryger*, (Roma: Gruppo Editoriale Internazionale, 1995 b), s.34, res.126 a, 126 b.

²⁵² Işık, 1995 b, a.g.e., s.138, res.53.

²⁵³ Pertek A altarı için bkz. Işık, 1995 b, a.g.e., s.31 vd., res.111-112; Işık, 1996, a.g.e., s.58, res.7; Işık, 1999, a.g.e., s.7, res. 17; F. Işık, “Şirinkale Eine Unbekannte Urartische Burg Und Beobachtungen zu Den Felsdenkmalern Eines Schöpferischen Bergwolks Ostanatoliens”, *Belleten*, LI, 200: 497-533, (Ağustos 1987), s. 526, res.46; Pertek B altarı için bkz. Işık, 1995 b, a.g.e., s. 31 vd., res.114, Pertek C altarı için bkz. Işık, 1995 b, a.g.e., s. 31 vd., res. 159; Pertek D altarı için bkz. Işık, 1995 b, a.g.e., s. 31, 116-117; Pertek E altarı için bkz. Işık, 1995 b, a.g.e., s. 31 vd., res.134.

kaya altarlari saptanmiştir (Levha 136 a-b). Kaya cellalari, nişleri ve kaya çanaklarının bulunduğu kutsal alanlarda yer alan Urartu altarlari birkaç basamak ve gerisindeki libasyon çukurlarından oluşmaktadır.²⁵⁵ Bu altarlari genel olarak M.Ö. 9-8. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Benzer kaya altarlari, Urartu ve Phryg Krallığı'nın çağdaşı Geç Hitit Beyliklerinin yayılım alanı içinde de saptanmıştır. Bu altarlardan biri Tabal Krallığı'na ait bölgede, Kızıldağ'daki kalenin kuzeybatısında yer almaktadır. Burada hiyeroglif yazıtlı ve üç basamaklı bir kaya yapısı bulunmaktadır. K. Bittel ve H. Bahar'ın "basamaklı yapı" olarak adlandırdığı bu yapıyı²⁵⁶ H. Gonnet üzerindeki yazıt ve kaya çanağı ışığında altar olarak nitelendirmektedir (Levha 137 a-b).²⁵⁷

Benzer bir başka yapı Konya - Ereğli'sinde önemli bir Geç Hitit merkezi Tyana-Kemerhisar sınırları içinde, İvriz kabartmasının yakınlarında bulunmuştur.²⁵⁸ Burada ana kayaya işlenmiş bir kaya kabartması ve önünde basamaklı bir yapı yer almaktadır. Kısmen korunmuş olan kabartmada, uzun elbiseli bir adamı izleyen, kurban hayvanını getiren bir hizmetkar betimlenmiştir (Levha 138 a-b). Kabartmanın önünde üç basamakla ulaşılan bir platform ve platform üzerinde dikdörtgen bir çukur bulunmaktadır. Bu yapıyı ilk kez bilim dünyasına tanıtan L. Bier, çukuru bir libasyon çukuru olarak değerlendirirken,²⁵⁹ M. Mellink ise bunu bir stel yuvası olarak yorumlamış ve yapıyı Phryg basamaklı altarlari benzeterек altar olarak tanımlamıştır.²⁶⁰ Kızıldağ ve Tyana'daki altarlari M.Ö. 8-7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Isauria bölgesinde, Konya'nın güneyinde Bozkır ilçesi çevresinde de kaya altarlari vardır. Bu altarlari, Bozkır ilçesi'nin 15 km. güneybatısında, Srot Yaylası

²⁵⁴ Bostankaya altarı için bkz. Işık, 1995 b, a.g.e., s. 33, res.125.

²⁵⁵ Aynı, s.56 vdd.

²⁵⁶ K. Bittel, "Hartapus and Kızıldağ", *Ancient Anatolia Aspects of Change and Culture Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, (Ed. J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridway, T. Stech), 103-111, (Wiscosin: 1986), s. 108, res. 10.10; G.Karağuz - H. Bahar, H. İbrahim Kunt, "Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler"(=New Observations About Kızıldağ), *TÜBA-AR* 5: 7-34 (2002), s. 8 vd. lev. IV, XI.

²⁵⁷ H. Gonnet, "Nouvelles donnés archéologiques relatives aux inscriptions hiéroglyphiques de Hartapusa à Kızıldağ", *Archéologie et religions de l' Anatolie ancienne: mélanges en l'honneur du professeur Paul Naster (Homo religiosus, 10)*, (Eds. R. Donceel R. Lebrun, Louvain – la- Neuve: 119-125 (1983), s. 121 vdd.

²⁵⁸ L. Bier, " A Second Hittite Relief At Ivris", *JNES*, vol. 35: 115-126 (1976), s. 115.

²⁵⁹ Bier, 1976, a.g.e., s. 123.

²⁶⁰ M. Mellink, "Midas In Tyana", *Florilegium Anatolicum: Melagnes offerts a Emmanuel Laroche*:249-257 (Paris: 1979), s. 252.

Merdivengediğinde (**Levha 139**)²⁶¹ ve kuzeybatısında Dibektaş'ında, (**Levha 140 a-b**),²⁶² Hadim ile Alanya ilçesi sınırları arasında bulunan, Payallar Yaylası'nda (**Levha 141a**)²⁶³ ve Konya – Beyşehir yolu arasında Bağırsık Dere mevkiinde Balkayalarda²⁶⁴ yer almaktadır (**Levha 141 b**).²⁶⁵ Dibektaş'ında birbirine yakın konumda üç altar bulunmaktadır. Bunlar monolit kaya kütlesi kabartması üç boyutlu olarak yontulmuştur. Basamakların gerisinde, üstte ortada bir kalkan ve bu kalkanların içine de kabartma olarak bir medusa başı işlenmiştir. Payallar'daki altar da ise sadece bir kalkan bulunmaktadır. Bu altarlara M.Ö. 6. yüzyıldan sonraya tarihlenmektedir.²⁶⁶

Özellikle kaya mezarlarıyla ünlü Lykia bölgesinde sürdürülen arkeolojik araştırmalarda da kaya altarlara saptanmıştır. Bu altarlara büyük bir bölümü Kaş'ın (Antiphellos) 30 km. doğusunda, antik Kyaneai yerleşimindeki farklı kutsal alanlarda yer almaktadır. Bir grup altar, Kyaneai şehir surlarının kuzeydoğusunda, kaya sarnıcının yakınında, diğer grup da Kyaneai'nin kuzeybatısında Asar yerleşmesindeki²⁶⁷ tapınak kutsal alanında²⁶⁸ ve Kyaneai'nin yakınlarındaki Tüse yerleşiminin kuzeyindeki kaya mezarı ve tümülüsün yer aldığı kutsal alan ile Düzkale Tepesi'ndeki kayalıkta bulunmaktadır (**Levha 142 a-b**).²⁶⁹ Bunların hepsi kayaya oyulmuş basamaklar ve basamakların gerisinde yer alan düz platform ve üzerindeki çukurlardan oluşmaktadır. M. M. Miller, bu çukurlardan yola çıkarak Kyaneai'deki altarlara ateş altarlara ya da sıvı libasyonların gerçekleştirildiği altarlara olduklarını ileri sürmektedir.²⁷⁰

Finike'nin 4 km. kuzeydoğusunda yer alan Zemuri'de (Limyra) de Kyaneai'deki lerle aynı özelliklere sahip altarlara saptanmıştır. Bunlar Aşağı Kale tepesinin yamacındaki kaya teraslarında yer almaktadır. Bu teraslarda basamaklarla ulaşılan nişler de bulunmaktadır (**Levha 143 a-b**).²⁷¹

²⁶¹ H. Bahar, **Demirçağında Konya Ve Çevresi**, (Konya: 1999), s. 18.

²⁶² L. Zoroğlu, "Cilicia Tracheia In The Iron Age: The Khilakku Problem", **Anatolian Iron Age 3, ADÇ 3**, The Proceedings of Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990: 301-309 (1994), s.302 vd.

²⁶³ Bahar, 1999, **a.g.e.**, s. 14 vd.

²⁶⁴ Aynı, s. 17.

²⁶⁵ Dibektaş yaylasında bir evin duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmış niş içinde ayakta duran bir Ana Tanrıça kabartması bulunmuştur. Bkz. Bahar, 1999, **a.g.e.**, s. 16, res. XLIV. 2.

²⁶⁶ Bahar, 1999, **a.g.e.**, 1999, s. 18.

²⁶⁷ M. Miller, "Suburbane Heiligtümer Bei Kyaneai", **Lykische Studien**, 2, (1995), s.41.

²⁶⁸ M. Miller, **Lykische Studien I**, (1993), s.67 vd.

²⁶⁹ İ. Akyel ve F. Kolb, "The Settlement on Düzkale Tepesi And Its Tombs", **Lykische Studien**, I: 119-150, (1995), s.145 vdd.

²⁷⁰ M. Miller, 1995, **a.g.e.**, s. 40.

²⁷¹ J. Borchardt, **Limyra Zemuri Taşları**, (İstanbul: 1999), res. 92

Kuzey Likya'da H. İşkan ve N. Çevik'in sürdürdüğü yüzey araştırmalarında Girdev'de ve Elmalı çevresinde de kaya altarı tespit edilmiştir. Bunlardan Girdev'de bulunan kaya altarı nekropol alanındadır(**Levha 144 a**).²⁷² Elmalı'da bulunan altar ise açık hava kült tapınımla ilgili kült kayalığının batı yanındadır (**Levha 144 b**).²⁷³ Ayrıca Fahri Işık, Likya bölgesinde antik Olympos ve Tlos²⁷⁴ yerleşmelerinde, Pirlar'ın kuzeyinde Büyük Çerler'de²⁷⁵, Dikmen ve Arykanda da²⁷⁶ kaya altalarının varlığından bahsetmektedir.²⁷⁷ Lykia bölgesi kaya altarı genel olarak M.Ö. 5-4. yüzyıllara tarihlenmektedir.

Güneybatı Anadolu'da Karia bölgesinde A. Peschlow tarafından sürdürülen araştırmalarda da kaya altarı saptanmıştır. Bu altılar Bozburun yarımadası'nın en güney ucunda engebeli bir kıyıda yer alan Loryma kenti çevresinde bulunan Bağarcık'ta (**Levha 145a**)²⁷⁸ ve Latmos'da Beşikkale'de akropolis duvarları yakınındaki kaya kutsal alanında yer almaktadır. A. Peschlow, Beşikkale'de bulunan kutsal alanın Kybele'ye ait olduğu görüşüdedir (**Levha 145 b**).²⁷⁹

Karia bölgesinin güneydoğu ucunda bulunan Kaunos (Dalyan)'da ise doğal kayalık alan, Artemis Kybele'ye adanmıştır. Burada kaya kültürüyle ilgili Diadochlar dönemine tarihlenen bir mezarın önünde kaya altarı bulunmaktadır.²⁸⁰ Ayrıca bir diğer altar örneği de P. Ross tarafından C 50 mezarının önünde saptanmıştır.²⁸¹ Bölgedeki altılar M.Ö. 5 –4. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

Mysia bölgesinde, E. Beksaç tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında Balıkesir-Burhaniye ilçeleri sınırları içinde kaya altarı bulunmuştur. Bu altılar Hisarköy yakınlarında yüksek bir tepenin batısında (**Levha 146**),²⁸² Dutluca Köyü girişinde, Börezli'nin batı ve güneybatısındaki Fugla Tepesi'nde ve Karınca Deresi

²⁷² H. Yılmaz ve N. Çevik, "Tlos 1994", *AST*, XIII,1: 185-203, (1995), s.196; F. Işık, "Likya Kaya Tapınakları", *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 110-139, 1995 a, s.116.

²⁷³ N. Çevik, "Yeni Bulgular Işığında Elmalı Yaylası", *Adalya*, 1: 61-72, (1996), s.64 vd.

²⁷⁴ F. Işık, 1996, *a.g.e.*, s.61.; Işık, 1999, *a.g.e.*, s. 7, res.21.

²⁷⁵ F. Kolb, "Stadt und Land im antiken Lykien", *AW.*, özel sayı: 59-69, (1989), s. 61 vd.

²⁷⁶ Işık, 1995 a, *a.g.e.*, s.117.

²⁷⁷ Işık, 1999, *a.g.e.*, s. 66, res.21.

²⁷⁸ A. Peschlow, "Die Arbeiten Des Jahres 1995 Im Territorium Von Herakleia Am Latmos (Beşparmak)", *AST* XIV, 1:141-160, (1996), s. 141 vdd.

²⁷⁹ A. Peschlow, "Die Antiken Strassen Des Latmos", *AST*, XII: 123-131, (1994), s.127 vd., res.6.

²⁸⁰ A. Diler, "Secret stone cult in Caria", *Festschrift Baki Ögün Asia Minor Studien*, 39: 51-77, (2000), s. 51vdd.

²⁸¹ P. Ross, *The Rock Tombs of Caunos I*, (1971), s. 39, lev.13, no 50.

²⁸² E. Beksaç, "Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit Ve Havran İlçelerinde Pre- Ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999", *AST*, 18: 113-122, (2000), s.118.

yakınlarında, Beksaç tarafından kült yapıları olarak adlandırılan alanda yer almaktadır.²⁸³

Ayrıca, Beksaç'ın bölgede sürdürdüğü araştırmalarda, Balıkesir'in Bigadiç ilçesinde Kedikaya'da, Kesekaya olarak adlandırılan alanda ve Burhaniye sınırları içinde Pelit köy yakınlarında da kaya altarı saptanmıştır.²⁸⁴ Bu bölgede saptanan altarlar için Beksaç genel bir tarihlendirmede bulunarak, Demir Çağa'a ait olduklarını bildirmektedir.²⁸⁵

Bergama -Kapıkaya'da Kybele ve Mitra kültüyle bağlantılı mağaralar içinde kaya altarı, çevresinde kült nişleri, teras olarak adlandırılan basamaklı yapılar ve kaya kutsal alanı tespit edilmiştir.²⁸⁶ Buradaki kutsal alan ve basamaklı yapı M.Ö. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.²⁸⁷

Ephesos kentinde Pion'un (bugün Panayır dağ) kuzeydoğu eteklerinde, olasılıkla Koresos limanının yaklaşık olarak 300 m. doğusunda, Tracheia olarak tanımlanan alanda açık hava kutsal alanında çok sayıda kaya nişi, kaya kabartmaları, stel yuvaları ve kaya altarı saptanmıştır.²⁸⁸ Halen F. Soykal tarafından bu alanda temizlik çalışmaları devam etmektedir. Burası Ana Tanrıça Meter'e adanmış Phryg kült geleneğini sürdüren bir kutsal alan olması nedeniyle önemlidir.²⁸⁹ Bu kutsal alandaki kaya yazıtlarında ve kaya nişlerinin içine yerleştirilen adak kabartmaları üzerinde Tanrıça Meter – Phrygie, - Oreie, -Agdistis, - Plathane, - Patroie ve – Hagne epitetleri

²⁸³ Beksaç, 2000, a.g.e., s.116 vd.

²⁸⁴ E. Beksaç, "Voices Of Mysia: The Three Rock-Cut Sanctuaries Of Bigadiç In Province Of Balıkesir", *Thracia XV: In Honorem Annorum LXX Alexandri Fol*, 149-168 (Sofia: Institute of Thracology, 2003), s. 149 vdd.

²⁸⁵ Beksaç, 2003, a.g.e., s. 149 vdd.

²⁸⁶ W. Radt, " Kapıkaya bei Pergamon- Ein Ländliches Heiligtum Der Göttermutter Kybele und Des Sonnengottes Mithras", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, vol.II: 593-603, (1978), s. 593 vdd., lev.176.3.; K.Nohlen ve diğerleri, "Kapıkaya-Die Ausgrabung", *AVP XII*: 1-89, (1978), 1 vdd.; W. Radt, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. Çeviren: Suzan Tammer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s.241 vd., res.190.

²⁸⁷ Radt, 2002, a.g.e., s. 241.

²⁸⁸ Ephesos'daki Panayır Dağı'nda bulunan Meter Kutsal Alanı için bkz.F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und griechischen Kunst, Istanbul Mitteilungen Beiheft*, 28, (1983), s.214 vd.; L.Roller, *In Search of God the Mother*, (London: 1999), s.199 vd.; E. Simon, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VIII, 1, (1997), s. 744 vd.; C. G. Simon, *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*, (1994); M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attisque, Etudes preliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 50.1, (1987), s.96 vd.; F. Soykal, *Denkmaler des Kybele- Meterkultes in Ephesos*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Viyana, 1998), s.38 vdd.; F. Soykal, "Ephesos'da Phrygialı Bir Tanrıça", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3: (2002), s. 3 vdd.

²⁸⁹ Soykal Alanyalı, 2002, a.g.e., s. 5 vdd.

yer almaktadır.²⁹⁰ Bu merkezde Meter kültü M.Ö. 6. yüzyıl'dan itibaren arkeolojik olarak belgelenmektedir.²⁹¹

²⁹⁰ Soykal Alanyalı, 2002, **a.g.e.**, s.4 vd.

²⁹¹ Aynı, s. 4, dip. not. 6.

2. ÇEVRE KÜLTÜRLER

Anadolu toprakları dışında, kaya altarı yapma geleneği farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerde de görülür. Doğuda Filistin –Ürdün-İran topraklarında, batıda Ege adalarında, Thrakia’da Güney Bulgaristan’da ve Orta İtalya’da kaya altarı örnekleri saptanmıştır (**Harita 3**).

Doğuda, Ürdün yakınlarındaki Petra’da (**Levha 147 a**),²⁹² Filistin’de Gezer bölgesinde,²⁹³ ve güney Filistin’de,²⁹⁴ İran’da Naqşi Rüstem’de (**Levha 147 b**)²⁹⁵ saptanan altarlarda çapları, 0.50-1 m. arasında değişen çukurlar ile uzunlukları 0.50-0.60 m., derinlikleri 0.10 m. olan kanallar bulunmaktadır. Bu nedenle bu altarlara, bölgede görülen inançla bağlantılı olarak ateş kültü ile ilgili olduğu belirtilmektedir.²⁹⁶

Ege Adalarında özellikle Ana Tanrıça Meter kültü ile bağlantılı kaya kutsal alanları saptanmıştır.²⁹⁷ Bu adaların içinde özellikle Samos’taki kutsal alan, Ephessos’taki gibi benzer basamaklar ve nişlerden oluşur.²⁹⁸ Khios’ta deniz kıyısında bir mağara üzerinde Meter kültü ile bağlantılı basamaklar²⁹⁹ ve Daskalopetra’da ise, kayadan yontulmuş tahtta oturan ana tanrıça kabartması yer alır. Meter burada kucağında küçük bir aslan ile tahtında oturur şekilde betimlenmiştir. Tahtın sağ yanında da ikinci bir aslan kabartması yer alır (**Levha 148 a-b**).³⁰⁰

Rhodos’ta ise Hekate için yapılmış ve kaya tahtı olarak adlandırılan bir yapı saptanmıştır.³⁰¹ Benzer bir taht, Chalke’de de Zeus ve Hekate için yapılmıştır.³⁰²

²⁹² S. I. Curtiss, “High Place And Altar At Petra”, *Quarterly Studies*, 2: 350-355, Jerusalem, (1900), s.350 vdd.

²⁹³ M. Ottosson, *Tempels and Cult Places in Palastine*, (Upsala: 1980), s.94.

²⁹⁴ D. P. Blair, “Stone Altars And Cup Marks In South Palastine,” *Palastine Exploration Fund., Quarterly Studies*, 51: 167-174, (1919), s.168 vdd.

²⁹⁵ K. Schippmann, “Hinweise Auf Einige Kleinere Monumente Bei Naqşi Rustam”, *AMI* 4: 187-191, (1971), s.187vdd, lev.28-30; K. Schippmann, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, (New York: 1971); H.H.Von Der Osten, *Die Welt Der Perser*, (Stuttgart: 1956), s.85, lev.78; K.Erdmann, “Die Altare von Naqsh i Rustem”, *MDOG*, 81, 6-15 (1949), s. 6 vdd.; K. Würfel, “Naqsch Rustem”, *AW*, (1970) s.4.

²⁹⁶ K. Schippmann, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, New York 1971; H.H.Von Der Osten, *Die Welt Der Perser*, (Stuttgart: 1956), s.85, lev.78.

²⁹⁷ Thasos’ta ana tanrıçanın hem otururken hem de ayakta betimlendiği naiskoslar bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Salviat, “Steles et Naiskoi De Cybele A Thasos”, *BCH* 88:239-251, (1964), s.239 vdd.

²⁹⁸ Işık, 1999, *a.g.e.*, s.4, res.4.

²⁹⁹ H. Kaletsch, *Festschrift B. Neutsch*, (1980), s.233 vd.; F. Naumann, *a.g.e.*, s.151.

³⁰⁰ O. Rubenson ve C. Watzinger, “Die Dasklopetra Auf Khios”, *AM* 53: 109- 116, (1928), s.112 vdd.; J. Boardman, “ Chian and Early Ionic architecture” *AntJ* 39,: 170-218, (1959), s. 195, res. 6; F. Graf, “Nordionische Kulte. Religiosgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Kiozomenai und Phokaia.” *Bibliotheca Helvetica Romana* 21, (1985), s.107 vdd.; F. Naumann, 1983, *a.g.e.*, s. 150.

³⁰¹ A.B. Cook, 1914-40, *Zeus. A study in ancient religion I-III*, (Cambridge, 1914-1940) vol.I, s. 142.

³⁰² Cook, 1914-40, *a.g.e.*, vol.I, s. 141, res. 106.

Güney Bulgaristan'da özellikle Sakar'ın çevresindeki dağlarda, doğu ve batı Rhodop'ta, Perperek'te Bivoljane köyü yakınlarında Harmankaya, Kurdzhali bölgesi ve Kamuni'de sürdürülen arkeolojik çalışmalarda çok sayıda kaya kutsal alanı saptanmıştır³⁰³. Bunlar kayaya oyulmuş çok sayıda kurban çukuru, kaya altarlari, nişler ve yuvarlak kaya işaretlerinden oluşan büyük kült kompleksleridir (**Levha 149 a-b**).³⁰⁴ Bu kaya kutsal alanlarının Büyük Ana Tanrıça ve tanrıçanın oğlu olarak kabul edilen Güneş'e adanmış olduğu kabul edilmektedir.³⁰⁵

F. Prayon, İtalya'da kuzeybatıda Tarqunia'dan, güneydoğuda Gabii'ye ve Güney Etruria'da, Faliskerland'ın Latin bölgesinin bazı bölümlerine kadar olan geniş bir bölgede kaya yapıları saptamış ve bu yapıları "taht" olarak nitelendirmiştir.³⁰⁶ Bu yapıların ortak özellikleri basamakların gerisinde bir arkalığın bulunması ve hepsinin kayalık alanlarda, yamaçlarda ve tepelerde konumlanmasıdır (**Levha 150 a-b**). Yön birliği bulunmayan bu yapıların³⁰⁷ yanlarında olukların ve derinlikleri olan çukurların bulunması, libasyonla bağlantılı yapılar olduğunu göstermektedir. Ayrıca M.Ö.7. yüzyıla tarihlenen Etrüsk oda mezarlarının içinde de kaya tahtları bulunmuştur. Bunlardan birinin önünde libasyon çukurlarının bulunması bu yapıların bir sunak fonksiyonuna sahip olduğunu göstermektedir.³⁰⁸

Gerek Anadolu'da, gerekse çevre kültürlerde bulunan kaya altarlari'nin büyük bir bölümünde, basamaklar ve bu basamakların gerisindeki libasyon çukurları ortak özelliktir. Anlayış olarak aynı dinsel düşünce yapısını yansıtmaktadır. Basamaklar büyük bir olasılıkla tanrı ya da tanrıçanın huzuruna çıkışı simgelemektedir. Bu bağlamda basamakları, inanan ile tanrısı arasında kurulan bir bağ olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır.

³⁰³ Naydenova, 1990, *a.g.e.*, s.85 vdd.

³⁰⁴ V. Fol ve N. Ovcharov, "Perperek: Thracian Rock-Cut Place-Sanctuary", **Eight International Congress of Thracology Tharce And Aegean, Sofia-Yambol, 25-29 September, 2000**, vol. II: 845-853, (2002), s. 845 vdd.

³⁰⁵ V. Fol, "Megaliths In Thrace And Phrygia", **Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism**, 19-28(1995) , s.26 .

³⁰⁶ F. Prayon, " Felsthron In Mittelitalien", **Röm. Mitt.**, 86: 87-101, (1979), s.89 vdd.

³⁰⁷ Tarqunia'daki kaya tahtı; Vetralla'nın batısındaki Cerracchio nekropolündeki kaya tahtları, Monterano tahtı için bkz; F. Prayon, 1979, *a.g.e.*, s.89 - 91, 95,97-98, lev. 6, 7.1-2, lev. 8.1-2, lev. 9.1-2; Gabii kaya tahtı için bkz; Prayon, *a.g.e.*, lev.10, 11, 12,13, Mazzo Romano'nun doğusundaki tahtları için bkz.; Prayon, *a.g.e.*, lev14, 15.

³⁰⁸ Tarqunia'daki kaya tahtı; Vetralla'nın batısındaki Cerracchio nekropolündeki kaya tahtları, Monterano tahtı için bkz; F. Prayon, " Felsthron In Mittelitalien", **Röm. Mitt.**, 86: 87-101, (1979), s. 89vdd., lev. 6, 7.1-2, lev. 8.1-2, lev 9.1-2; Gabii kaya tahtı için bkz; Prayon, 1979, *a.g.e.*, lev.10, 11, 12,13, Mazzo Romano'nun doğusundaki tahtları için bkz.; Prayon, 1979, *a.g.e.*, lev.14, 15.

Phryg kaya altarlarının diğer altar örneklerinden farkı; basamakların gerisinde, ana Tanrıça Matar'ın idol şeklinde betimlenmiş olmasıdır. Bu altarlarda ulaşılmak istenen ilahi güç somut olarak kayalara yansıtılmıştır. Ephessos ve Limyra'daki altarlarda ise bu düşünce, basamakların gerisinde niş içinde yer alan tanrı, tanrıça kabartmaları veya basamakların gerisinde stel yuvaları ya da stel yuvalarına yerleştirilen üzerinde tanrı-tanrıça kabartmalarını içeren stellerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada bu altarlar aynı dinsel düşünceyi yansıtan, anlam ve işlevde paydaş, biçimde farklı kült yapıları olarak tanımlanabilir.

SONUÇ

Çalışmamızda, Phryg kaya mimarisinin özgün anıtlarından kaya altarlara ele alınmıştır. Bunlar Phryglerin adeta tek tanrı gibi tapıtları Matar'a adanmış önünde ayrıntıları henüz tam olarak bilinmeyen ritüel törenlerin yapıldığı kült yapılarıdır. Kataloğu hazırlanan 83 adet altara 41'i Eskişehir, 10'u Afyonkarahisar, 31'i Kütahya, 1'i de Kızılırmak'ın doğusunda Çorum/Alacahöyük-Kalehisar Tepesi'nde bulunmaktadır (**Tablo 12-20**).

Bu altarlara, kayalık platolar üzerine kurulan yerleşmelerde (Kat. No: 1-7, 10-12, 14-18, 20-28) ya da yerleşmeyi çevreleyen doğal kayalıklar üzerinde (Kat. No: 8, 9, 13, 19), kale girişlerinde (Kat. No: 52), kalelerin eteklerindeki kayalık alanlarda (Kat. No: 27-38), su kaynağı yakınındaki kayalıklarda (Kat. No: 81-82) ve ziraatin can damarı olan tarlalara yakın kayalıklarda (Kat. No: 47-50, 77-80) yer almaktadır.

İncelediğimiz yöreler içinde, farklı noktalarda konumlanmış üç merkez diğer merkezlerden ayrıcalıklı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu merkezler; Eskişehir ilinin güneydoğusunda Yazılıkaya / Midas Şehri, Eskişehir'in kuzeydoğusunda Dümrek Kalebaşı Mevkii ile Kütahya yöresinde Fındık Asar Kale yerleşmesidir.

Yazılıkaya / Midas Şehri'nde incelenen 26 altar, Phryg kaya mimarlığının özgün anıt gruplarını oluşturan fasad, niş ve kaya mezarları ile bir aradadır. Her anıt grubunun en anıtsal örneklerine sahip olan bu yerleşme, kült yapılarıyla donatılmış adeta bölgenin dinsel metropolü görünümündedir (**Levha 26**).

Başkent Gordion'a yakın mesafede bulunan Dümrek Kalebaşı mevkiinde ise 12 adet kaya altarı saptanmıştır. Altarların dışında yerleşmede -şimdilik- başka bir anıt grubunun bulunmamış olması, Dümrek yerleşmesinde Ana Tanrıça Matar'a tapınımın gerçekleştirildiği tek kült yapısının altarlara olduğunu göstermektedir (**Levha 27**).

Fındık Asar Kale yerleşmesinde incelenen 31 adet altar, kalenin çevresindeki kayalık platolar üzerinde, ikili, üçlü, dörtlü gruplar şeklinde kümelenmiştir. Fındık yerleşmesi diğer merkezlerle karşılaştırıldığında sayısal yoğunluk açısından ilk sırayı alır. Bunun dışında yerleşmede fasad ve kaya nişlerinden oluşan başka kült yapıları da vardır. Ayrıca burada şimdilik tek örnek olan kaynak kutsal alanın bulunması, bu yerleşmede Matar adına düzenlenen törenlerin çeşitliliğini yansıtmaları bakımından önemlidir (**Levha 84**).

Altarların 43'ü zeminden, 0.10-0.50 m., 16'sı 1-1.5 m., 1'i 3.5 m., 7'si 5-10 m. 2'si 10-10.5 m. yüksekliktedir. Sayısal olarak da görüldüğü üzere altarların büyük bir bölümüne yerden ulaşım kolaydır. Bu nedenle altarların önündeki törenler ve sunular daha çok diz çökerek ya da ayakta doğrudan altarın üzerine yapılıyor olmalıydı.

Altarların 6'sı yekpare monolit kaya kütlesi yontularak yapılmıştır (Kat. No: 14, 16, 24, 27, 32, 41). Diğer altarlar ise üç boyutlu olarak kayaların bir yüzüne işlenmiştir.

Yönlendirme bakımından altarların 39'u doğuya, 17'si kuzeydoğuya, 19'u güneydoğuya, 4'ü güneye, 2'si güneybatıya, 2'si kuzeye, 1'i kuzeybatıya bakmaktadır (Şekil 6: 1).

Boyutları açısından altarlarda belirli bir standartlaşma yoktur. Anıtsal altar örnekleri Yazılıkaya / Midas Şehrinde bulunmaktadır. Bunlar üç adettir (Kat. No: 16, 24, 25). Üç altarın da önünde törene katılan kalabalık halk topluluğunu alabilecek, geniş alanlar vardır. Diğer altarlar ise daha mütavazi ölçülerde yapılmıştır ve önlerinde ancak birkaç kişinin durabileceği dar alanlar yer alır (Kat. No: 2-4, 15, 18, 39, 40, 52, 78, 79).

Altarların 32'si kavis şeklinde stilize idollü basamaklı (Tip II a), 9'u taht biçimli (Tip II c), 8'i tek idollü basamaklı (Tip I a), 8'i iki yanında aslan kabartması bulunan idollü basamaklı (Tip II b), 7'si kaideli basamaklı (Tip III c), 6'sı yuvalı basamaklı (Tip III b), 5'i çift idollü basamaklı (Tip I b), 4'ü düz platformlu basamaklı (Tip III a), 2'si ikiz idollü basamaklı (Tip I c), 2'si de nişli basamaklı (Tip III d) altardır. Tipolojik olarak, Tip II a olarak gruplandırdığımız “kavis şeklinde stilize idollü basamaklı altarlar” sayısal olarak en yoğun grubu oluşturmaktadır (Şekil 6: 2).

Altarlar, basamak sayısı açısından değerlendirildiğinde, 23 altar tek basamaklı, 19 altar üç basamaklı, 14 altar iki basamaklı, 13 altar dört basamaklı, 9 altar beş basamaklı, 3 altar 8 basamaklı, 2 altar da altı basamaklıdır (Şekil 6: 3). Tek basamaklı altarlar çoğunluğu oluşturur. Tek basamağın dışında, iki, üç ve dört basamak tercih edilen basamak sayısı olmuştur.

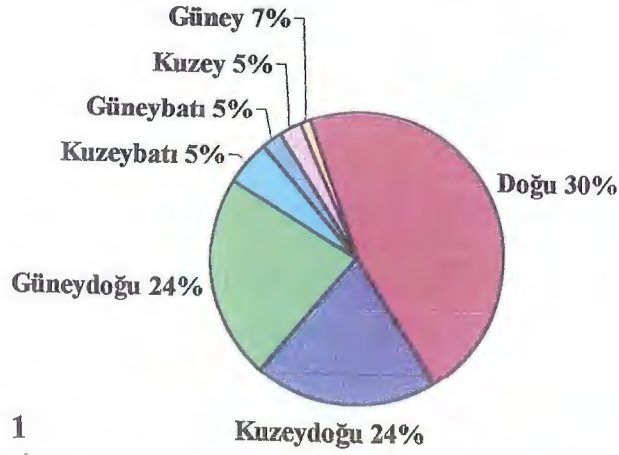
Altarların 23'ünde sıvı sunular için libasyon çukuru, 6'sında bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiş üçlü kabartmalar, 2'sinde ise tek kabartma bulunmaktadır. Libasyon çukurları, Eskişehir yöresinde Yazılıkaya / Midas Şehri ile Zey Köyü Phryg nekropolündeki altarlarda, Afyonkarahisar yöresinde Menekşe Kaya altarlarında, Kütahya yöresinde ise Fındık Asar Kale altarlarında görülmektedir. Üçlü

ve tek kabartmalar ise yalnızca Yazılıkaya/Midas Şehri, Demirli Köyü Menekşe kaya altarlari ile Fındık Asar Kale yerleşmesinde saptanmıştır (Kat. No: 2, 3, 4, 7, 15, 49, 79). Libasyon çukurları çoğunlukla altari önündeki düz platformda, sağda veya solda, üçlü kabartmalar ise altari önündeki düz platformun sağında ve solunda, bazen de her iki yanında konumlanmıştır. Altarların beşi Paleo-Phryge yazıt içermektedir. Bunlardan 4'ü Yazılıkaya/ Midas Şehri altariğinde (Kat. No: 8, 16, 18) , 1'i Menekşe Kaya altariğinde (Kat. No: 50), 1'i de Kalehisar Tepesi'ndeki altardadır (Kat. No: 83).

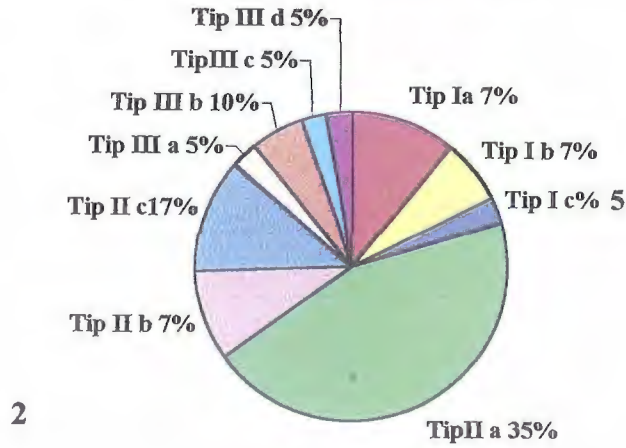
Altarlar, tanrılara duaların edildiği, kurbanların kesilip, sunuların yapıldığı özel yerler olarak tanımlanan dini yapılarıdır (**Levha 132-134**). Konumuzu oluşturan Phryg altariğı ise kayalara üç boyutlu olarak işlenmiş basamaklar ile basamakların gerisinde tanrıçayı simgeleyen idollerden ve bu idollerin yerleştirildiği mimari düzeneklerden oluşmaktadır. Fasadlarda nasıl niş içinde tanrıça kabartması varsa altariğlarda da basamakların gerisinde tanrıçanın idol şeklindeki betimi yer almaktadır. Yani kayaların içinde yaşayan tanrıça sürekli epifani halinde kendine inanların sunu ve şükranlarını kabul etmektedir. Bu noktada altariğı sadece sunuların yapıldığı özel bir yer değil, aynı zamanda birer açık hava tapınağı olarak da nitelendirmek gerekir.

Yerden kolay ulaşılabilen altariğlarda bile idollerin önlerinde basamakların yapılmış olması dikkat çekicidir. Altariğların büyük bir bölümünde bu basamakların fonksiyonel bir kullanımı olmadığı çok açıktır. Bu durum basamakların sembolik bir işlevinin olduğunu düşündürür. Bunların sembolik olarak “*tanrıçanın huzuruna çıkışı*” simgelediğini önerilebilir. Altariğların önlerindeki ritüel törenler sırasında büyük bir olasılıkla basamakların üzerine yerleştirilen sunular ile kişi manevi olarak tanrı katına ulaştığını hissetmekte idi...

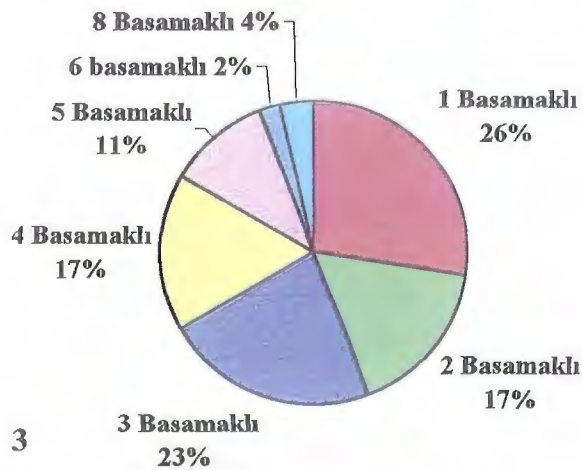
**Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki
Altarların Genel Yön Grafiği**

**Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki
Altarların Genel Tipoloji Grafiği**

**Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki
Altarların Genel Basamak Sayısı Grafiği**

Şekil 6

EKLER LİSTESİ

EK 1: HARİTA LİSTESİ VE HARİTALAR.....	119-122
EK 2: TABLO LİSTESİ VE TABLOLAR.....	123-143
EK 3: LEVHA LİSTESİ VE LEVHALAR.....	144-304

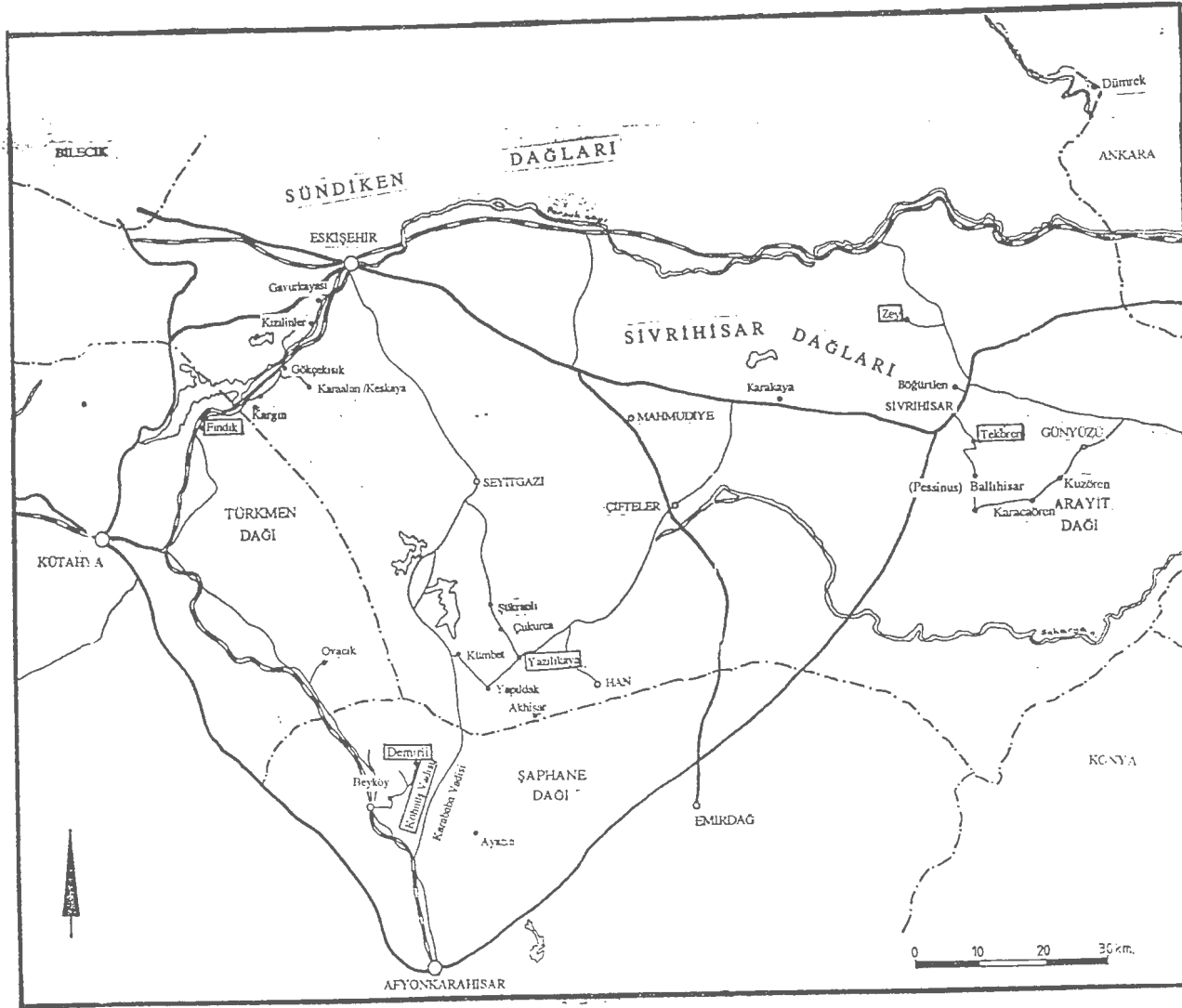
HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Dağlık Phryia Bölgesi (Haspels, 1971, **a.g.e.**, res. 493).

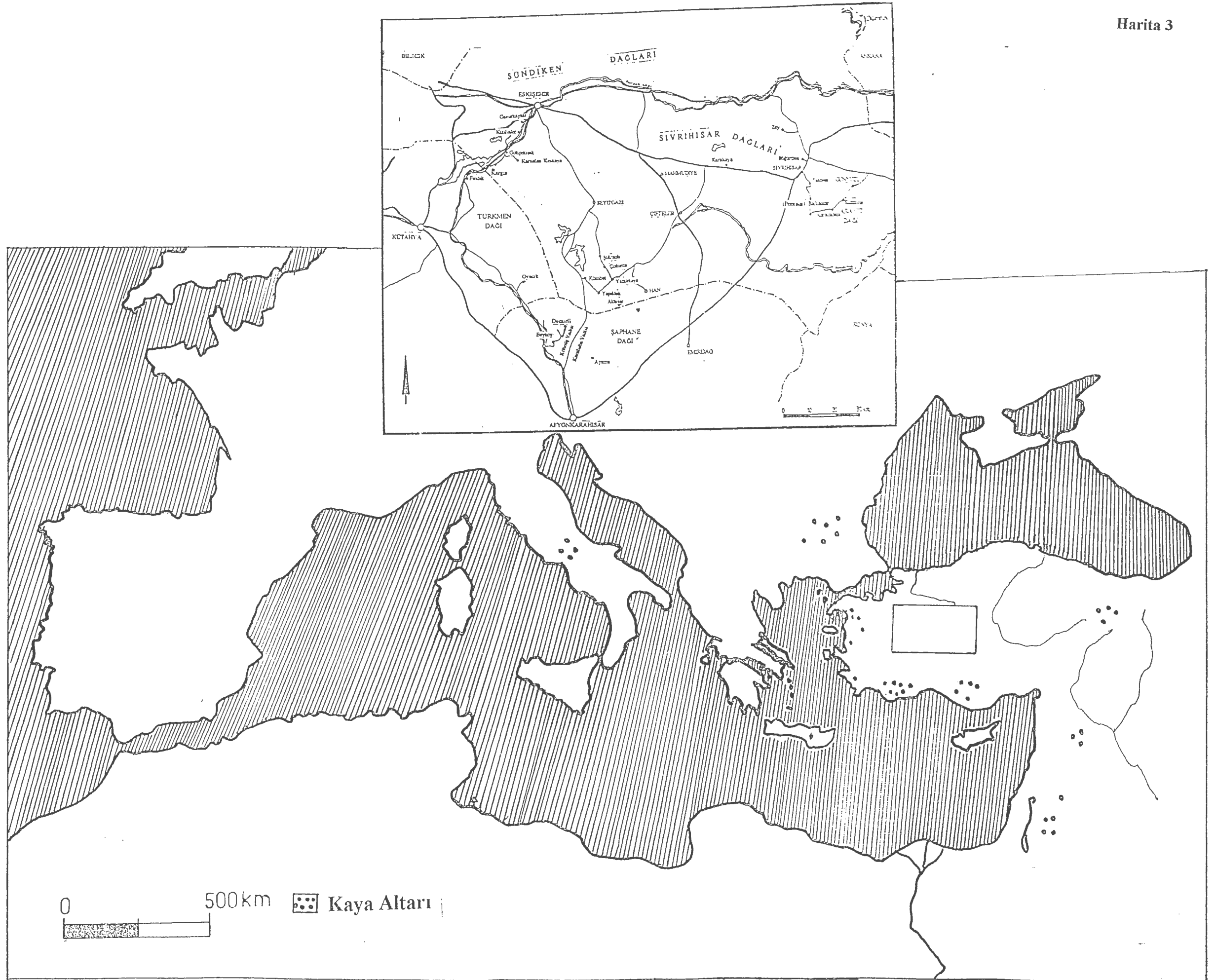
Harita 2: Eskişehir- Kütahya ve Afyonkarahisar İl Sınırları İçindeki Bölge (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.** Harita 1).

Harita 3: Kaya Altarlarının Yayılım Alanları (R. Tamsü).

Harita 3

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Phryg Kaya Altarları Tipolojisi (R. Tamsü).

Tablo 2: Yazılıkaya/Midas Şehri Kaya Altarları Bozulma Lejandı (Y. Polat).

Tablo 3: Yazılıkaya/Midas Şehri Kaya Altarları Bozulma Lejandı(Y. Polat).

Tablo 4: Sivrihisar/Tekören-Zey Kaya Altarları Bozulma Lejandı(Y. Polat).

Tablo 5: Mihallıçık /Dürmek Kaya Altarları Bozulma Lejandı(Y. Polat).

Tablo 6: Köhnüş Vadisi-Demirli köyü- Döğer Kaya Altarları Bozulma Lejandı
(Y. Polat).

Tablo 7: Sabuncupınar-Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı (Y. Polat).

Tablo 8: Sabuncupınar-Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı (Y. Polat).

Tablo 9: Sabuncupınar-Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı (Y. Polat).

Tablo 10: Sabuncupınar-Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı(Y. Polat).

Tablo 11: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Yazılıkaya/Midas) (Y. Polat).

Tablo 12: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Yazılıkaya/Midas) (Y. Polat).

Tablo 13: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Yazılıkaya/Midas-Sivrihisar/Tekören
Köyü) (Y. Polat).

Tablo 14: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar(Mihallıçık/Dümrek Köyü)
(Y. Polat).

Tablo 15: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar(Sivrihisar/Zey Köyü) (Y. Polat).

Tablo 16: Afyankarahisar İl Sınırları İçindeki Altarlar (Köhnüş Vadisi-Demirli Köyü)
(Y. Polat).

Tablo 17: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)
(Y. Polat).

Tablo 18: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)
(Y. Polat).

Tablo 19: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)
(Y. Polat).

Tablo 20: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar(Sabuncupınar-Fındık Köyü) (Y. Polat).

Tablo 1: Phryg Kaya Altarları Tipolojisi

[illegible]

Tablo: 2 Yazılıkaya / Midas Şehri Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Midas 1 no'lu altar		 			
Midas 2 no'lu altar					
Midas 3 no'lu altar					
Midas 4 no'lu altar					
Midas 5 no'lu altar		 	 		
Midas 6 no'lu altar					
Midas 7 no'lu altar		 			
Midas 8 no'lu altar					
Midas 9 no'lu altar		 			
Midas 10 no'lu altar		 			
Midas 11 no'lu altar					
Midas 12 no'lu altar		 			
Midas 13 no'lu altar					

KIRIK

EROZYON

OYUK OLUŞUMU

AYRILMA

YOSUNLAŞMA

Tablo: 3 Yazılıkaya / Midas Şehri Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Midas 14 no'lu altar		 			
Midas 15 no'lu altar					
Midas 16 no'lu altar					
Midas 17 no'lu altar					
Midas 18 no'lu altar		 			
Midas 19 no'lu altar					
Midas 20 no'lu altar	 				
Midas 21 no'lu altar	 		 		
Midas 22 no'lu altar	 		 		
Midas 23 no'lu altar			 		
Midas 24 no'lu altar					
Midas 25 no'lu altar		 	 		
Midas 26 no'lu altar	 	 			

KIRIK

EROZYON

OYUK OLUŞUMU

AYRILMA

YOSUNLAŞMA

Tablo 4: Sivrihisar/Tekören/Zey Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Tekören Altarı					
Zey 1 No'lu Altar		 			
Zey 2 No'lu Altar					

KIRIK

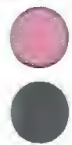
EROZYON

YOSUNLAŞMA

Tablo: 5 Mihaliçcik / Dümrek Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Dümrek 1 no'lu altar		● ● ●			
Dümrek 2 no'lu altar	● ●	● ●	●		
Dümrek 3 no'lu altar	● ● ●	● ●	● ●		
Dümrek 4 no'lu altar	● ●	● ●	●		
Dümrek 5 no'lu altar	● ●		●		
Dümrek 6 no'lu altar		● ● ●	● ●		
Dümrek 7 no'lu altar	●	● ●			
Dümrek 8 no'lu altar		● ●	● ●		
Dümrek 9 no'lu altar	●	● ● ●	● ●		
Dümrek 10 no'lu altar	●		●		
Dümrek 11 no'lu altar	● ●		● ●		
Dümrek 12 no'lu altar	●	● ●	● ●		

KIRIK

AYRILMA

OYUK OLUŞUMU

YOSUNLAŞMA

PULLANMA

EROZYON

Tablo: 7 Sabuncupınar - Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandi

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Fındık 1 no'lu altar	 	 	 		
Fındık 2 no'lu altar	 	 	 		
Fındık 3 no'lu altar	 	 		 	
Fındık 4 no'lu altar	 		 	 	
Fındık 5 no'lu altar			 	 	
Fındık 6 no'lu altar	 	 	 		
Fındık 7 no'lu altar	 	 	 	 	
Fındık 8 no'lu altar		 			
Fındık 9 no'lu altar		 	 		
Fındık 10 no'lu altar	 	 	 		
Fındık 11 no'lu altar		 			
Fındık 12 no'lu altar		 			

 KIRIK OYUK OLUŞUMU EROZYON
 AYRILMA YOSUNLAŞMA

Tablo: 8 Sabuncupınar / Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Fındık 13 no'lu altar		 	 		
Fındık 14 no'lu altar			 		
Fındık 15 no'lu altar					
Fındık 16 no'lu altar			 		
Fındık 17 no'lu altar			 		
Fındık 18 no'lu altar		 	 		
Fındık 19 no'lu altar		 			
Fındık 20 no'lu altar			 		
Fındık 21 no'lu altar		 			
Fındık 22 no'lu altar	 	 	 		
Fındık 23 no'lu altar	 				
Fındık 24 no'lu altar					

 KIRIK
  OYUK OLUŞUMU
  EROZYON
 AYRILMA
  YOSUNLAŞMA

Tablo: 9 Sabuncupınar / Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Fındık 25 no'lu altar	 	 			
Fındık 26 no'lu altar		 	 		
Fındık 27 no'lu altar	 	 	 	 	
Fındık 28 no'lu altar	 	 			
Fındık 29 no'lu altar					
Fındık 30 no'lu altar					
Fındık 31 no'lu altar	 				
Fındık 32 no'lu altar	 		 		
Fındık 33 no'lu altar		 			
Fındık 34 no'lu altar		 			
Fındık 35 no'lu altar		 			
Fındık 36 no'lu altar		 			

 KIRIK OYUK OLUŞUMU EROZYON
 AYRILMA YOSUNLAŞMA

Tablo 10: Sabuncupınar / Fındık Kaya Altarları Bozulma Lejandı

ALTARLAR	İDOL	BASAMAK	PLATFORM	LİBASYONÇUKURU	YAZIT
Fındık 37 no'lu altar	 				
Fındık 38 no'lu altar		 			
Fındık 39 no'lu altar	 	 			
Fındık 40 no'lu altar	 	 			
Fındık 41 no'lu altar	 	 			
Fındık 42 no'lu altar	 	 			

KIRIK

OYUK OLUŞUMU

EROZYON

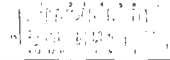
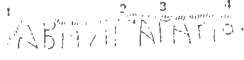

AYRILMA

YOSUNLAŞMA

Tablo 12: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Yazılıkaya/Midas)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMANLAR			BİBLİYOGRAFYA
						LİBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
12	Midas 15 no'lu altar	Doğu	1	Tek - solda 0.48x0.35 m.		Solda, 0.30x0.30x0.10m	---	---	Sivas 1999, lev. 122 a-b Berndt 2002, 36, res.55
13	Midas 16 no'lu altar	Doğu	3	Tek - ortada 0.50x0.48 m. (Kavis)		---	---	---	Ramsay 1889, res. 9; Gabriel 1965, lev. 216; Haspels 1971, res. 25, 495.3, 528.2; Sivas 1999, lev. 123 a-b; 124.
14	Midas 17 no'lu altar	Doğu	4	Tek-ortada (Kavis rtahrip olmuştur.)		---	Solda 3'lü kabartma R=0.30 m.	---	Ramsay 1889, res. 20; Gabriel 1965, lev. 21 a; Sivas 1999, lev. 131 a-b.
15	Midas 18 no'lu altar	Doğu	3	İkiz-sağda. 0.85x0.90 m.	Pano üzerindedir. 	---	---	---	Ramsay 1882, res. 4-5 Ramsay 1889, res. 23; Haspels 1971, res. 29, 495.6; Sivas 1999, lev. 1235a-b, Berndt 2002, 39, res.63,63.
16	Midas 19 no'lu altar	Güneydoğu	2	Ortada idolün yerleştirileceği yuva vardır.		---	Solda 3'lü, R=0.35 m. Der.= 0.18 m.	---	Von Reber 1898, 583, res.8; Gabriel 1956, lev. 21 c-d; Haspels 1971, 19, res.529.1, Sivas 1999, lev 132 a-b.
17	Midas 20 no'lu altar	Güneydoğu	5	Niş- ortada 0.45 x 0.42 x0.10 m.		---	---	---	Gabriel 1952, lev.196; Haspels 1971, 19, res. 30, 495, 529.2, Sivas 1999, lev. 133-134.
18	Midas 21 no'lu altar	Doğu	1	Tek - ortada 0.50 x 0.80 m.		---	---	---	Berndt 2002, 42, res. 67; EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
19	Midas 22 no'lu altar	Kuzeydoğu	1	Tek-ortada 0.14x 0.10x0.04 m.		---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
20	Midas 23 no'lu altar	Kuzey	1	Tek-ortada 0.39x 0.33x0.06 m.		---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
21	Midas 24 no'lu altar	Kuzey	1	Tek-ortada 0.33x 0.25x0.05 m.		---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
22	Midas 25 no'lu altar	Güney	2	Tek-ortada 0.37 x 0.35 m.(Kavis)		Altarın batısında 0.30x0.50m kuzeyinde, 0.19x0.20 m.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Tablo 13: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Yazılıkaya/Midas-Sivrihisar/Tekören Köyü)

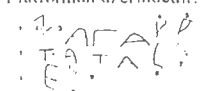
NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMANLAR			BİBLİYOGRAFYA
						LIBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
23	Midas 26 no'lu altar	Doğu	4	Tek ortada Kavis tahrip olmuştur.	---	Üstte 0.25 x 0.25x0.18m., solda 0.30x0.30x0.22 m.	---	---	Ramsay 1889,res.22; Gabriel 1965, lev. 20c; Haspels 1971, res. 29, 495.5; lev 127-128.Sivas 1999, lev. 122 a-b Berndt 2002, 26, res.37.
24	Midas 27 no'lu altar	Doğu	4	Tek – ortada 0.50x0.55 m. (Kavis)	---	---	Tek kabartmaSolda R= 0.30 m.	---	Ramsay 1889, res. 24; Sivas 1999, lev. 129.
25	Midas 28 no'lu altar	Kuzeybatı	8	Tek-ortada 0.18x0.20 m.	---	---	---	---	EKAYA 2002'de saptanmış, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
26	Tekören altarı	Kuzeydoğu	2	Tek ortada 0.40x0.48 m.(Kavis)	---	---	---	---	Devreker Thoen-Vermenlen 1995, lev. 1; Sivas 1999, lev.139 a-b.140.

Tablo 14: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Mihalıçcık/Dümrek Köyü)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	RİTÜEL ELEMENLER				BİBLİYOGRAFYA
					YAZIT	LİBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
27	Dümrek 1 no'lu altar	Güneybatı	5	Tek - ortada 0.18x0.10m. (Kavis)					Mellink, 1983, lev.10.2 ; Sivas 1999, lev. 142 b.
28	Dümrek 2 no'lu altar	Kuzeydoğu	3	Tek - ortada 0.35 m. x 0.50 m. (Kavis)					Sivas 1999, lev. 143 a.
29	Dümrek 3 no'lu altar	Güneydoğu	3	Tek - ortada 0.38m.x 0.45 m					Sivas 1999, lev. 143 b.
30	Dümrek 4 no'lu altar	Doğu	2	Tek - ortada 0.38 m. x 0.52 m. (Kavis)					Sivas 1999, lev. 144 a.
31	Dümrek 5 no'lu altar	Güneydoğu	1	Tek - ortada 0.55 m. x 0.42 m. (Kavis)					Sivas 1999, lev. 144 b.
32	Dümrek 6 no'lu altar	Doğu	3	Tek - ortada 0.31 m. x 0.51 m. (Kavis)					Sivas 1999, lev. 145 a.
33	Dümrek 7 no'lu altar	Güneydoğu	3	Tek - ortada 0.60x0.35 m. (Kavis)					Sivas 1999, lev. 145 b.
34	Dümrek 8 no'lu altar	Güney	3	Tek - ortada 0.28 m. x 0.33 m. (Kavis)					EKAYA 2002 Yılı çalışmalarında saptanmıştır.
35	Dümrek 9 no'lu altar	Kuzeydoğu	5	Tek - ortada 0.34 m. x 0.30 m. (Kavis)					EKAYA 2002 Yılı çalışmalarında saptanmıştır.
36	Dümrek 10 no'lu altar	Doğu	1	Tek - ortada 0.20 m. x 0.34 m. (Kavis)					EKAYA 2002 Yılı çalışmalarında saptanmıştır.
37	Dümrek 11 no'lu altar	Güneydoğu	1	Tek - ortada 0.40 m. x 0.55 m. (Kavis)					EKAYA 2002 Yılı çalışmalarında saptanmıştır.
38	Dümrek 12 no'lu altar	Güneydoğu	3	Tek - ortada 0.50 m. x 0.55 m. (Kavis)					EKAYA 2002 Yılı çalışmalarında saptanmıştır.

Tablo 15: Eskişehir İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sivrihisar/Zey Köyü)

Tablo 16: Afyonkarahisar İl Sınırları İçindeki Altarlar (Köhnüş Vadisi-Demirli Köyü)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMENLER			BİBLİYOGRAFYA
						LİBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
41	Köhnüş 1 no'lu altar	Doğu	1	Tek ortada 0.60x0.80 m. (Kavis)	---	---	---	---	Sivas 1999, lev. 146 a-b.
42	Köhnüş 2 no'lu altar Akkuşyuvası kayaları	Doğu	3	0.91m. x 1.02 m.		---			EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
43	Köhnüş 3 no'lu altar	Güneydoğu	3	Tek ortada 0.74x0.83 m. (Kavis)					Sivas 1999, lev. 147 a-b, 148 a-b, 149, 150.
44	Köhnüş 4 no'lu altar Akkuşyuvası kayaları	Doğu	5	0.47m.x0.50 m x 0.15 m.					EKAYA 2002'de tespit edilmiş plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
45	Kumcaboğaz altar	Güneydoğu	2	Tek ortada, (Kavis)	---	---	---	---	Sivas 1999, lev. 151 a-b.
46	Menekşe Kayalığı 1 no'lu altar	Güney	4	Tek sağda 0.45 m. x 0.50 m. (Kavis)		Üste solda: 0.55 x0.70x0.68 m.			Sivas 1999, lev. 152 a-b; Sivas 2002, 350, res.6a-b; Brixhe-Sivas , lev.10 a-b.
47	Menekşe Kayalığı 2 no'lu altar	Doğu	2	Tek ortada 0.39m.x 0.53 m. (Kavis)		Sağda: 0.70 m.x0.70 m.x 0.68 m.			Brixhe-Sivas , lev.12 a.
48	Menekşe Kayalığı 3 no'lu altar	Doğu	3	Tek ortada 0.30m. x 0.44 m.			Sağda ve solda: R 0.70 m.		Brixhe-Sivas , lev.12 b.
49	Menekşe Kayalığı 4 no'lu altar	Doğu	1	Tek ortada 0.35m. x 0.61m.	Platformun üzerindedir. 				Brixhe-Sivas , lev.13a-b; 14 a-b.
50	Büyük Kapı Kaya altarı	Güneydoğu	7	Tek ortada 0.40x0.60m. (Kavis)					Haspels 1971, 95; Sivas 1 a-b.

Tablo 17: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMANLAR			BİBLİYOGRAFYA
						LİBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
51	Fındık 1 no'lu altar	Doğu	5	Tek solda 0,50x0,50 m. (Kavis)	---	---	---	---	Sivas 1999, lev. 154 a-b, 155
52	Fındık 2 no'lu altar	Güneydoğu	3	Tek ortada 0,80x1,00 m. (Kavis)	---	---	---	---	Haspels 1971, res. 230-231; Sivas 1999, lev. 156 a-b.
53	Fındık 3 no'lu altar	Güneydoğu	3	Çift ortada 0,30x0,30 m. (Kavis)	---	Sagda:R:0,40 m	---	---	Haspels 1971, res. 221-222; Sivas 1999, lev. 157 a-b, 158.
54	Fındık 4 no'lu altar	Doğu	2	Tek-ortada 0,16 m. x 0,20 m.	---	Sagda:R:0,15 m. Derinlik:0,05m. 1.basamağın ortasında 0,19 m.x 0,28 m.x0,21 m.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
55	Fındık 5 no'lu altar	Doğu	4	Tek-ortada 0,38 m. x 0,68 m.	---	İdolün ortasında R =0,12m.,Derinlik =0,04 m.;İdolün altında R =0,17m.; Derinlik= 0,003m.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
56	Fındık 6 no'lu altar	Doğu	2	Tek-ortada 0,23 x0,78 m	---	---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
57	Fındık 7 no'lu altar	Güneydoğu	2	Tek-ortada 0,17x0,21 m.	---	---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
58	Fındık 8 no'lu altar	Doğu	4	---	---	---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
59	Fındık 9 no'lu altar	Güneydoğu	3	Tek-ortada 0,29 m. x 0,28 m.	---	---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Tablo 18: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMANLAR			BİBLİYOGRAFYA
						LİBASYON ÇUKURU ¹	3'LU KABARTMA	KANAL/ OLUK	
60	Fındık 10 no'lu altar	Doğu	2	Çift idol - Sağdaki 0.30x0.31; Soldaki 0.29x0.27m.		Sağda, 0.46x0.78x0.45 m Solda, 0.38x0.38x0.25 m.Sol köşede, 0.44x0.44x0.38 m		----	Haspels 1971, res.; Berndt 1986,11, Abb.14; plan ve kesitleri tarafımızdan çizilmiştir.
61	Fındık 11 no'lu altar	Doğu	6	Tek – ortada 0.38x0.25 m.(Kavis)		Platformun üzerinde, R: 0.15 m.; 1.basamağın önünde R.022m.	----	----	Haspels 1971, res.; Berndt 1986,11, Abb.14; plan ve kesitleri tarafımızdan çizilmiştir.
62	Fındık 12 no'lu altar	Doğu	6	Tek – ortada 0.23x0.28 m.(Kavis)		Sağda:R:0.18 m.	—	----	Haspels 1971, res.; Berndt 1986,11, Abb.14; plan ve kesitleri tarafımızdan çizilmiştir.
63	Fındık 13 no'lu altar	Güneydoğu	4	Tek-ortada 0.10x0.23 m.(Kavis)			—	—	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
64	Fındık 14 no'lu altar	Doğu	1	Tek – ortada 0.88x0.42 m. (Kavis)			—	—	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
65	Fındık 15 no'lu altar	Doğu	1	Tek – ortada 0.98x0.28 m. (Kavis)			—	—	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
66	Fındık 16 no'lu altar	Doğu	1	Tek – ortada 0.29x100 m.(Kavis)			----	----	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
67	Fındık 17 no'lu altar	Doğu	1	Tek – ortada 0.64x0.40 m.(Kavis)			—	----	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
68	Fındık 18 no'lu altar	Güneydoğu	4	Tek – ortada 1.06x0.29 m. (Kavis)		Altarın sol üst kısmında0.25 cm.	—	—	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Tablo 19: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAK SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMENLAR			BİBLİYOGRAFYA
						LİBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
69	Fındık 19 no'lu altar	Güneydoğu	2	Tek - ortada 0.30x0.14 m. (Kavis)		Altarın üst kısmında 0.24 m. der.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
70	Fındık 20 no'lu altar	Doğu	4			Altarın üst kısmında, ortada 0.28x0.28x0.15 m.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
71	Fındık 21 no'lu altar	Doğu	2	Tek - ortada 0.24 x0.12 m. (Kavis)			---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
72	Fındık 22 no'lu altar	Doğu	5	Tek - ortada 0.54x0.37 m. (Kavis)			---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
73	Fındık23 no'lu altar	Doğu	2	Tek - solda 0.35x0.23m. (Kavis)			---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
74	Fındık 24 no'lu altar	Doğu	1	Tek - ortada 0.23x0.27 m. (Kavis)			---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
75	Fındık 25 no'lu altar	Doğu	3	Tek - ortada 0.11 x0.28 m. (Kavis)			---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
76	Fındık 26 no'lu altar	Doğu	3	Tek - solda 0.28x0.44m. (Kavis)		Altarın sağında 0.31x0.31x0.17 m.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.

Tablo 20: Kütahya İl Sınırları İçindeki Altarlar (Sabuncupınar-Fındık Köyü)

NO	ALTARLAR	YÖN	BASAMAĞIN SAYISI	İDOL	YAZIT	RİTÜEL ELEMANLAR			BİBLİYOGRAFYA
						LIBASYON ÇUKURU	3'LÜ KABARTMA	KANAL/ OLUK	
77	Fındık 27 no'lu altar	Kuzeydoğu	4	Tek ortada (Tahrip olmuştur). 0.34x0.25 m.(Kavis)		Altarın 2. basamağının sağ köşesinde 0.19x0.19x0.06 m.	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
78	Fındık 28 no'lu altar	Kuzeydoğu	4	Tek ortada 0.12x0.24 m. (Kavis)		Altarın sol üst köşesinde 0.69 x 0.69 x 0.32 m.	---	Altarın sağında	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
79	Fındık 29 no'lu altar	Doğu	2	Tek - solda 0.34x0.35 m. (Kavis)		---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
80	Fındık 30 no'lu altar	Doğu	1	Çift ortada Soldaki 0.26x0.48 m.. (Kavis)				Platformun altında	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
81	Fındık 31 no'lu altar	Doğu	1	Tek ortada (Kavis)				---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
82	Fındık 32 no'lu altar	Kuzeydoğu	3	Tek ortada 0.55x0.24 m.(Kavis)		Altarın solunda 0.36x0.36x0.28 m.	Solda:R: 0.15 m., y.:0.10 m.	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiş, plan ve kesiti tarafımızdan çizilmiştir.
83	Fındık 33 no'lu altar	Doğu	4	---		---	---	---	EKAYA 2002'de tespit edilmiştir.
84	Fındık 34 no'lu altar	Doğu	2	Tek-ortada 0.11x0.33 m.		1. basamağın ortasında, 0.10 m.;	---		EKAYA 2002'de tespit edilmiştir.
85	Fındık 37 no'lu altar	Doğu	1	Tek-ortada 0.28x0.30 m.		Solda, 0.28 m.			EKAYA 2002'de tespit edilmiştir.
86	Fındık 39 no'lu altar	Doğu	4	Tek-ortada 0.08x0.25 m.				---	EKAYA 2002'de tespit edilmiştir.

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 1: a. Çatalhöyük'ten Ana Tanrıça heykelciği (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 40, res. 39).

b. Hacılar'dan Ana Tanrıça heykelciği (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 47, res. 38).

Levha 2: a. Can Hasan'dan Ana Tanrıça heykelciği (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 66, res. 68).

b. Can Hasan'dan Ana Tanrıça heykelciği (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 66, res. 68).

Levha 3: a. Beycesultan'dan idol (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 66, res. 68).

b. Kültepe'den üçüz idol(Işık, 1999, **a.g.e.**, s. 76, res. 41).

Levha 4: a. Horoztepe'den çocuğunu emziren kadın heykelciği (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 95, res. 113).

Levha 5: a. Tanrıça Kubaba kabartması (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 130, res. 150).

b. Tanrıça Kubaba kabartması (**Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu**, 1992, s. 131, res. 151 a).

Levha 6: a. Urartu adak levhası(**Urartu: Sanat ve Estetik**, 2003, arka kapak).

b. Giyimli adak levhası üzerinde tanrıça betimi (Joukowsky, **a.g.e.**, res.)

Levha 7: a. Gordion'dan ele geçen taş idol (De Vries, 1990, **a.g.e.**, s. 398, fig.36).

b. Gordion'dan ele geçen taş idol (L.Roller, 1999, **a.g.e.**, s.78, fig. 15).

Levha 8: a. Boğazköy'den ele geçen idoller (Naumann, 1983, **a.g.e.**, lev.9).

b. Boğazköy'den ele geçen idoller (Naumann, 1983, **a.g.e.**, lev.9).

c. Boğazköy'den ele geçen idoller (Naumann, 1983, **a.g.e.**, lev.9).

d. Boğazköy'den ele geçen idoller (Naumann, 1983, **a.g.e.**, lev.9).

Levha 9: a. Faharet Çeşmesi'ndeki ikiz idol (F. Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 15 c)

b. Faharet Çeşmesi'ndeki ikiz idol (Naumann, 1983, **a.g.e.**, lev.9f)

Levha 10: a. Ankara/Sincan ilçesi, ikiz idol kabartması (M. Metin, 2001, **a.g.e.**, s. 192, lev.IV).

b. Ankara/Sincan ilçesi, ikiz idol kabartması (M. Metin, 2001, **a.g.e.**, s. 192, lev.IV)

Levha 11: a. Boğazköy devşirme blok üzerindeki idol kabartması (P. Neve, 1992, **a.g.e.**, s. 64, res. 19, 11b).

b. Boğazköy'den minyatür altar Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 35).

Levha 12: a. Yazılıkaya/Midas Şehri, tek kaya idolü (Fotoğraf: H. Sivas).

b. Karaalan Keskaya İdolü (Fotoğraf: H. Sivas).

Levha 13: a. Yazılıkaya / Midas Şehri ikiz idol (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 135 a-b).

b. Fındık Kaynak Kutsal alanı üzerindeki çift idol (Fotoğraf: H. Sivas)

Levha 14: a. Yazılıkaya / Midas Şehri B merdivenlerinden ele geçen torso (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 1, res. a).

b. Yazılıkaya / Midas Şehri B merdivenlerinden ele geçen torso (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 1, res. b).

c. Yazılıkaya / Midas Şehri B merdivenlerinden ele geçen torso (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 1, res. c).

d. Yazılıkaya / Midas Şehri C alanından ele geçen torso (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 1, res. d).

e. Yazılıkaya / Midas Şehri C alanından ele geçen torso (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 1, res. e).

f. Yazılıkaya / Midas Şehri C alanından ele geçen torso (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 1, res. f).

Levha 15: a. Gordion'dan Ana Tanrıç.a'ya ait baş (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 2 c).

b. Ayaş yakınlarından Ana Tanrıça Heykeli (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 2a).

Levha 16: a. Boğazköy heykel grubu (Akurgal, 2000, **a.g.e.**, s. 578, res. 70).

b. Boğazköy heykel grubu ((Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 3).

Levha 17: a. Sungurlu/Salmanköy'den Ana Tanrıça Heykeline ait baş-önden (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 3 d).

b. Sungurlu/Salmanköy'den Ana Tanrıça Heykeline ait baş-yandan (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 3 e).

Levha 18: a. Aslankaya Anıtı-cepheden (Akurgal, 2000, **a.g.e.**, s. 574, res. 66).

b. Aslankaya Anıtın'dan ayrıntı (Akurgal, 2000, **a.g.e.**, s. 575, res. 67).

Levha 19: a. Deliklitaş Nişi (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 165)

b. Kümbet-Berberini Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 88 b).

- Levha 20:** a. Gordion'dan Ana Tanrıça Kabartması (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 5 c).
b. Ankara/Bahçelievler'den Ana Tanrıça betimi (Akurgal, 2000, **a.g.e.**, s. 579, , res. 71).
- Levha 21:** a. Ankara Etlik'ten Ana Tanrıça betimi (Prayon, 1987, **a.g.e.**, lev. 5b)
b. Gordion – C tümülüsünden Ana tanrıçaya ait minyatür kabartma (Kohler, **a.g.e.**, 1995, lev. 17 d).
- Levha 22:** a. Boğazköy'den ele geçen seramik parçası üzerindeki Ana Tanrıça betimi (Dönmez, 2001, **a.g.e.**, s. 707, çiz.1).
b. Maşathöyük'ten ele geçen seramik parçası üzerindeki Ana Tanrıça betimi (Dönmez, 2001, **a.g.e.**, s. 707, res. 2).
c. Maşathöyük'ten ele geçen seramik parçası üzerindeki Ana Tanrıça betimi (Dönmez, 2001, **a.g.e.**, s. 707, çiz.2).
d. Maşathöyük'ten ele geçen seramik parçası üzerindeki Ana Tanrıça betimi (Dönmez, 2001, **a.g.e.**, s. 708, çiz.3).
- Levha 23:** a. Yazılıkaya/Midas Anıtı (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Areyastis Anıtı (Akurgal, 2000, **a.g.e.**, s. 77, res. 69).
- Levha 24:** a. Küçük Kapı Kaya Anıtı(Fotoğraf: T. Sivas).
b. Kuzören Anıtı (Fotoğraf: H. Sivas).
- Levha 25:** a. Yazılıkaya/ Midas Şehrinde 10 no'lu niş (Fotoğraf: H. Sivas).
b. Köhnüş 2 No'lu Niş (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 162).
- Levha 26:** Yazılıkaya/ Midas Şehrindeki anıtların durum planı(Tüfekçi Sivas 1999'dan sonra R. Tamsü).
- Levha 27:** Dümrek / Kalebaşı Mevkii'ndeki altarların durum planı (Tüfekçi Sivas 1999'dan sonra R. Tamsü).
- Levha 28:** a. Midas Şehri 1 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.115 a).
b. Midas Şehri 1 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.115 b).
- Levha 29:** a. Midas Şehri 2 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.116 a).
b. Midas Şehri 2 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).
- Levha 30:** a. Midas Şehri 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.117 a-b).
b. Midas Şehri 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 118).
- Levha 31:** a. Midas Şehri 4 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.119 a).
b. Midas Şehri 4 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.119 b).

- Levha 32:** a. Midas Şehri 5 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.130 a).
b. Midas Şehri 5 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.130 b).
- Levha 33:** a. Midas Şehri 8 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Midas Şehri 9 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat)
- Levha 34:** a. Midas Şehri 10-11 No'lu Altarlar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.121 a)
b. Midas Şehri 10-11 No'lu Altarlar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.121 b)
- Levha 35:** a. Midas Şehrinin Kuzeydoğusundaki Altarlar, Genel Görünüm (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.136).
b. Midas Şehrinin Kuzeydoğusundaki Altarlar, Genel Görünüm (Çizim: R. Tamsü).
- Levha 36:** a. Midas Şehri 12 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.137 a).
b. Midas Şehri 12 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.137 b).
- Levha 37:** a. Midas Şehri 13 No'lu Altarın Bulunduğu Kayalık (Fotoğraf: Y. Polat)
b. Midas Şehri 13 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).
- Levha 38:** a. Midas Şehri 14 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Midas Şehri 14 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.138 b).
- Levha 39:** a. Midas Şehri 15 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.122 a).
b. Midas Şehri 15 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.122 b).
- Levha 40:** a. Midas Şehri 16 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.123 a).
b. Midas Şehri 16 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.124 b).
- Levha 41:** a. Midas Şehri 17 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.131 a).
b. Midas Şehri 17 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.131 b).
- Levha 42:** a. Midas Şehri 18 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Midas Şehri 18 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.125 b).
- Levha 43:** a. Midas Şehri 18 No'lu Altar (H. Sivas).
b. Midas Şehri 18 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.132 a).
- Levha 44:** a. Midas Şehri 19 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.132 a).
b. Midas Şehri 19 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.132 b).
- Levha 45:** a. Midas Şehri 20 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.133)
b. Midas Şehri 20 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.134)
- Levha 46:** a. Midas Şehri 21 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat)
b. Midas Şehri 21 No'lu Altar, genel görünüm (Çizim: R. Tamsü).

- Levha 47: a.** Midas Şehri 21 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).
b. Midas Şehri 21 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 48: a.** Midas Şehri 22 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Midas Şehri 22 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).
- Levha 49: a.** Midas Şehri 23-24 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Midas Şehri 23-24 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
- Levha 50: a.** Midas Şehri 25 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).
b. Midas Şehri 25 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).
- Levha 51: a.** Midas Şehri 26 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 127 b)
b. Midas Şehri 26 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 128).
- Levha 52: a.** Midas Şehri 27 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 129 a).
b. Midas Şehri 27 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 129 b).
- Levha 53: a.** Midas Şehri 28 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat)
b. Midas Şehri 28 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).
- Levha 54: a.** Dümrek 1 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 142 a-b).
b. Dümrek 1 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 142 a-b).
- Levha 55: a.** Dümrek 2 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 143 a).
b. Dümrek 2 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 56: a.** Dümrek 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 143 b).
b. Dümrek 3 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 57: a.** Dümrek 4 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 144 a).
b. Dümrek 4 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 58: a.** Dümrek 5 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 144 b).
b. Dümrek 5 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 59: a.** Dümrek 6 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 145 a).
b. Dümrek 6 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 60: a.** Dümrek 7 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 145 b).
b. Dümrek 7 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 61: a.** Dümrek 8 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).
b. Dümrek 8 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).
- Levha 62: a.** Dümrek 9 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).
b. Dümrek 9 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).

Levha 63: a. Dümrek 10 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).

b. Dümrek 10 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).

Levha 64: a. Dümrek 11 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).

b. Dümrek 11 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).

Levha 65: a. Dümrek 12 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).

b. Dümrek 12 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).

Levha 66: a. Zey 1 No'lu Altar(Sivas, 2001, **a.g.e.**, baskıda, fig.8/9).

b. Zey 1 No'lu Altar (Çizim: H.Sivas).

Levha 67: a. Zey 2 No'lu Altar(Sivas, 2001, **a.g.e.**, baskıda fig.8/9).

b. Zey 2 No'lu Altar (Çizim: H.Sivas).

Levha 68: a. Tekören Altarı (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.139 a).

b. Tekören Altarı (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev.140).

Levha 69: Köhnüş Vadisi (Tüfekçi Sivas, 1999'dan sonra).

Levha 70: a. Köhnüş Vadisi 1 No'lu Altar(Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 146 a).

b. Köhnüş Vadisi 1 No'lu Altar(Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 146 b).

Levha 71: a. Köhnüş Vadisi 2 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Köhnüş Vadisi 2 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 72: a. Köhnüş Vadisi 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 147 a).

b. Köhnüş Vadisi 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 147 b).

Levha 73: a. Köhnüş Vadisi 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 149 a).

b. Köhnüş Vadisi 3 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 149 b).

Levha 74: a. Köhnüş Vadisi 4 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Köhnüş Vadisi 4 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 75: a. Köhnüş Vadisi 4 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Köhnüş Vadisi 4 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 76:a. Köhnüş Vadisi Kumcaboğaz Altarı (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 99 a).

b. Köhnüş Vadisi Kumcaboğaz Altarı (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**,
lev. 151 b).

Levha 77: a. Menekşe Kaya1 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 152 a).

b. Menekşe Kaya 1 No'lu Altar (Tüfekçi Sivas, 1999, **a.g.e.**, lev. 152 b).

Levha 78: a. Menekşe Kaya 2 No'lu Altar (Brixhe ve Sivas, 2003, **a.g.e.**).

b. Menekşe Kaya 3 No'lu Altar (Brixhe ve Sivas, 2003, **a.g.e.**).

Levha 94: a. Fındık 8 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 8 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 95: a. Fındık 9 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 9 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 96: a. Fındık 9 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 9 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 97: a. Fındık 10-11-12-13 No'lu Altarlar -genel(Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 10-11-12-13 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 98: a. Fındık 10-11-12-13 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 10-11-12-13 No'lu Altarlar-genel (Çizim: R. Tamsü).

Levha 99: a. Fındık 10 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 10 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 100: a. Fındık 10 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 10 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 101: a. Fındık 11 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 11 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 102: a. Fındık 12 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 103: a. Fındık 12 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 12 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 104: a. Fındık 13 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 13 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 105: a. Fındık 16 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 16 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 106: a. Fındık 18-19 No'lu Altarlar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 18-19 No'lu Altarlar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 107: a. Fındık 19 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 19 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 108: a. Fındık 20 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 20 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 109: a. Fındık 21-22-23 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

b. a. Fındık 21-22-23 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 110: a. Fındık 21 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 21 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 111: a. Fındık 22 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 22 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 112: a. Fındık 23 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 23 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 113: a. Fındık 24 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 24 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 114: a. Fındık 25 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 25 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 115: a. Fındık 26 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 26 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 116: a. Fındık 27 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 27 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 117: a. Fındık 28 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 28 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 118: a. Fındık 28 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 28 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 119: a. Fındık 29- 30-31 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 29- 30-31 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 120: a. Fındık 29 No'lu Altarlar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 29 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 121: a. Fındık 30-31 No'lu Altarlar-genel (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 30 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 122: a. Fındık 30 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 30 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 123: a. Fındık 31 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 31 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 124: a. Fındık 29-30-31-32 No'lu Altarlar - genel (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 32 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 125: a. Fındık 32 No'lu Altar (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık 32 No'lu Altar (Çizim: R. Tamsü).

Levha 126: a. Fındık Kaynak Kutsal Alan (Fotoğraf: Y. Polat).

b. Fındık Kaynak Kutsal Alan (Fotoğraf: Y. Polat).

Levha 127: a. Fındık 33 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).

b. Fındık 33 No'lu Altar (Çizim:H. Sivas).

Levha 128: a. Fındık 34 No'lu Altar (Fotoğraf: H. Sivas).

b. Fındık 34 No'lu Altar (Çizim: H. Sivas).

Levha 129: a. Kalehisar Altarı-üstten görünüş (Temizer, 1949, res.2).

b. Kalehisar Altarı-yandan görünüş(Temizer, 1949, res.2).

c. Kalehisar Altarı-görünüş (Temizer, 1949, res.2).

Levha 130 a: Zey Phryg nekropolü kroki çizim(Sivas 2002b, a.g.e.s. 295, res. 5).

Levha 131: Fındık Asar Kale Yerleşmesi-Kaynak Kutsal Alan –canlandırma
(R. Tamsü).

Levha 132: Yazılıkya Midas Şehri 17 No'lu Altar- ekmek sunan kadınlar-canlandırma
(R. Tamsü).

Levha 133: Fındık Asar Kale Yerleşmesi- kurban sunusu – canlandırma (R. Tamsü).

Levha 134: Fındık Asar Kale Yerleşmesi- kurban sunusu – canlandırma (R. Tamsü).

Levha 135: Gordion, megaron 2'de duvar resminde altar betimi
(Prayon, 1987, a.g.e. res. 27 a).

Levha 136: a. Harput kaya altarı (Işık, 1995, a.g.e., s. 160, res. 126 a).

b. Pertek kaya altarı(Işık, 1995, a.g.e., s. 172, res. 134).

Levha 137 a: Kızıldağ'daki altar(Karauğuz ve diğerleri,a.g.e., s.17, res. 1).

b. Kızıldağ'daki altar(Karauğuz ve diğerleri,,a.g.e., lev. 11).

Levha 138: a. Tyana'daki kaya altarı (Bier, a.g.e., 1976, res. 4)

b. Tyana'daki kaya altarı (Bier, a.g.e., 1976, res. 5)

Levha 139: a. Merdiven Gediği Kaya Altarı (Bahar, 1999, a.g.e., lev. XLIV)

Levha 140: a. Dibektaş 1(Zoroğlu, a.g.e., 1994, lev. 27.1.1)

b. Dibektaş 2-3 (Zoroğlu, a.g.e., 1994, lev. 27.1.2)

Levha 141: a. Payallar Yaylası'ndaki Kaya Altarı (Bahar, 1999 a.g.e., lev. XLII).

b. Balkayalar'daki Kaya Altarı (Bahar, 1999 a.g.e., lev. LVII).

Levha 142: a. Kyaneai'daki kaya altarı (M. Miller, 1993, a.g.e., lev. 4. 3).

b. Kyaneai'daki kaya altarı (M. Miller, 1993, a.g.e., lev. 5.1).

Levha 143: a. Limyra Kaya Altarı (Würster, 1975, **a.g.e.**, s. 259)

b. Limyra basamaklı niş (Borchardt, 1999, **a.g.e.**, lev. 92).

Levha 144: a. Girdev Kaya Altarı (F. Işık, 1996, **a.g.e.**, lev. 8).

b. Elmalı-İslamlar Basamaklı Altarı (Çevik, **a.g.e.**, 1996, res.9).

Levha 145: a. Bağarcık Kaya Altarı (Peschlow, 1996, **a.g.e.**, s.154, lev.7).

b. Beşikkale Kybele Kutsal Alanı (Peschlow, 1994, **a.g.e.**, lev.6).

Levha 146: a. Hisarköy tepesindeki altar (E. Beksac, 2000, **a.g.e.**, res.6)

Levha 147: a. Petra Kaya Altarı (Curtiss, **a.g.e.**, pl. XXXVIII)

b. Nakşi Rüstem(Schipmann, 1971, **a.g.e.**, lev. 28-30.

Levha 148: a. Daskolopetra'dan kaya üzerinde tahtta oturan tanrıça betimi (Rubensonn-

Watzinger, 1928,**a.g.e.**,lev. XXXI, 2-3).

b. Daskolopetra'dan kaya üzerinde tahtta oturan tanrıça betimi (Rubensonn-

Watzinger, 1928,**a.g.e.**,s. 112, res. 2-3).

Levha 149: a. Doğu Rhodope bölgesinde kaya kutsal alanı (V. Fol," The Rock and the Fire", **Ancient Thrace**, (Ed. A. Fol, K. Jardonov, K. Porozhanov, V. Fol) 171-193, (2000), s.174).

b. Doğu Rhodope bölgesinde kaya kutsal alanı (V.Fol, 2000, **a.g.e.**, s.175).

Levha 150: a. Orta İtalya Bölgesi Tarquina Kaya Altarı (Prayon, 1979, **a.g.e.**, 3)

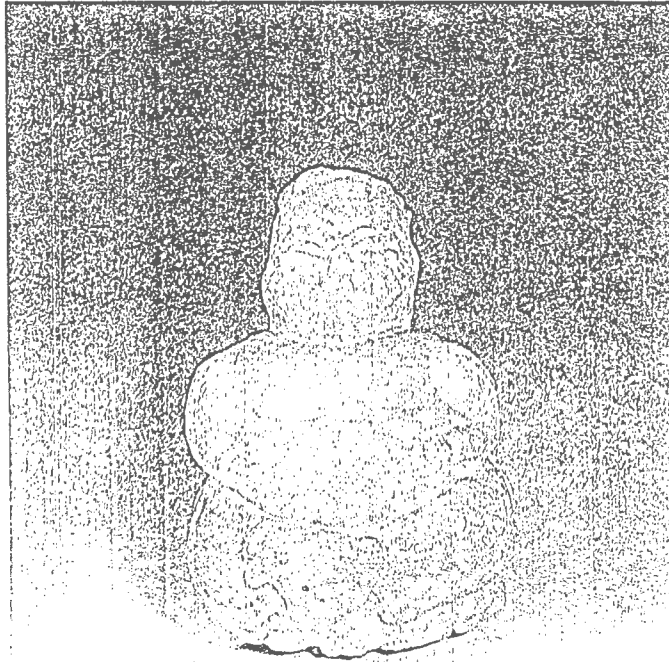
b. Orta İtalya Bölgesi Monterano Kaya Altarı (Prayon, 1979, **a.g.e.**, 12)

a

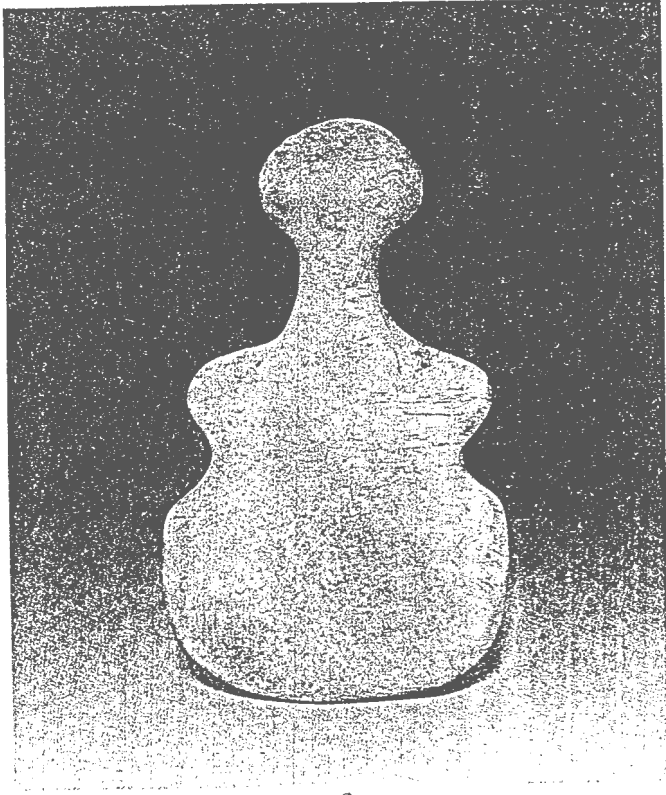
b

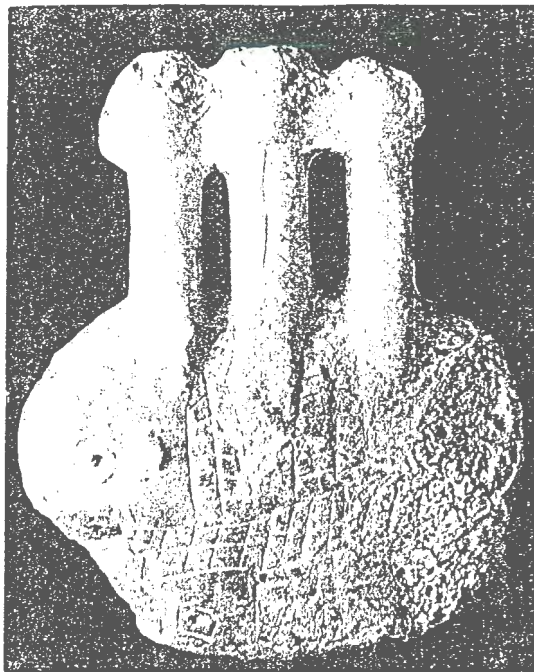
a

b

a

b

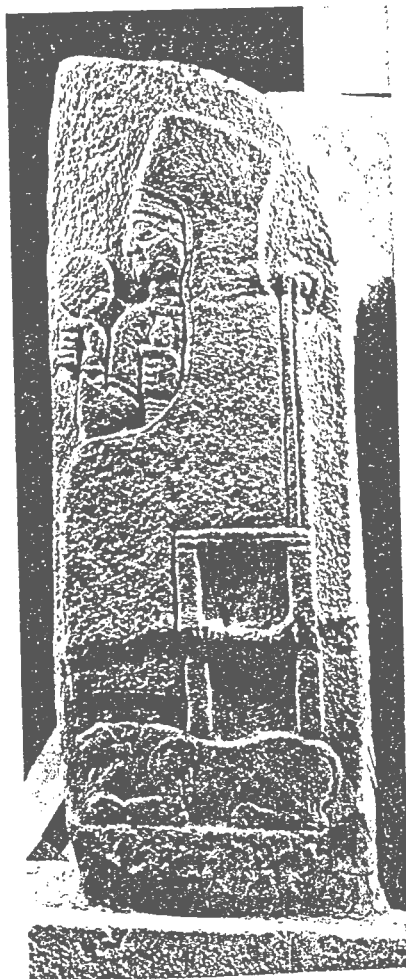
a

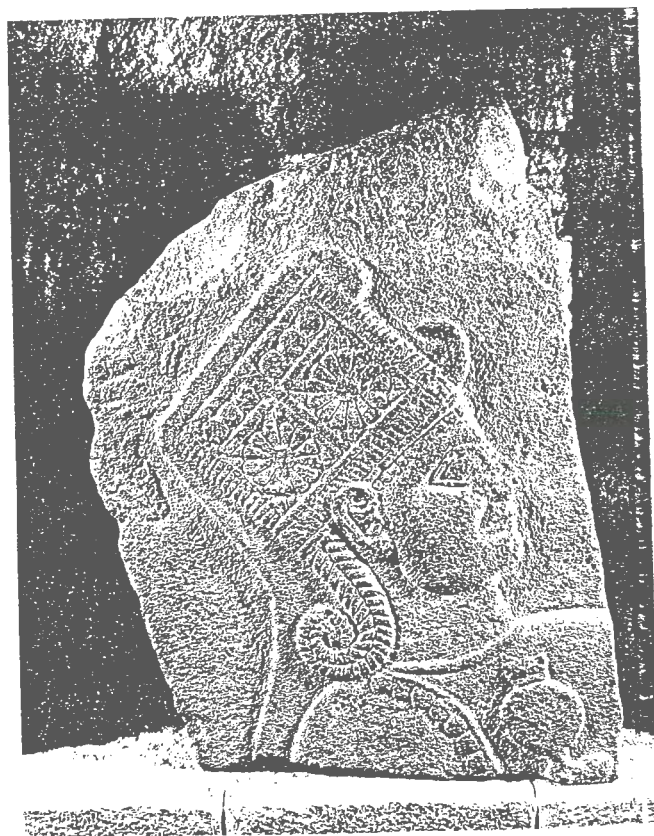
b

c

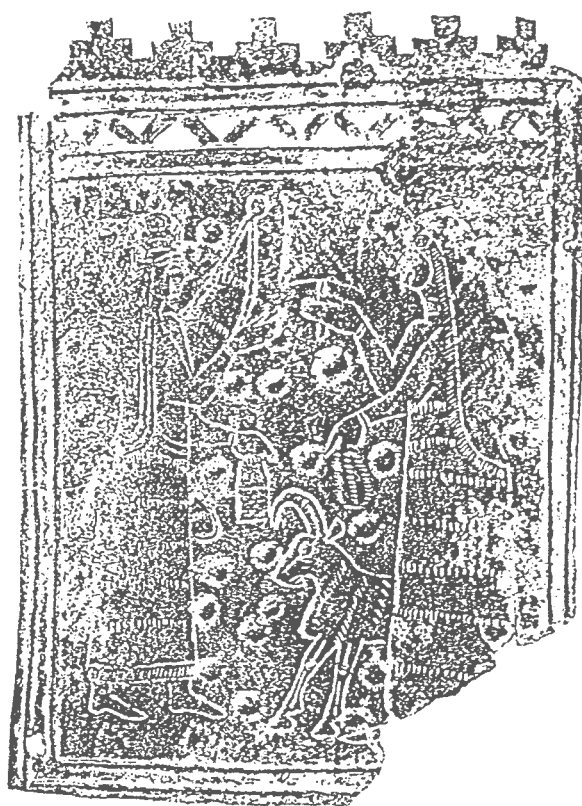
a

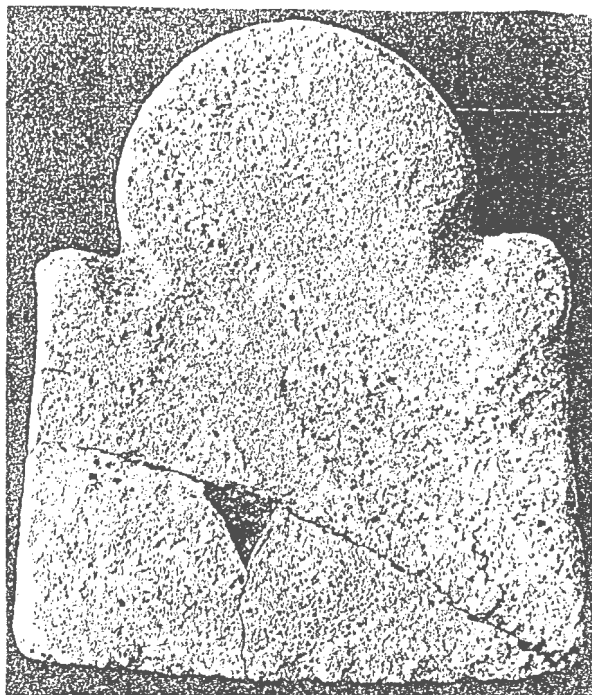
b

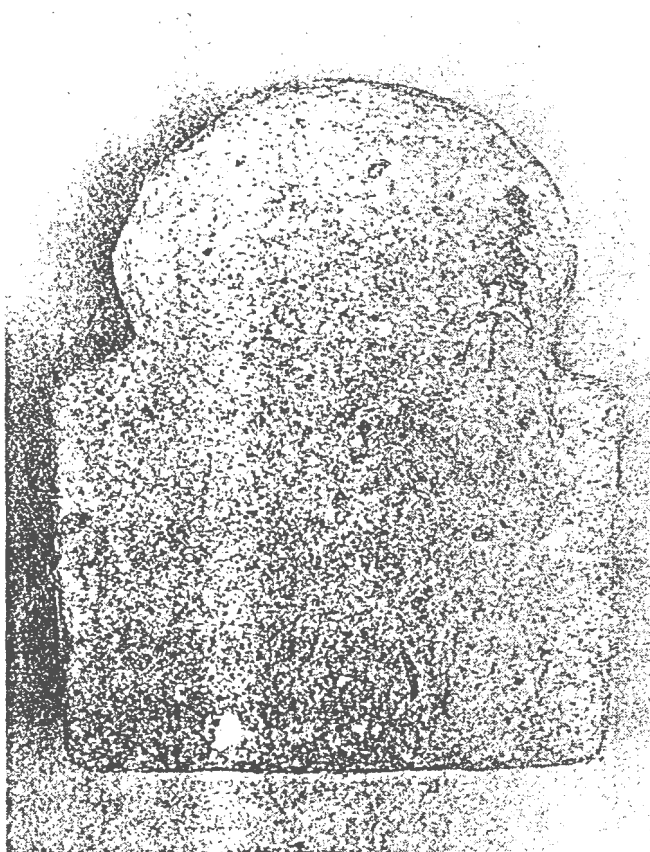
a

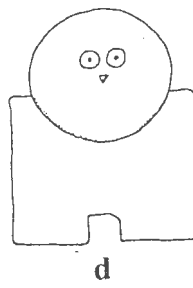
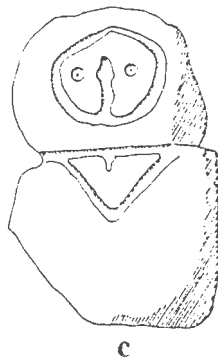
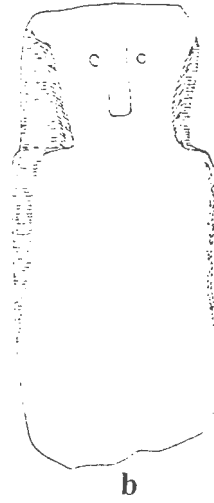
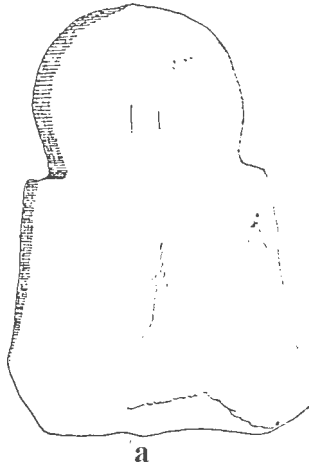
b

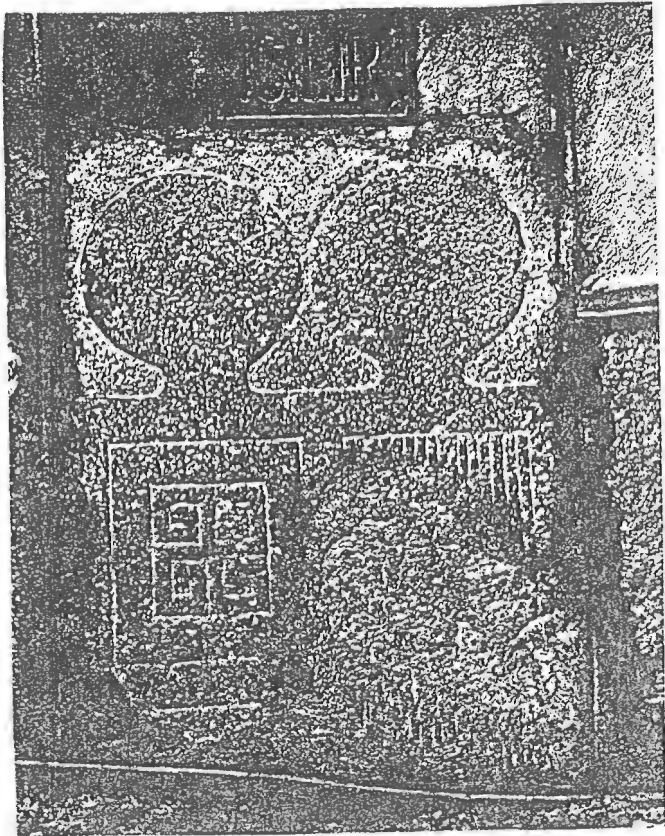

a

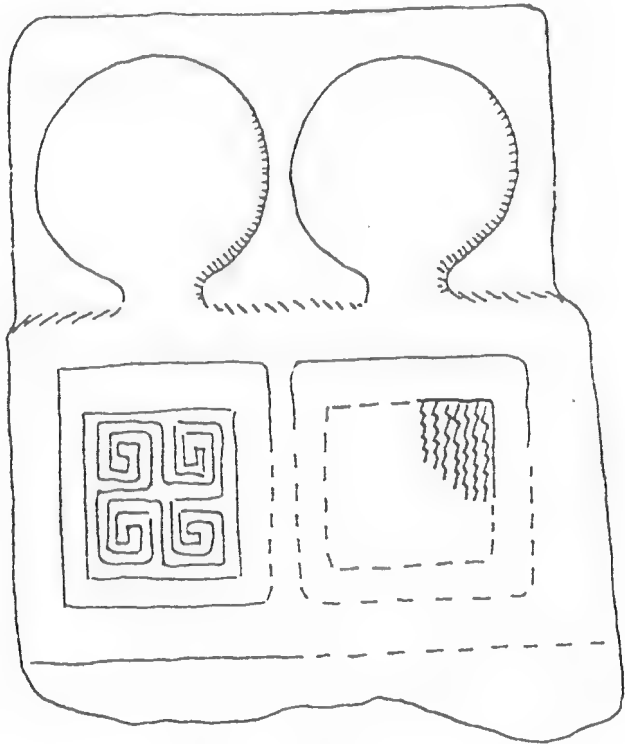

b

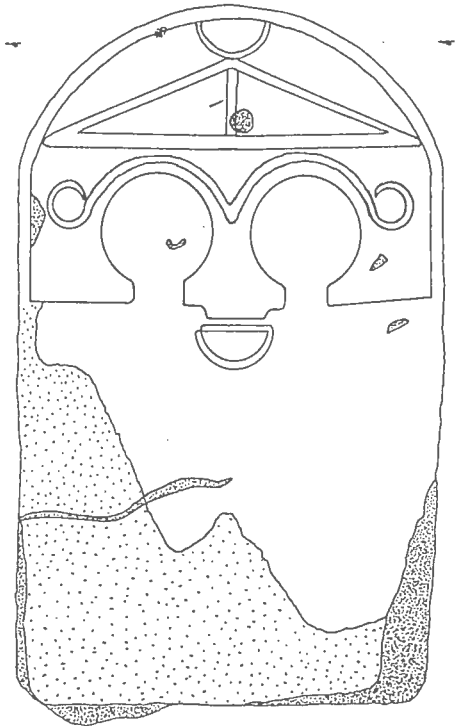
a

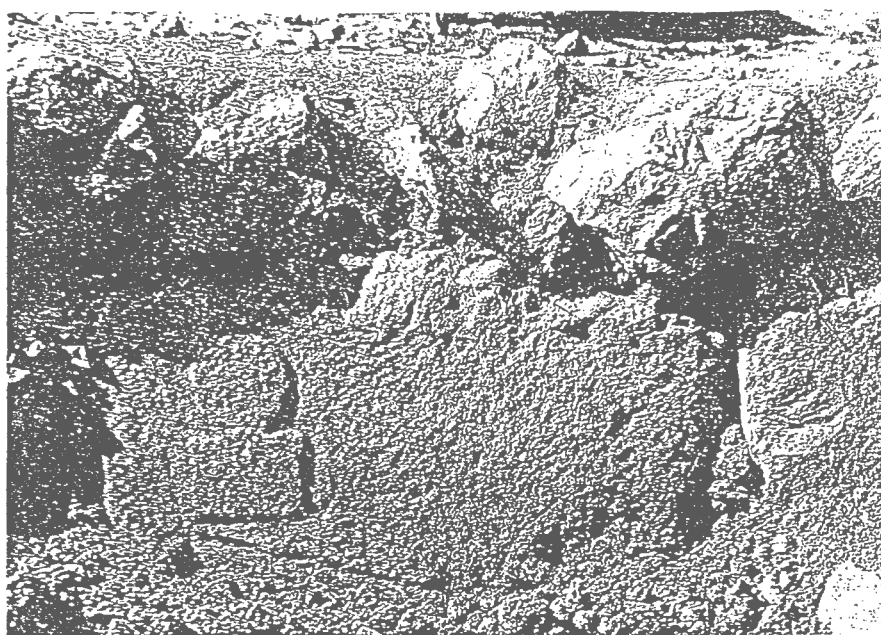
b

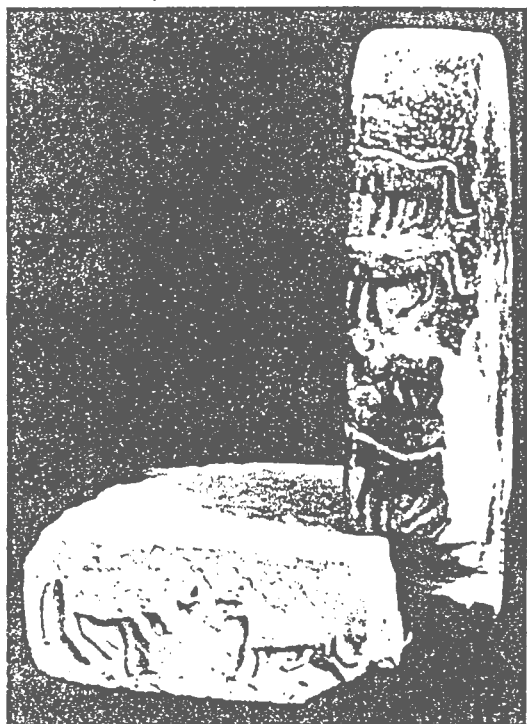
a

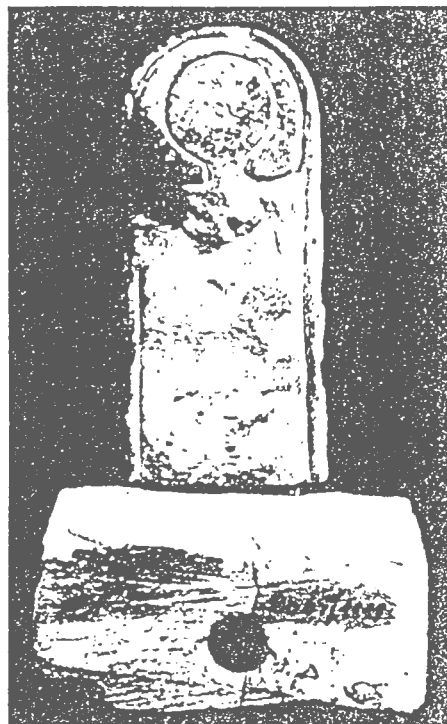
b

a

b

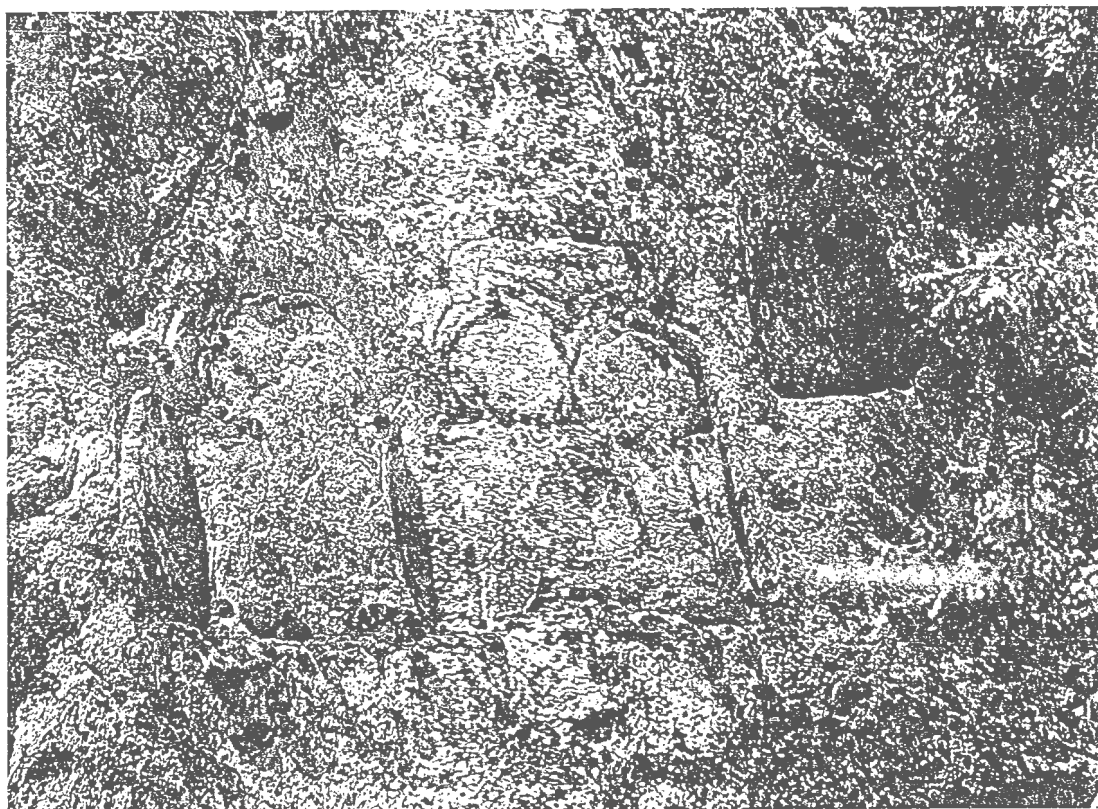

a

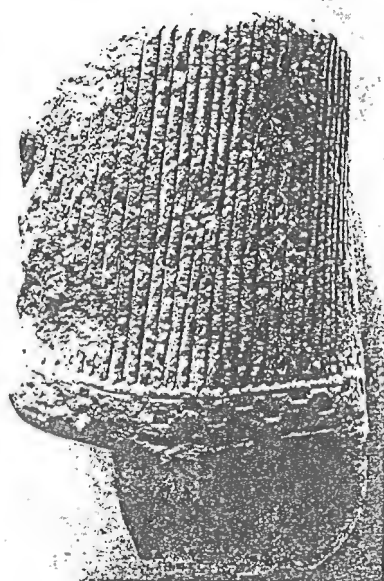
b

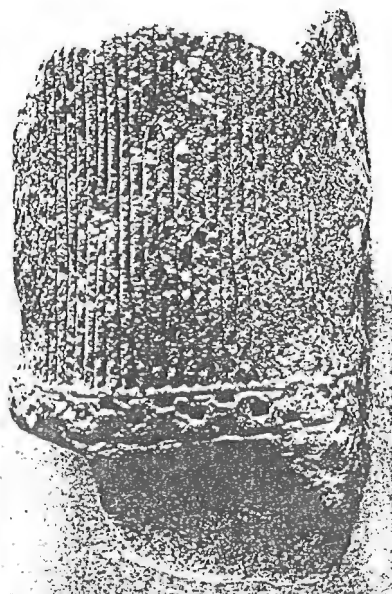
a

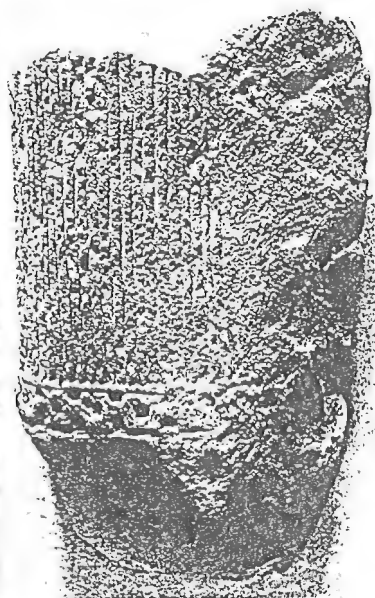
b

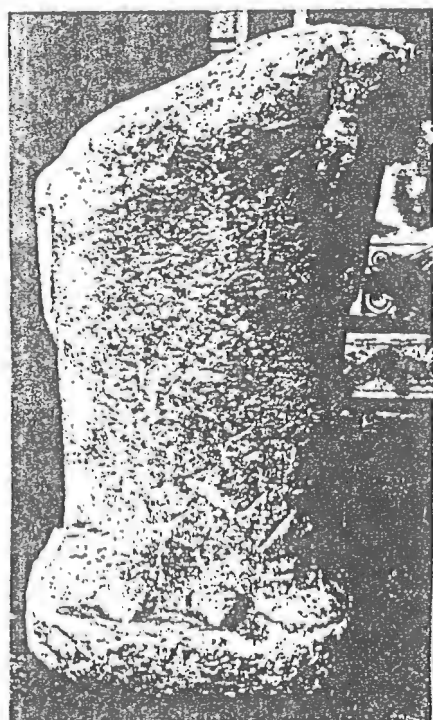
a

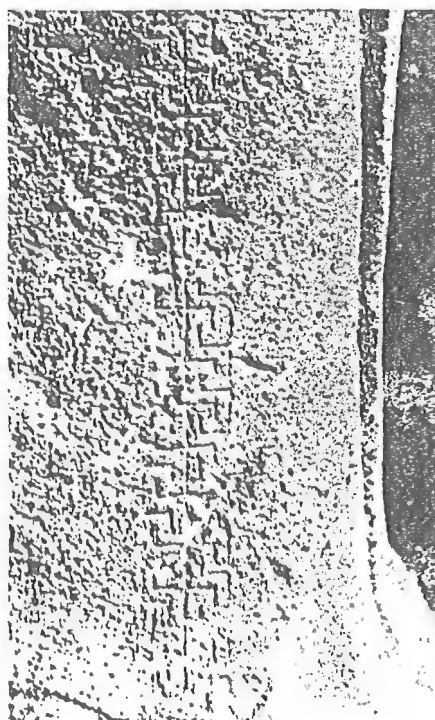
b

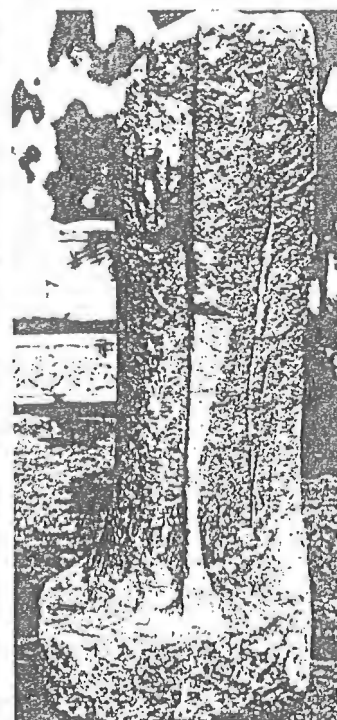
c

d

e

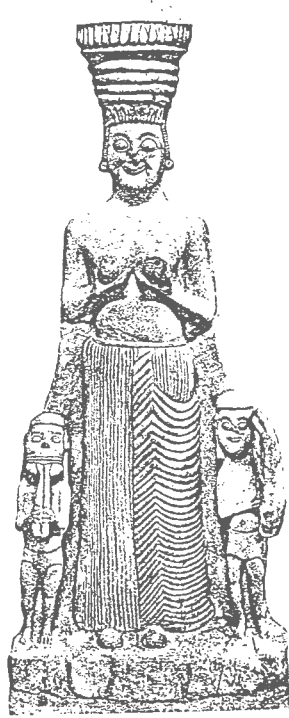
f

a

b

a

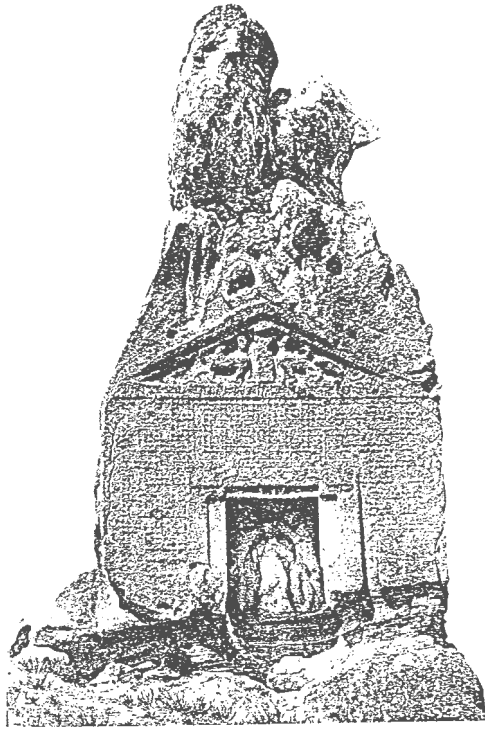
b

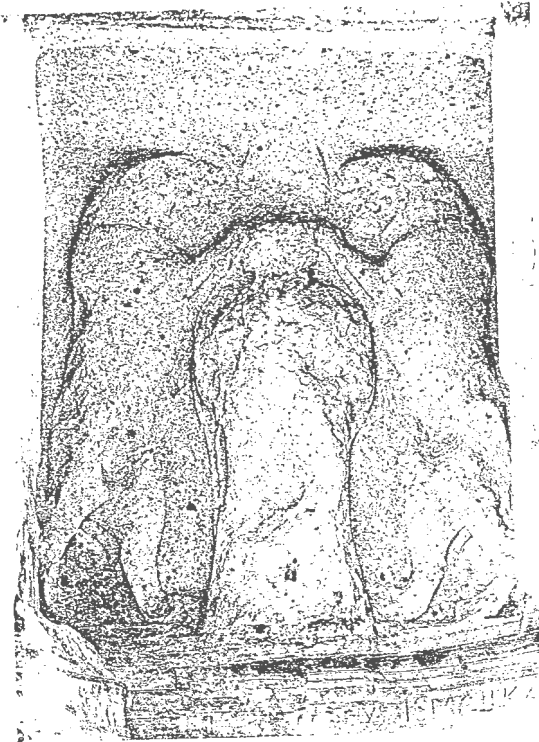
a

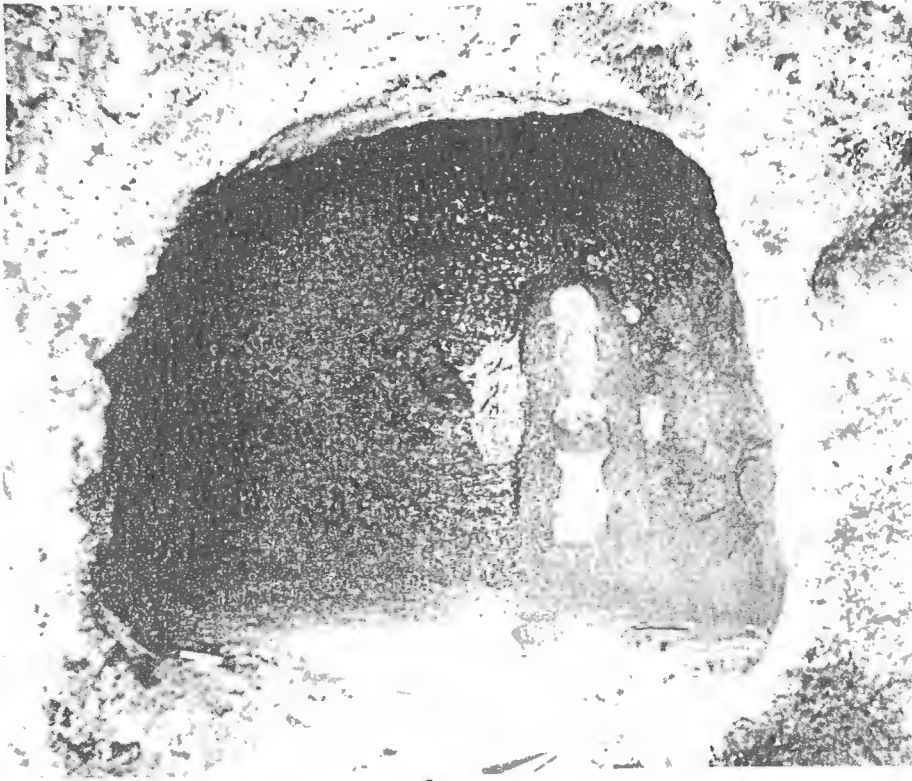
b

a

b

a

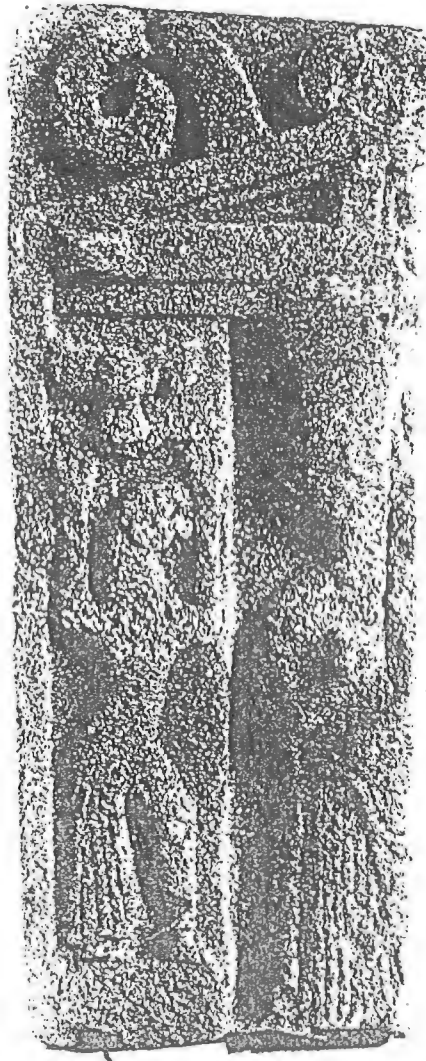
b

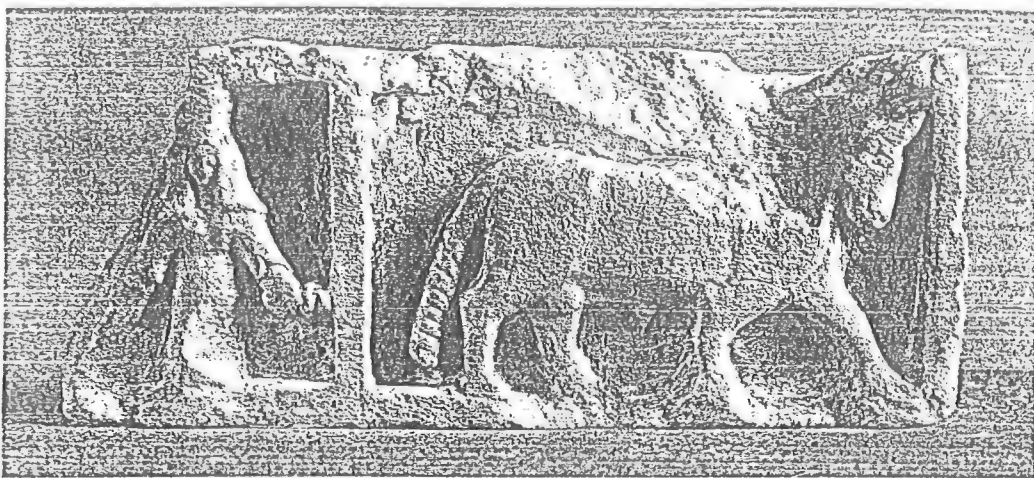
a

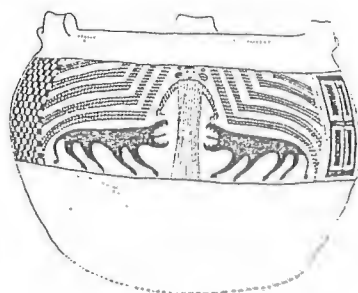
b

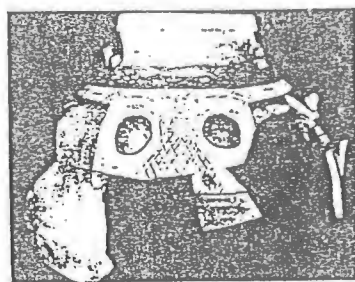
a

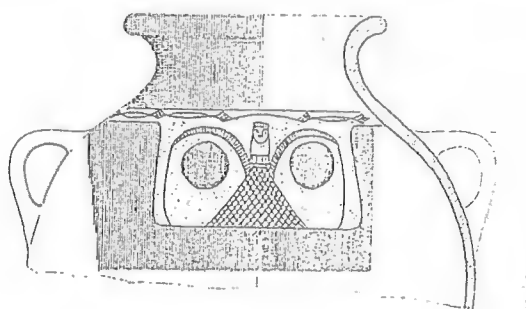
b

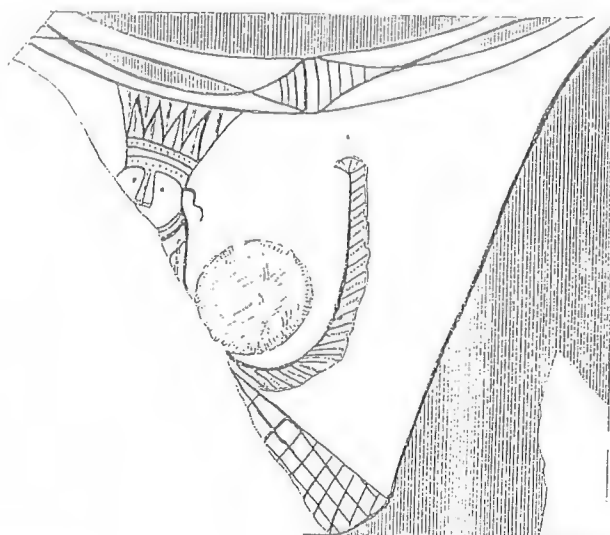
a

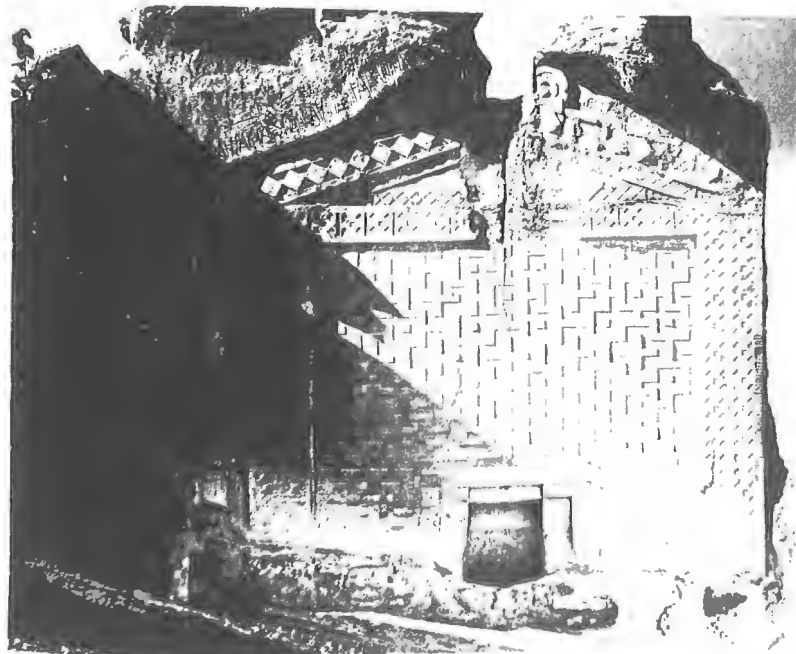
b

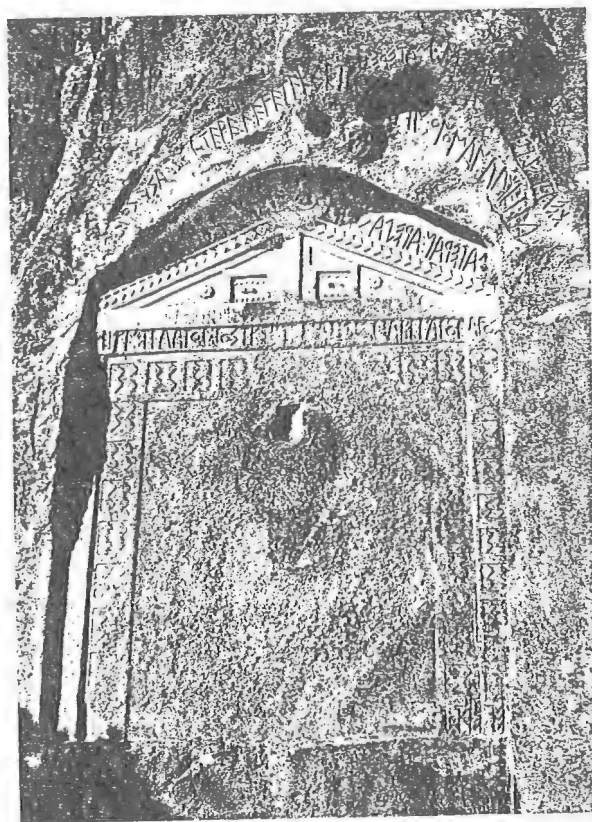
c

d

a

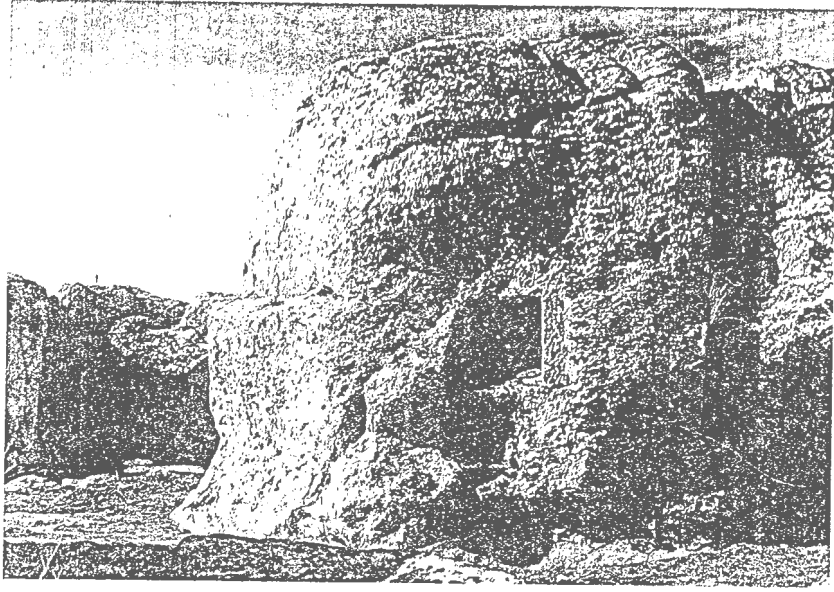
b

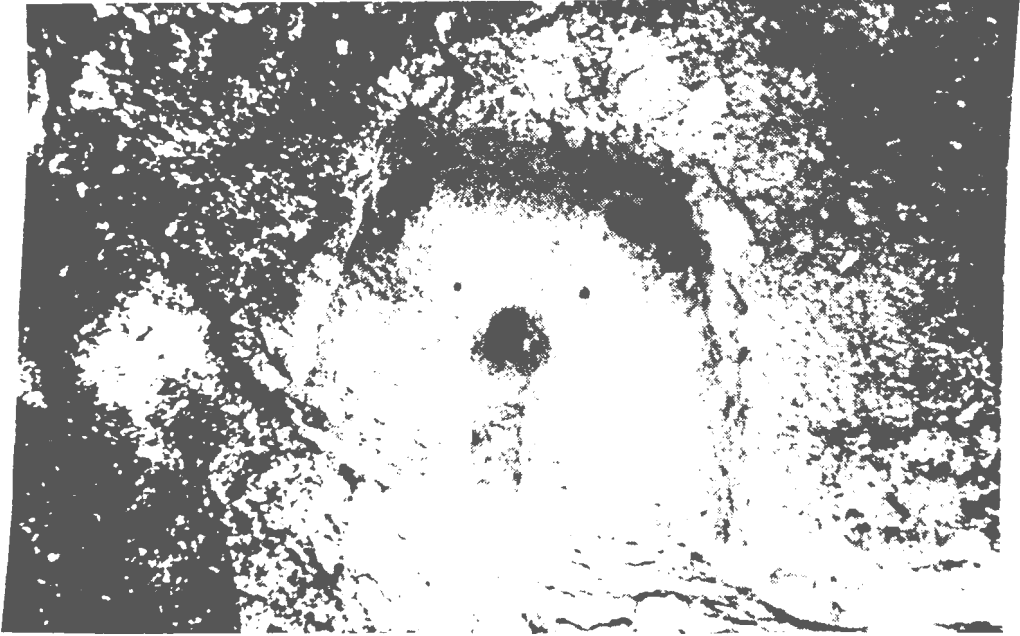
a

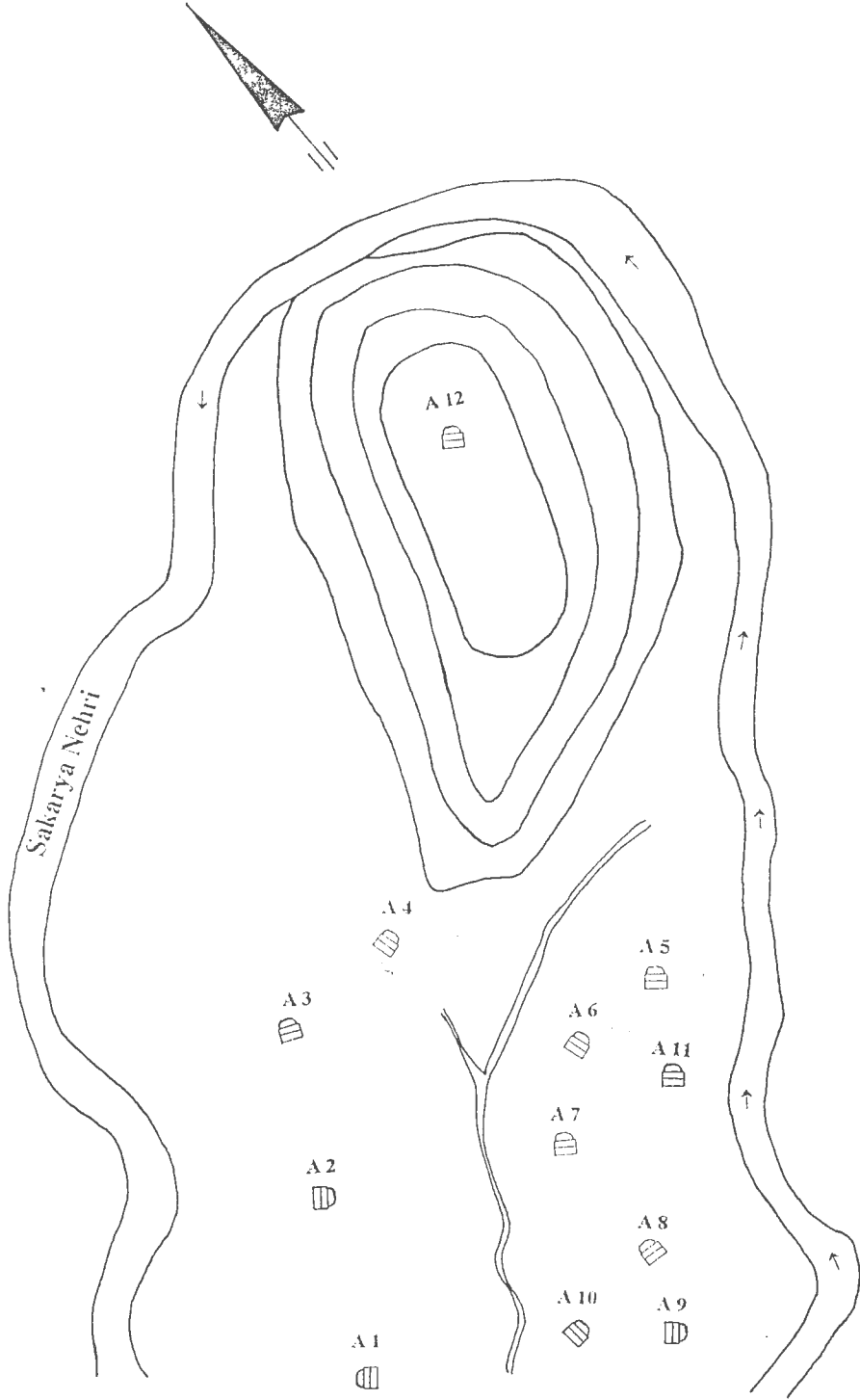
b

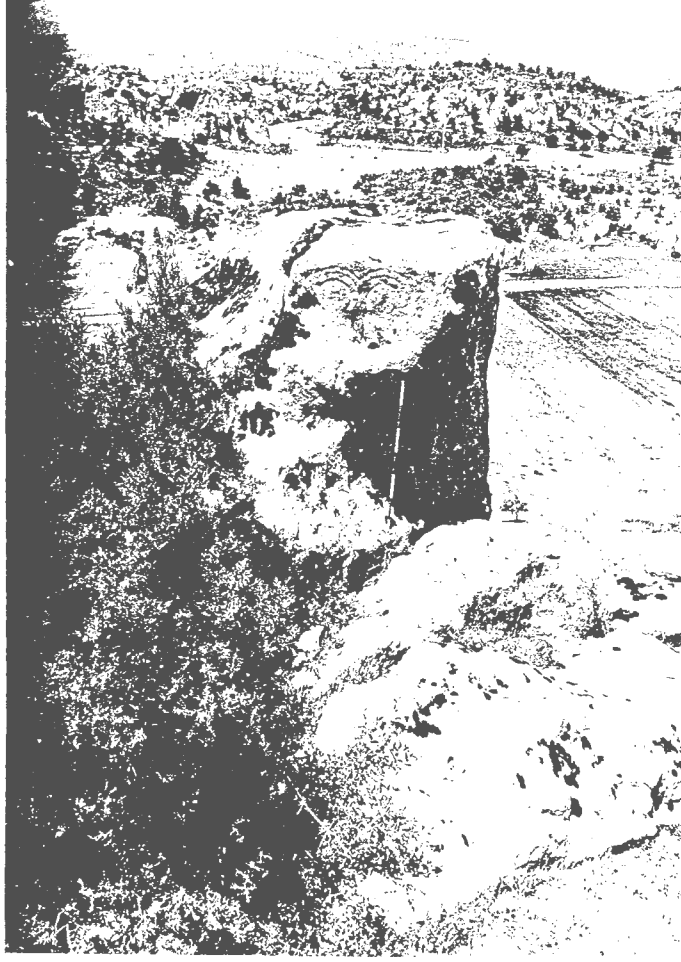
a

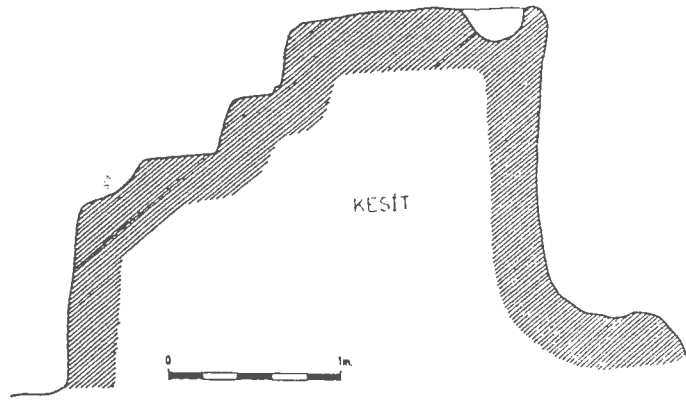
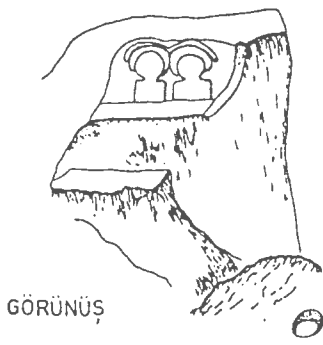
b

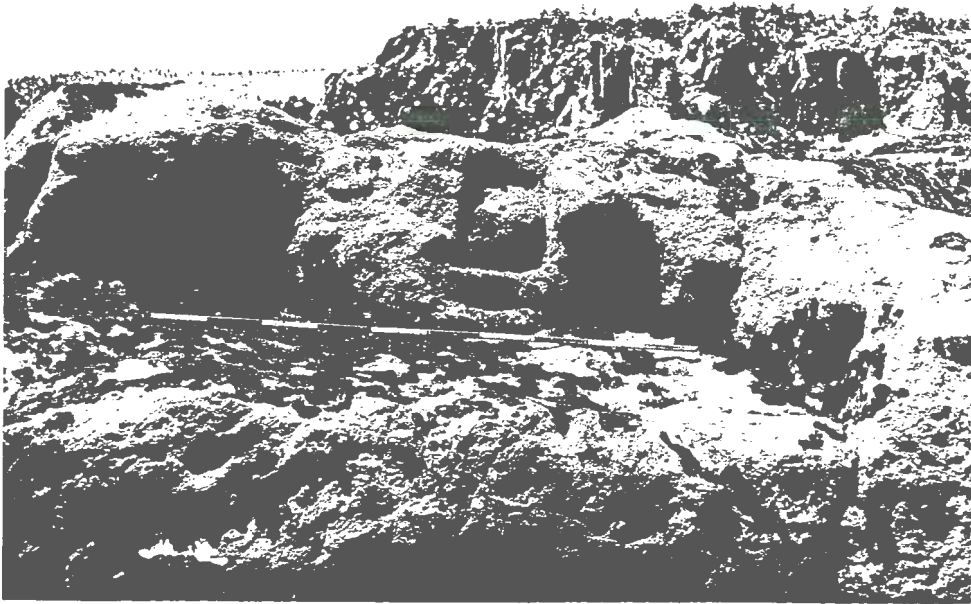
Dümrek Kalebaşı Mevkii

a

b

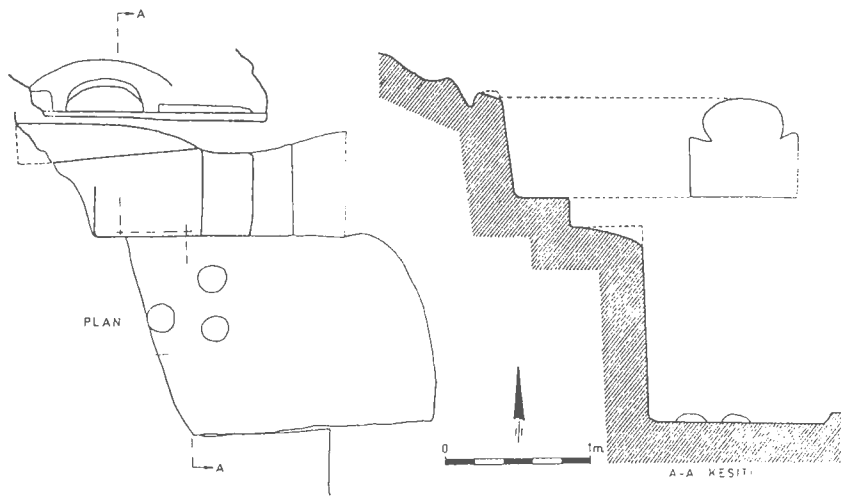
a

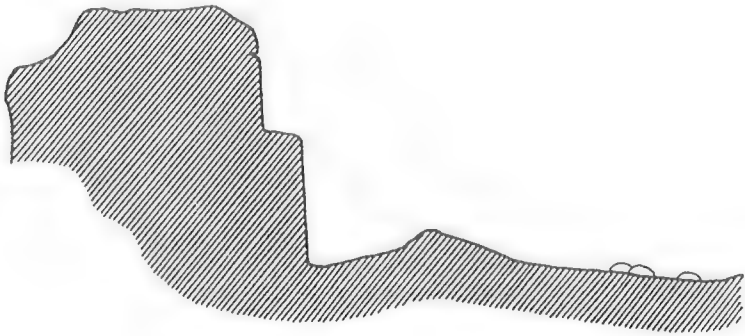
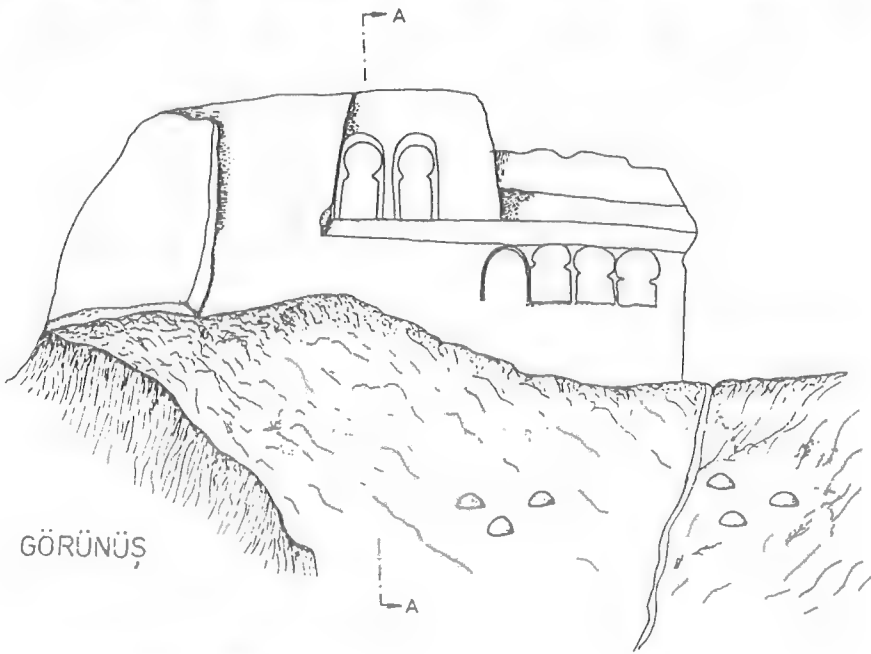
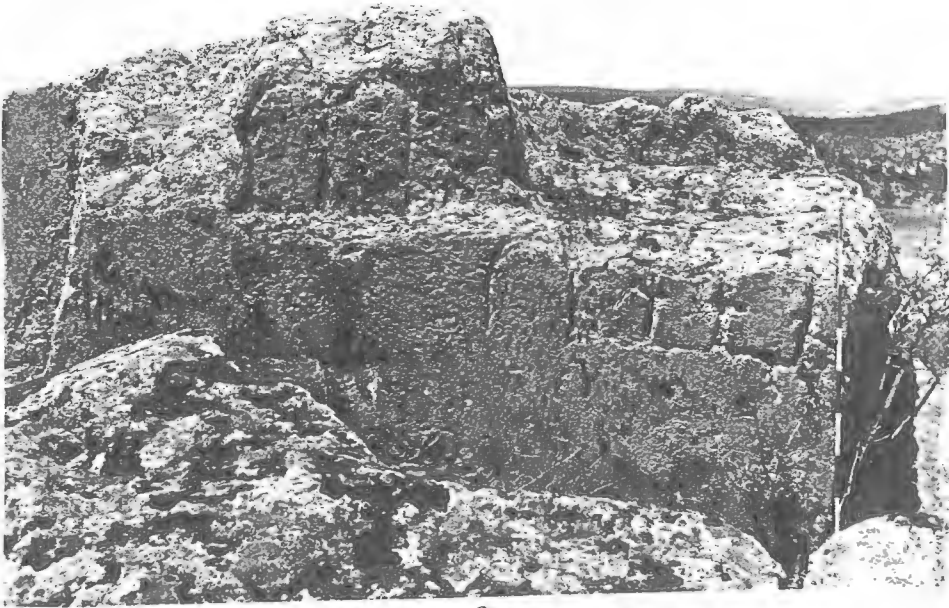
b

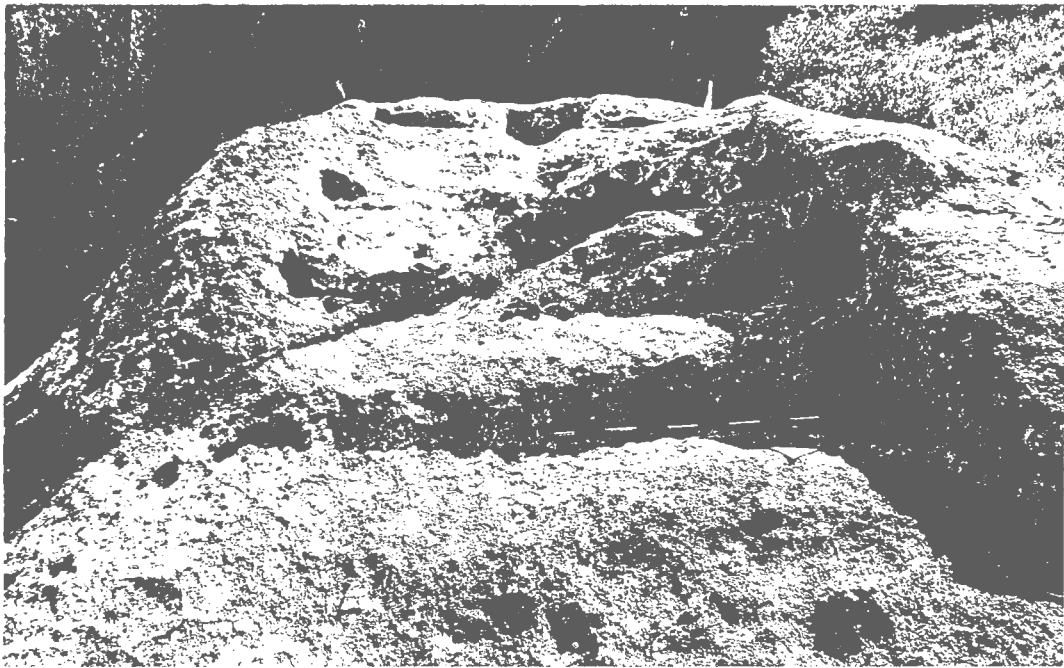

a

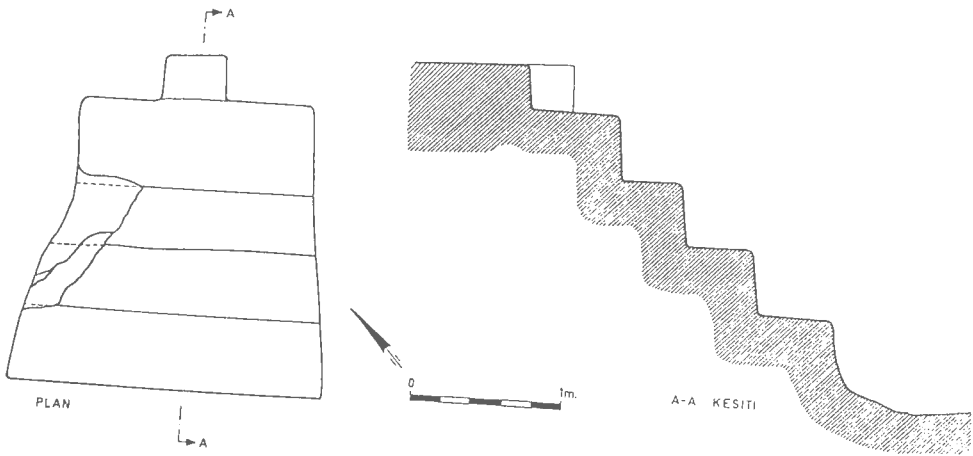

b

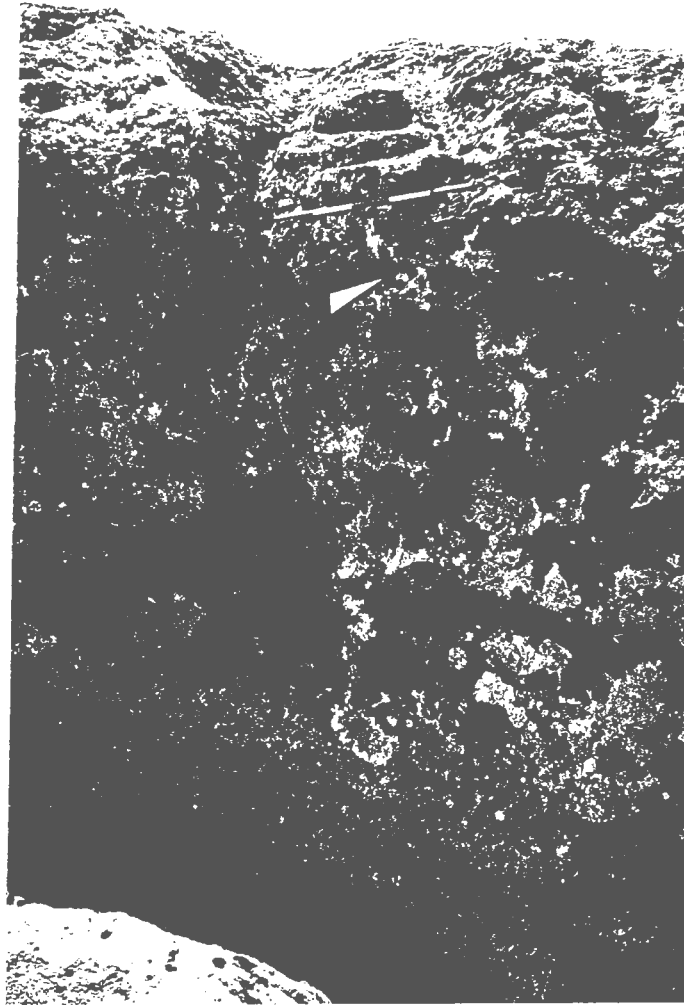

a

b

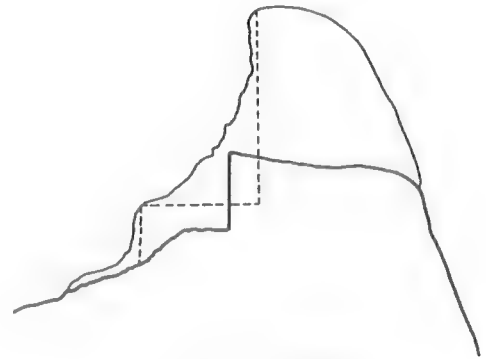
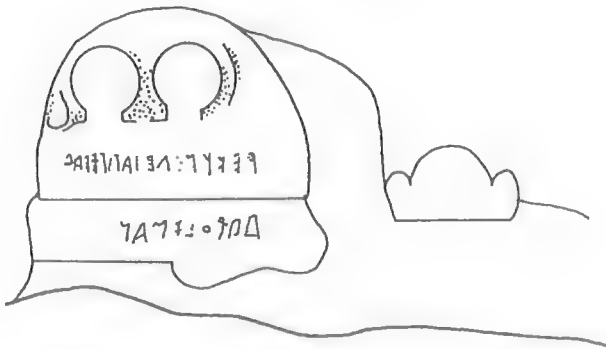
a

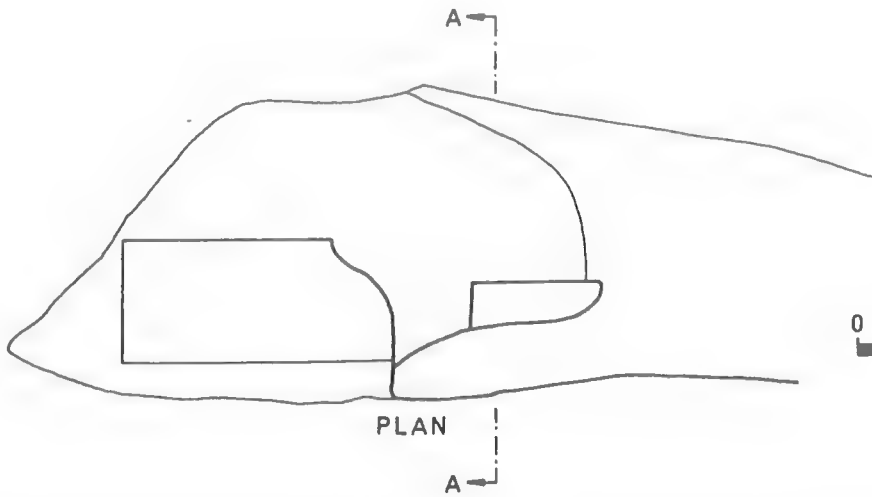
b

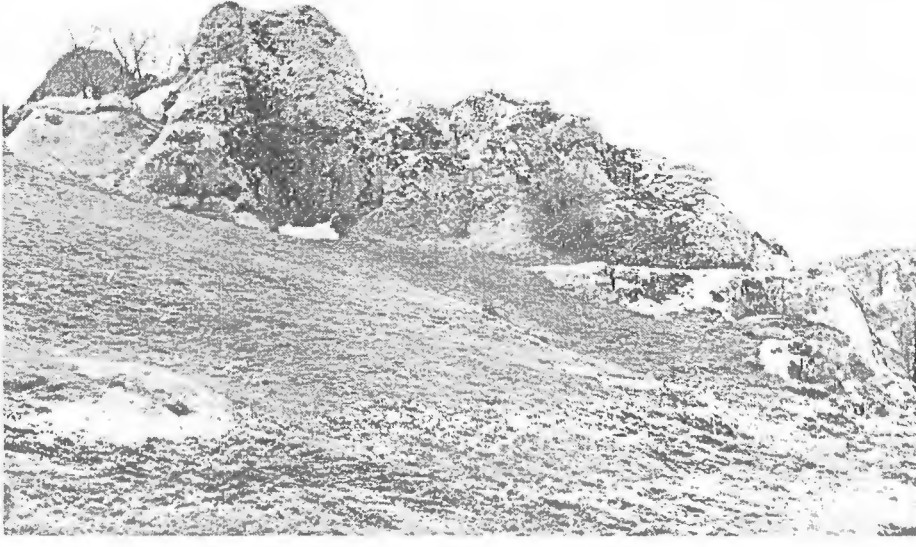
a

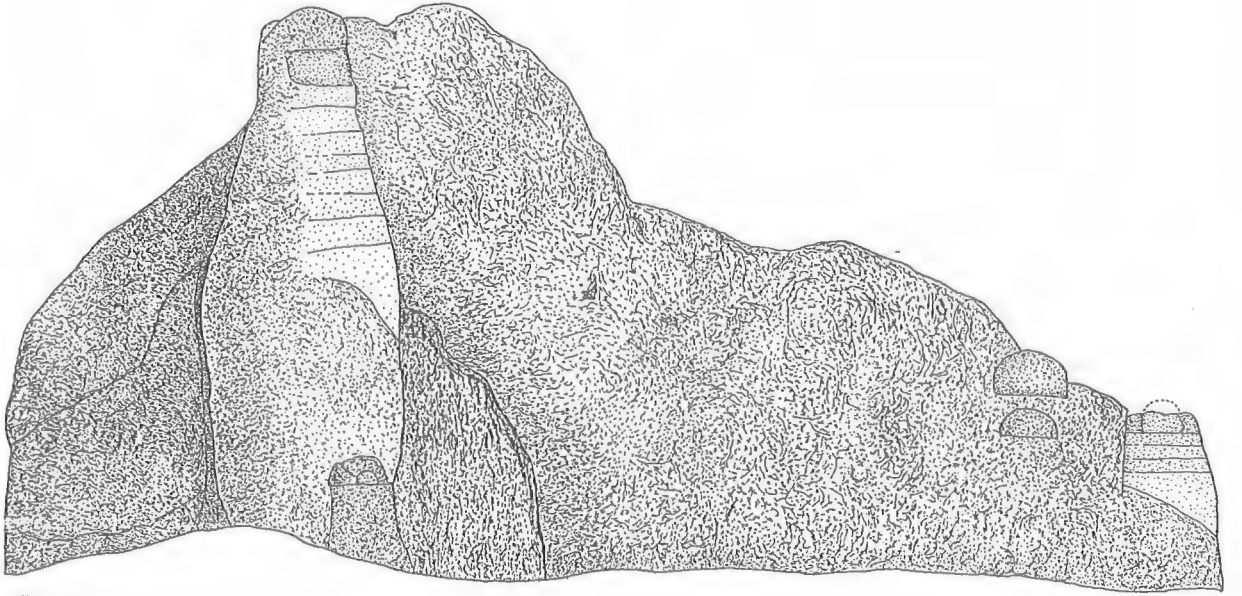
A-A KESİTİ

b

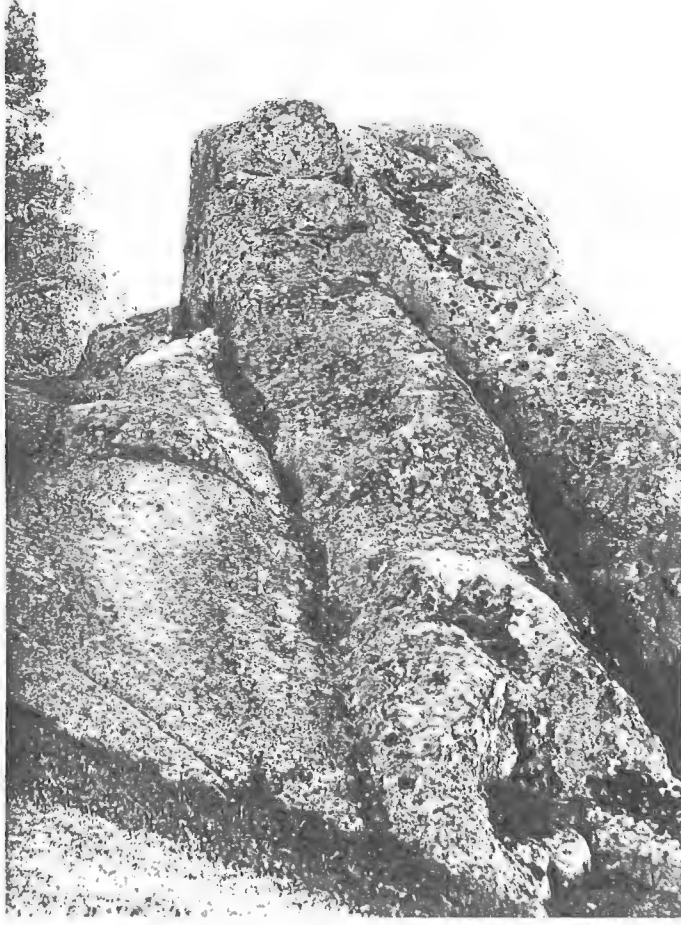
a

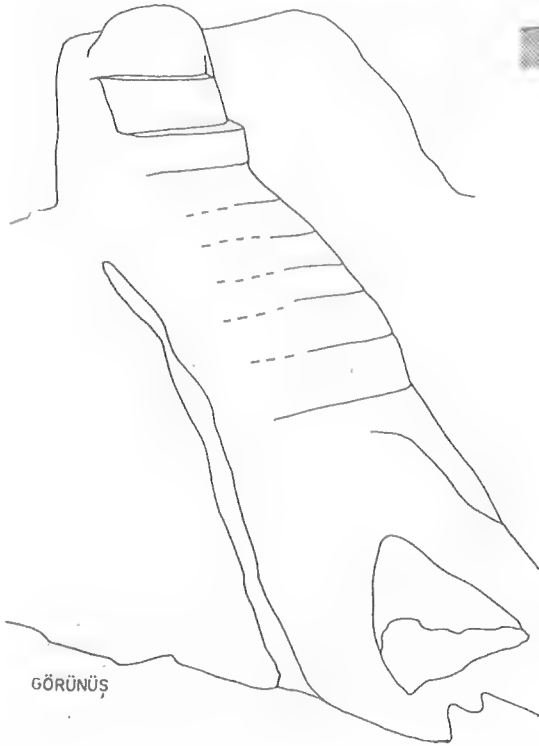
GÖRÜNÜŞ

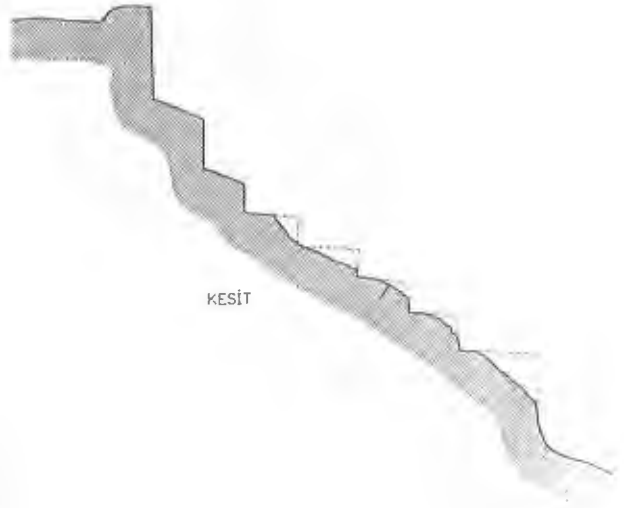
b

a

GÖRÜNÜŞ

KESİT

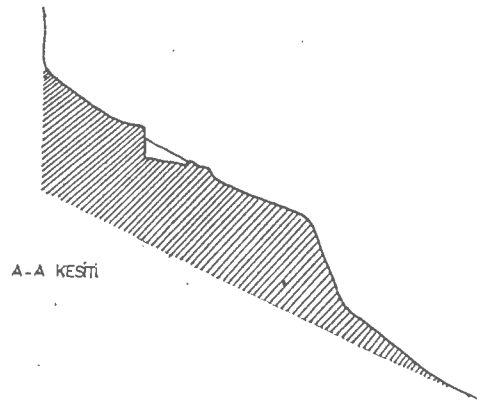
b

a

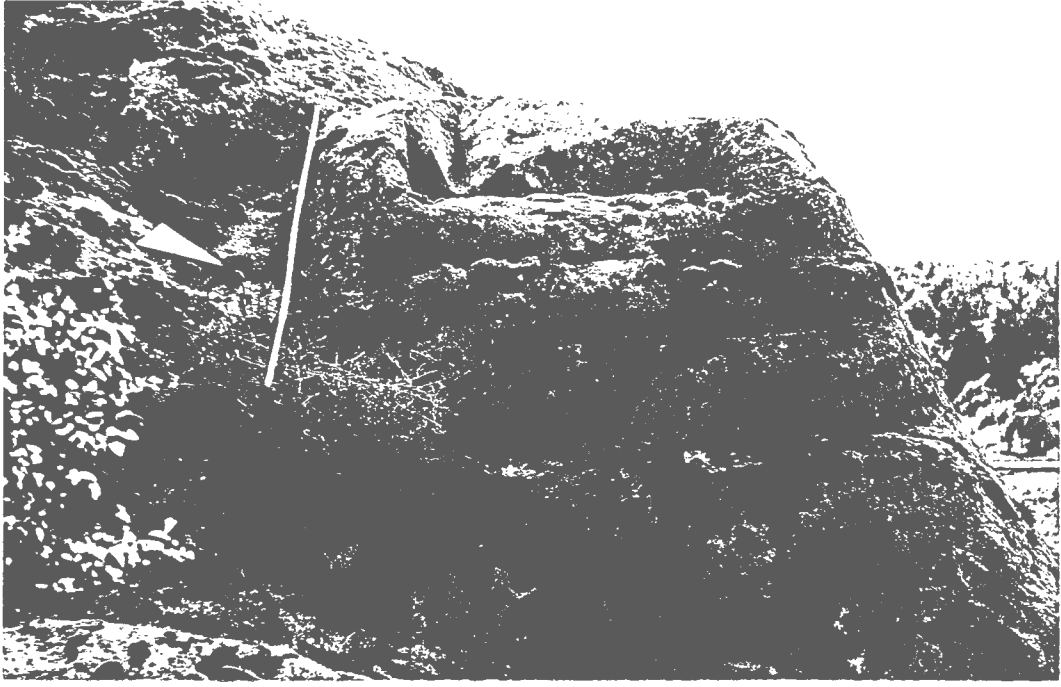
PLAN

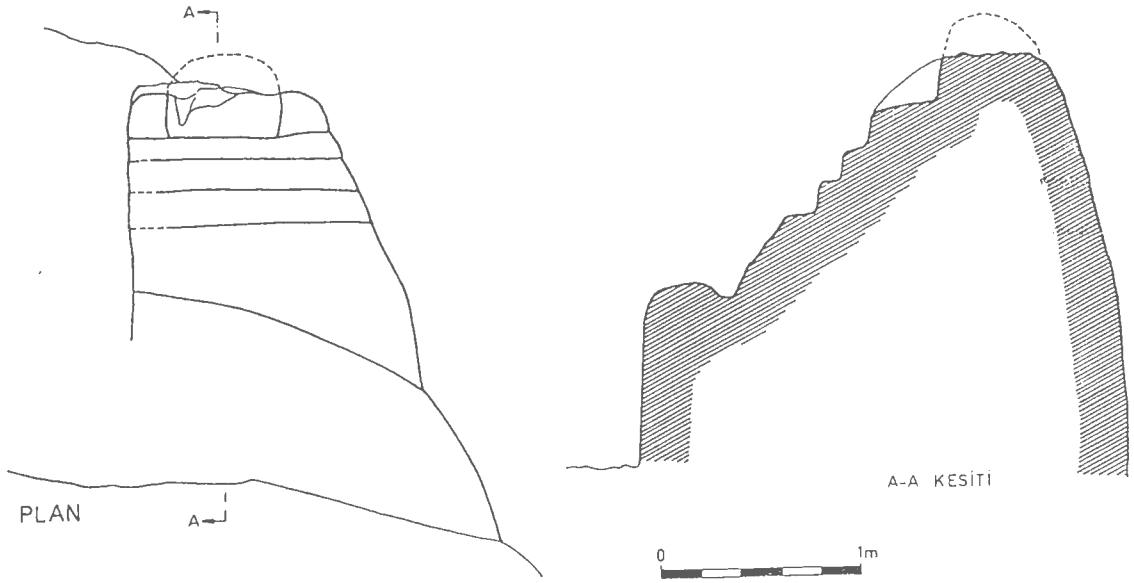
A-A KESİTİ

0 1m

b

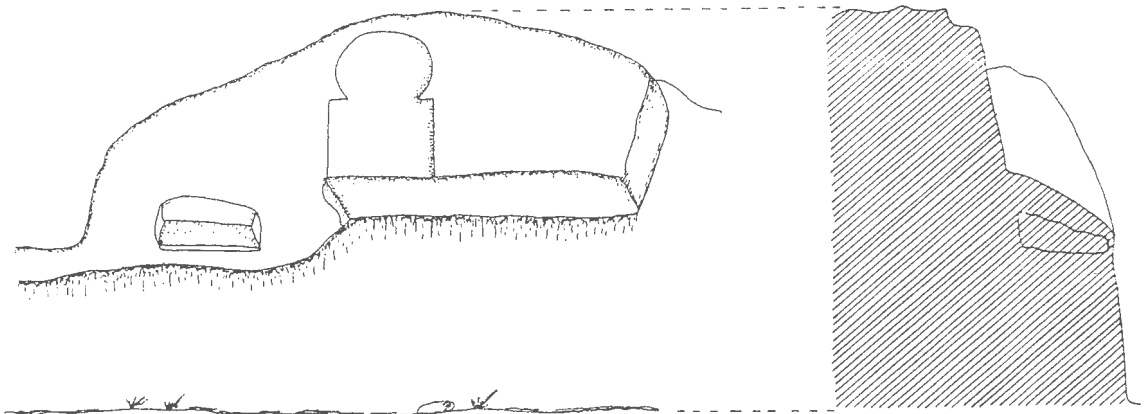
a

b

a

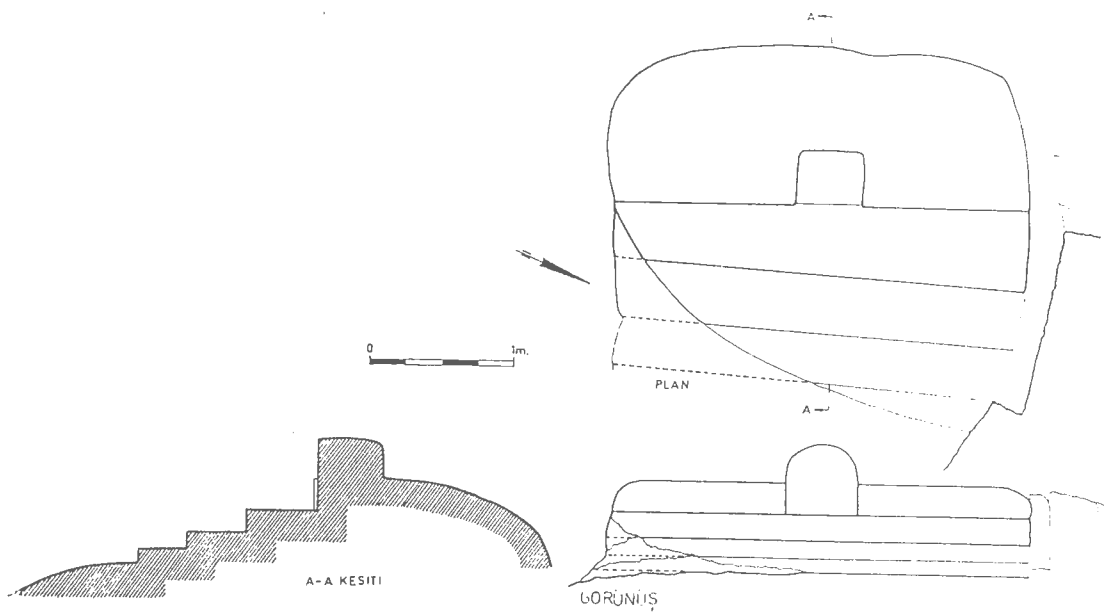
GÖRÜNÜŞ

0 1m.

b

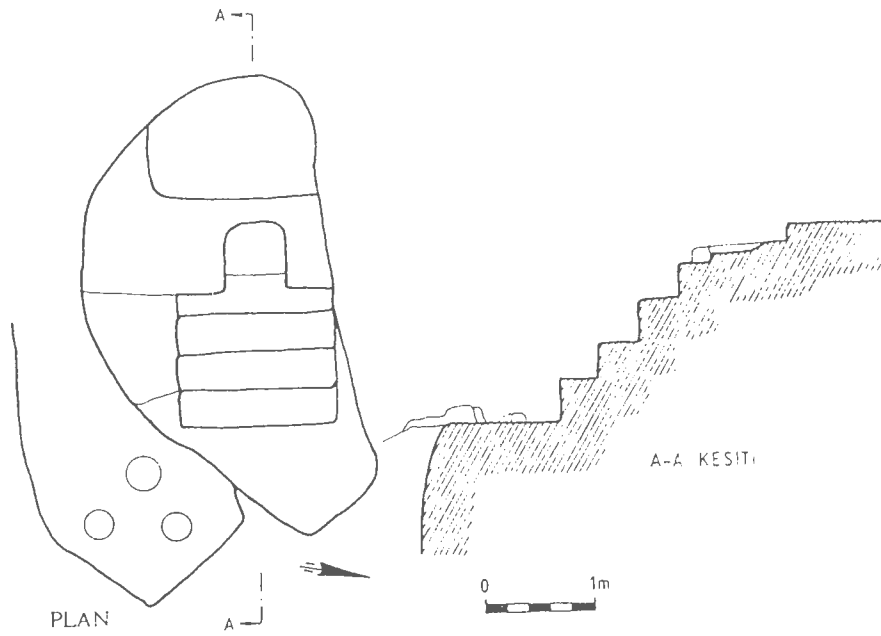
a

b

a

b

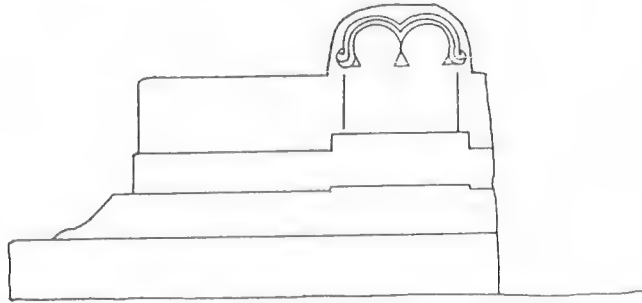
a

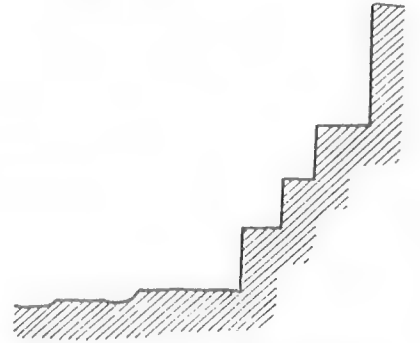
b

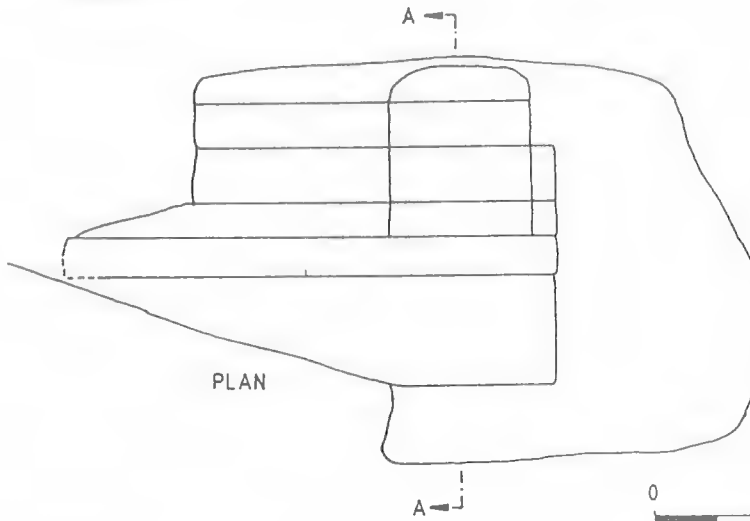
a

GORÜNÜŞ

A-A KESİTİ

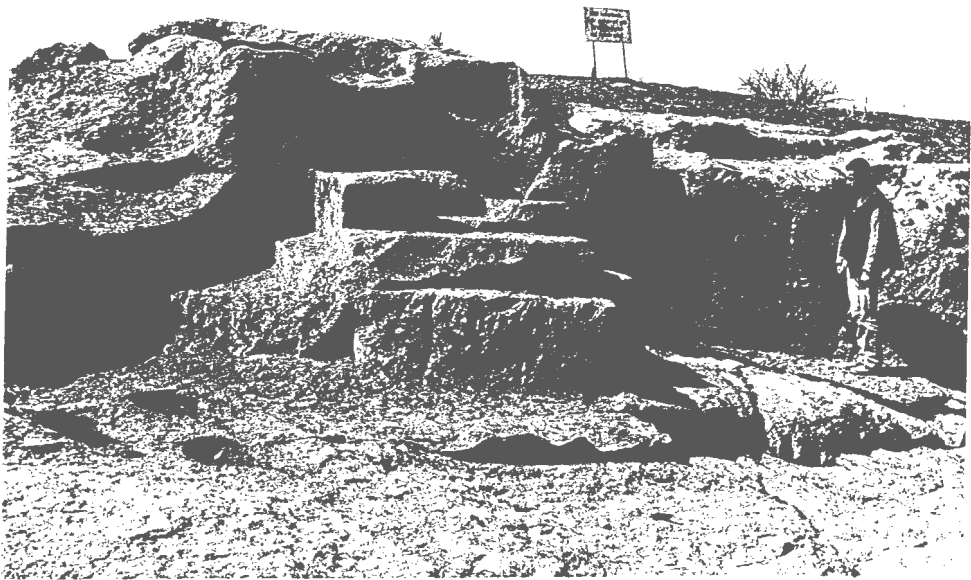

PLAN

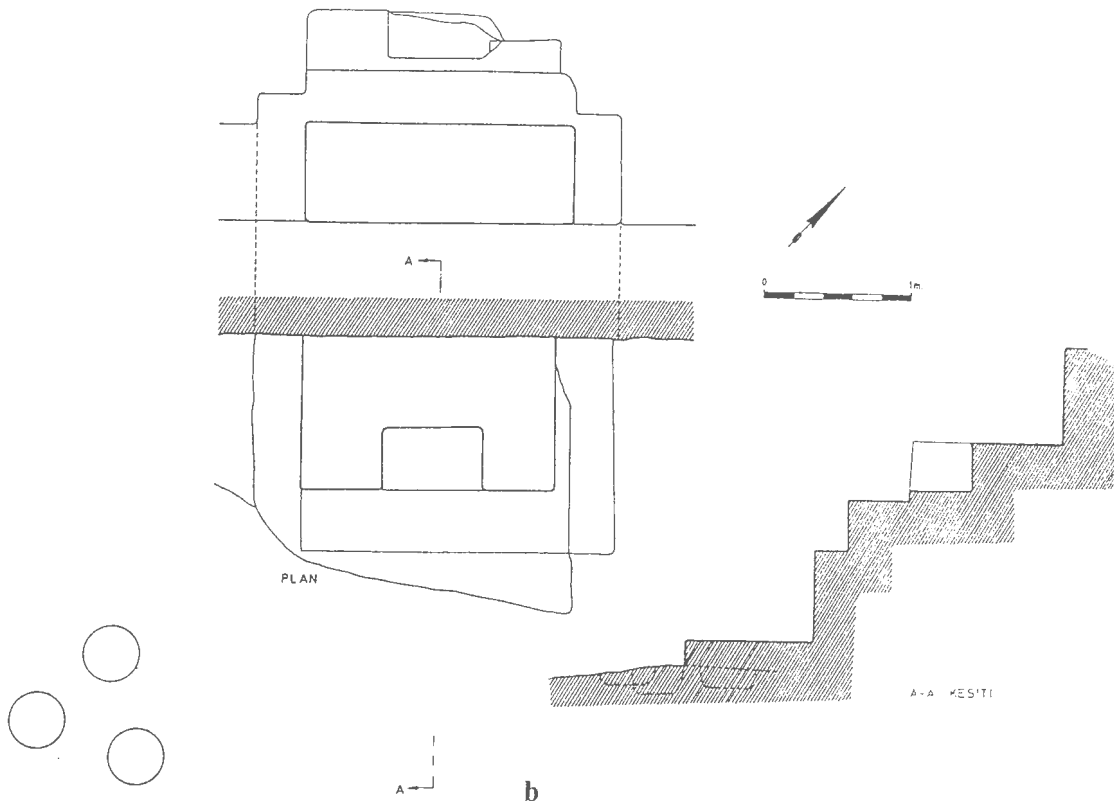
A

0 1 2m.

b

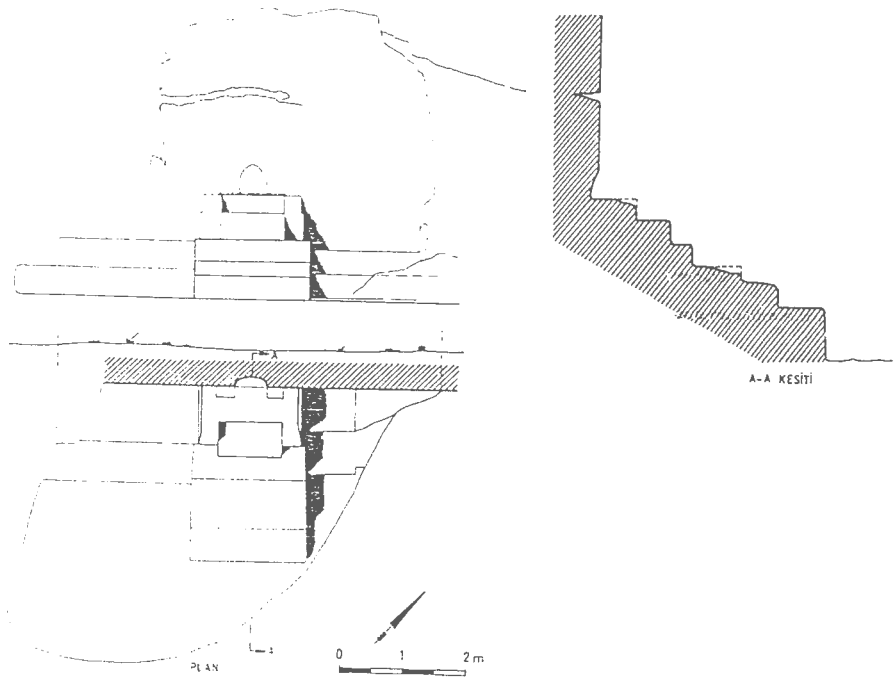
a

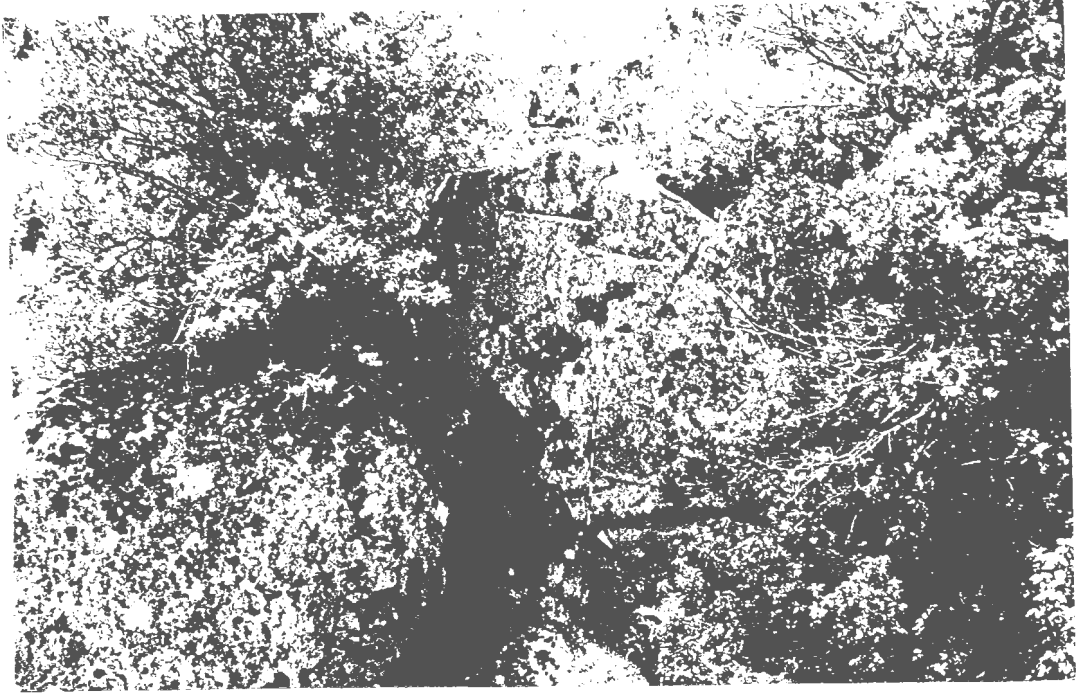
b

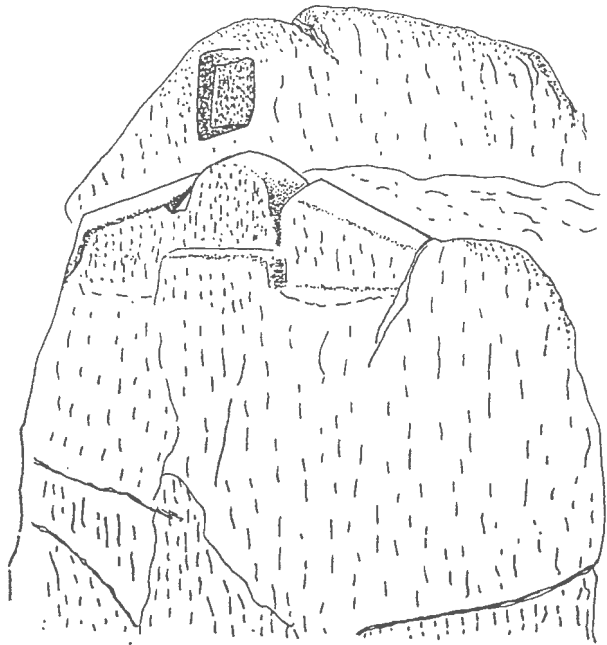
a

b

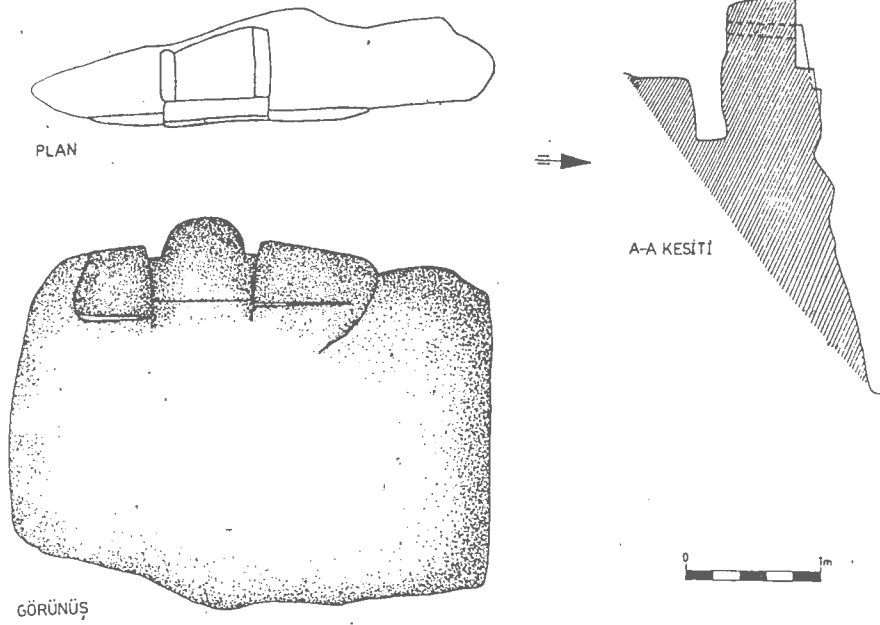
a

b

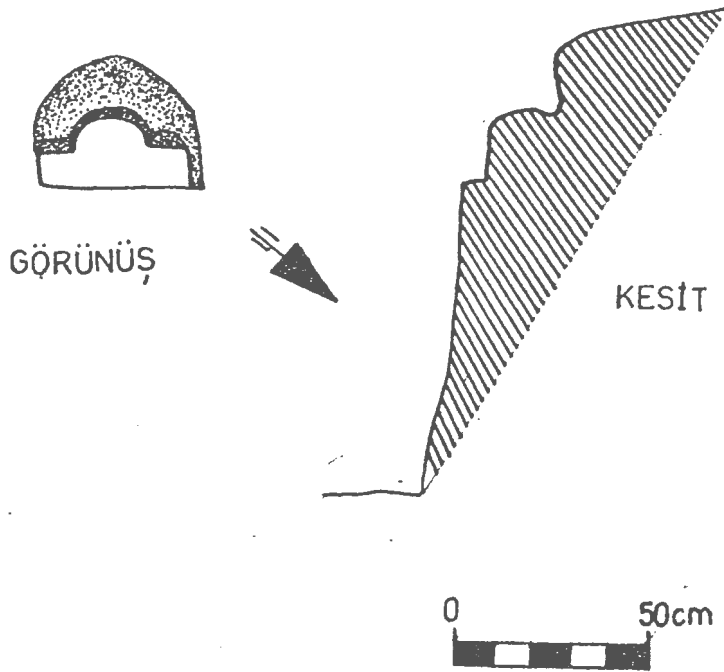
a

b

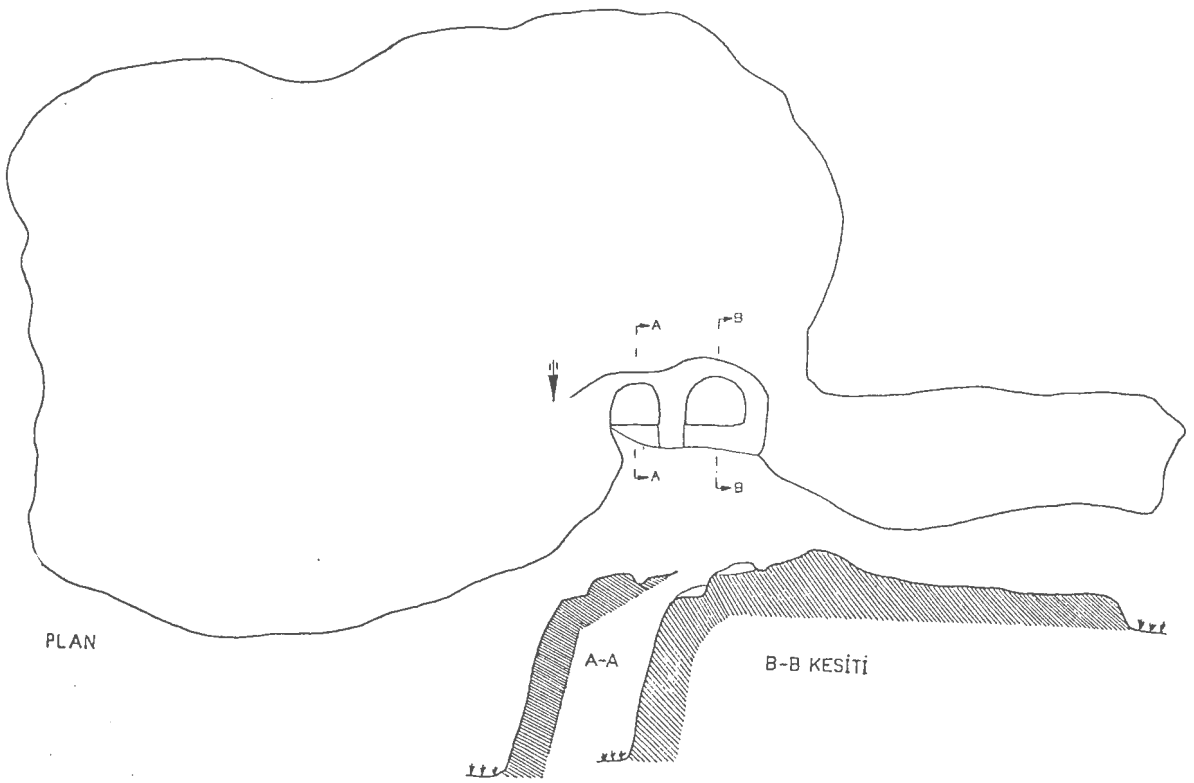
a

b

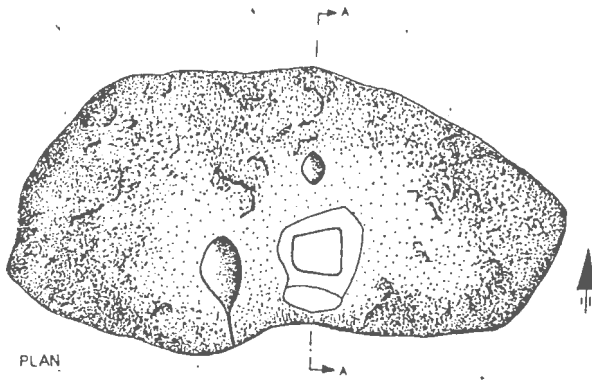
a

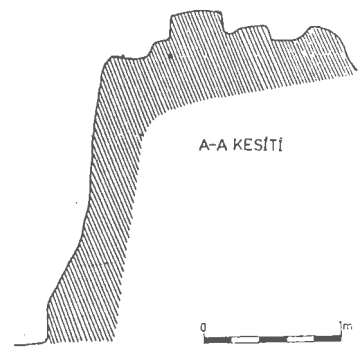
b

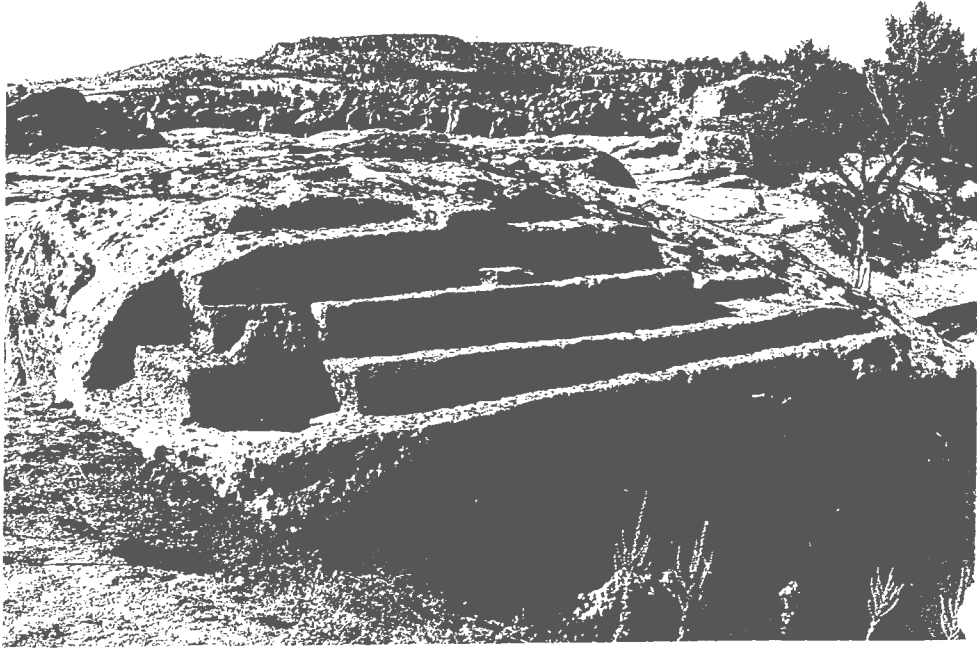

a

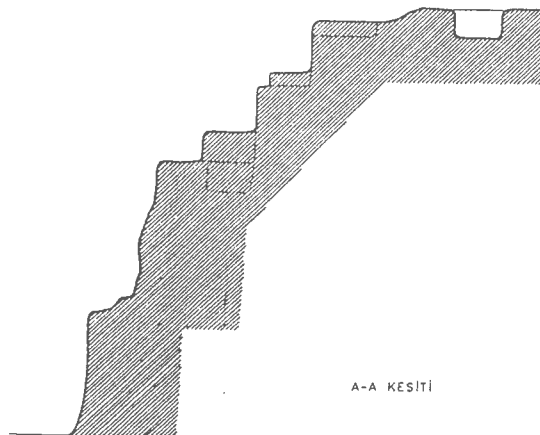
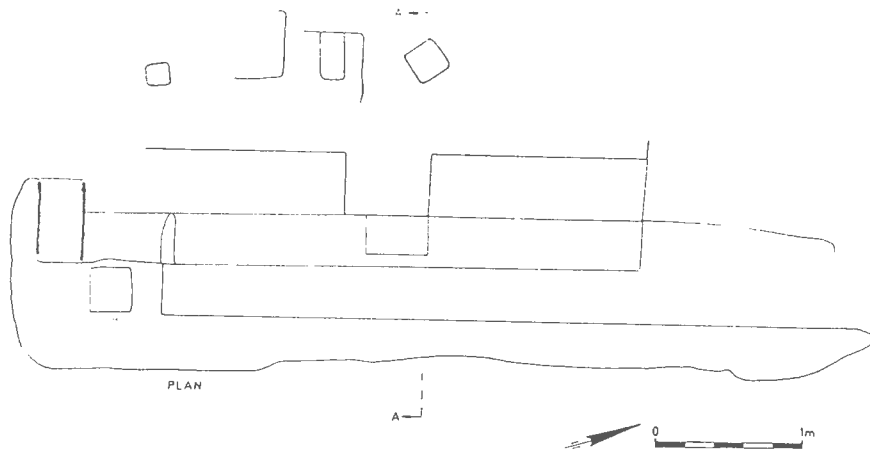

b

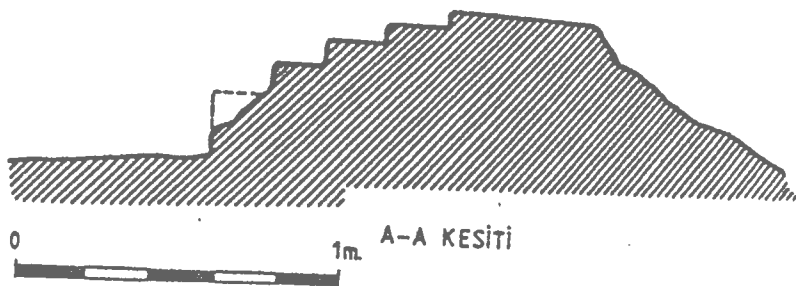
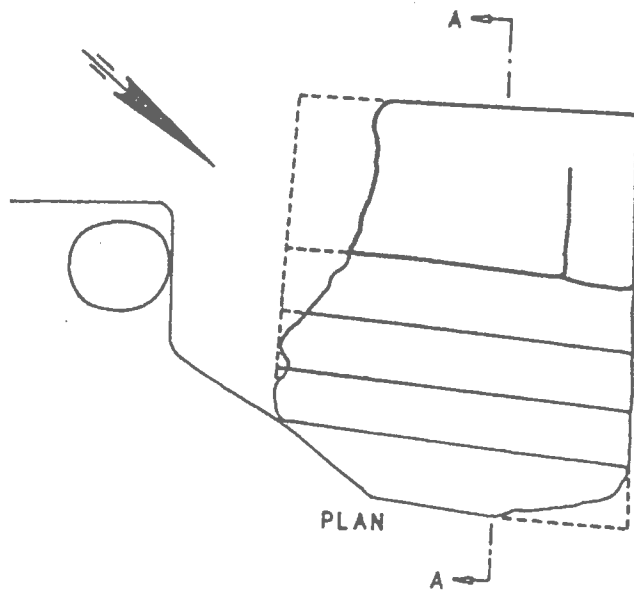
a

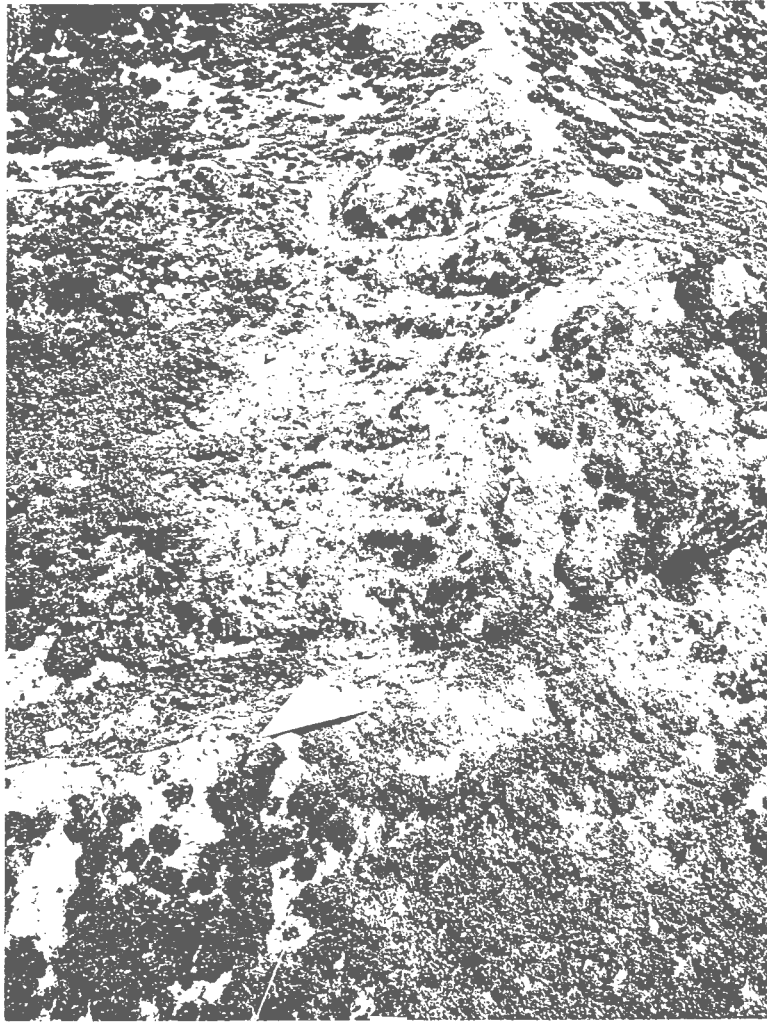
b

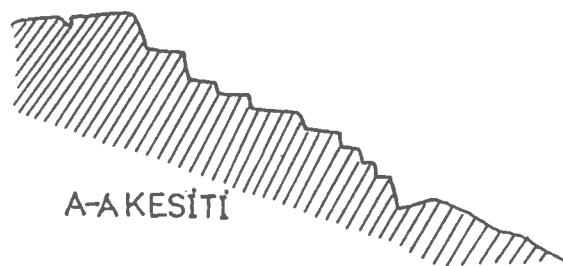
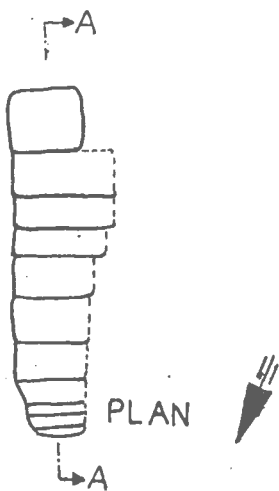
a

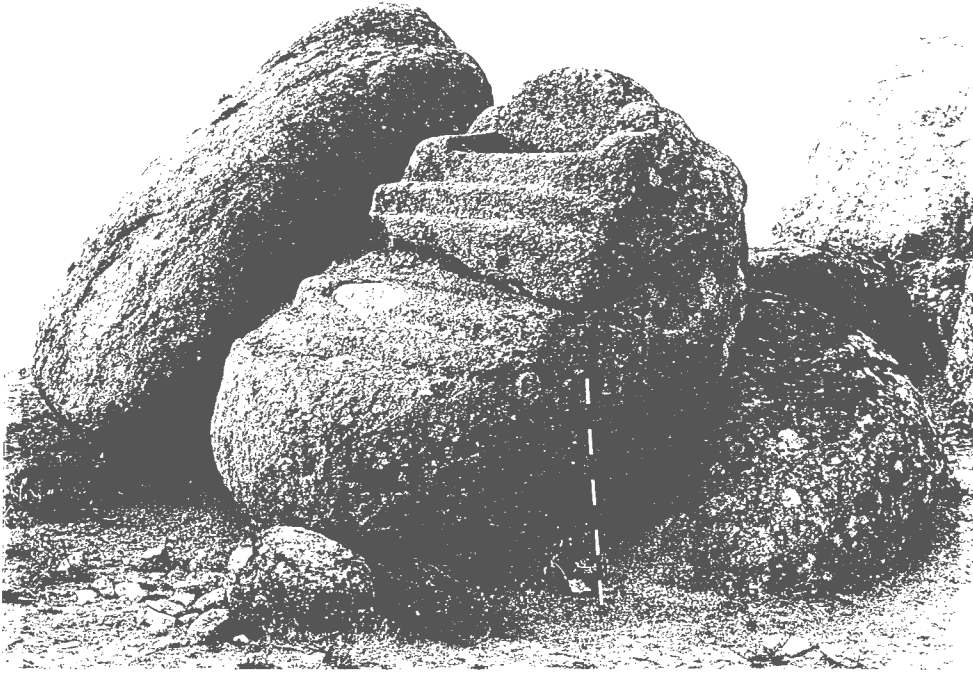
b

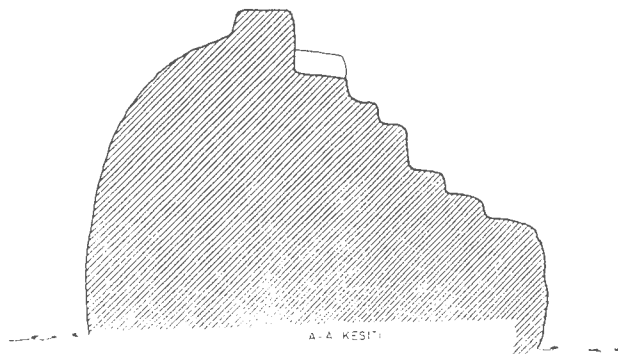
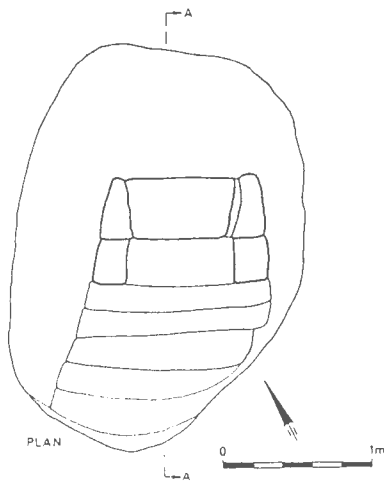
a

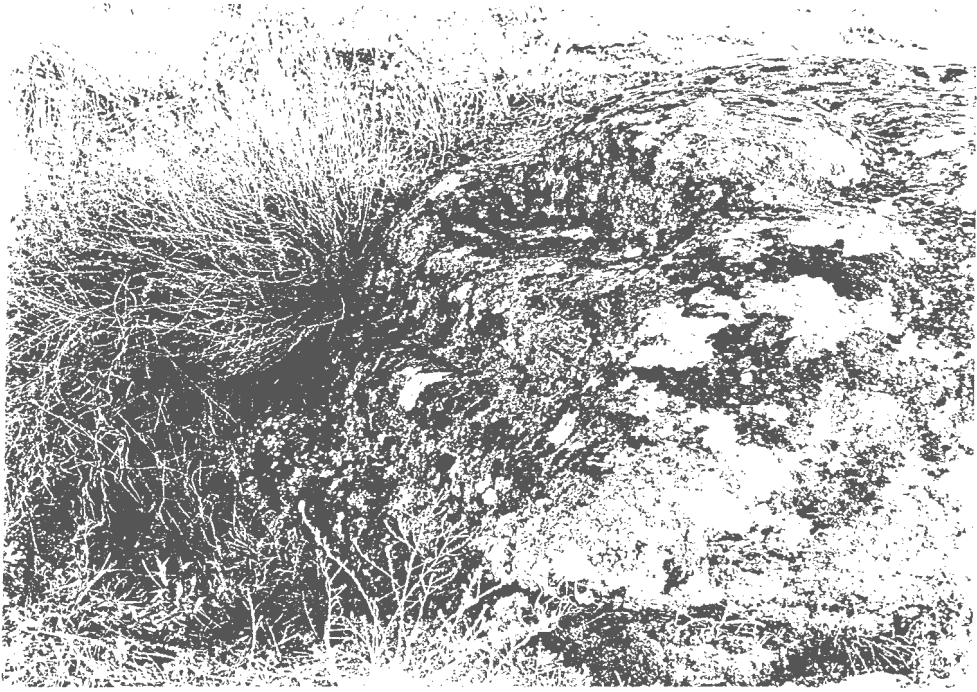
b

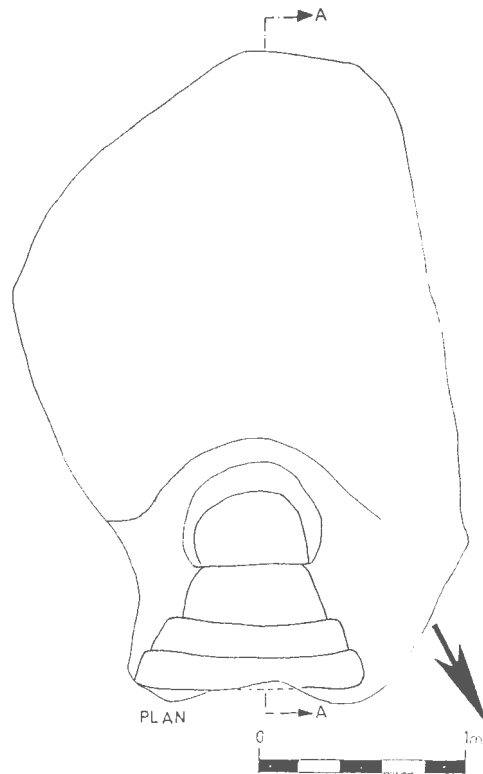
a

b

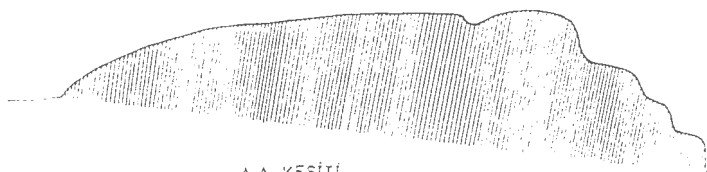
a

PLAN

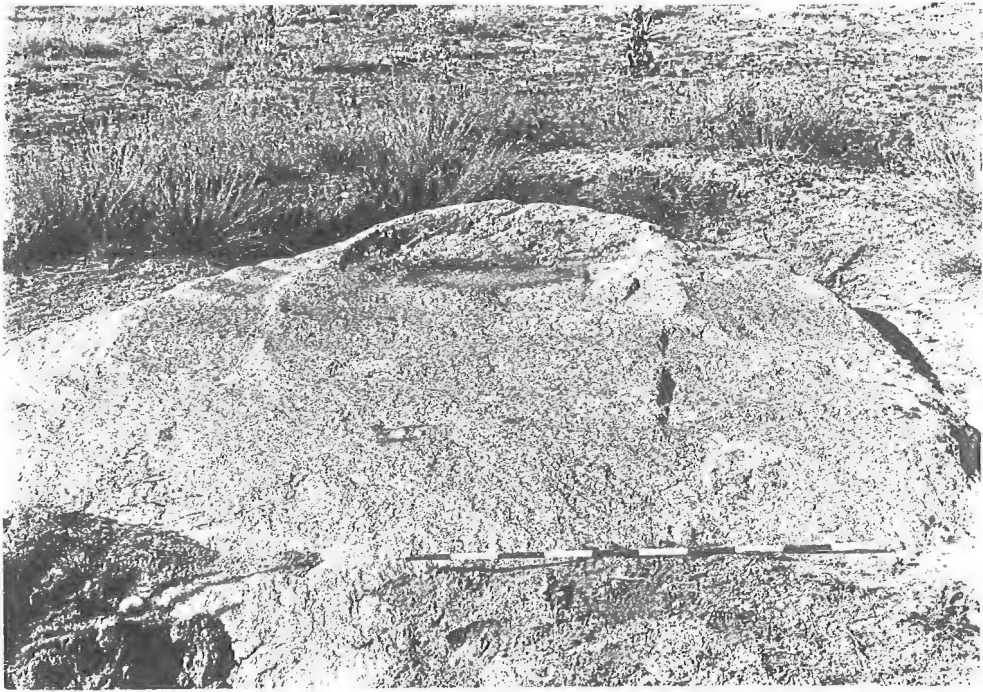
0

1m

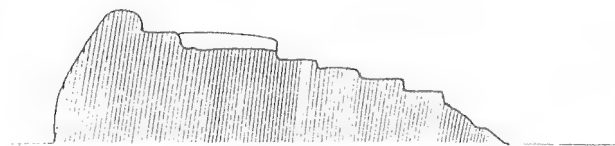
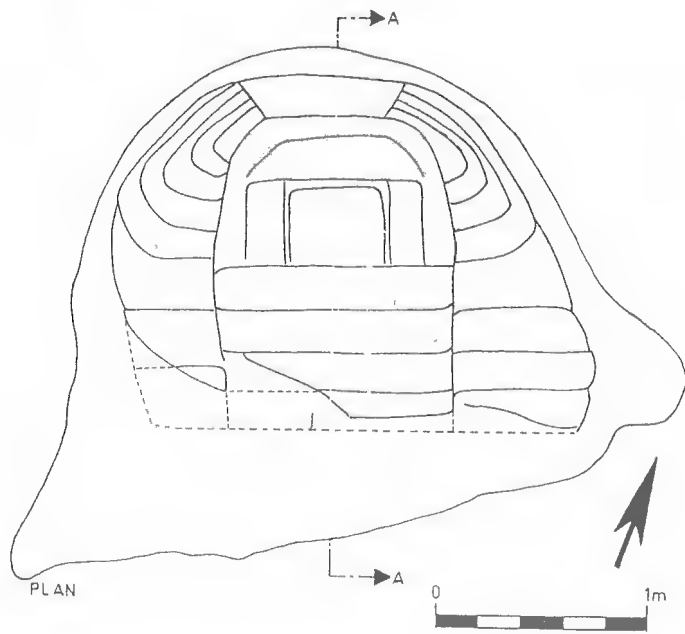

A-A KESİTİ

b

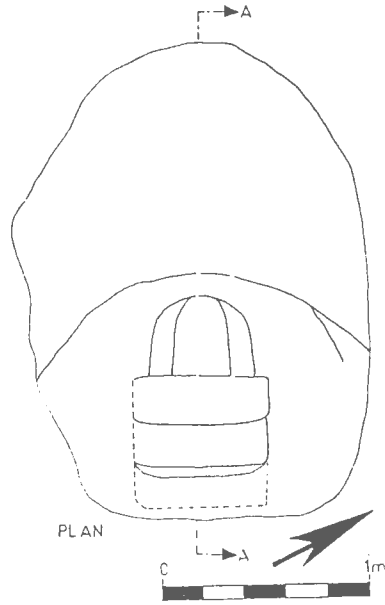
a

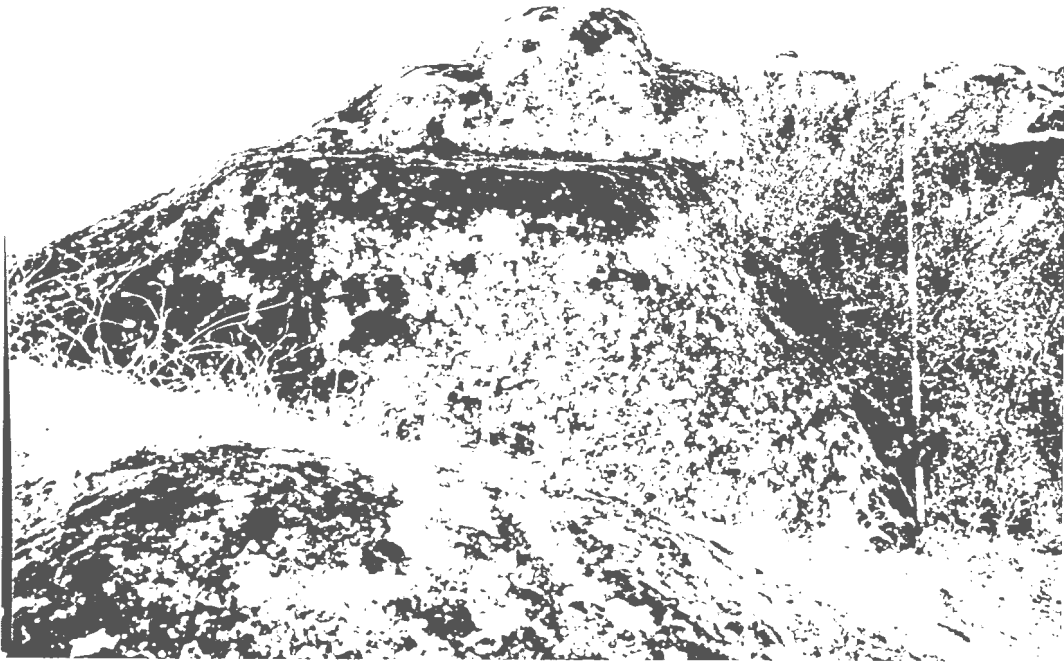
b

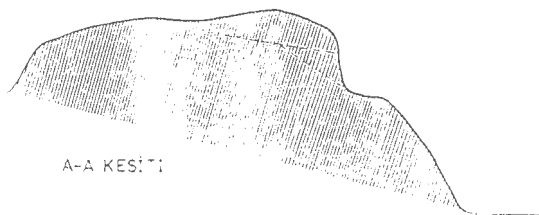
a

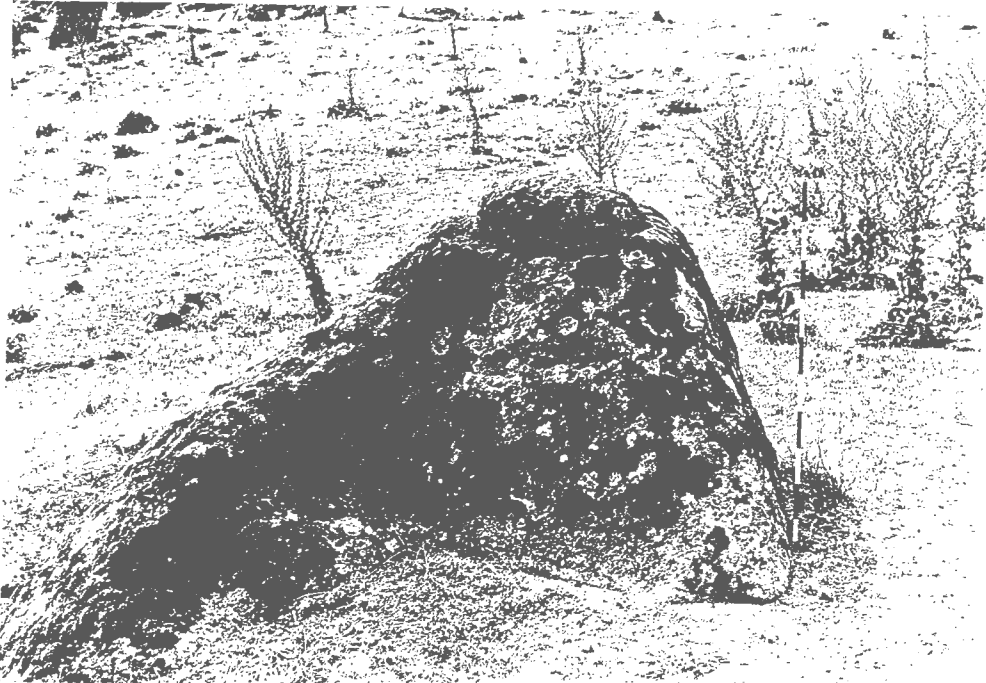
b

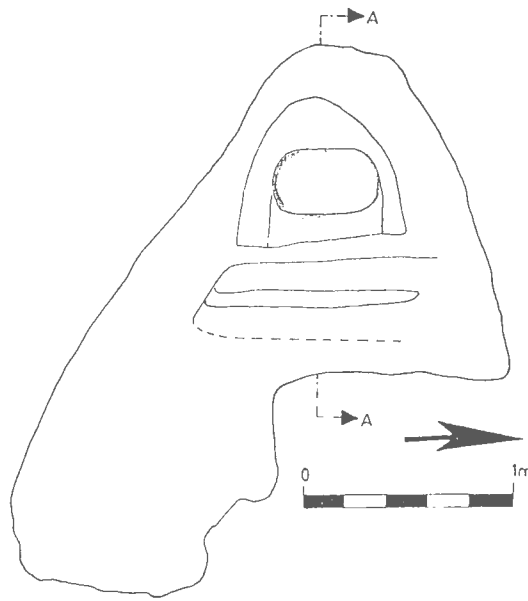
a

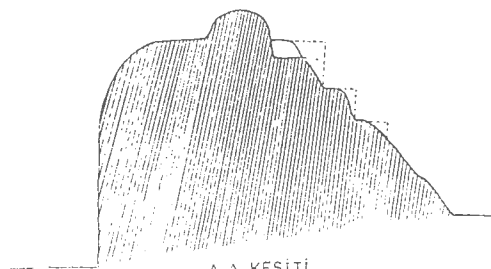
b

a

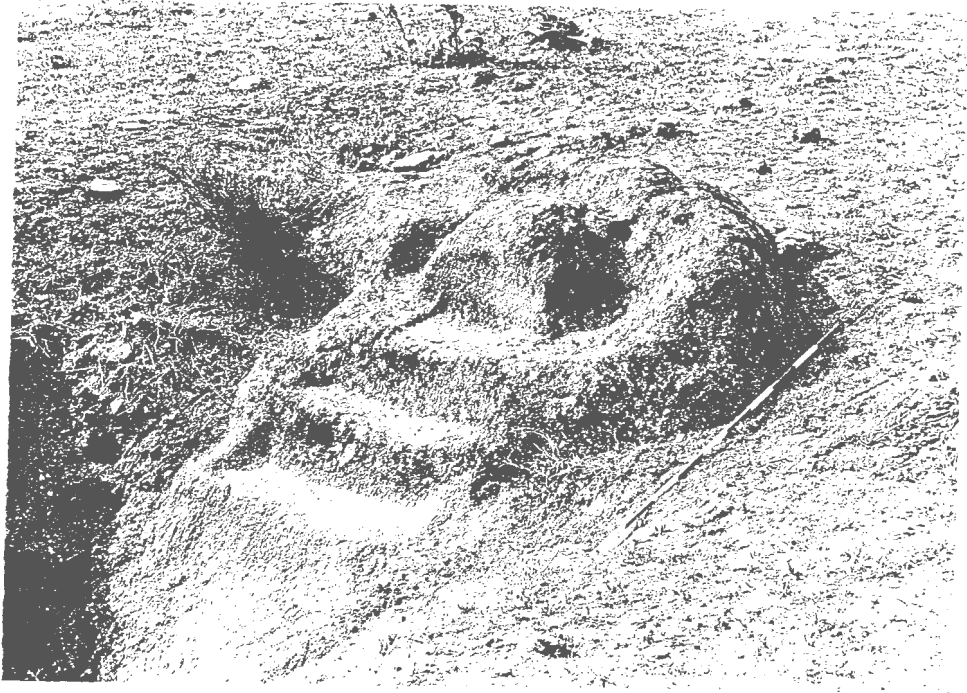

PLAN

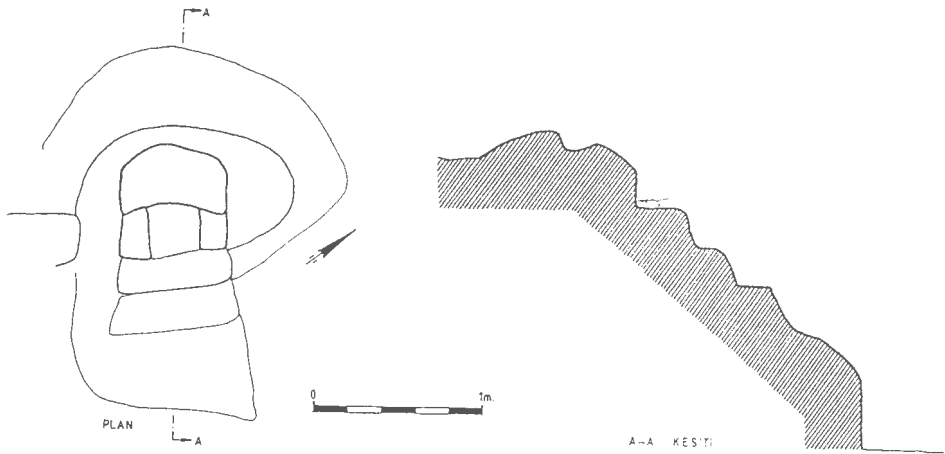

A-A KESİTİ

b

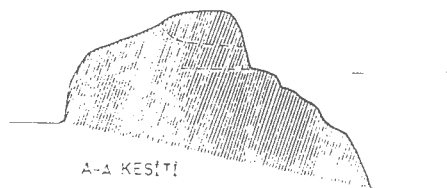
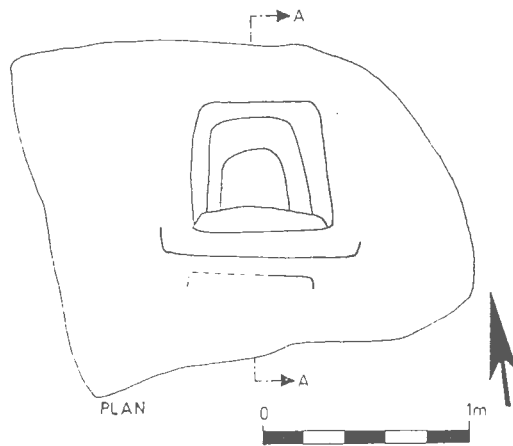
a

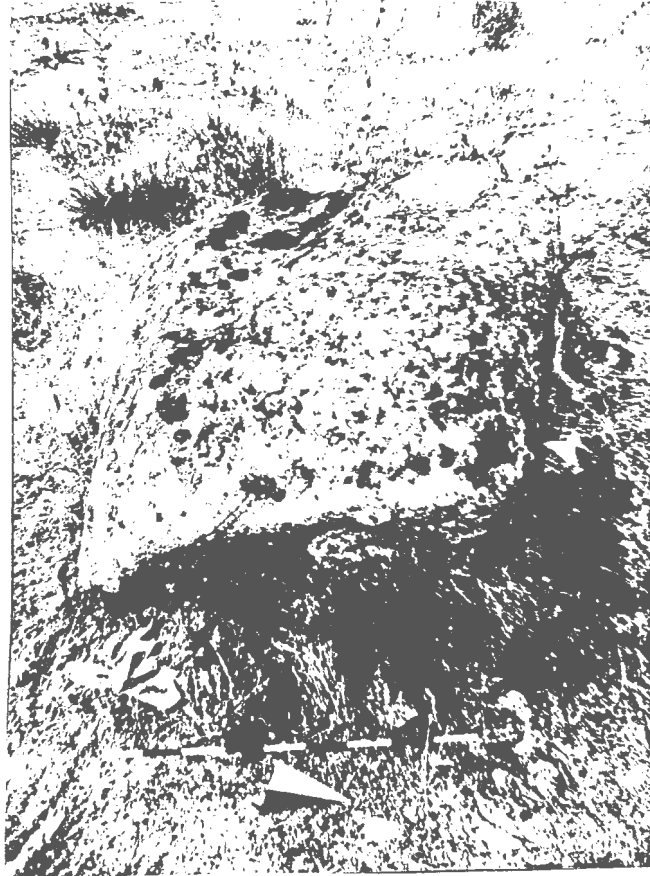
b

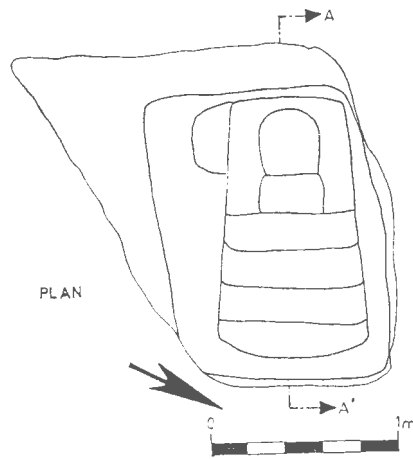
a

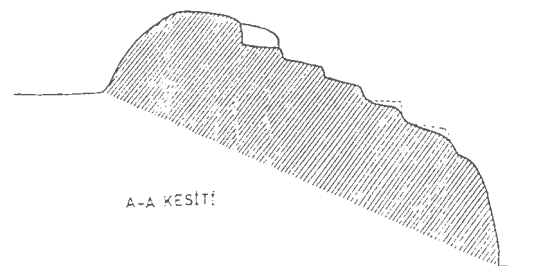
b

a

PLAN

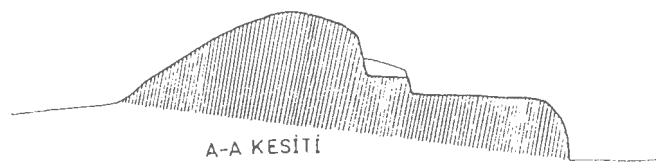
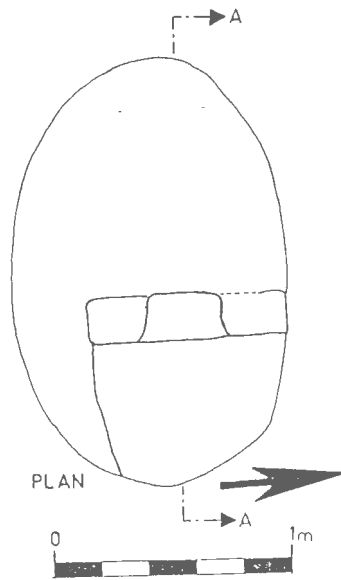

A-A KESİTİ

b

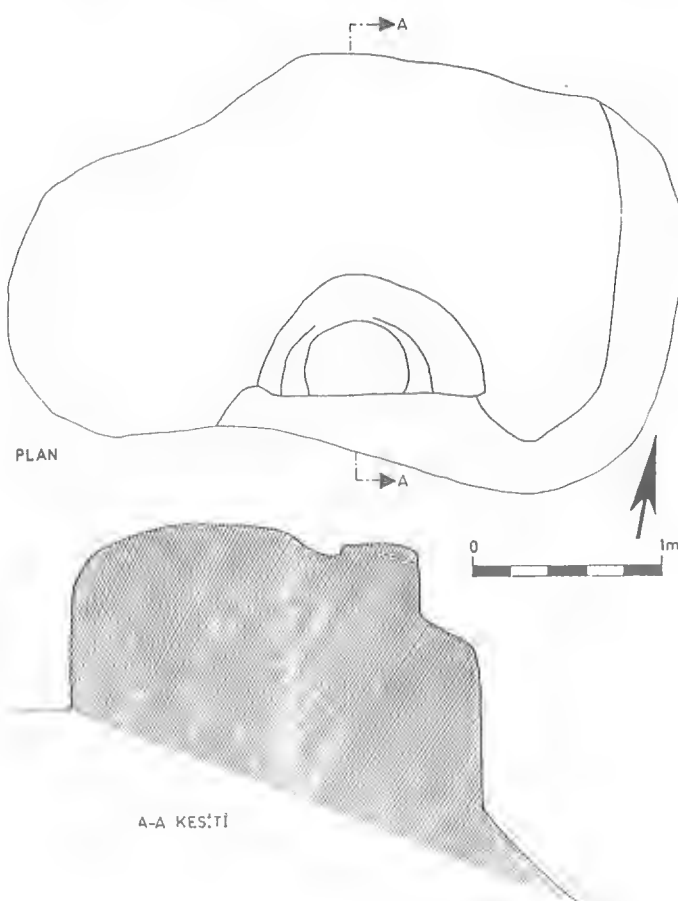
a

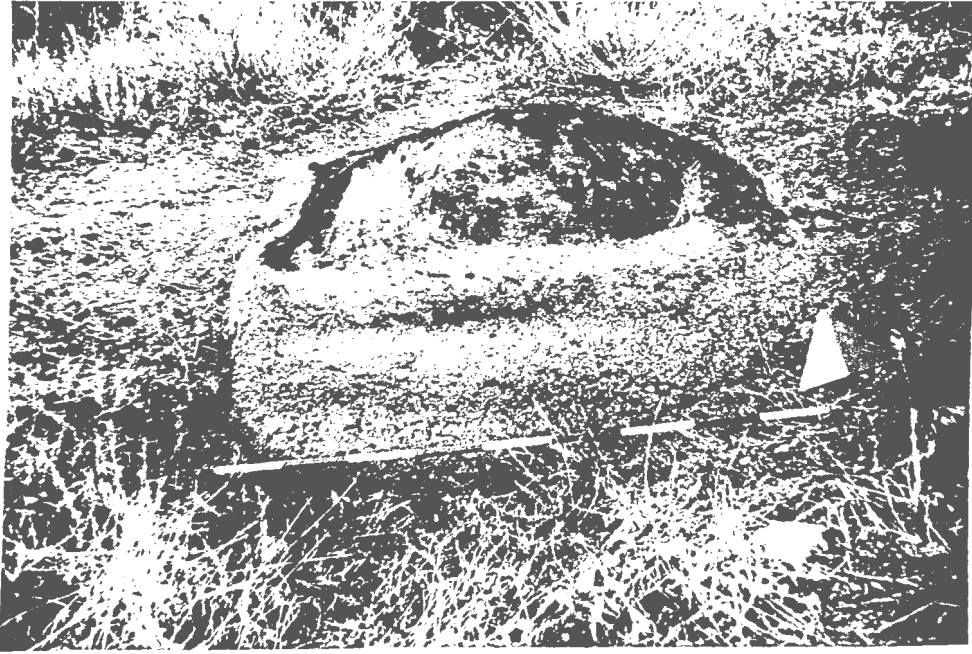
b

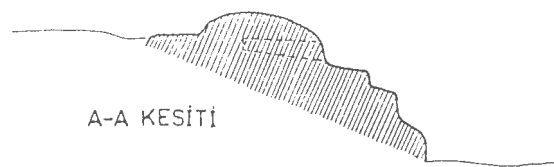
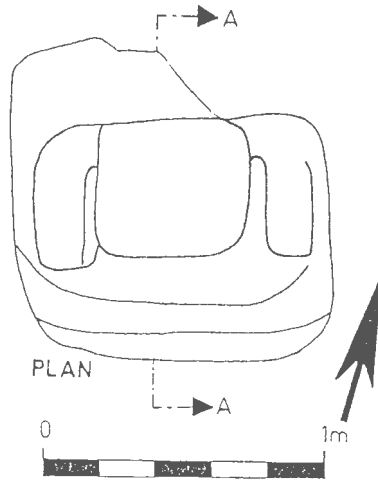
a

b

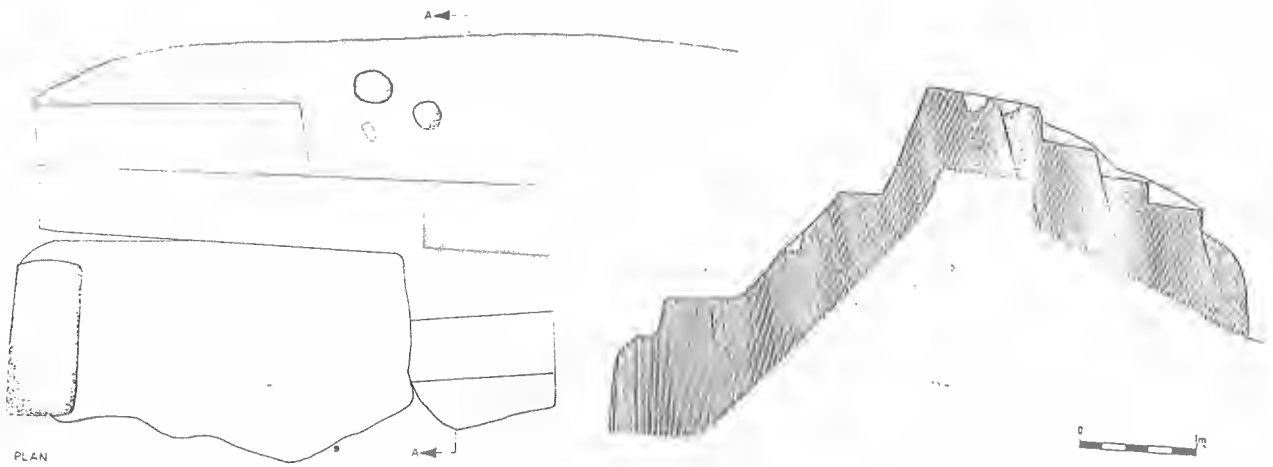
a

b

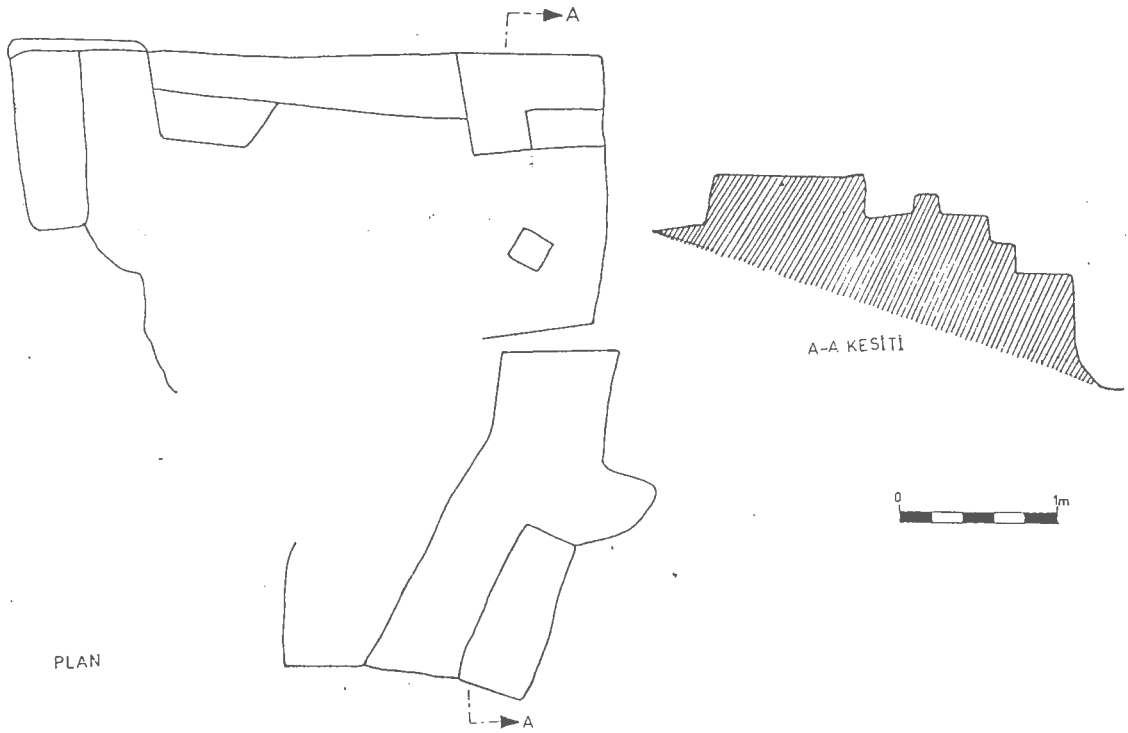
a

b

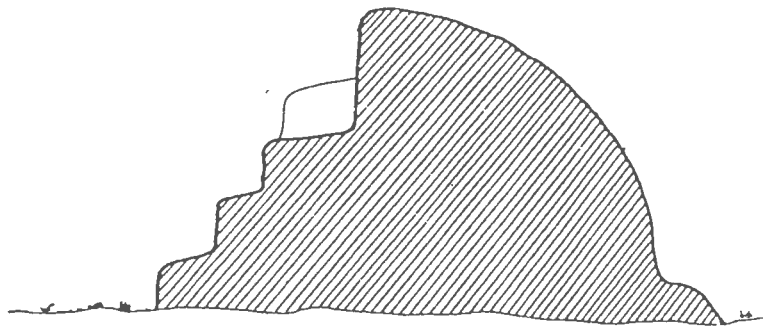
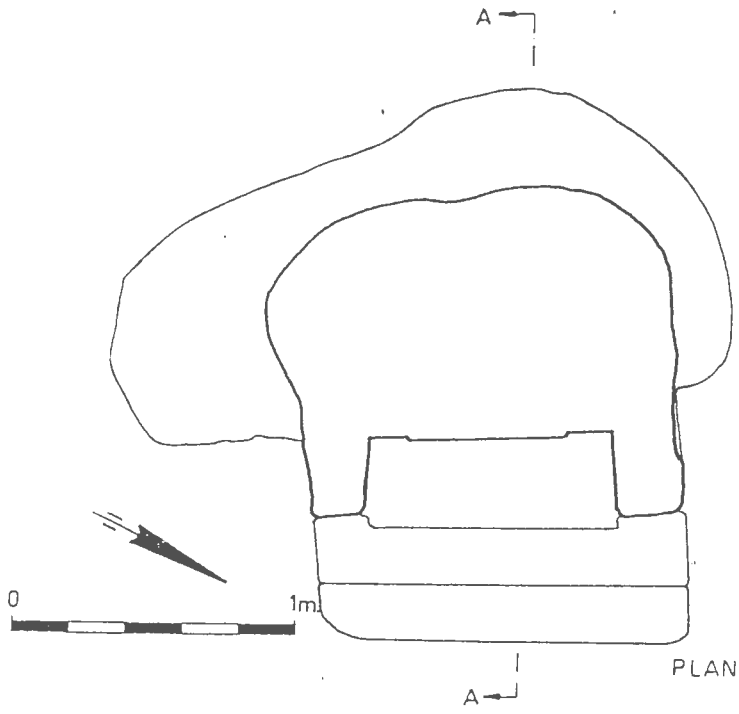
a

b

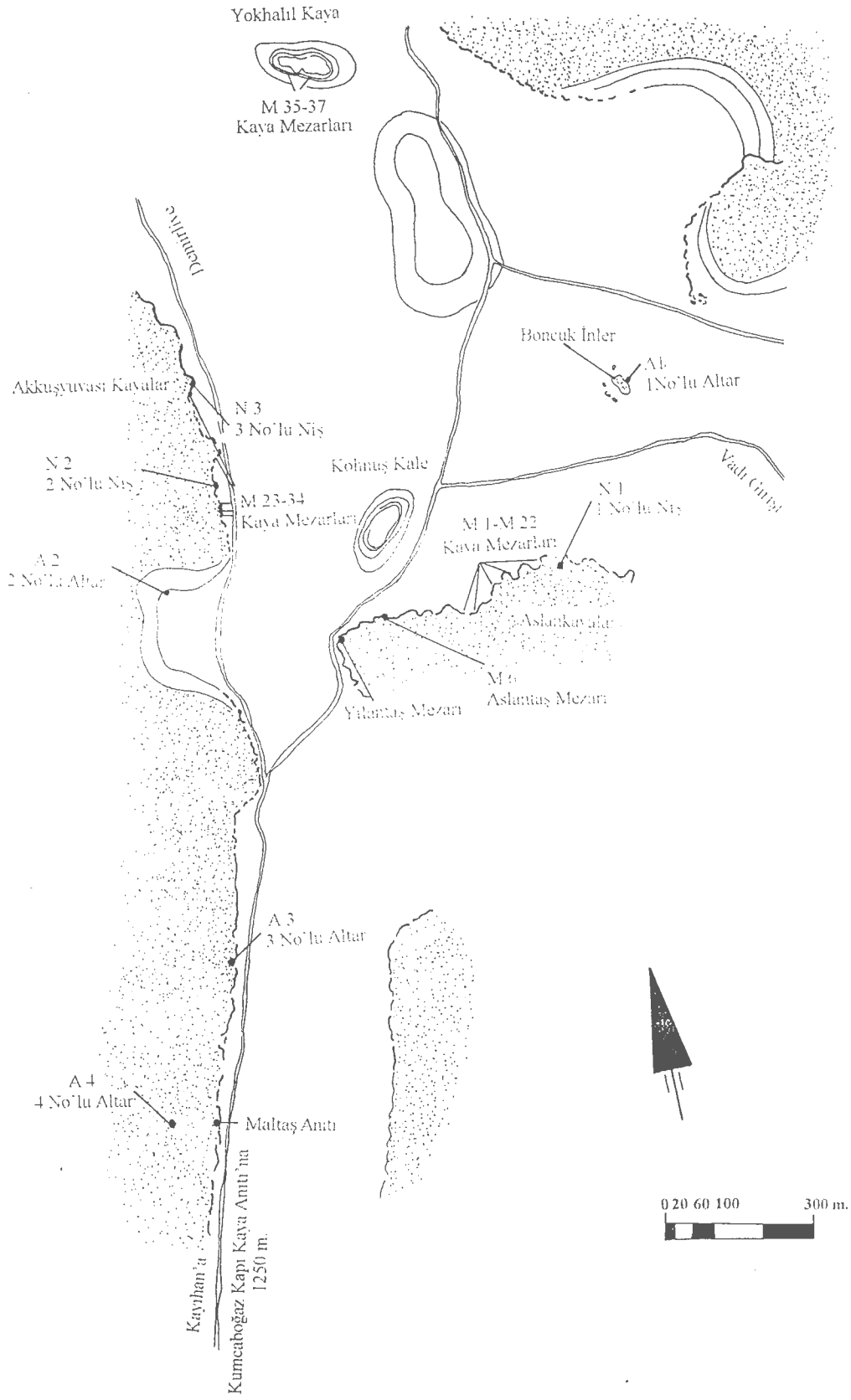

a

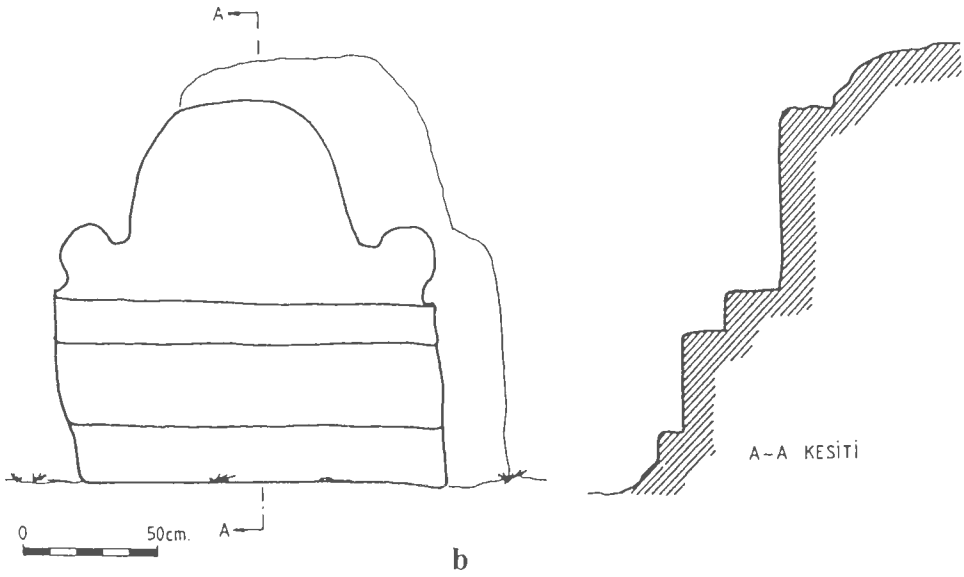
A-A KESİTİ

b

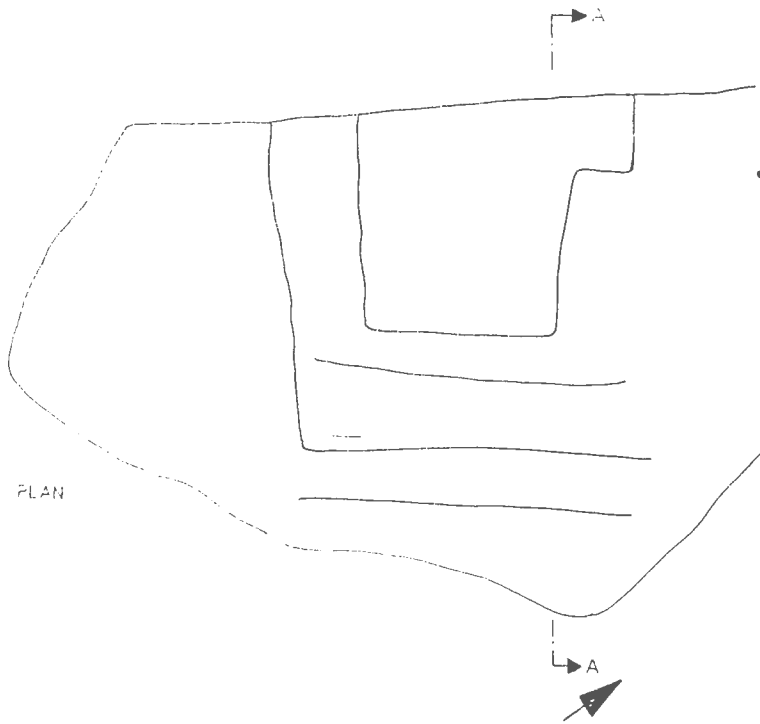

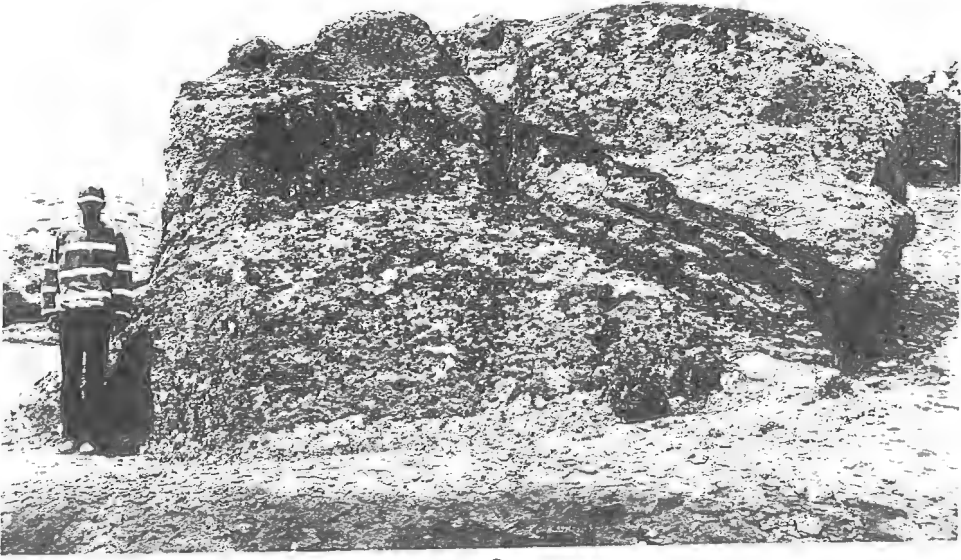

a

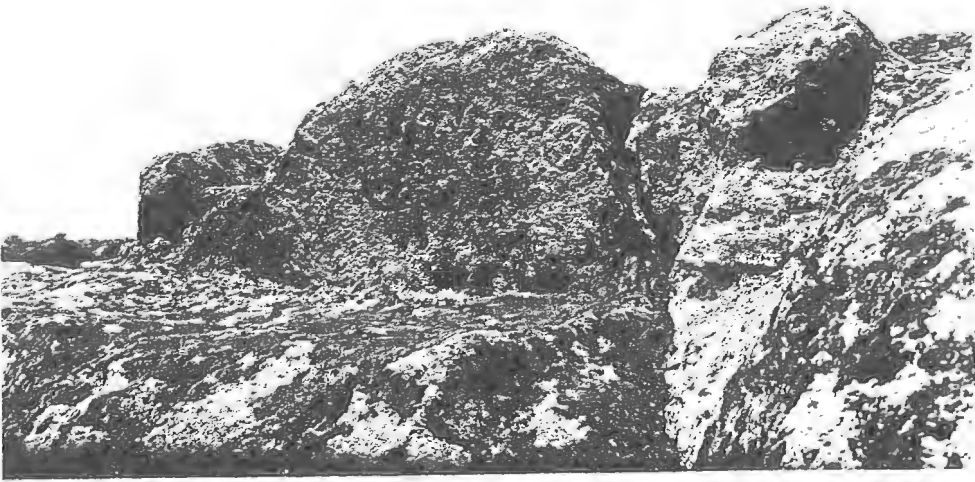

b

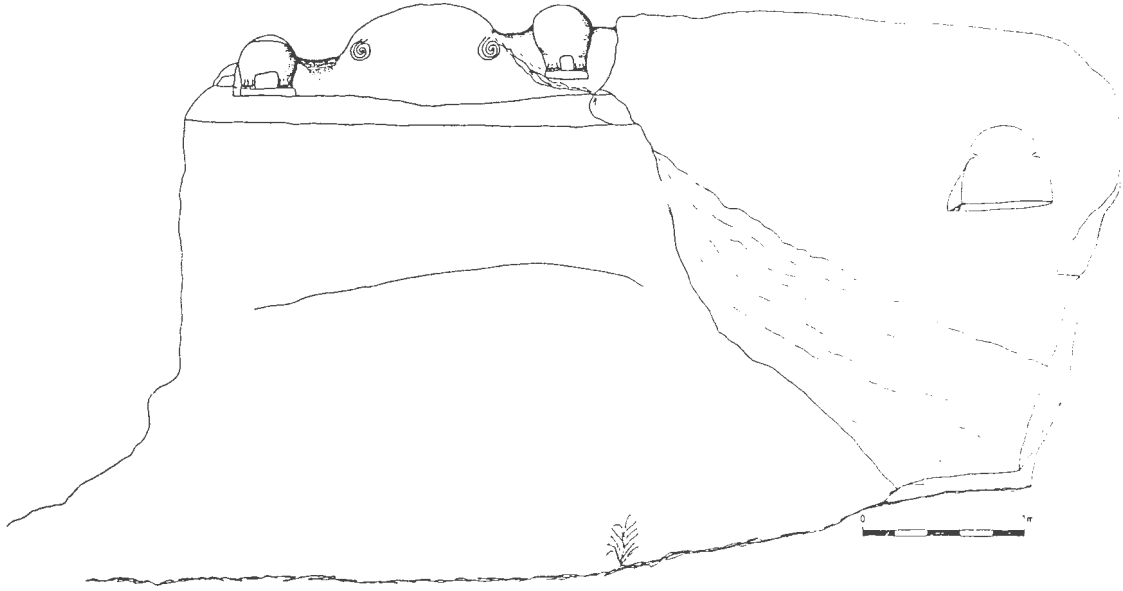

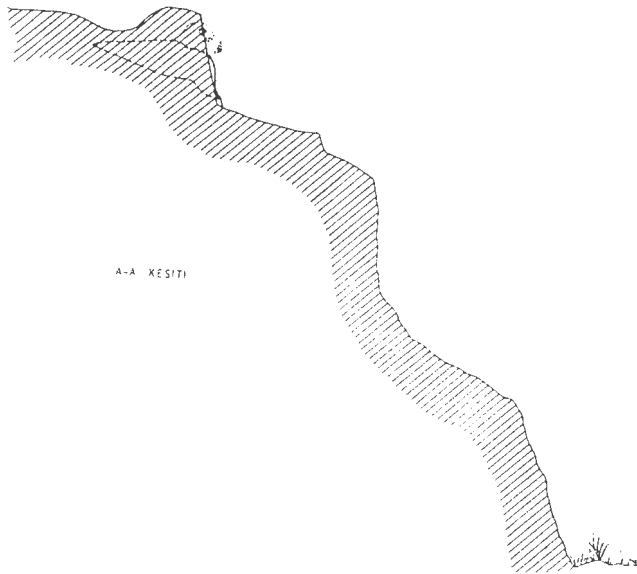
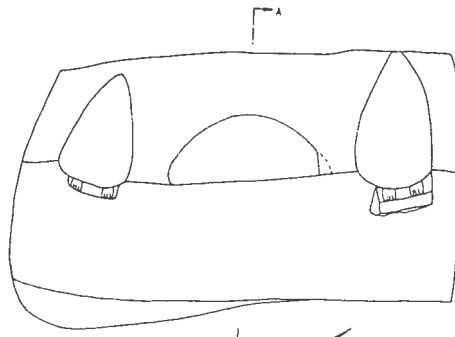
a

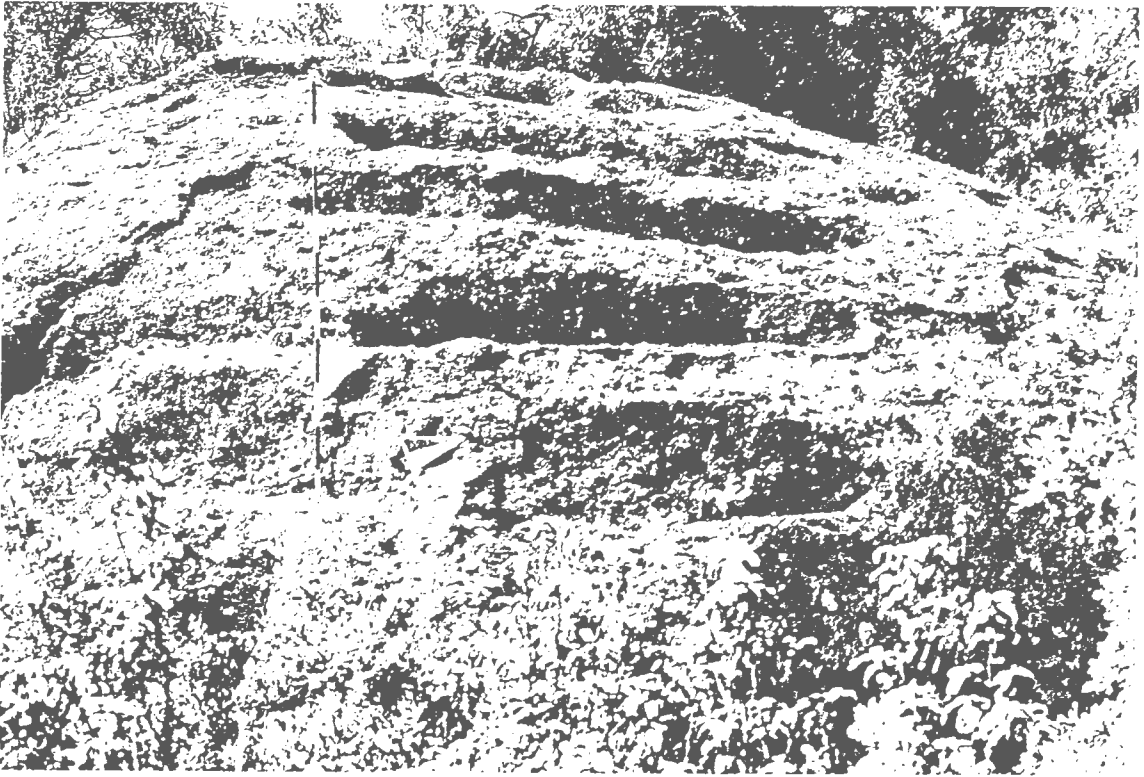
b

a

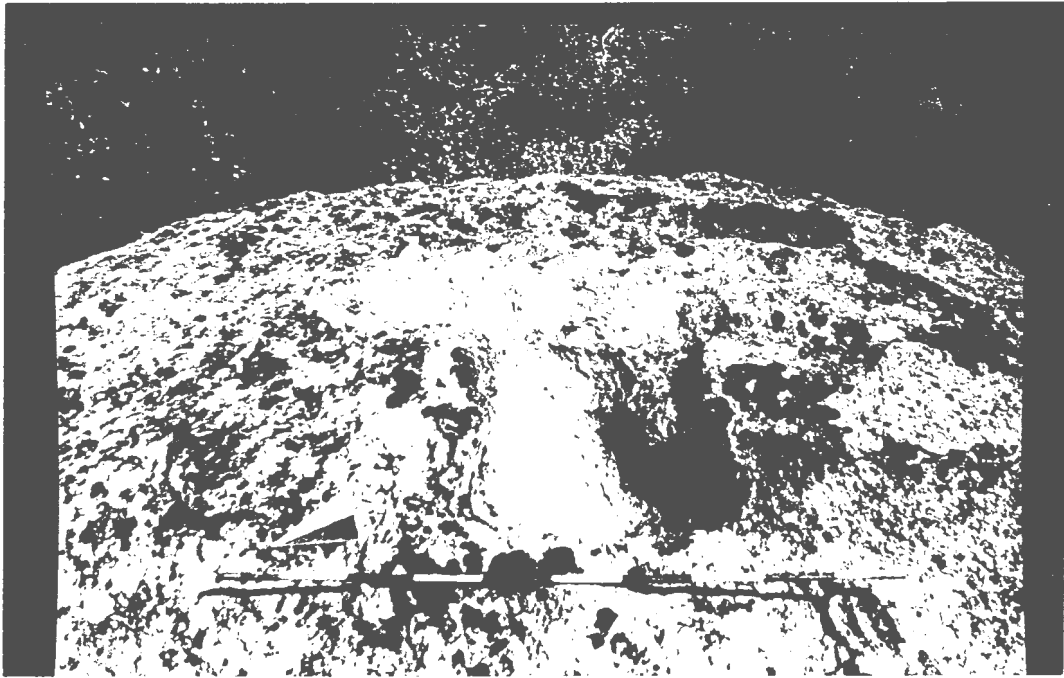
b

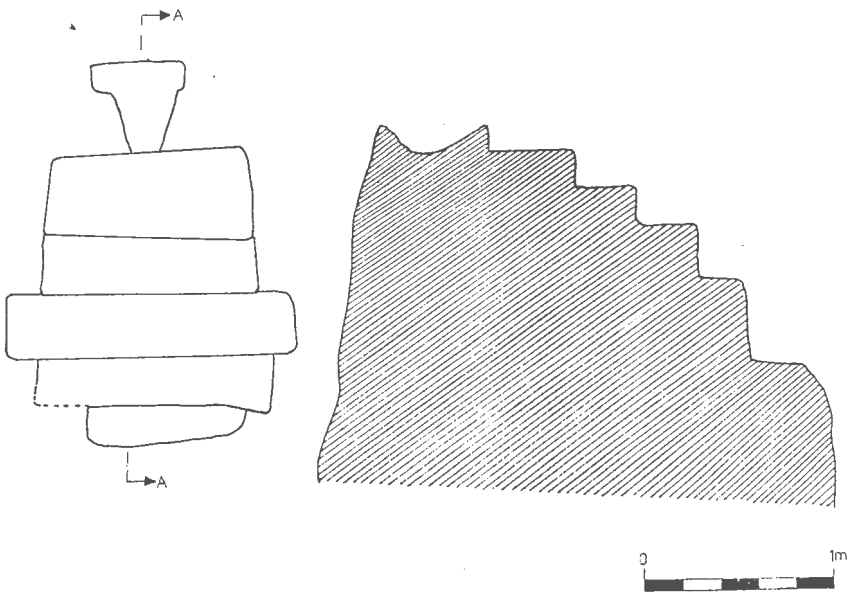
a

b

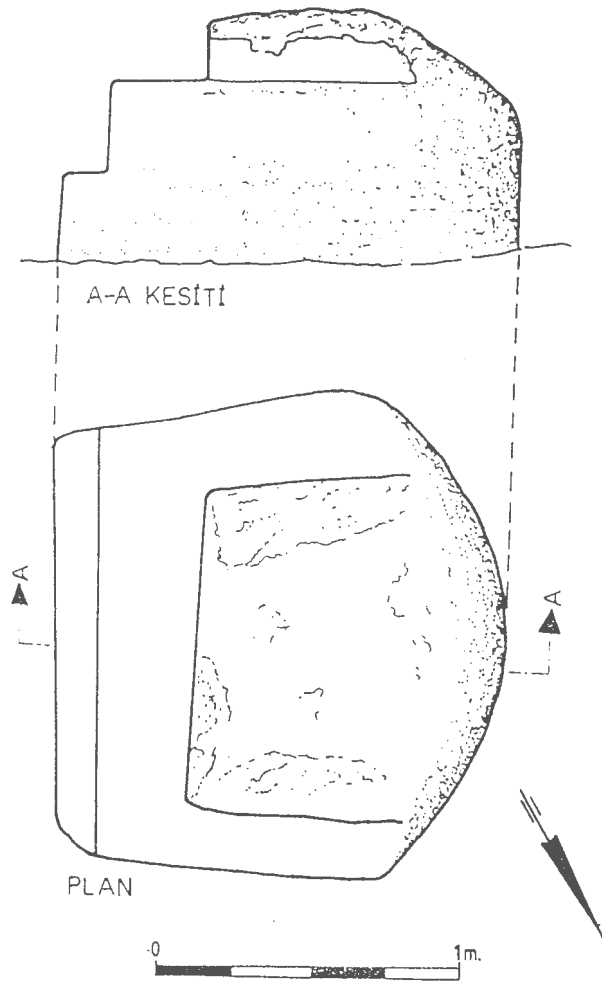
a

b

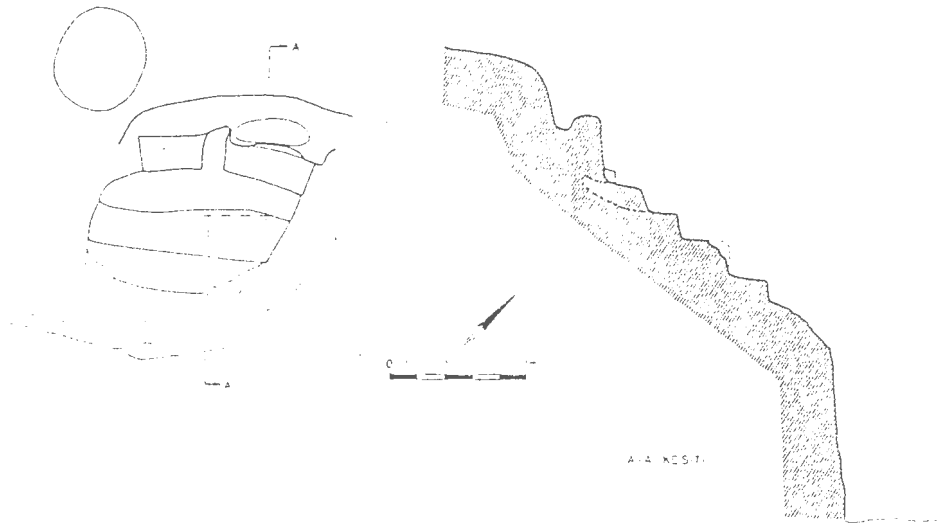
a

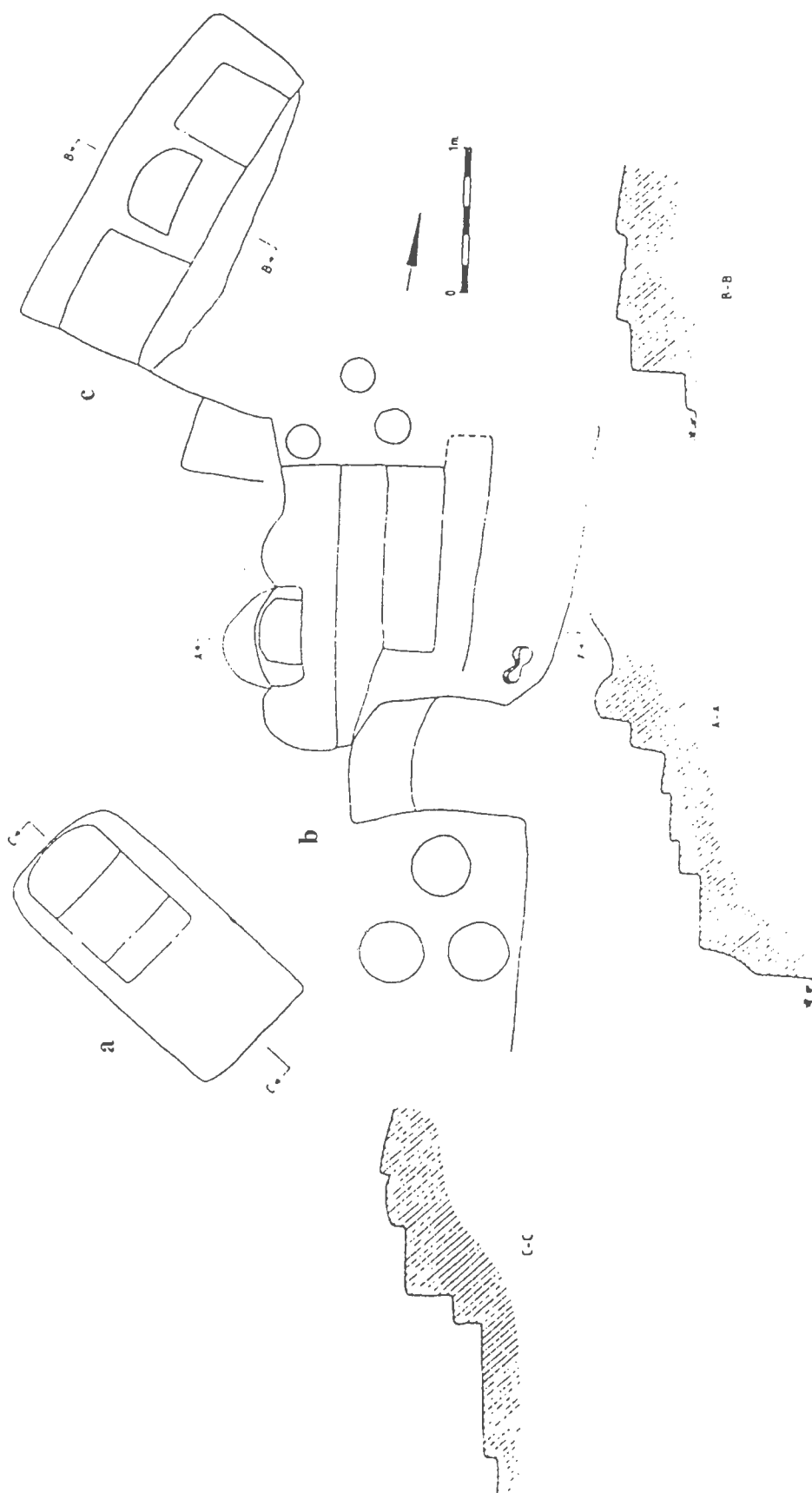
b

a

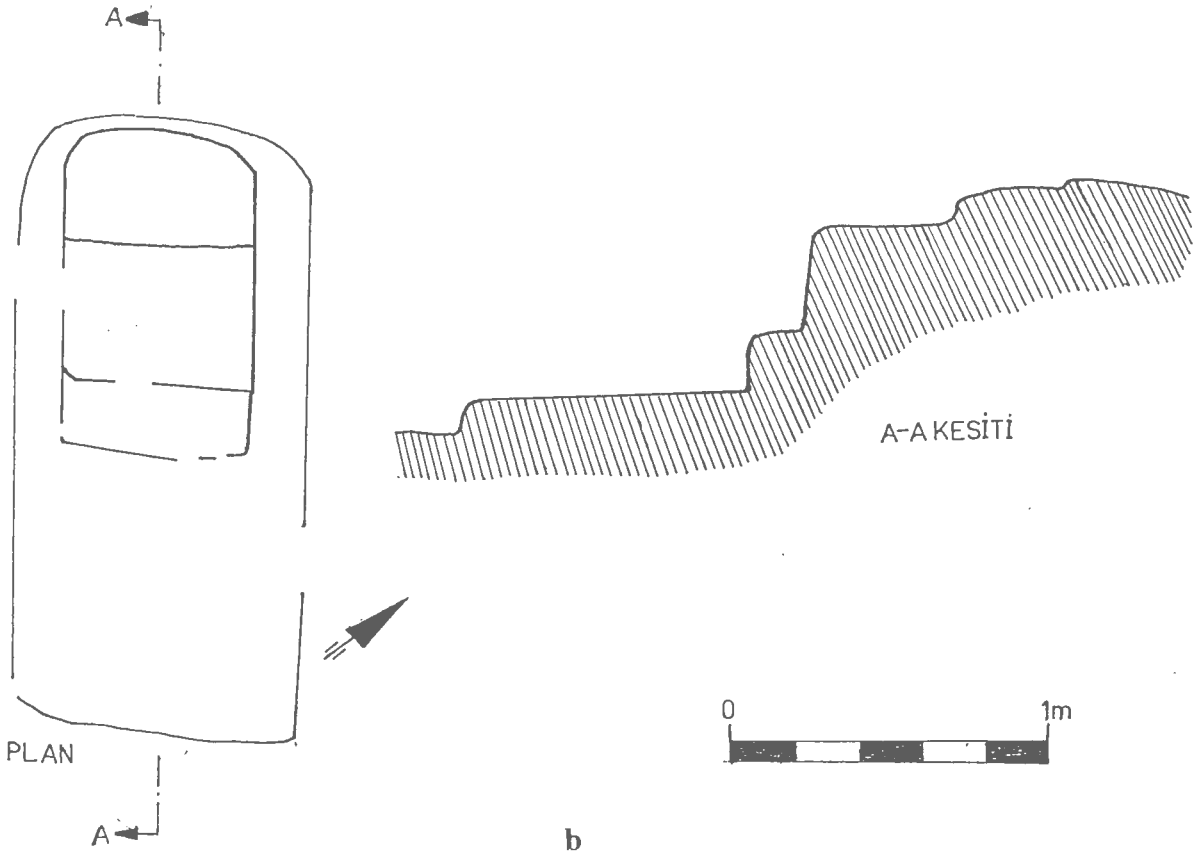

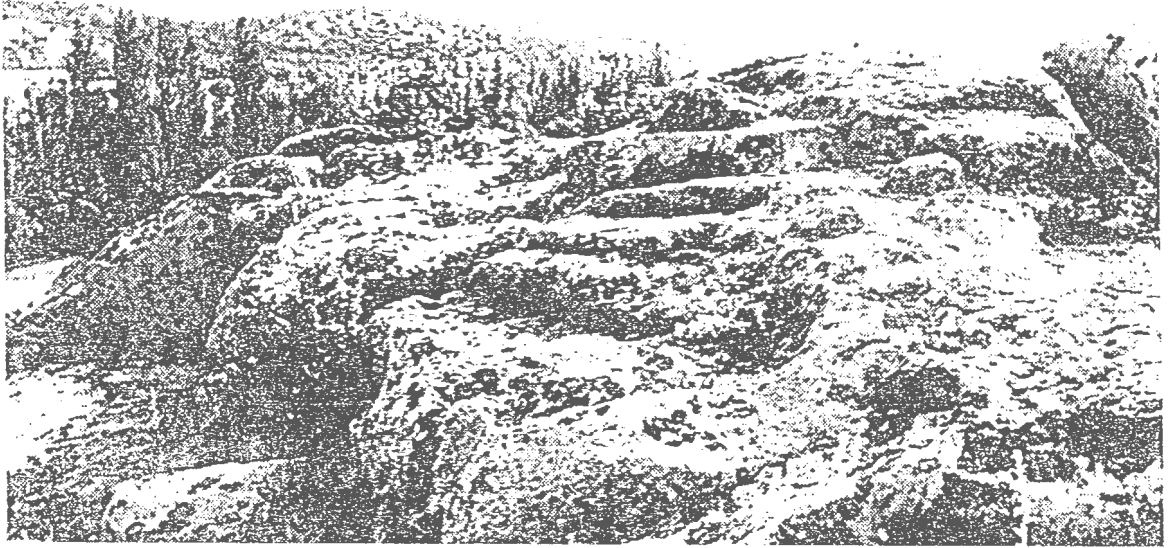
b

a

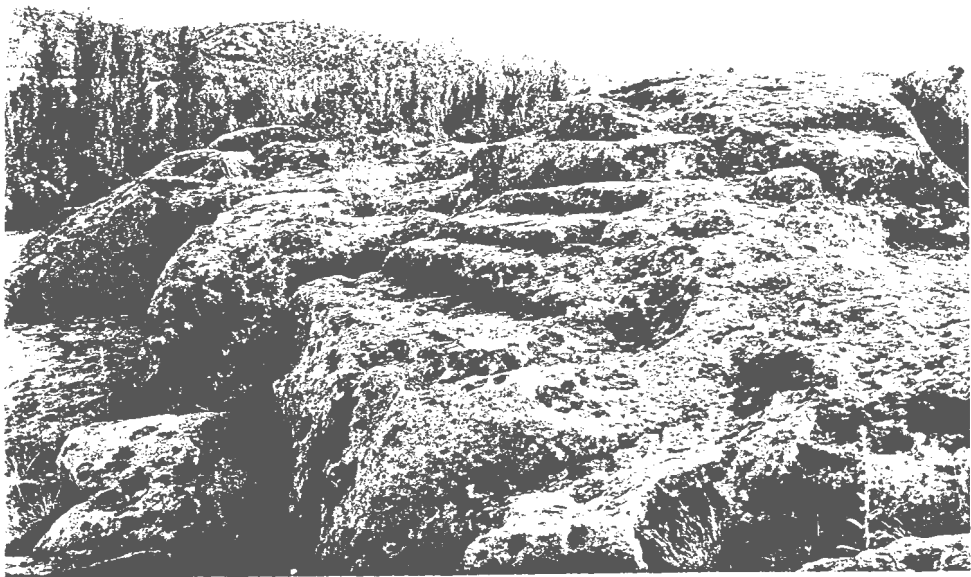

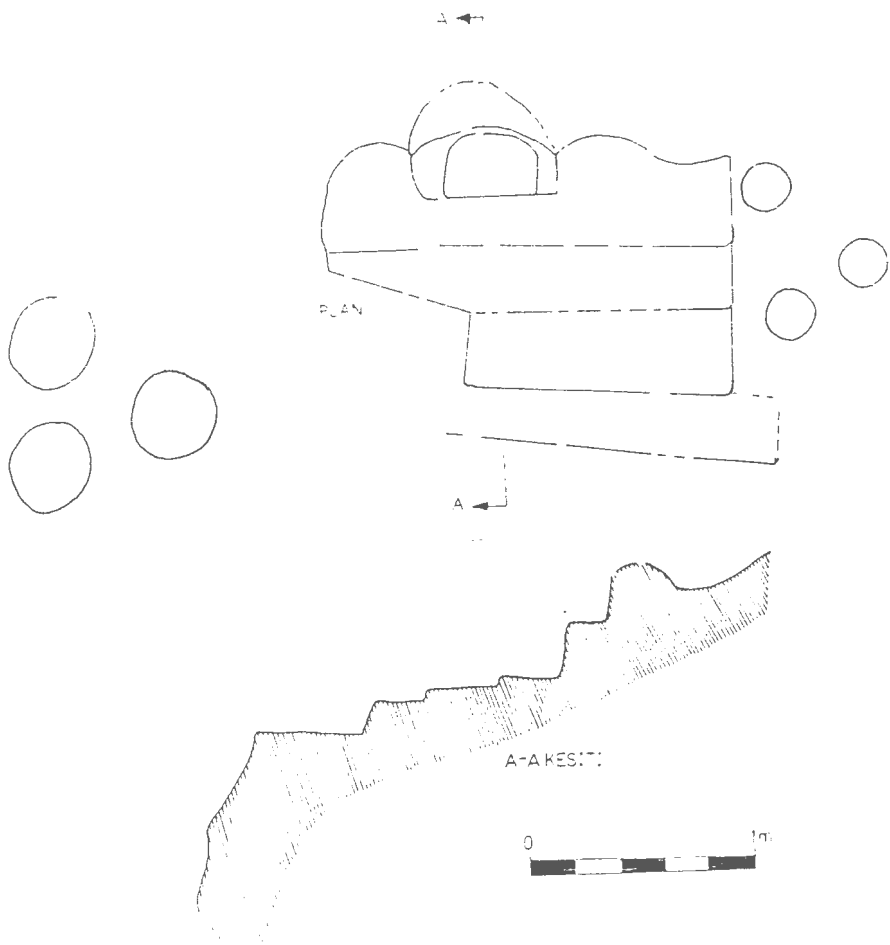
a

b

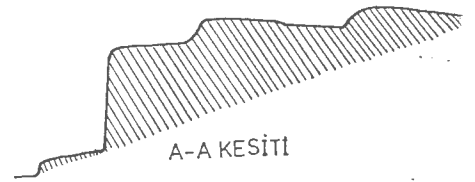
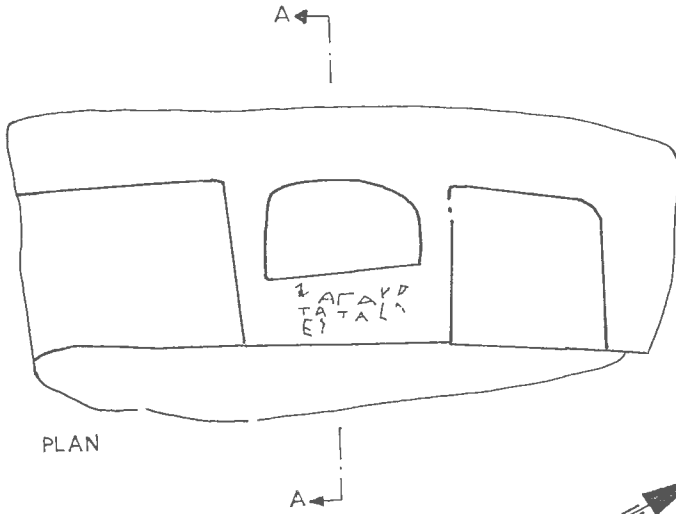
a

b

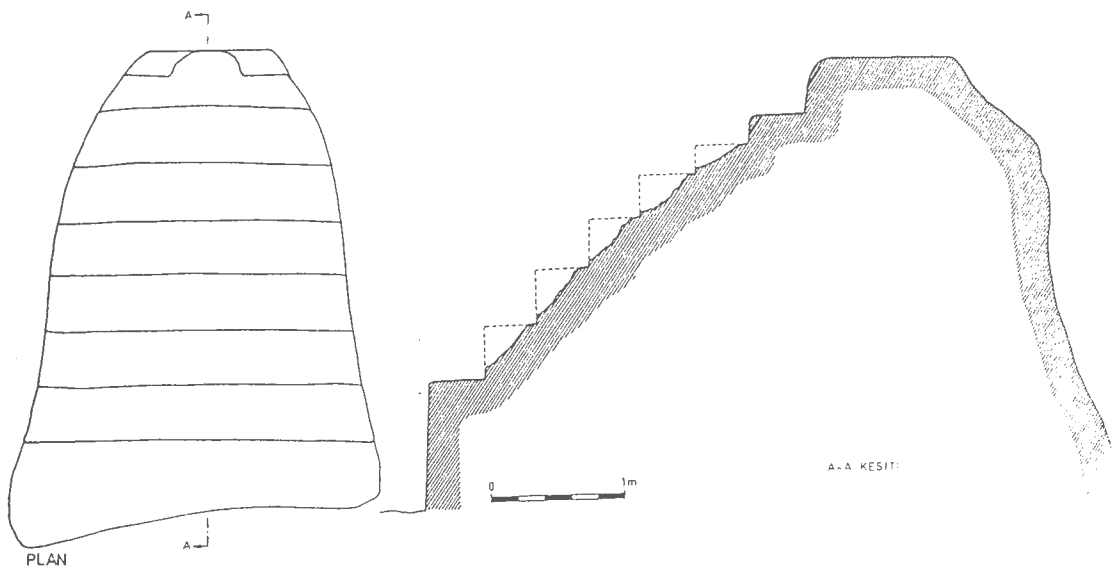
a

b

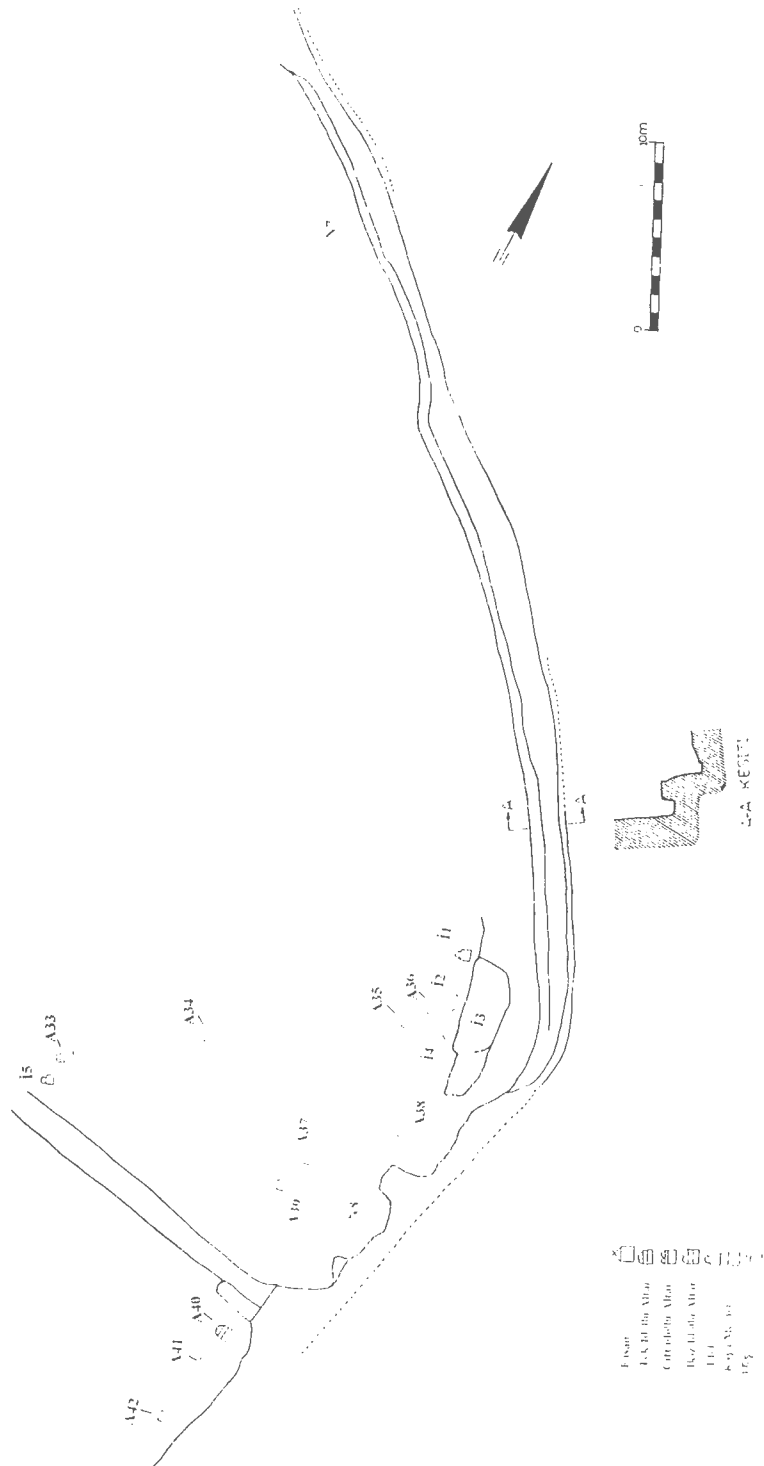

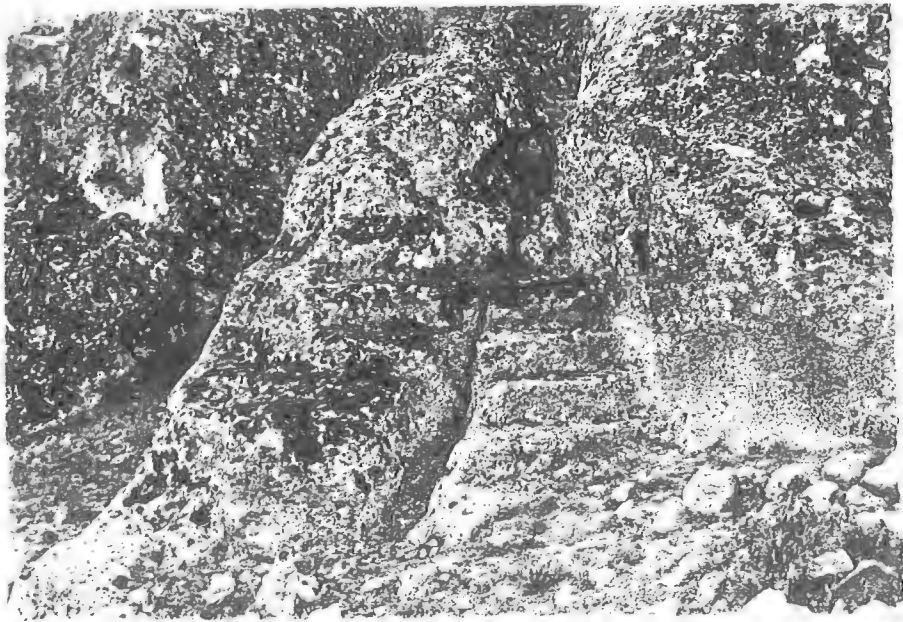
a

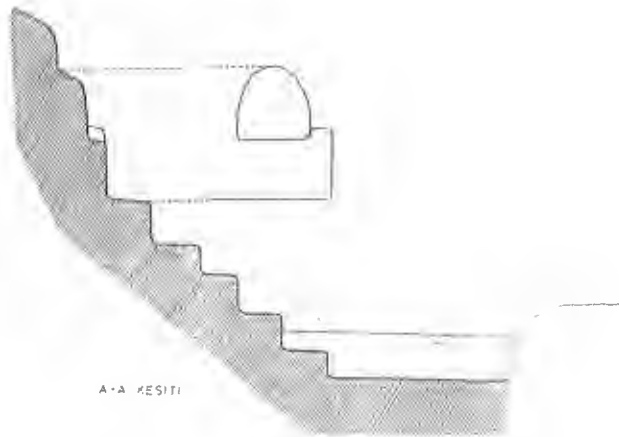
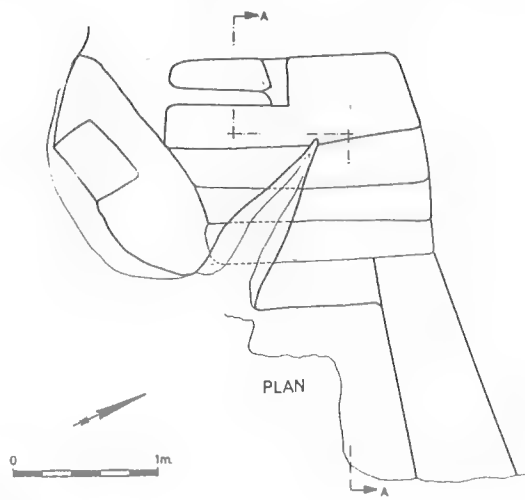
b

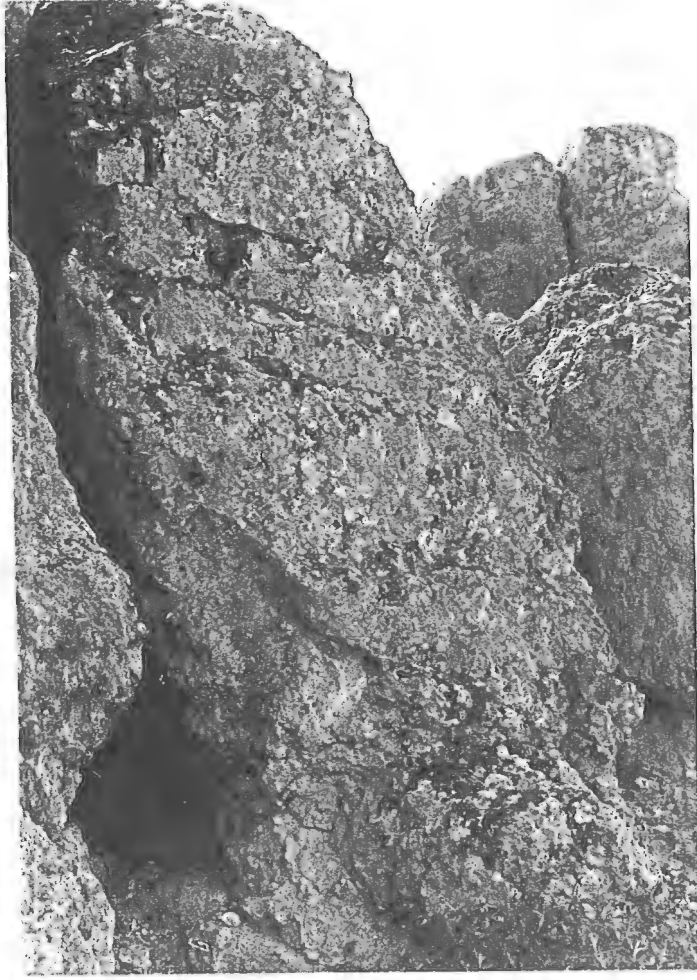

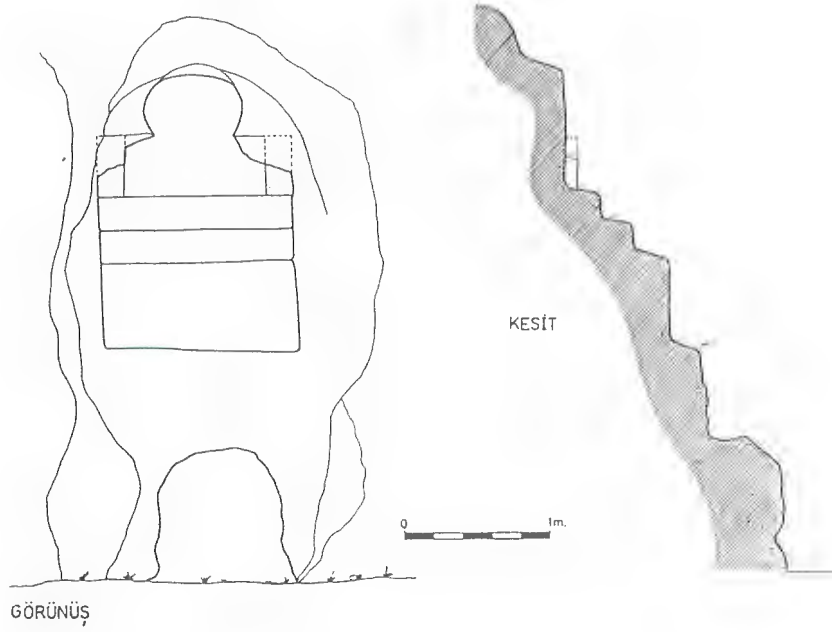
a

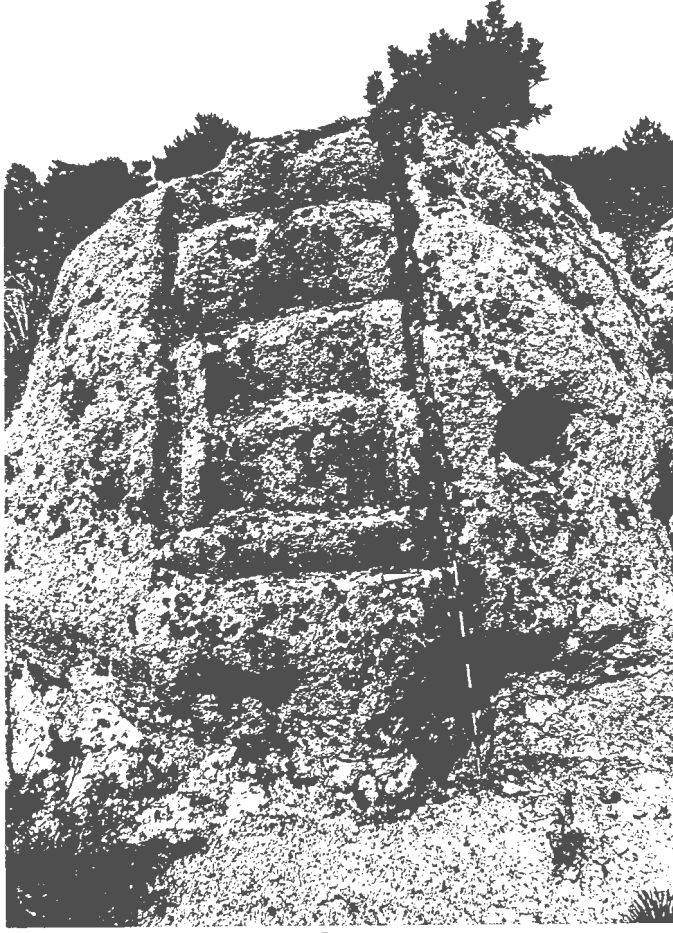
b

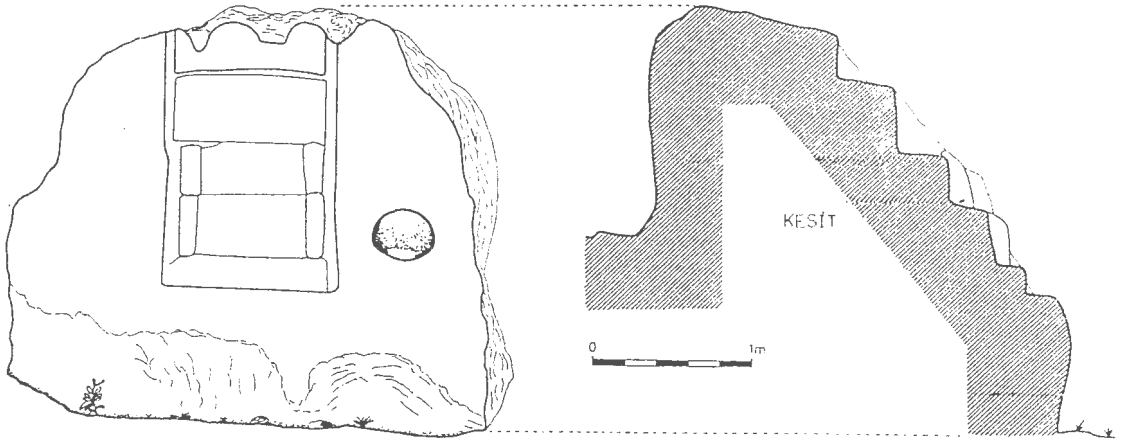
a

b

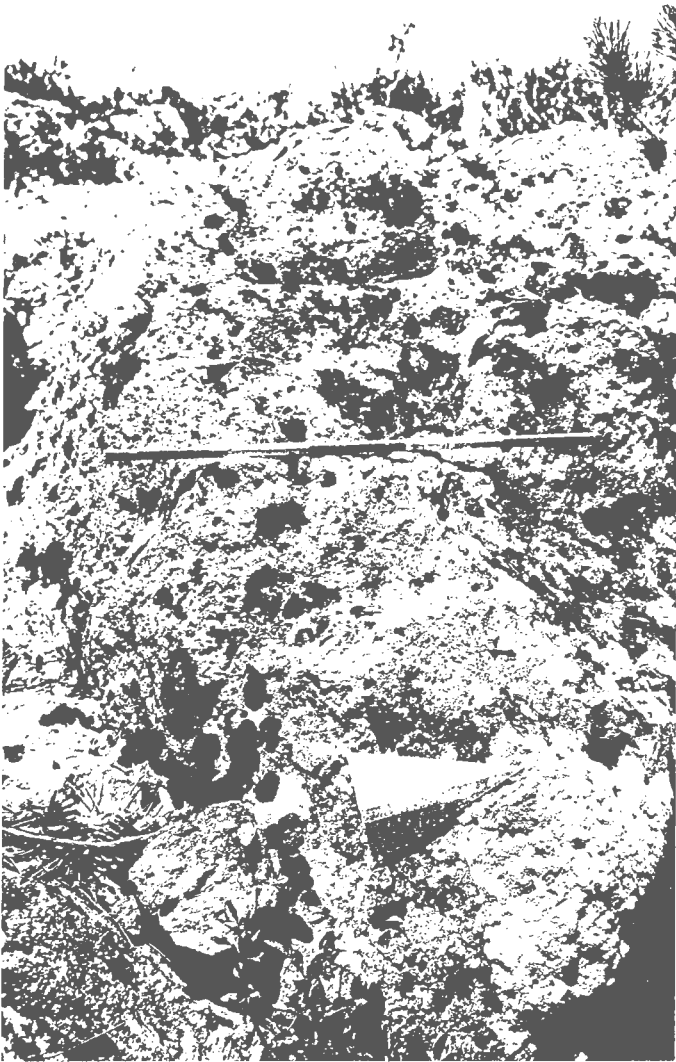

a

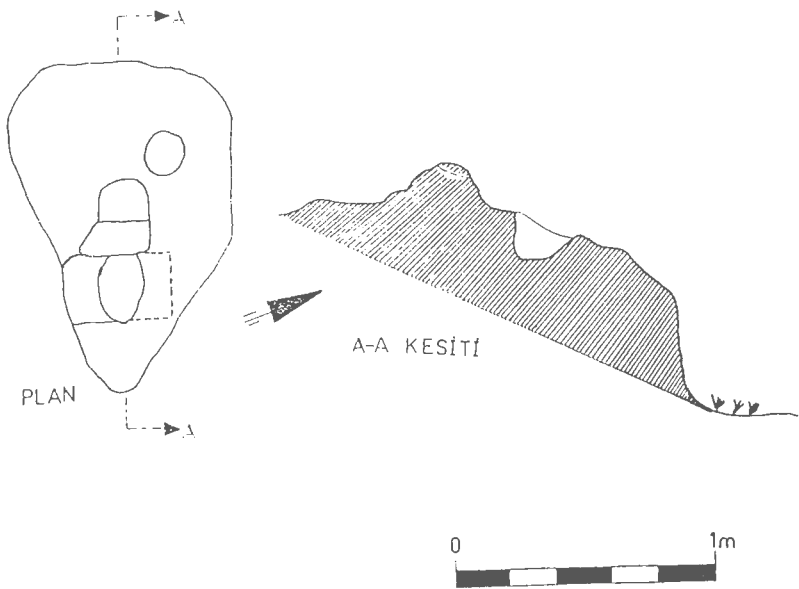

GÖRÜNÜŞ

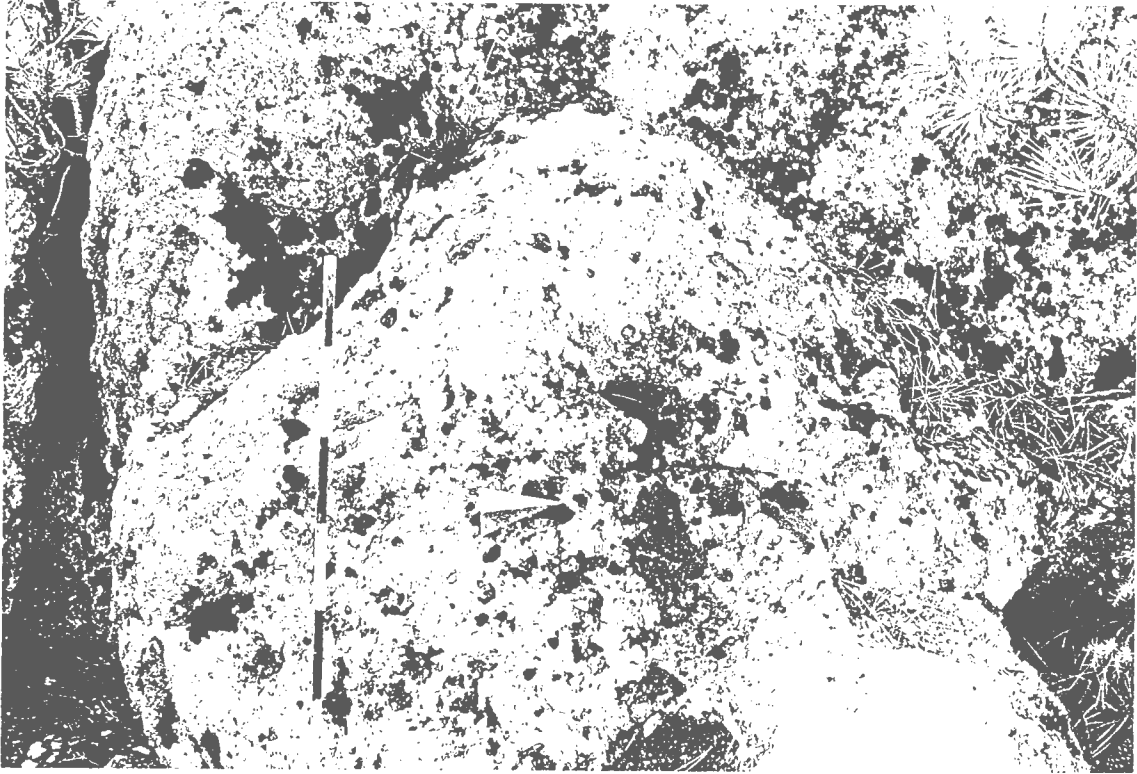
b

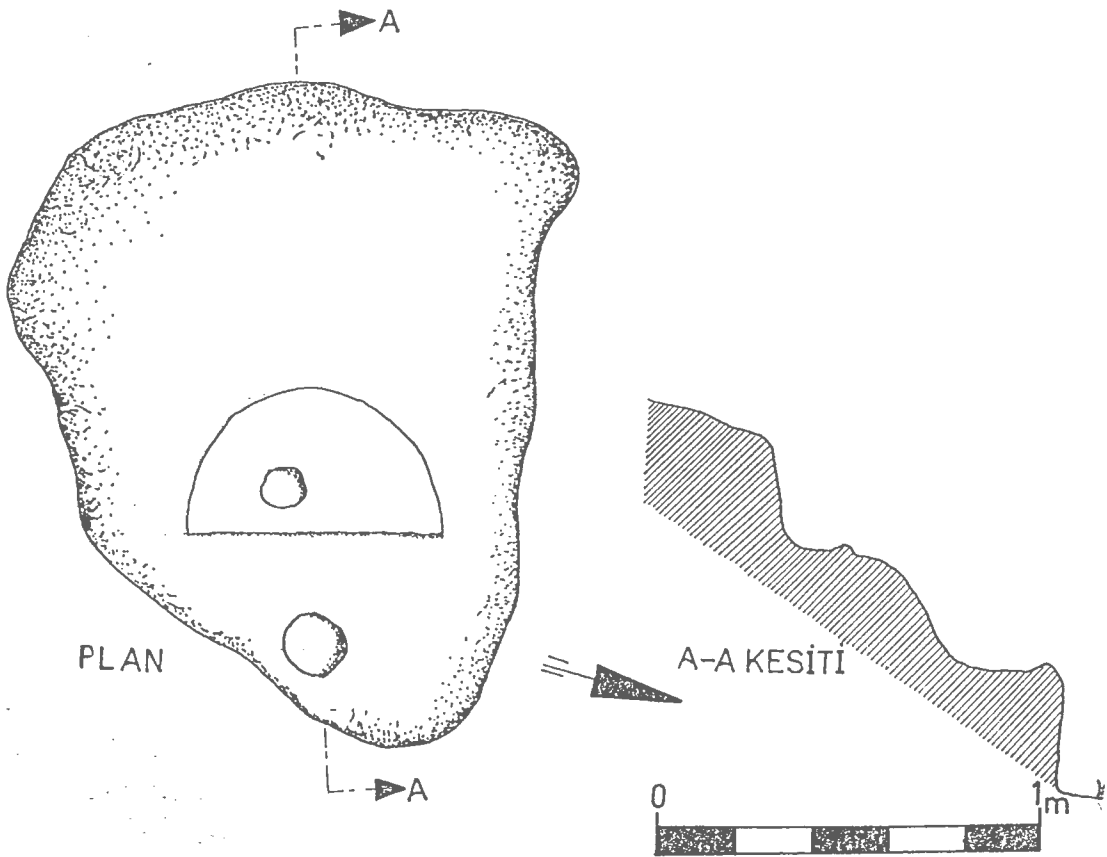
a

b

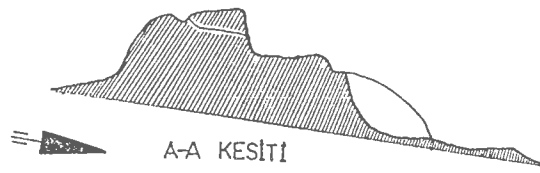
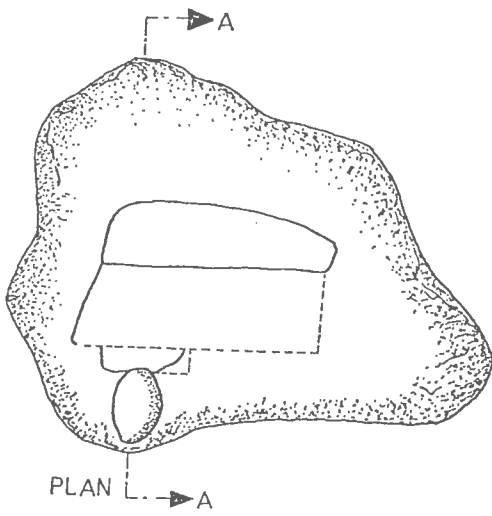
a

b

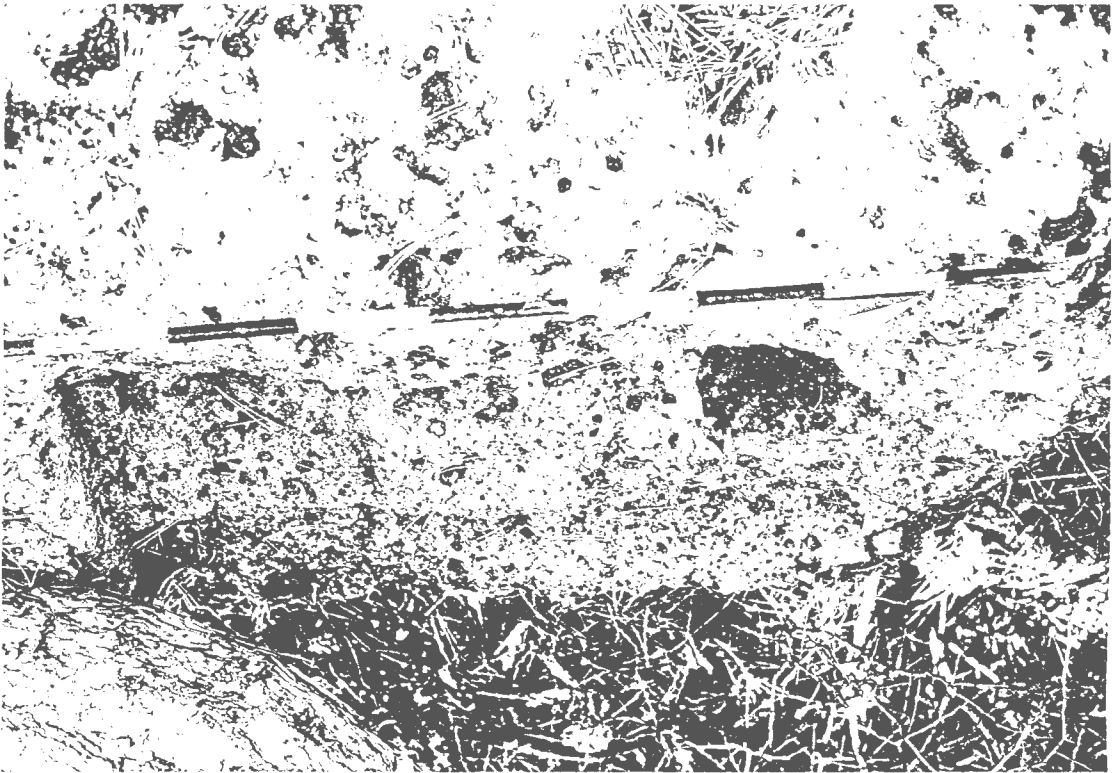
a

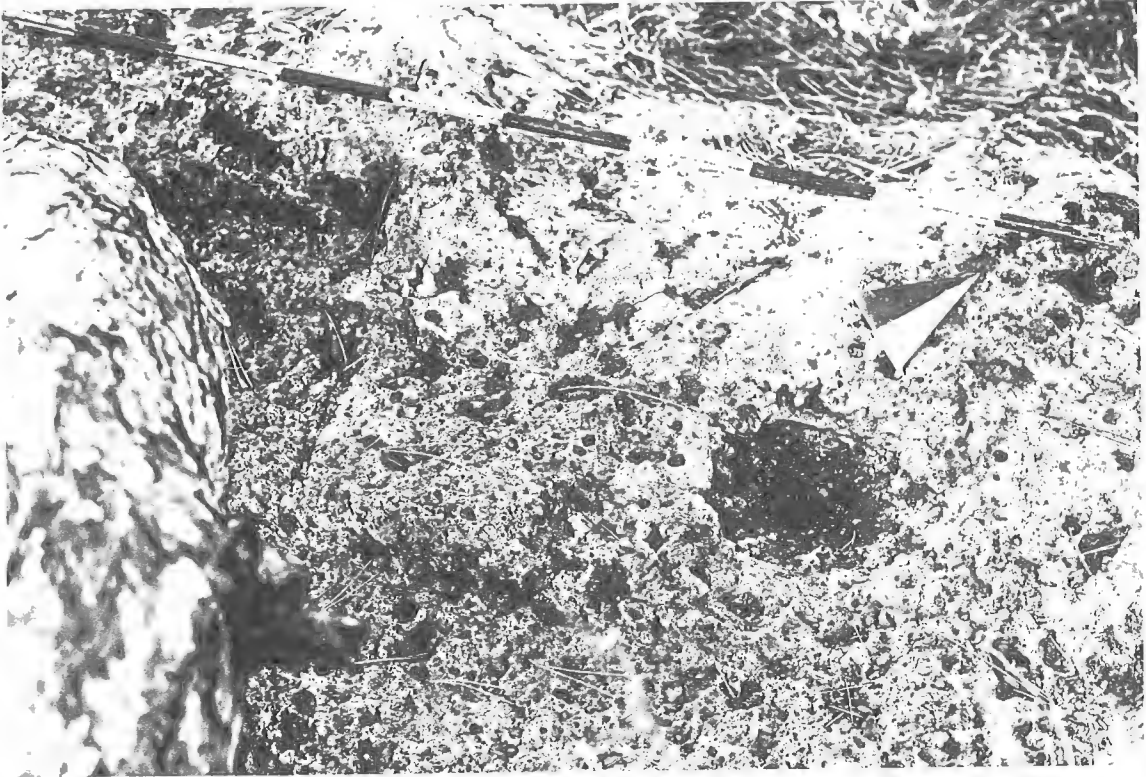
b

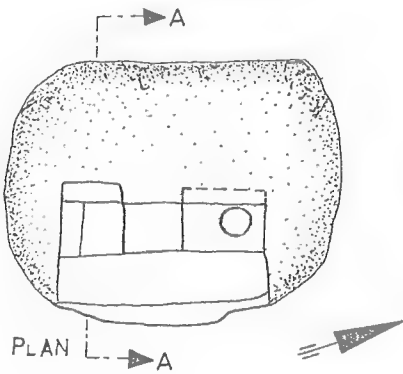
a

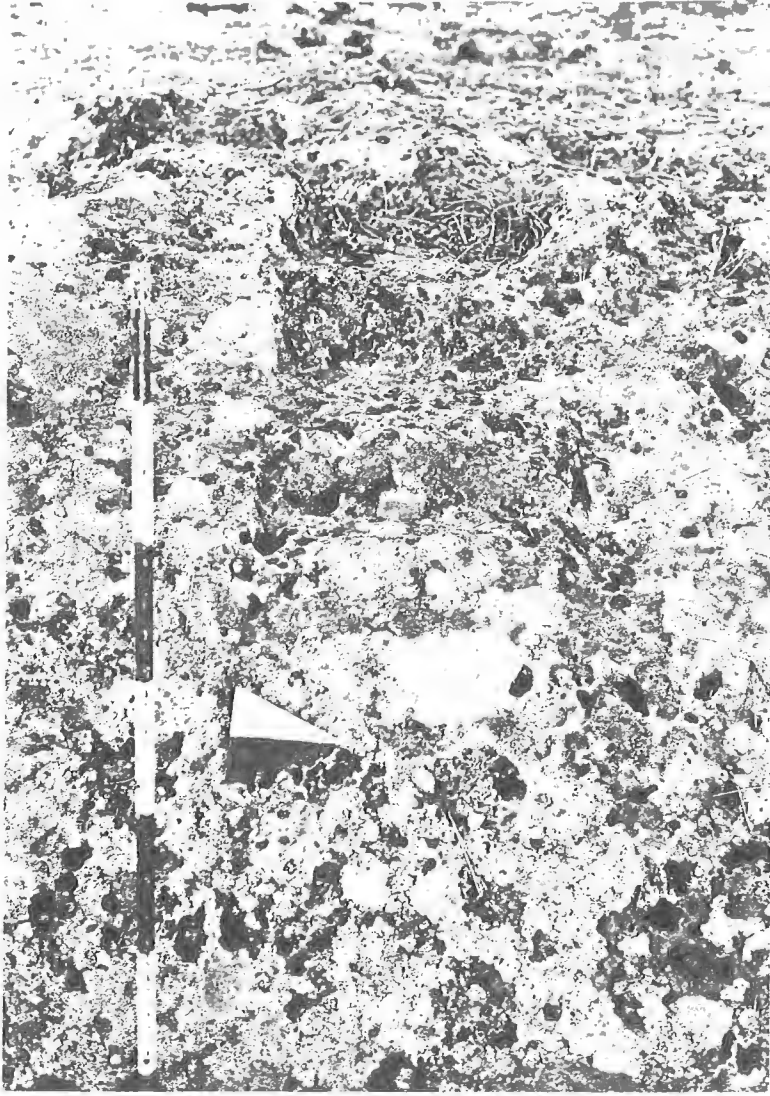
b

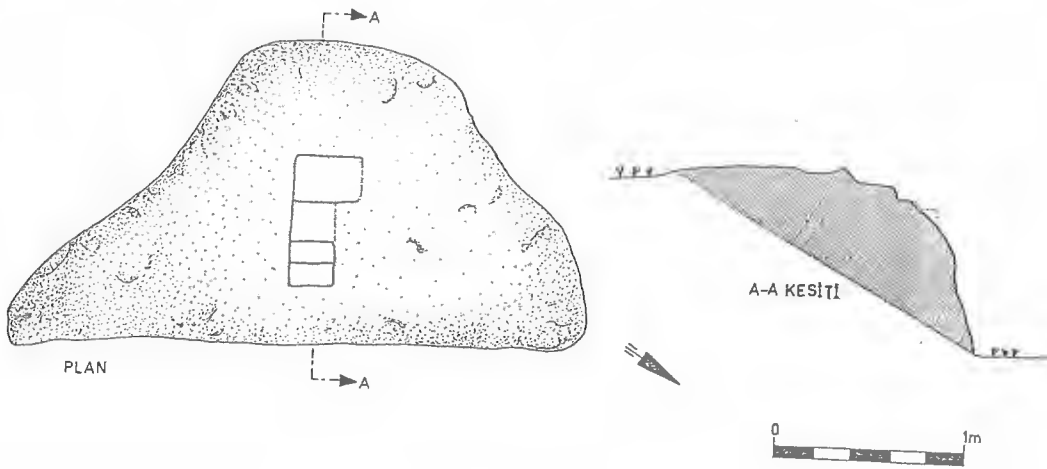
a

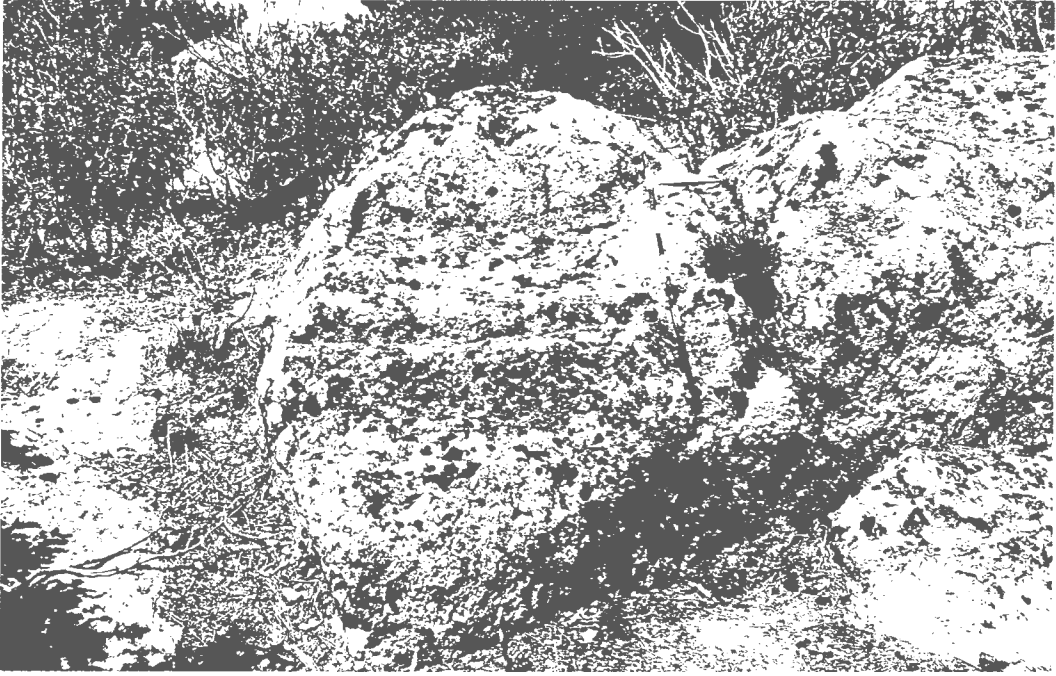
b

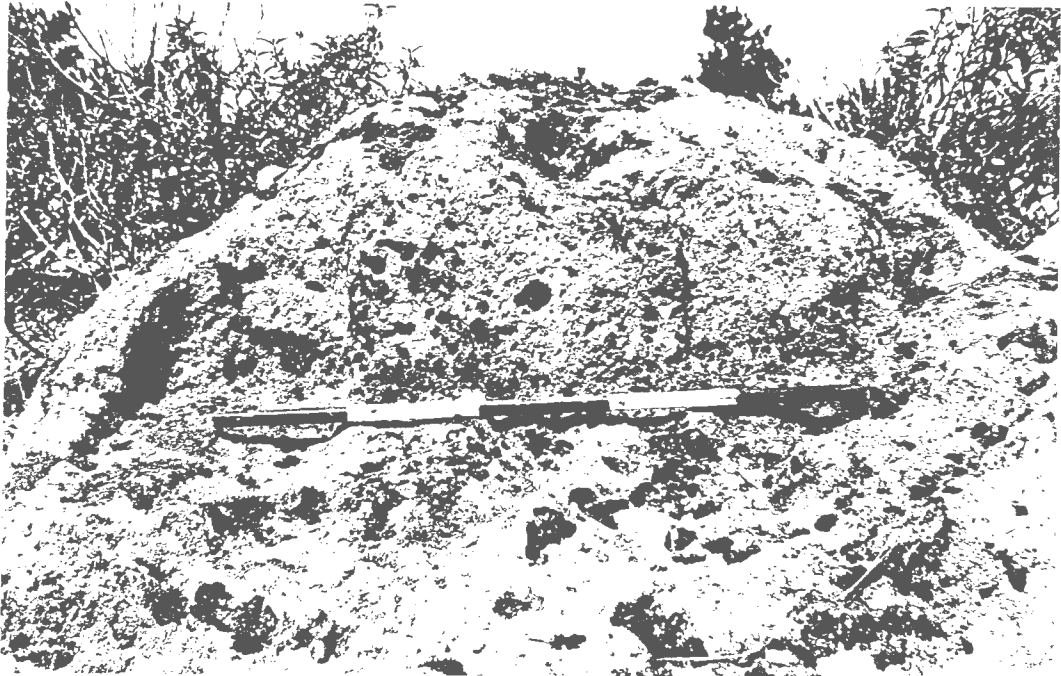
a

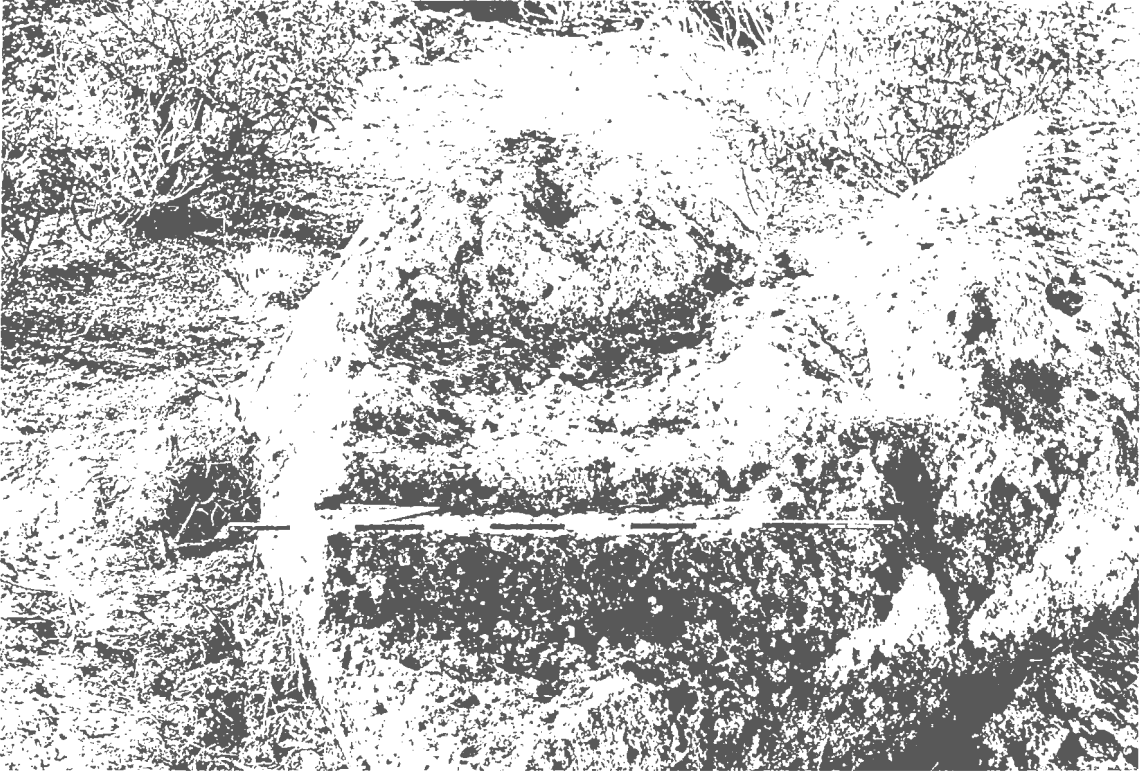
b

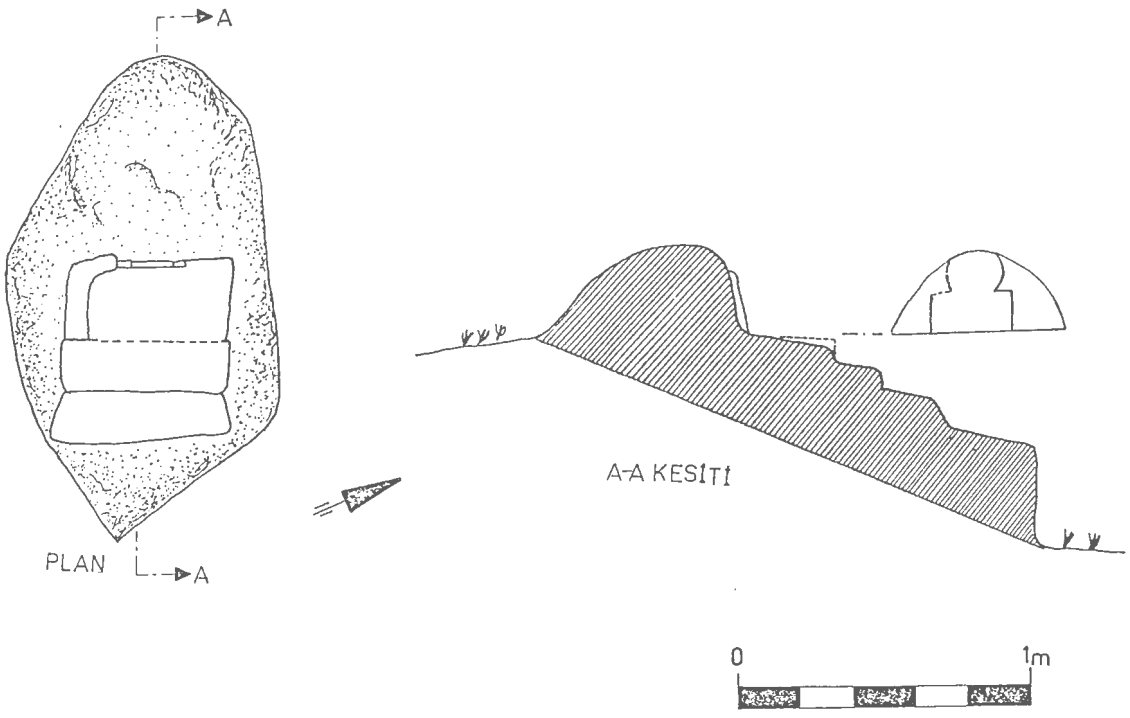
a

b

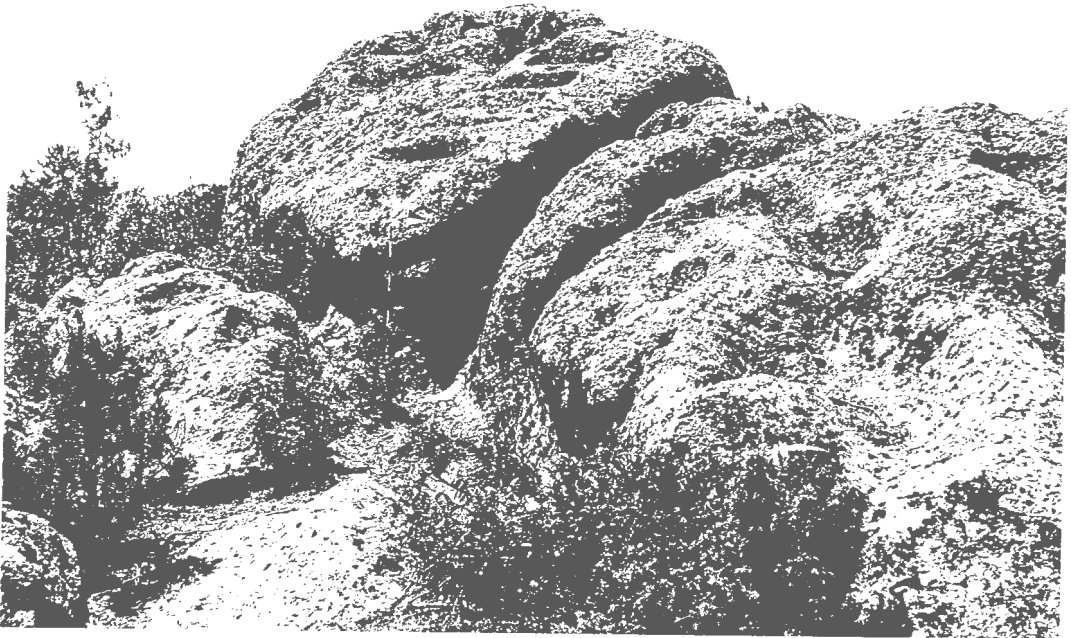
a

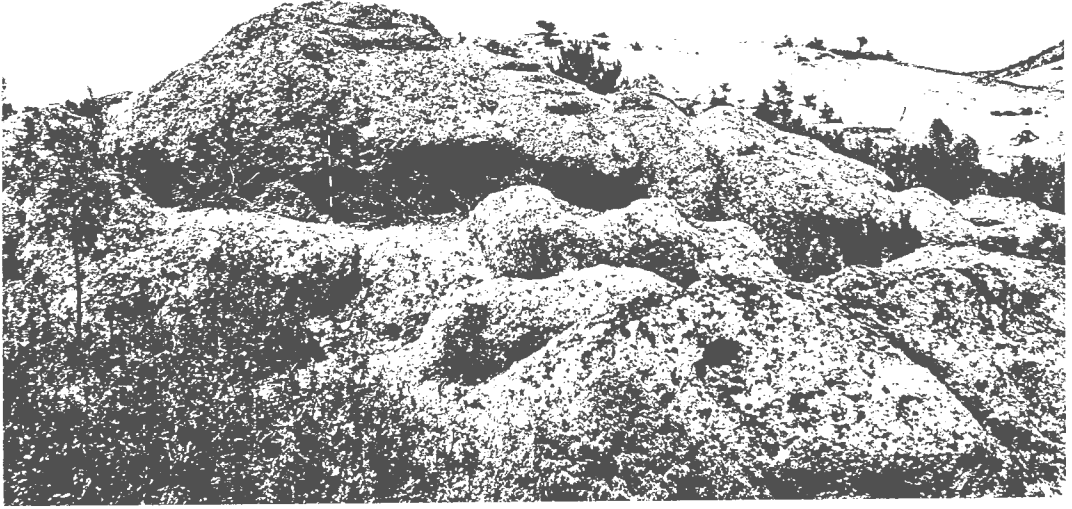
b

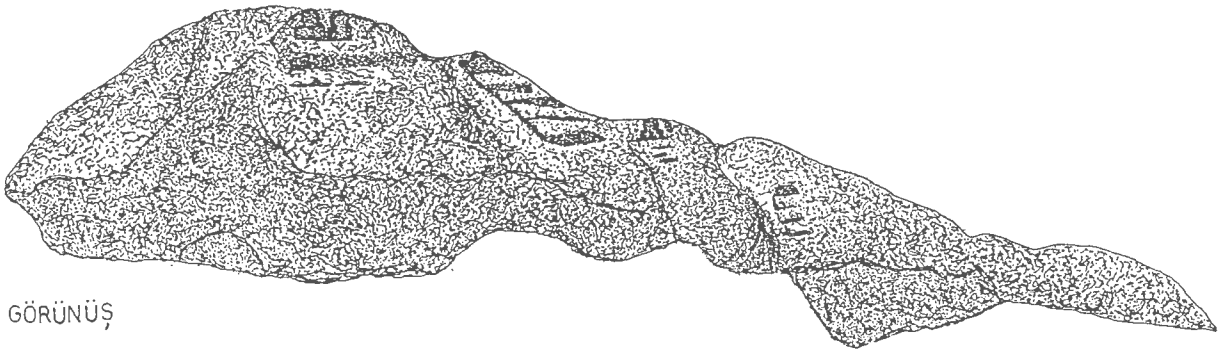
a

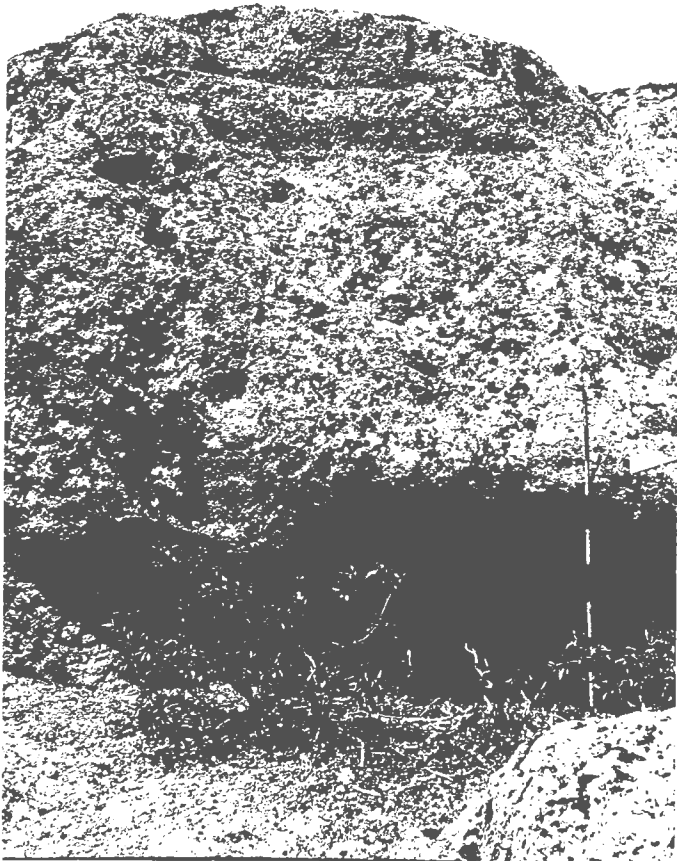
b

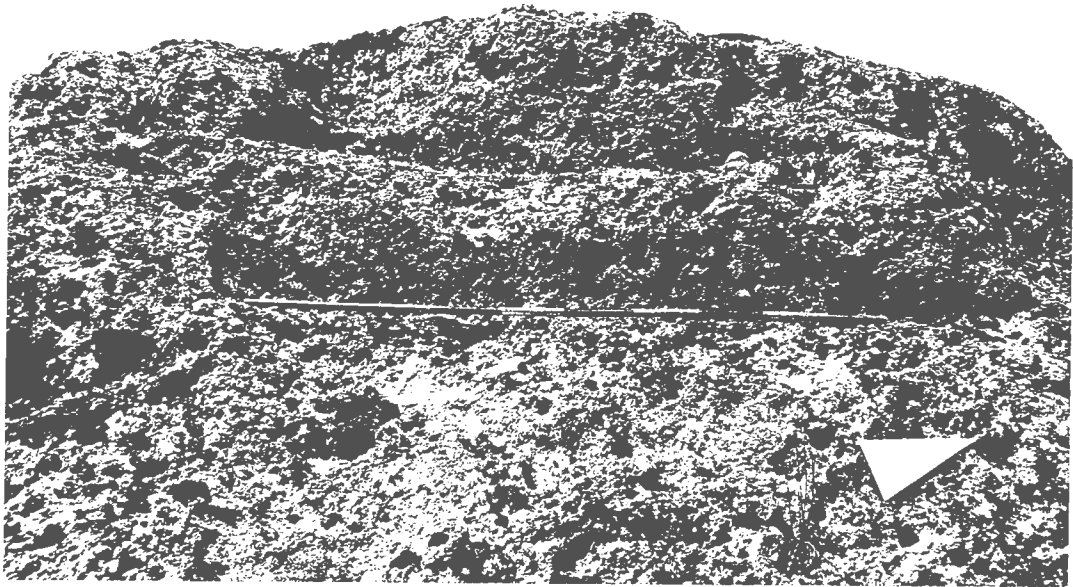
a

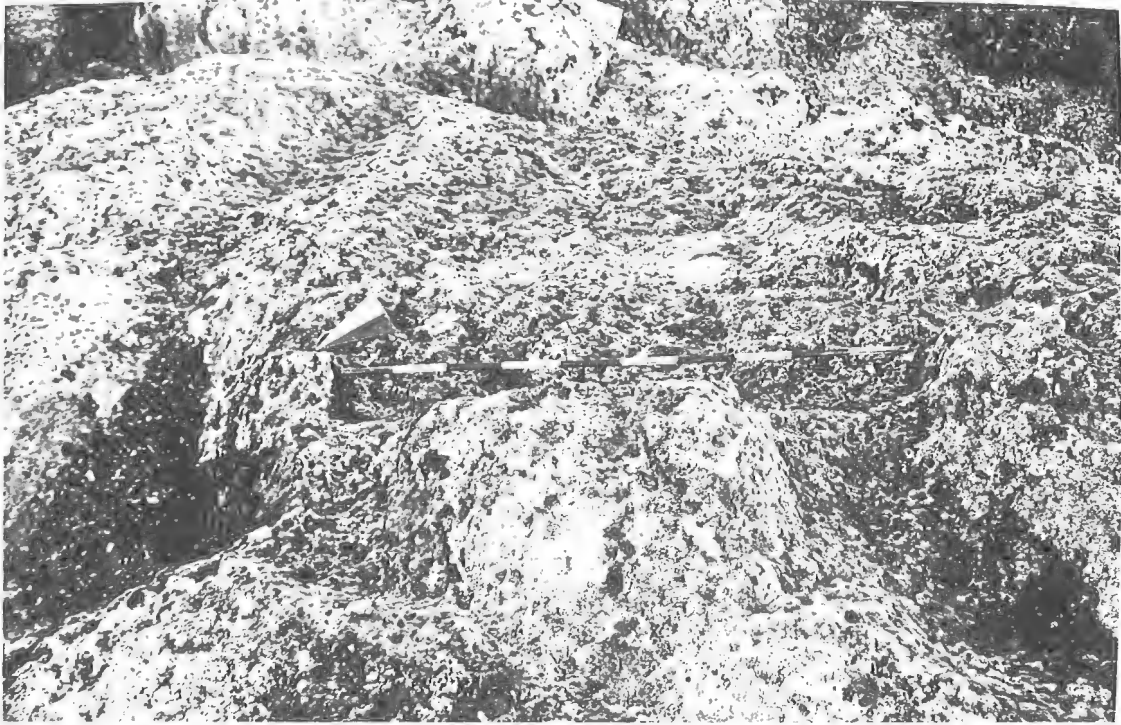
b

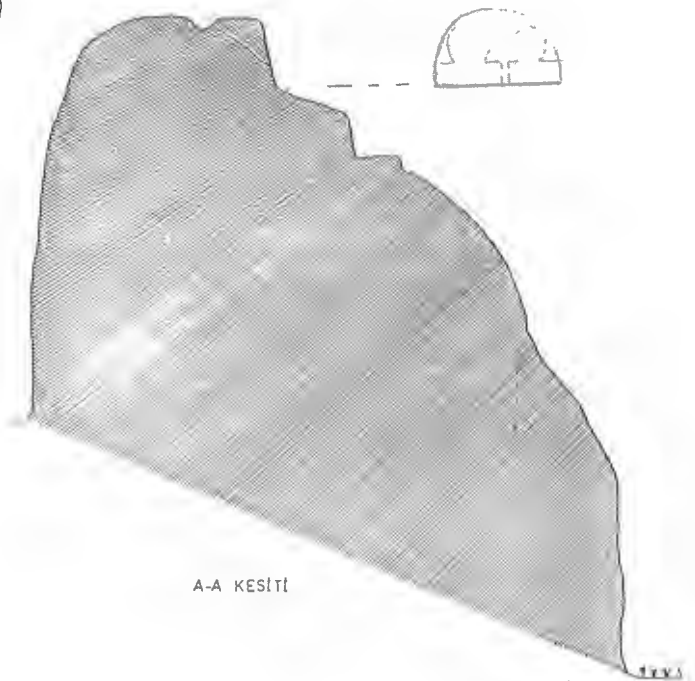
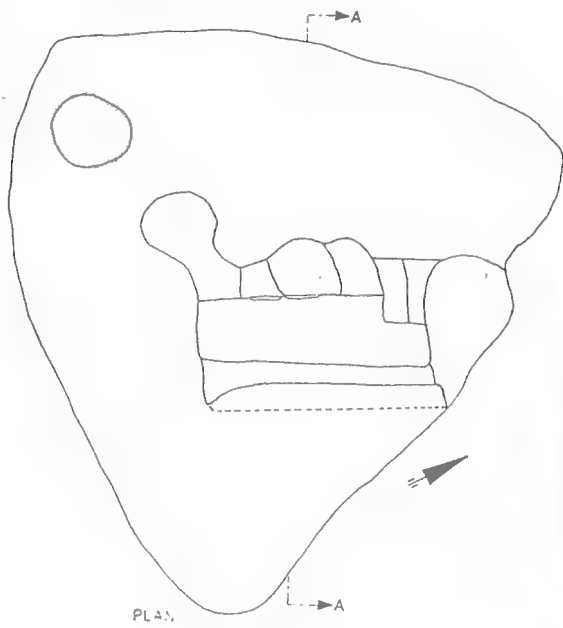
a

b

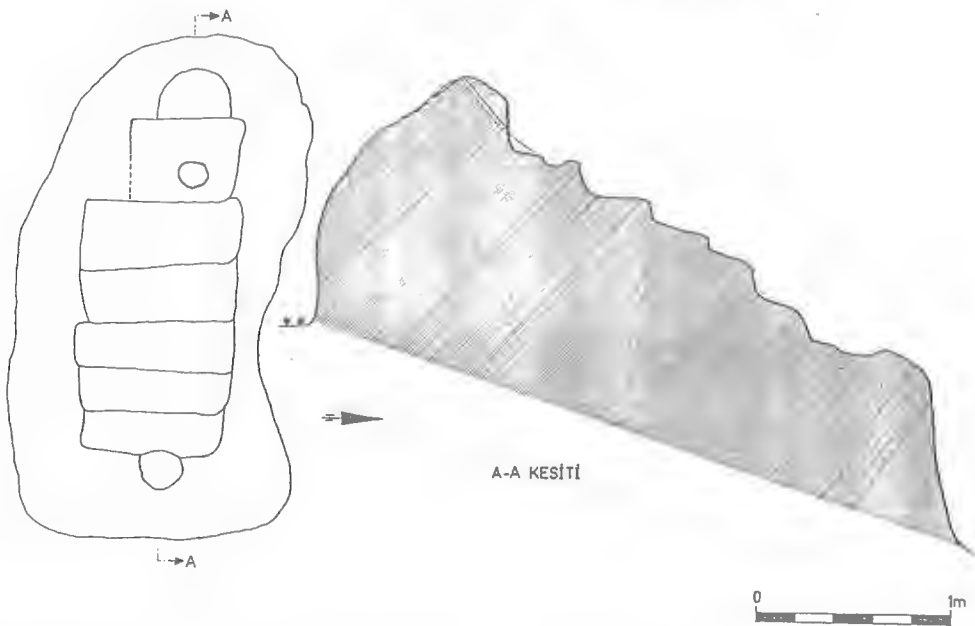
a

b

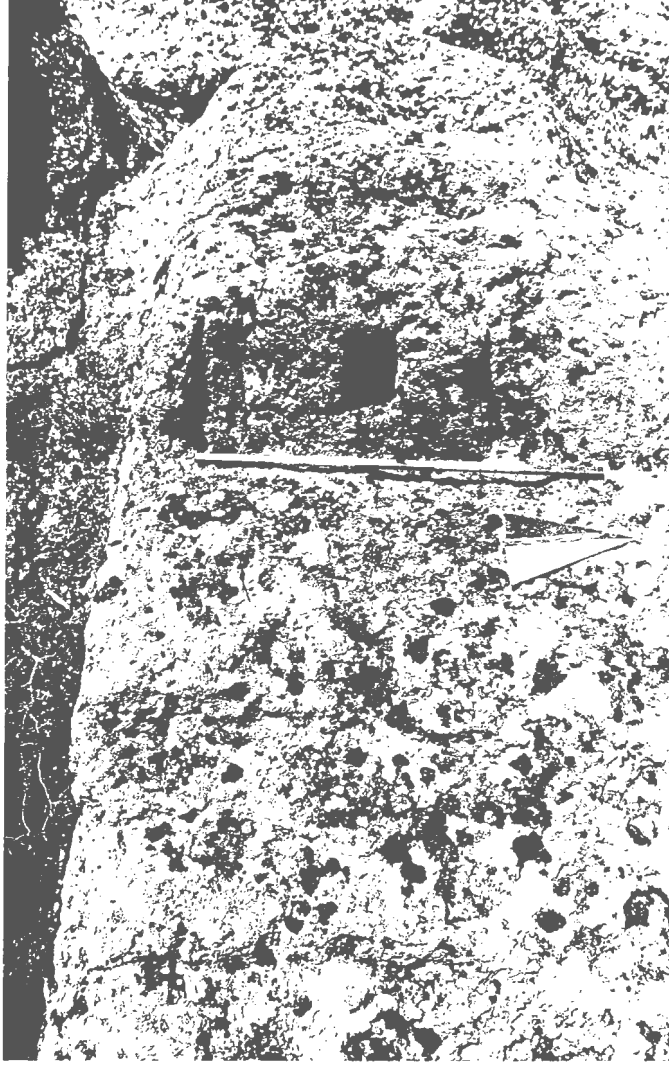
a

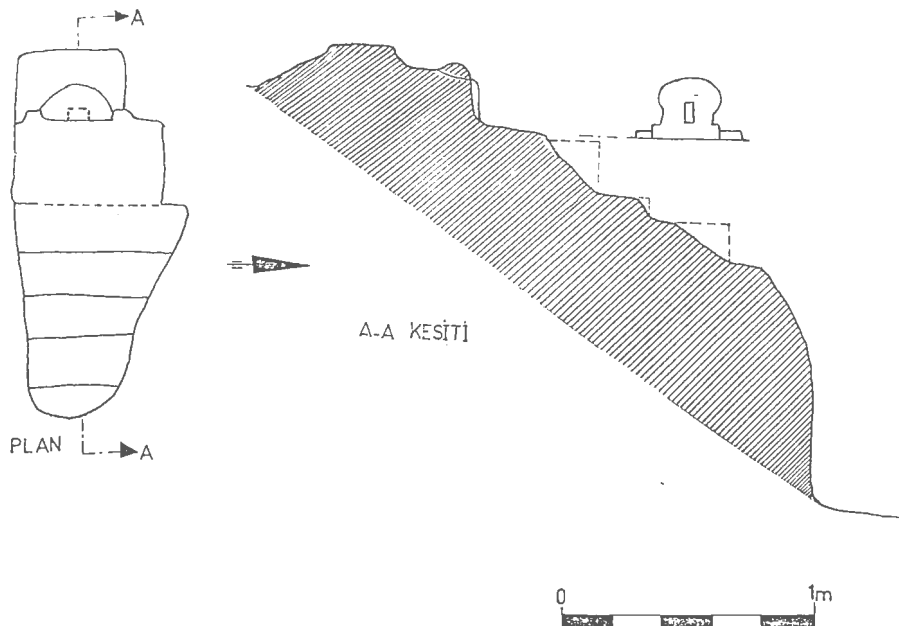
b

a

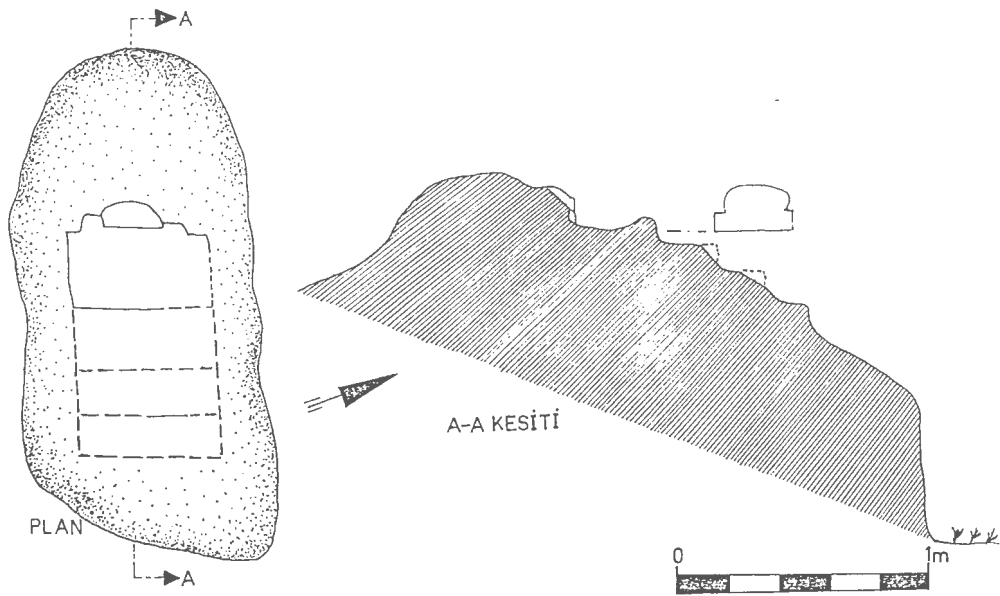
a

b

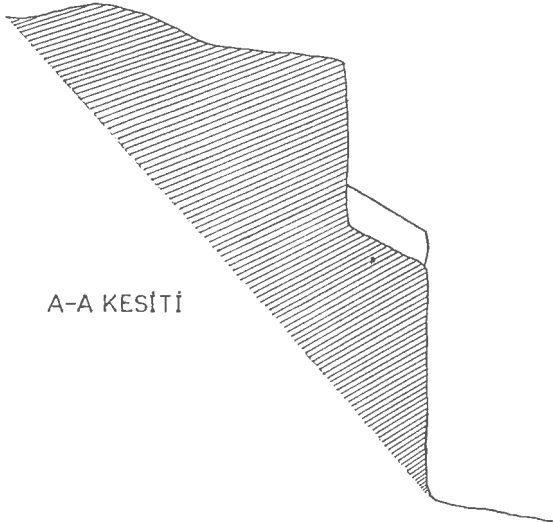
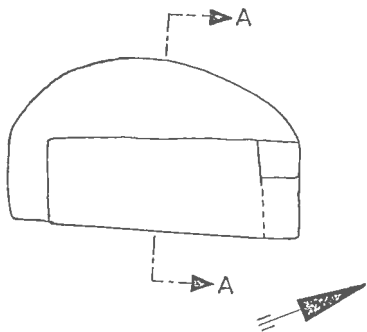
a

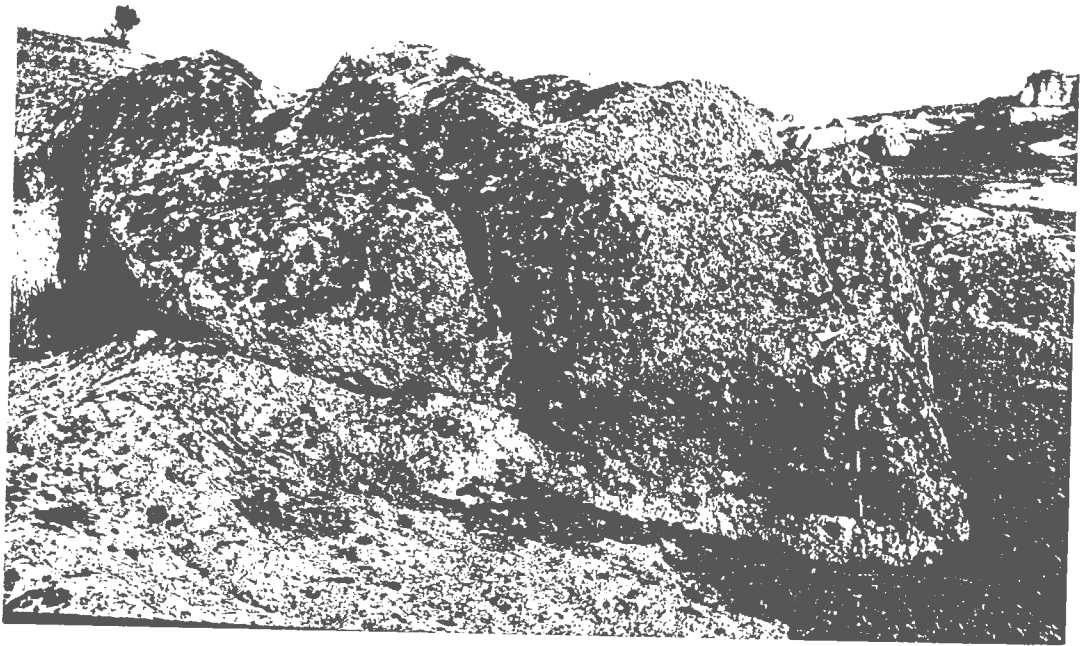
b

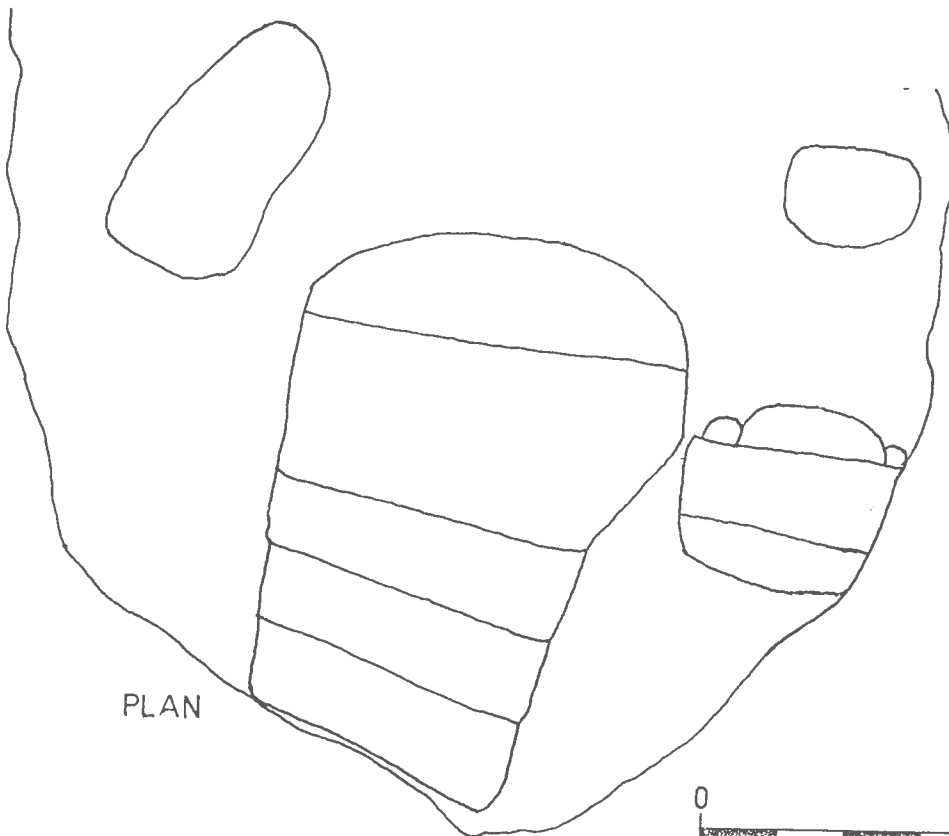
a

b

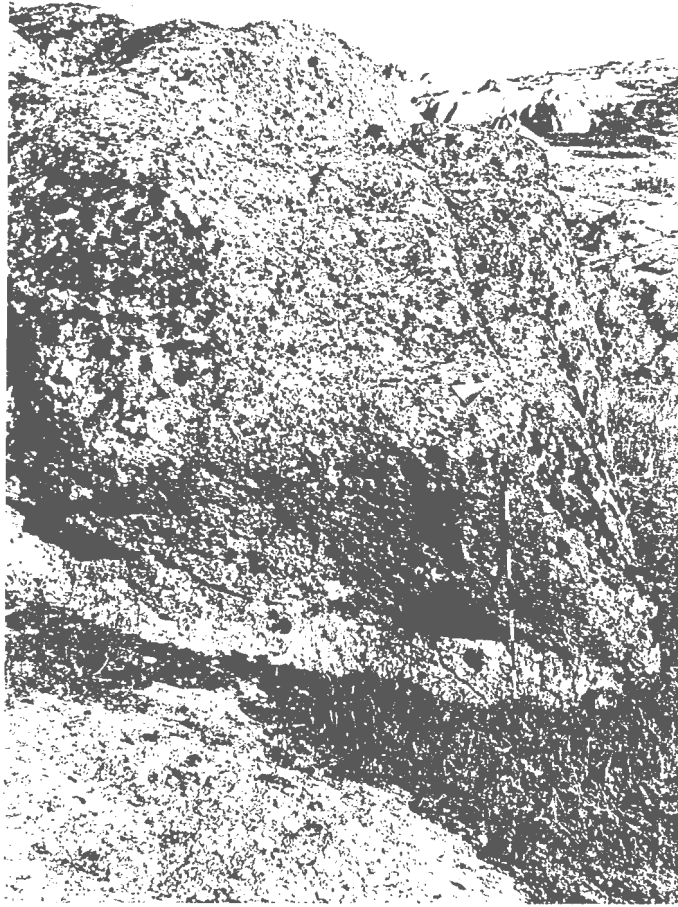
a

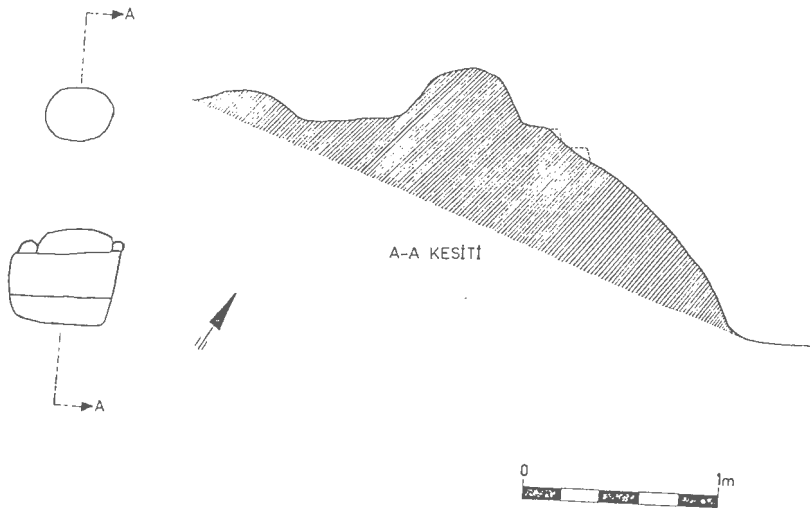
PLAN

b

0 5cm

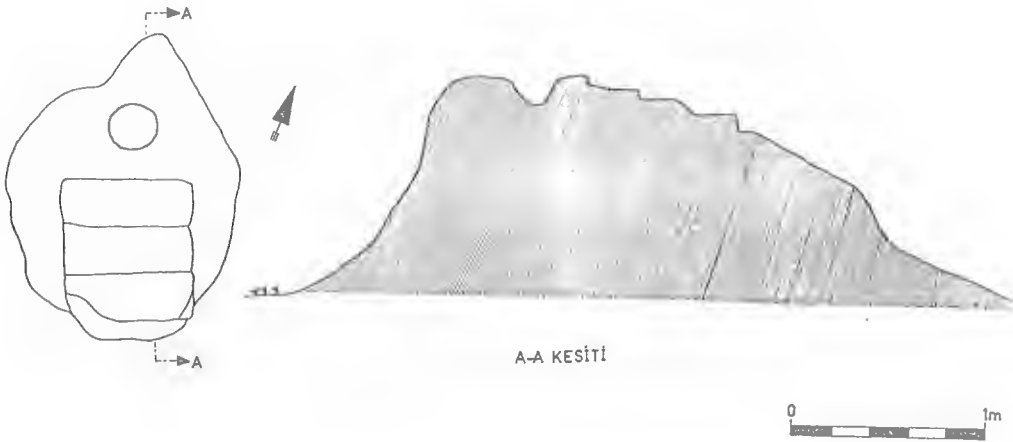
a

b

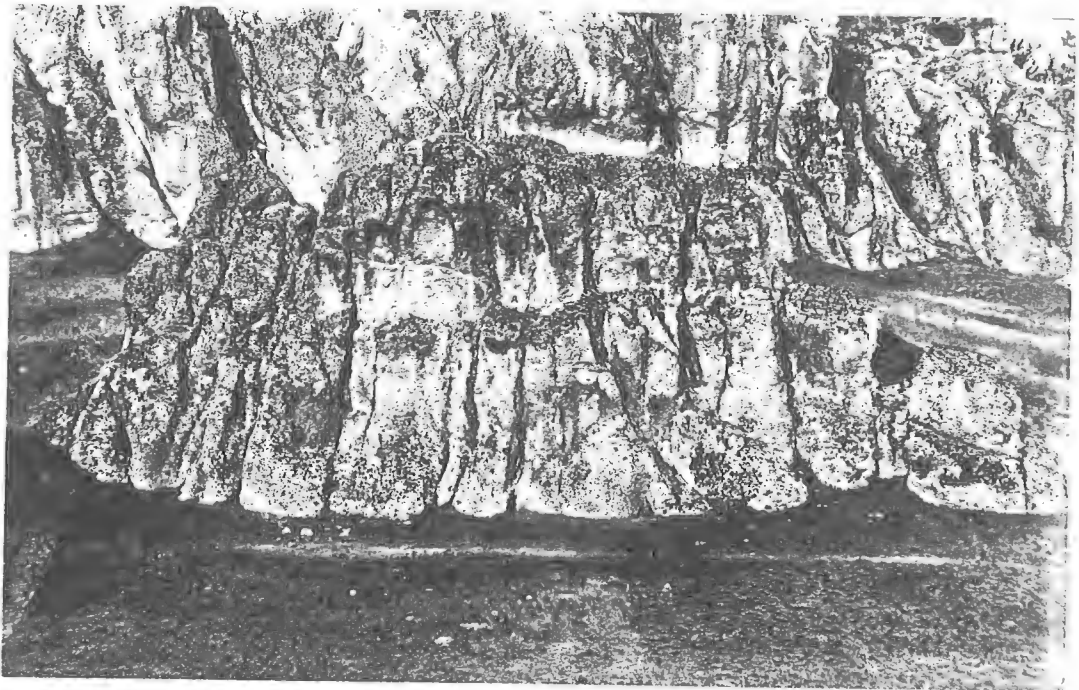
a

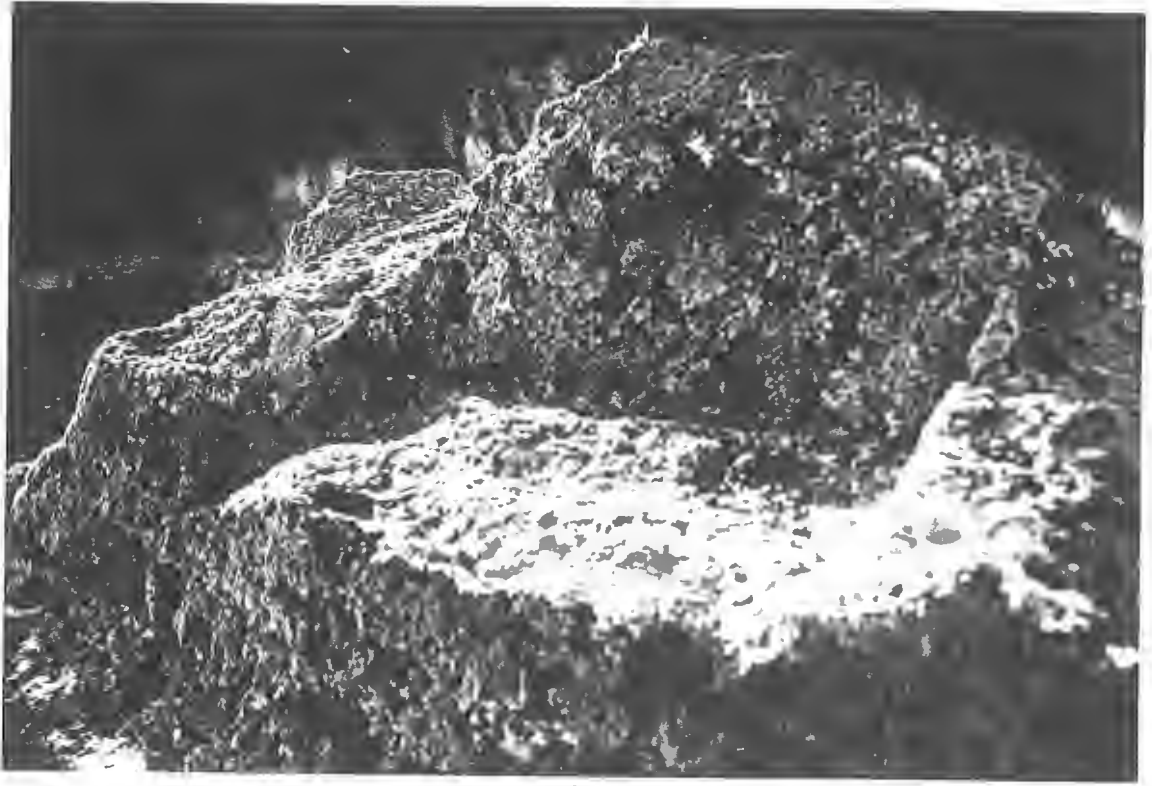
b

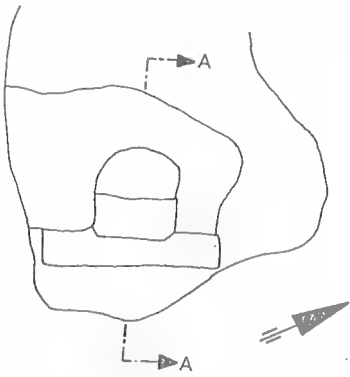
a

b

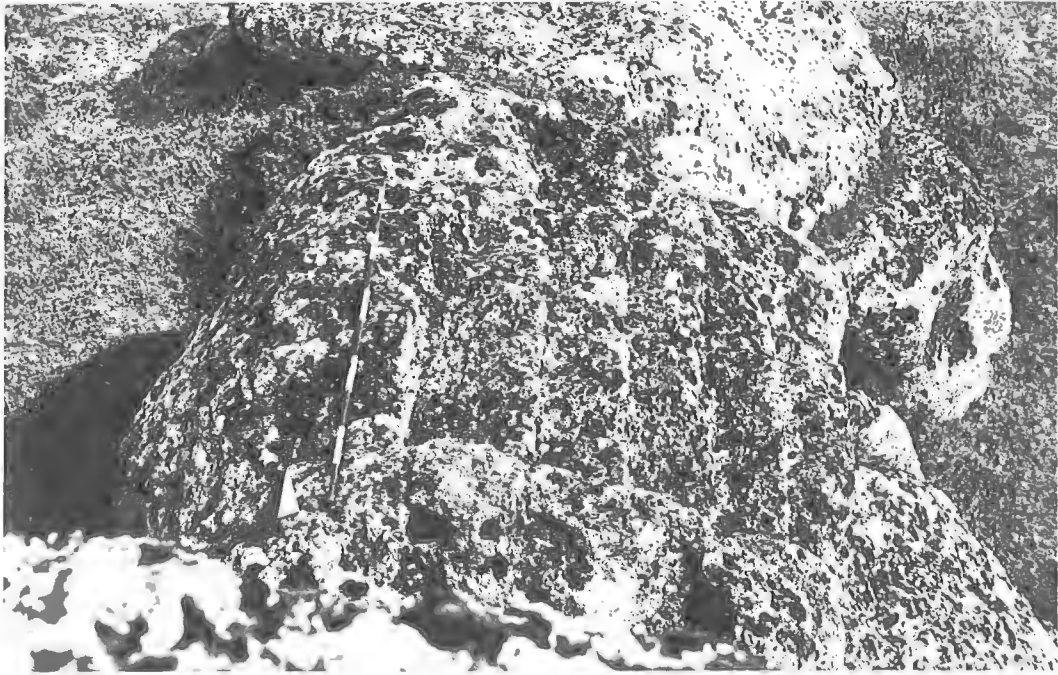

a

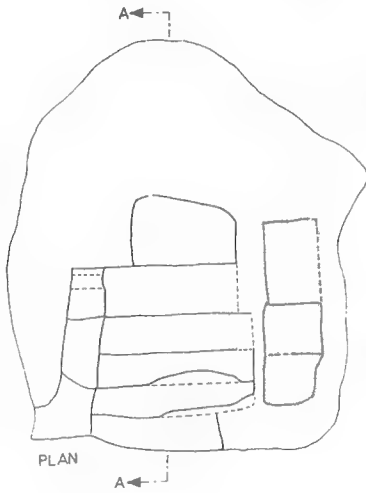

A-A KESİTİ

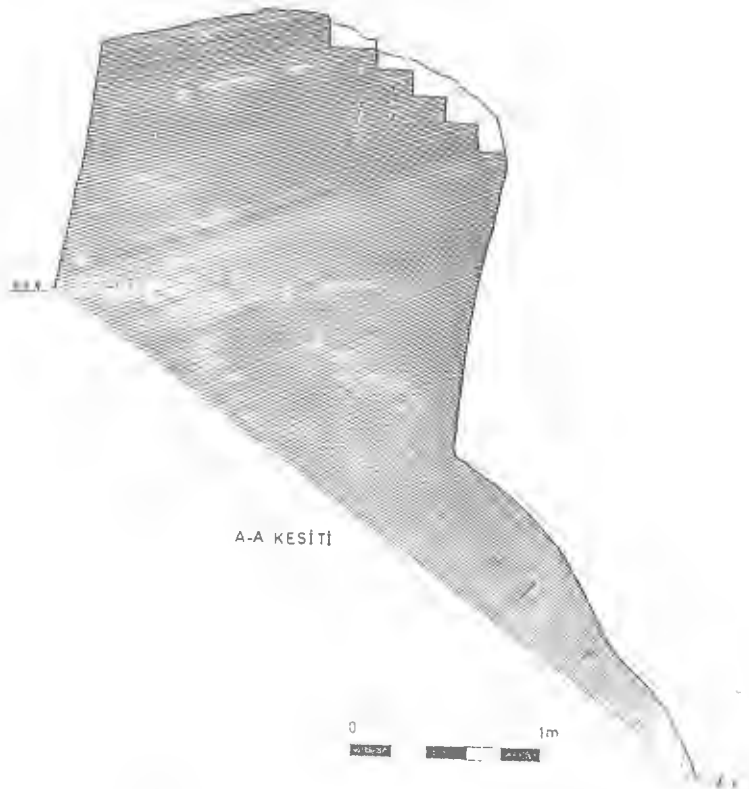
b

a

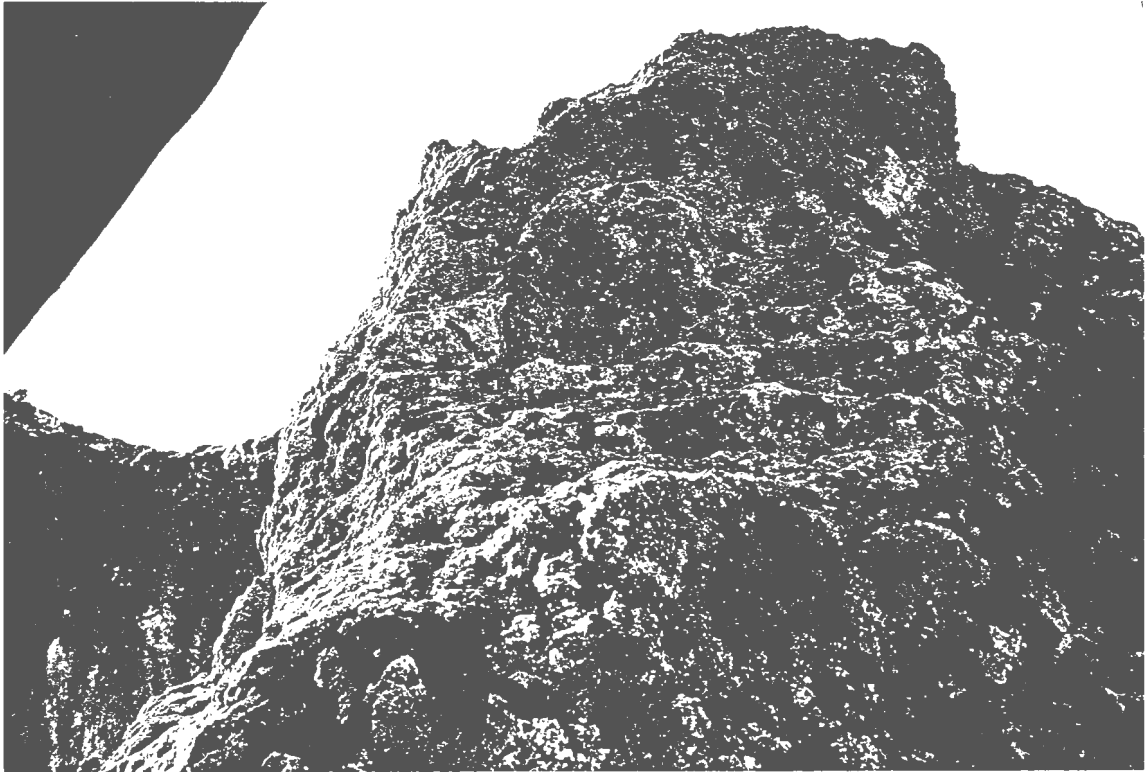
PLAN

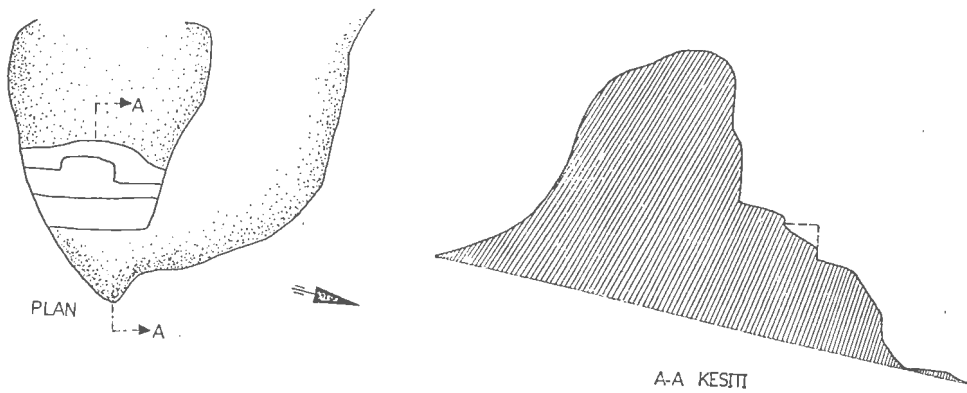
A-A KESİTİ

0 0.5 1m

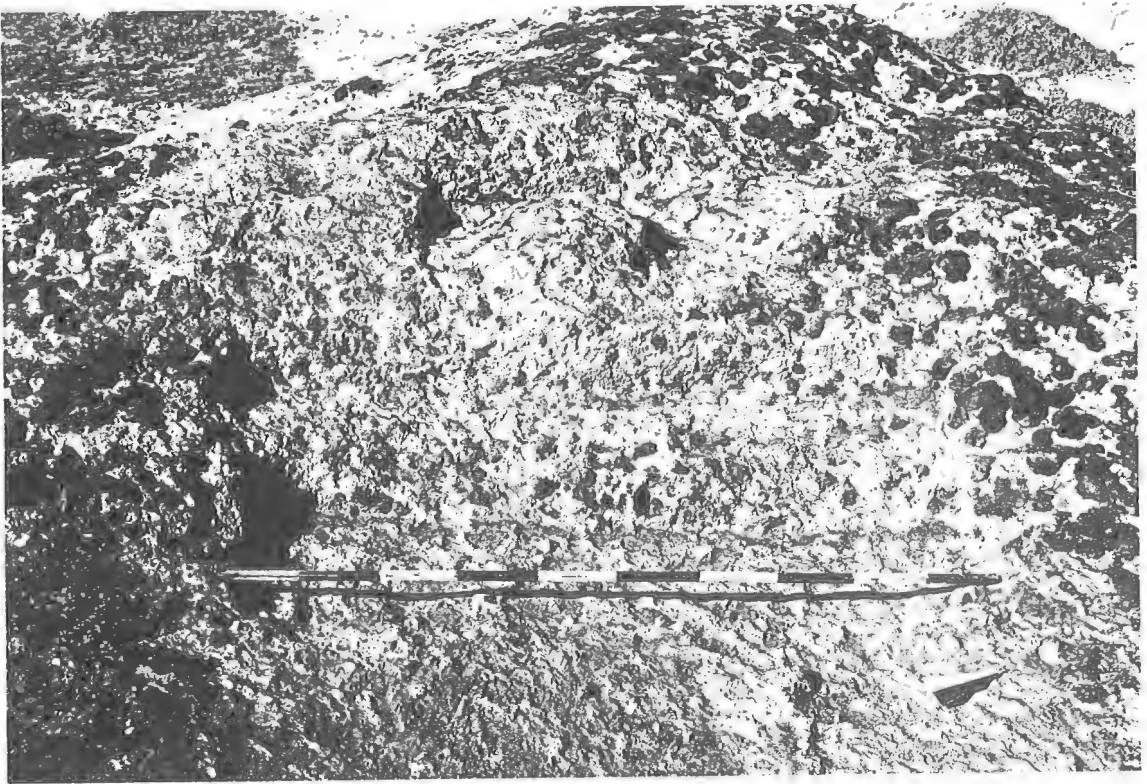
b

a

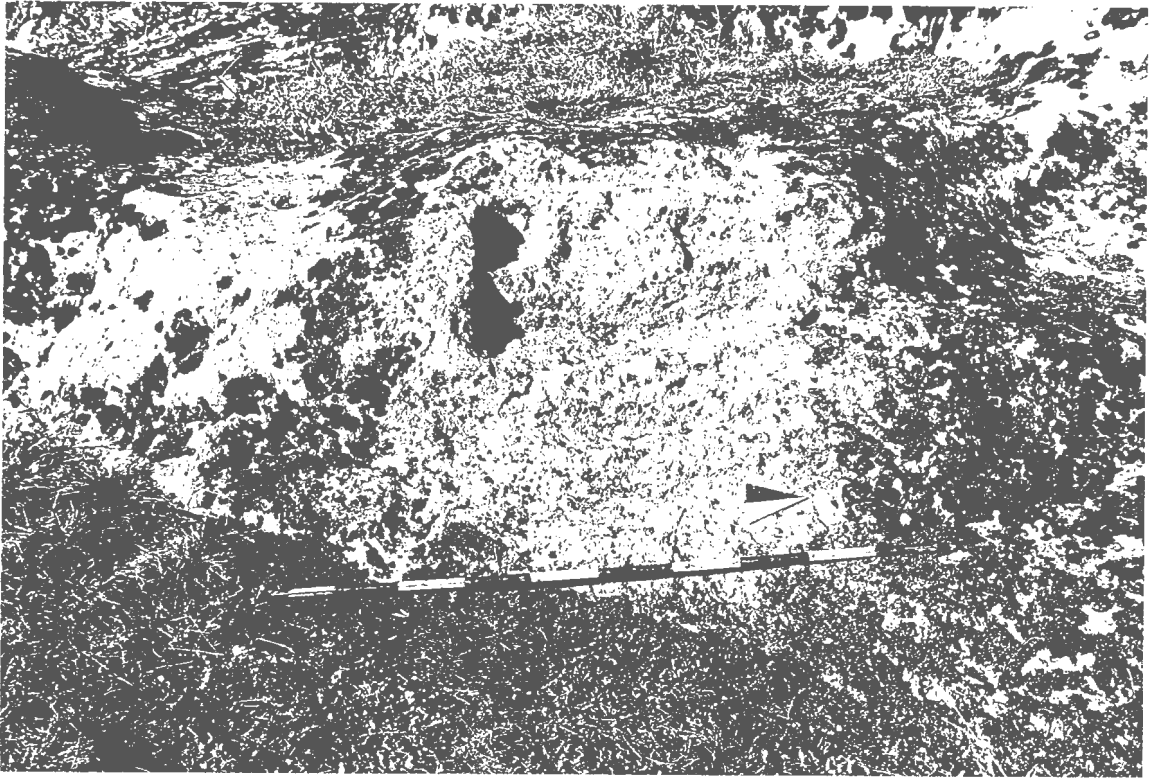
b

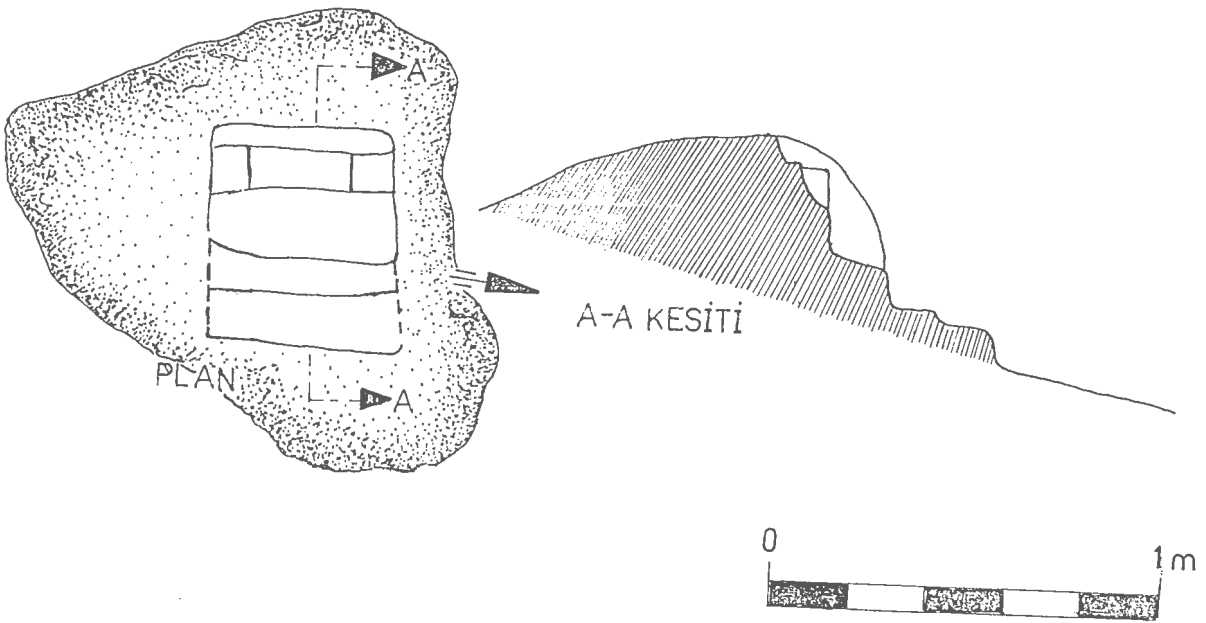
a

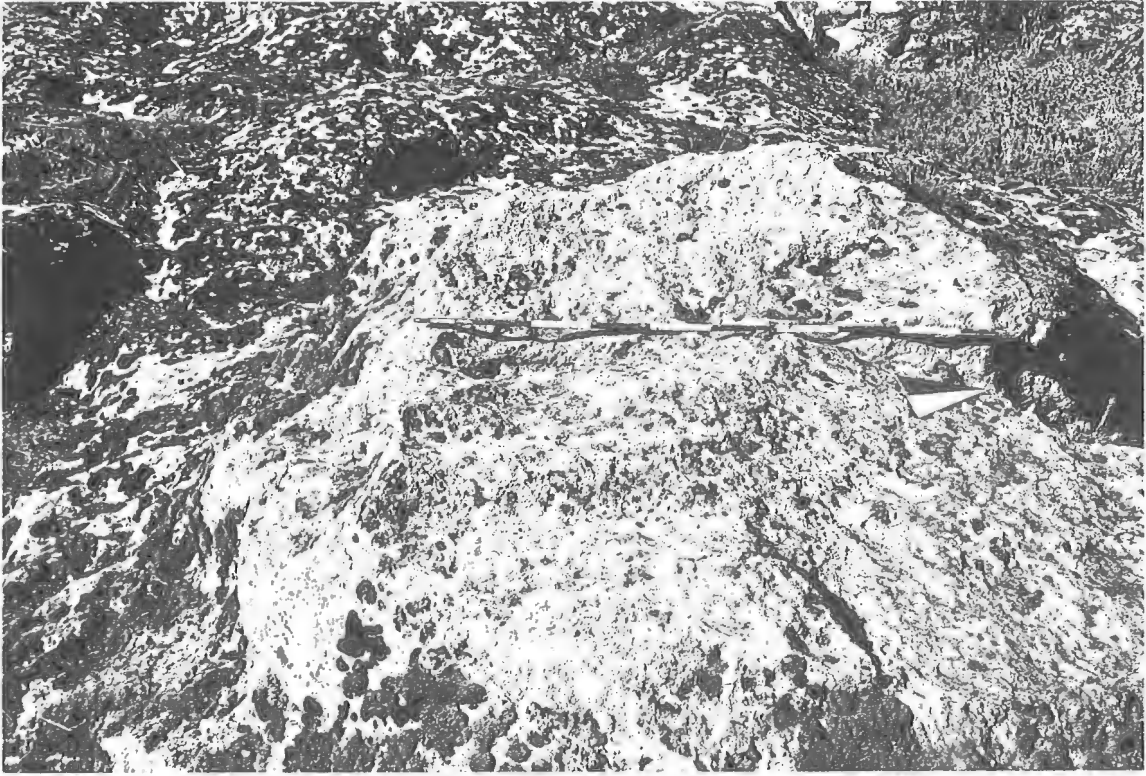
b

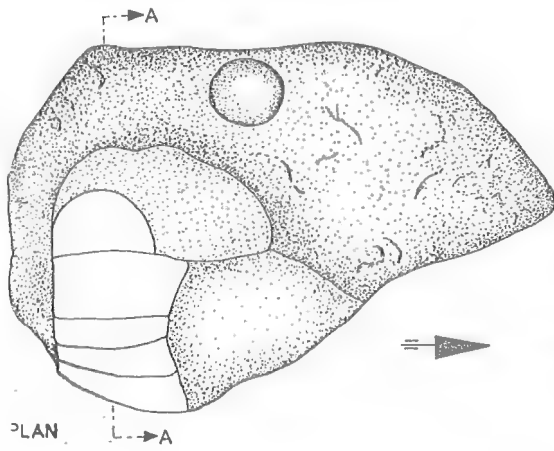
a

b

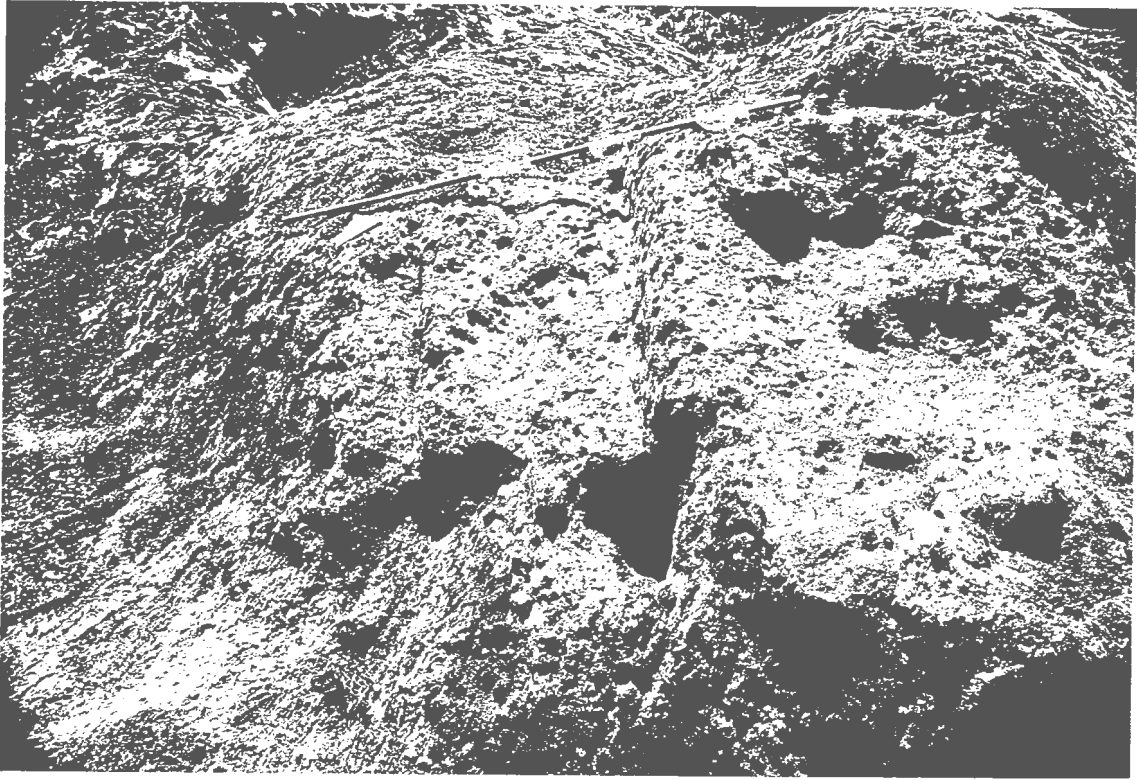
a

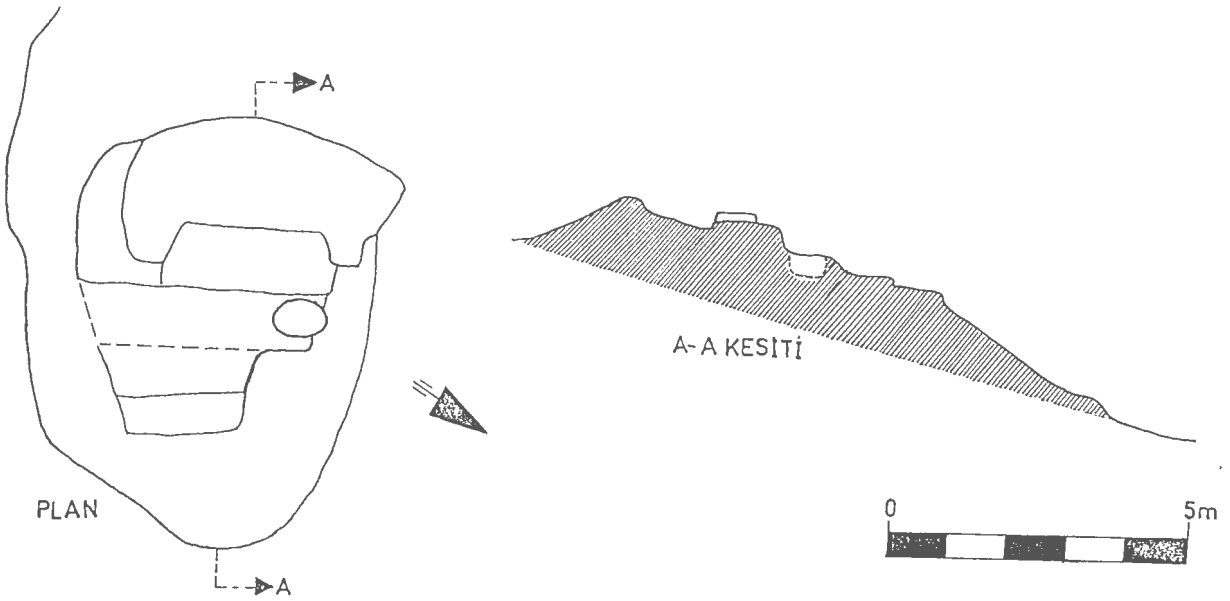
A-A KESİTİ

b

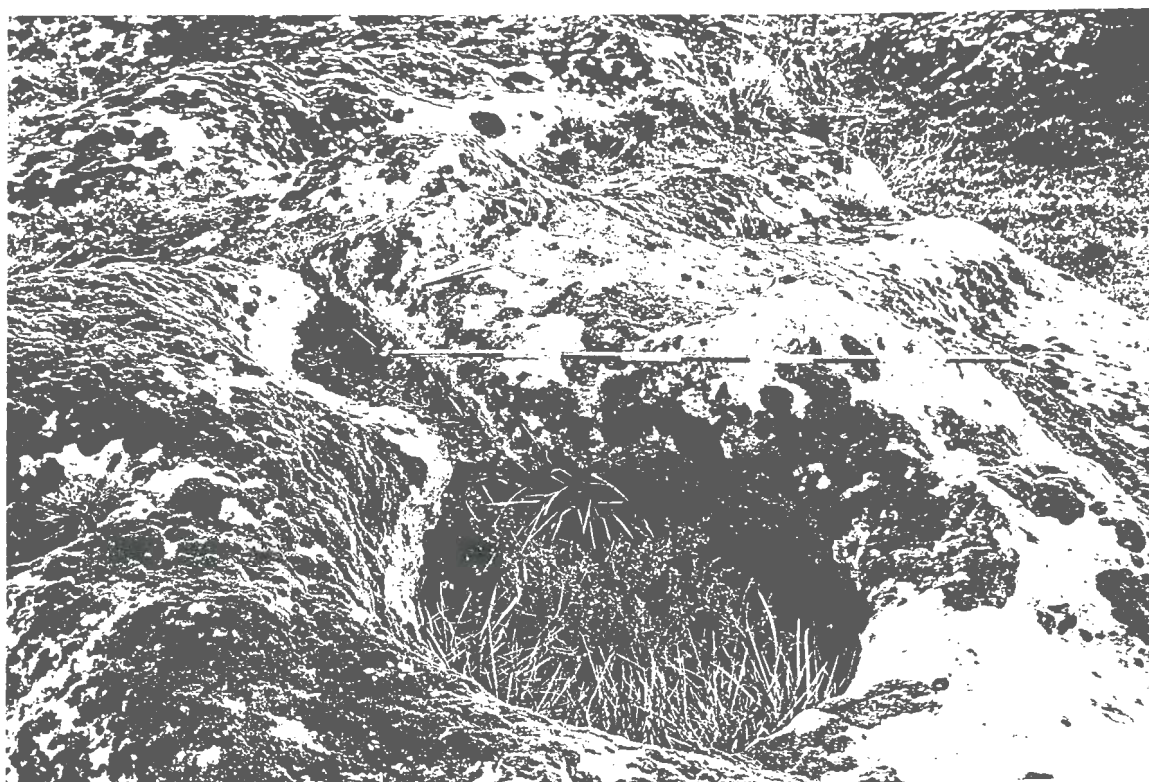
a

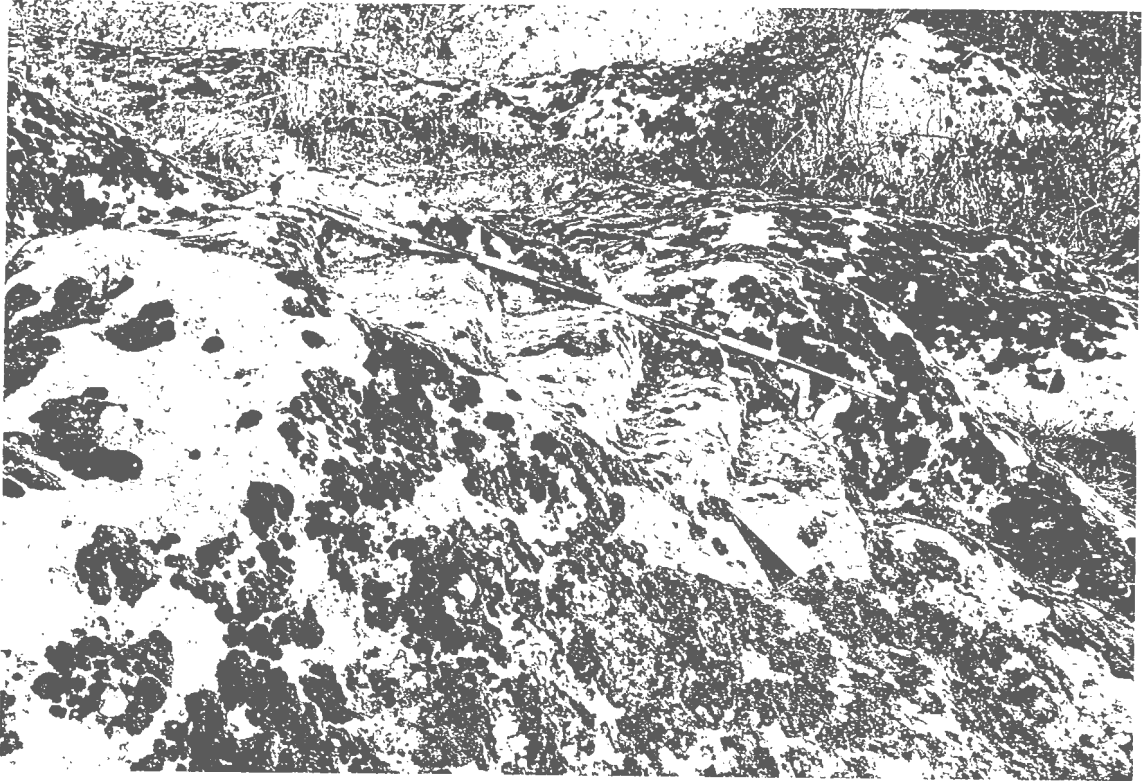
b

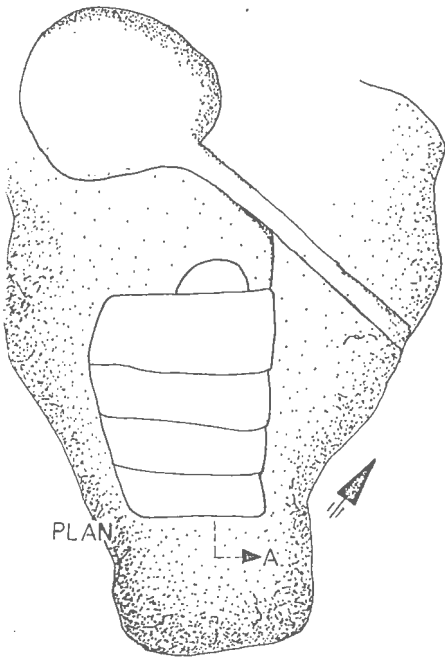
a

b

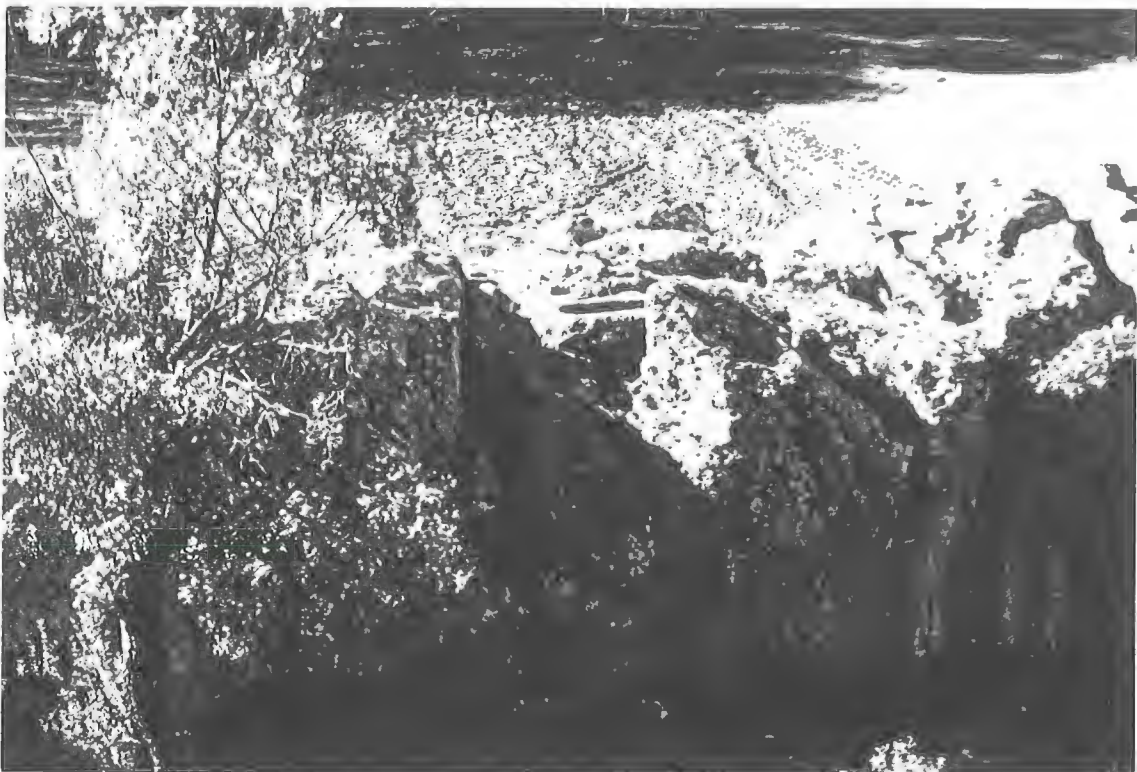
a

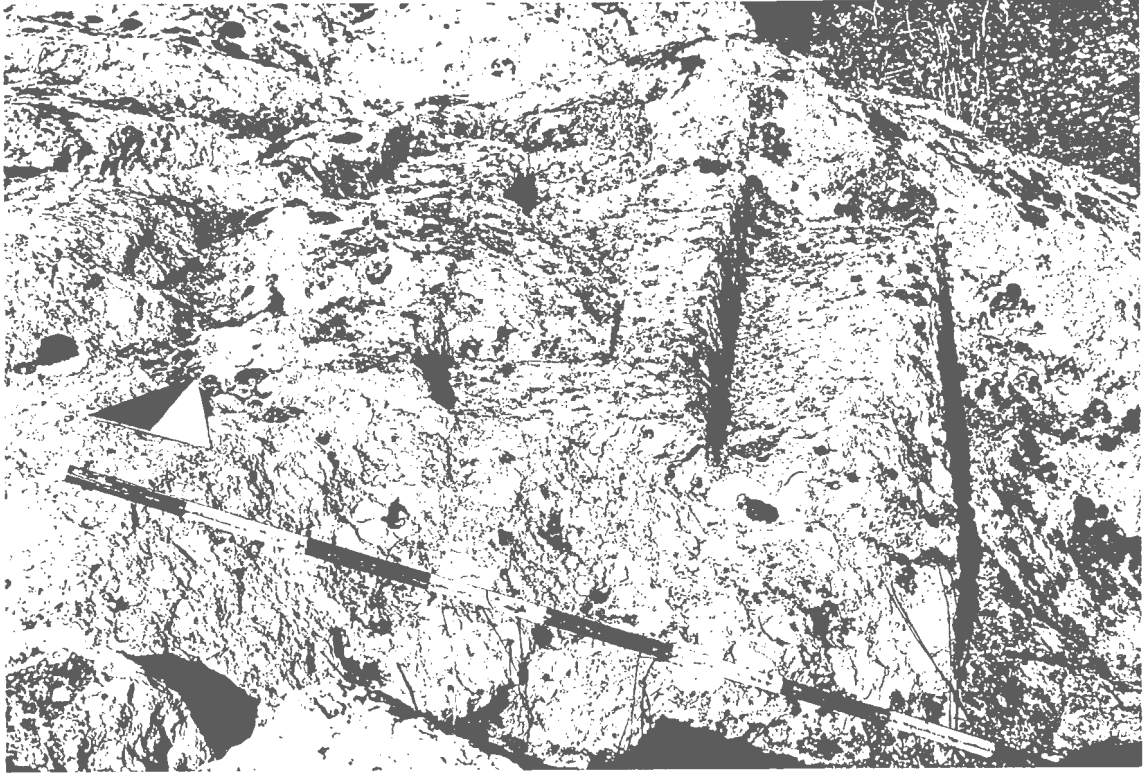
b

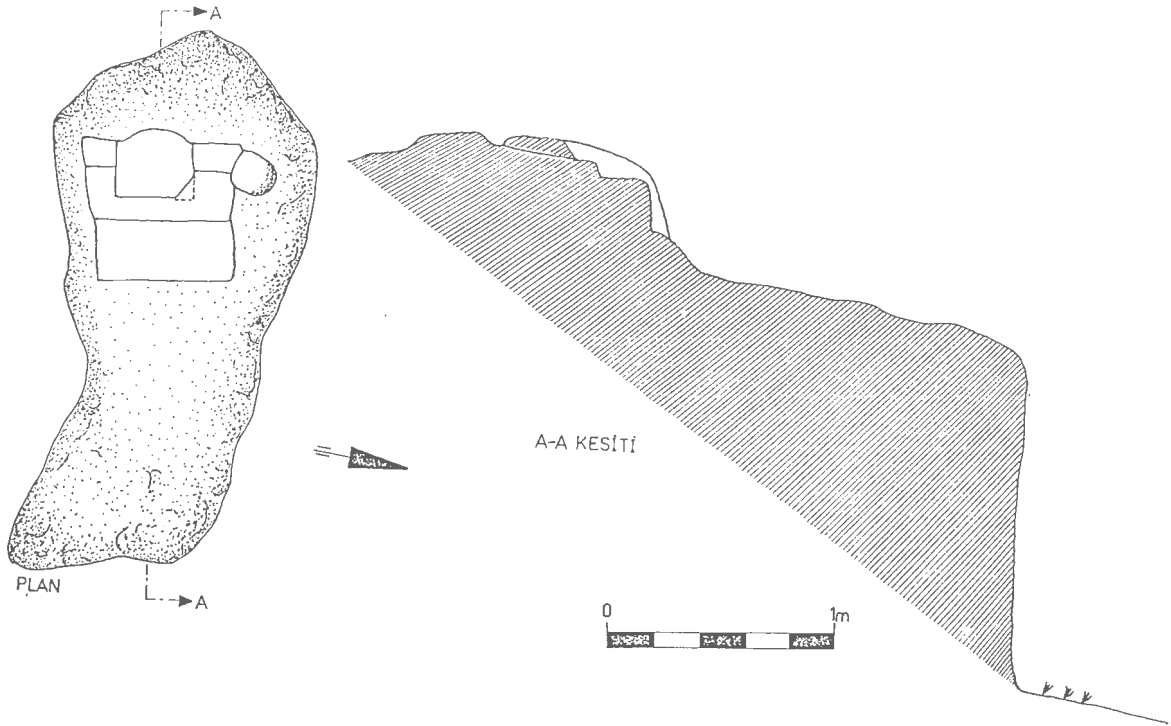
a

b

a

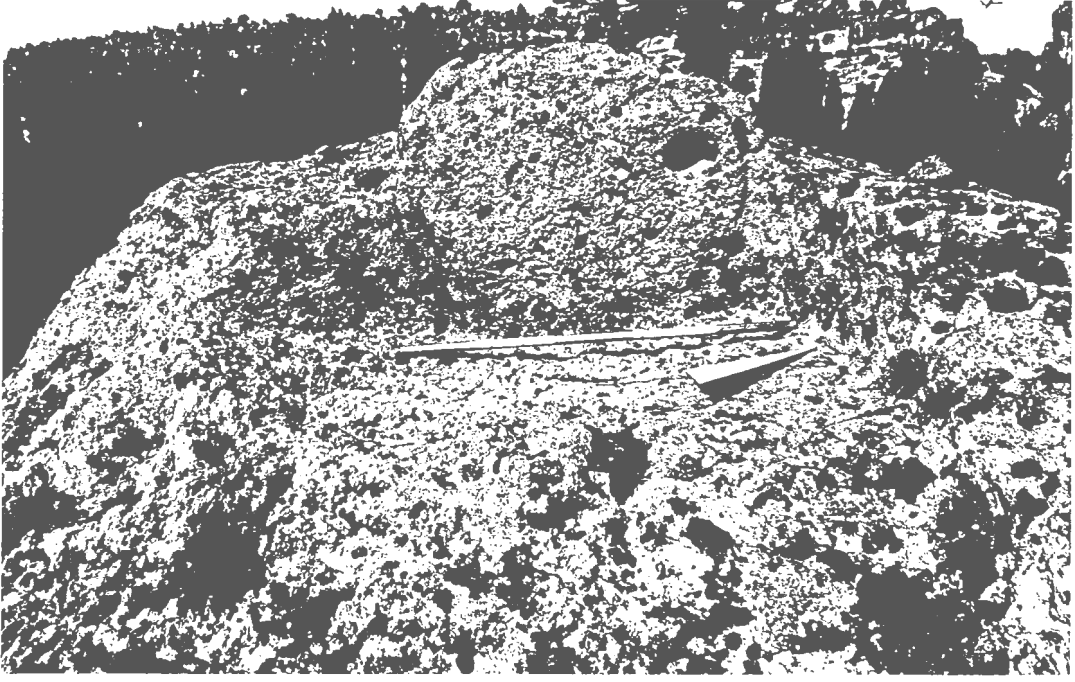

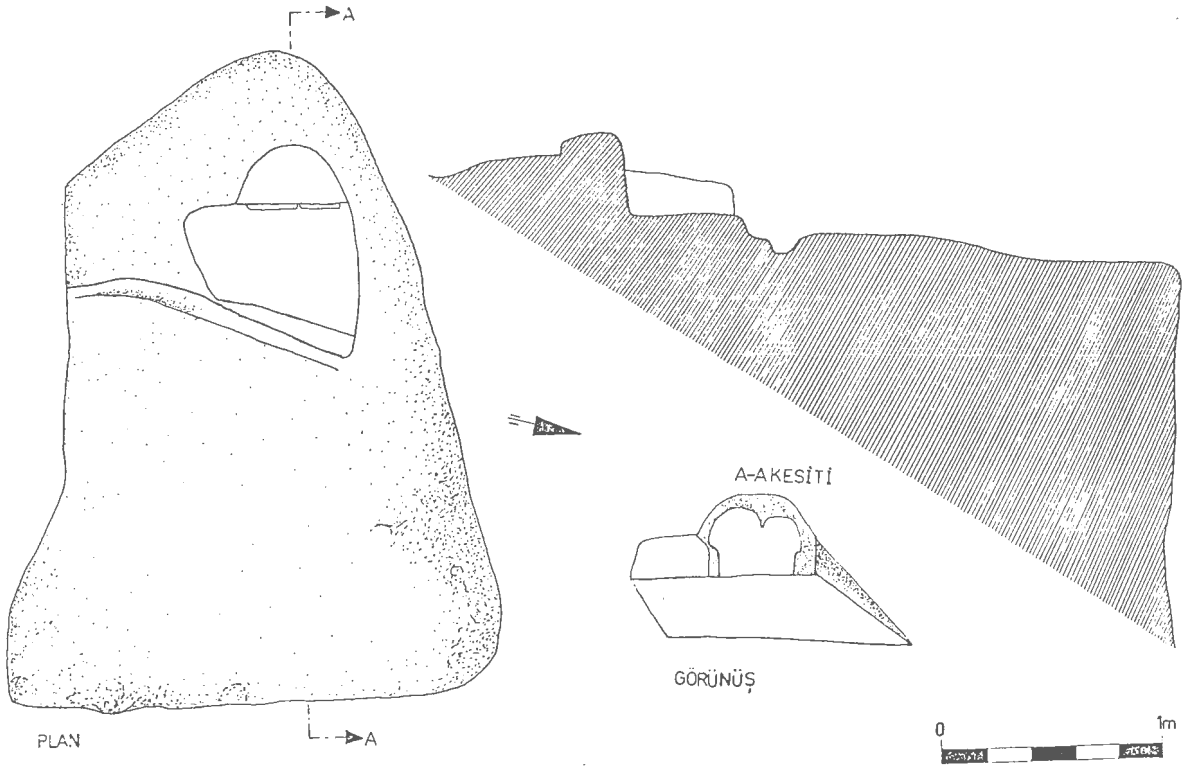
a

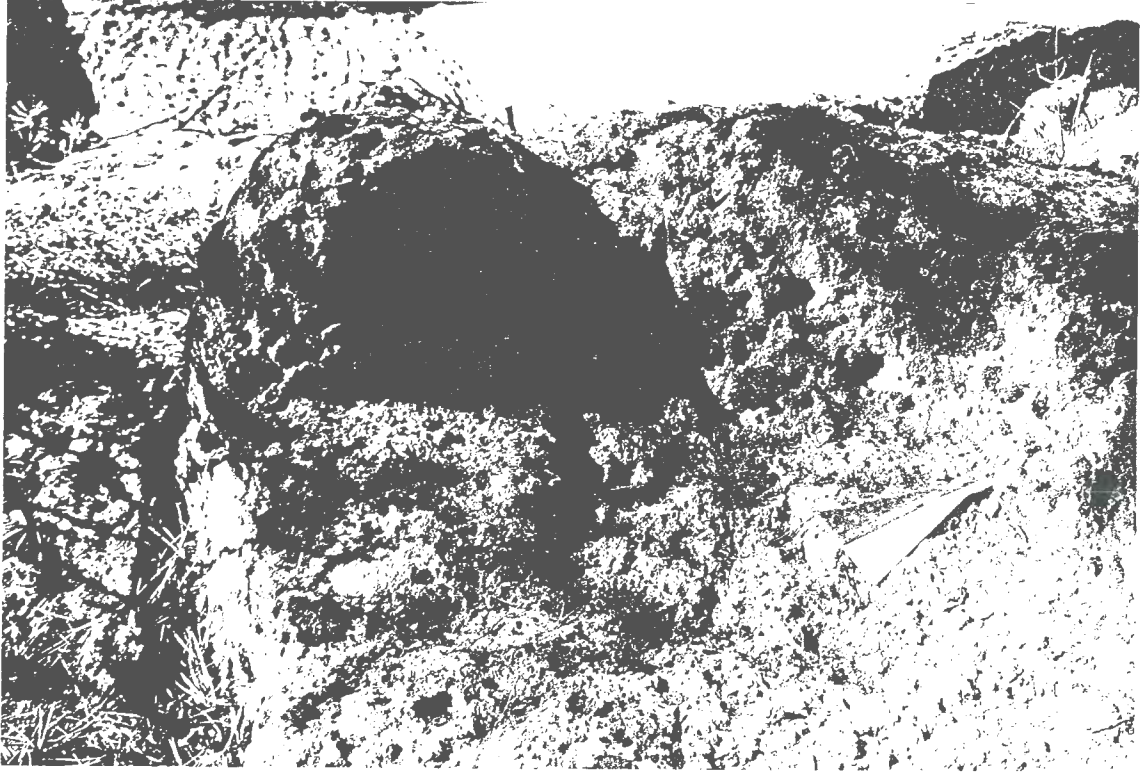
b

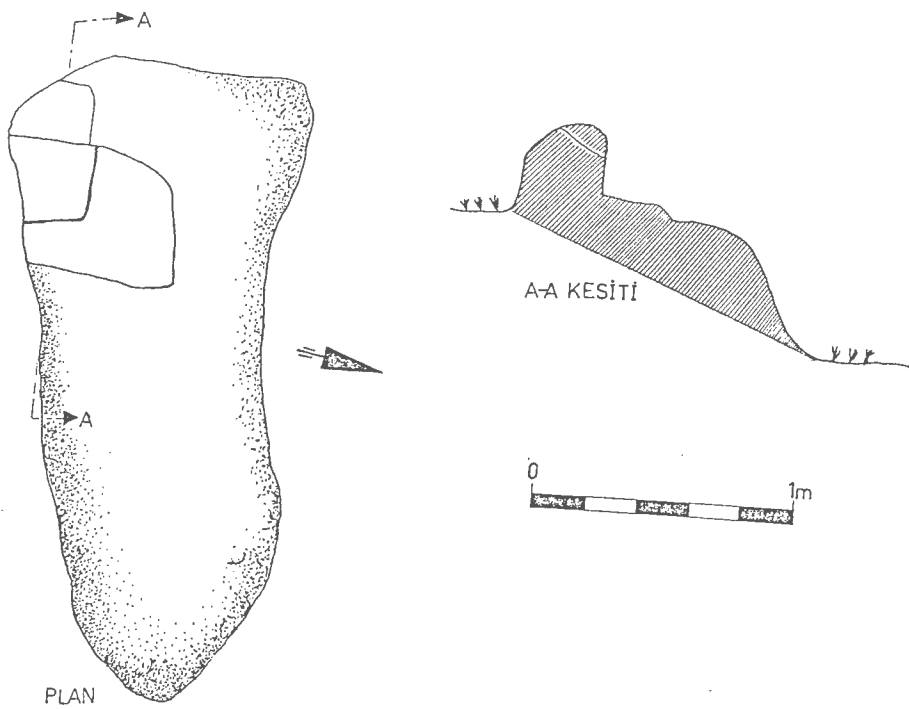
a

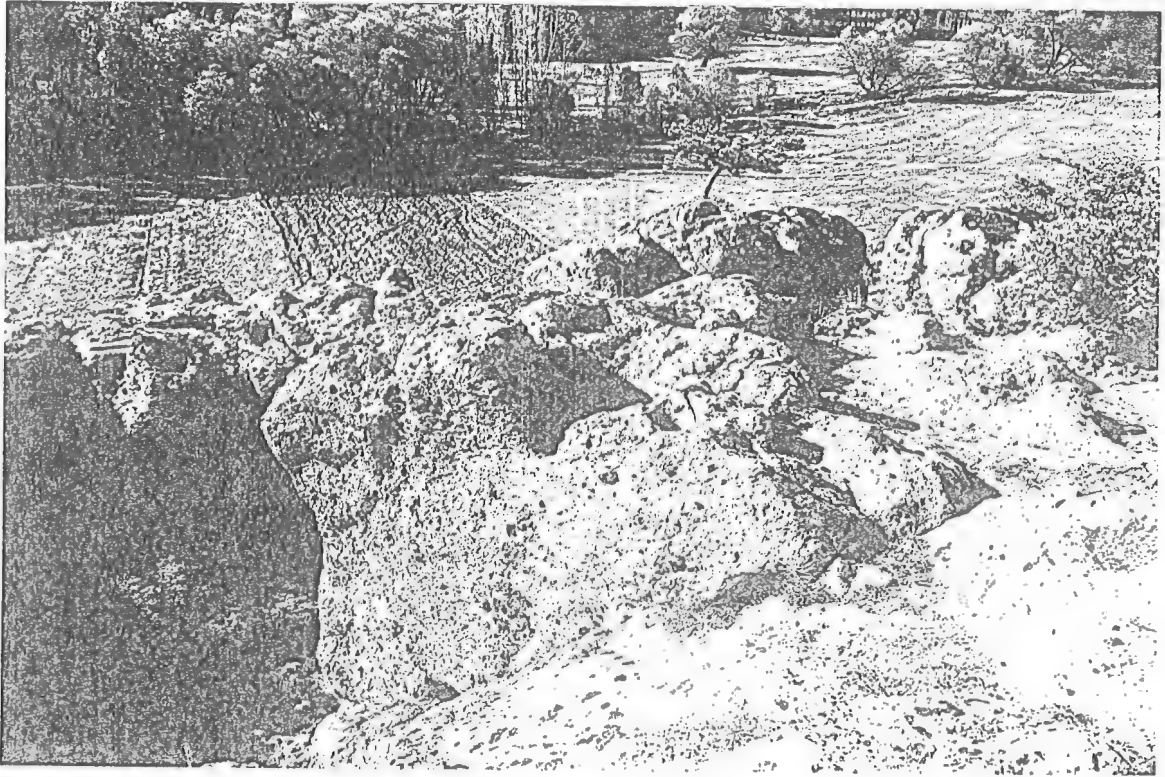
b

a

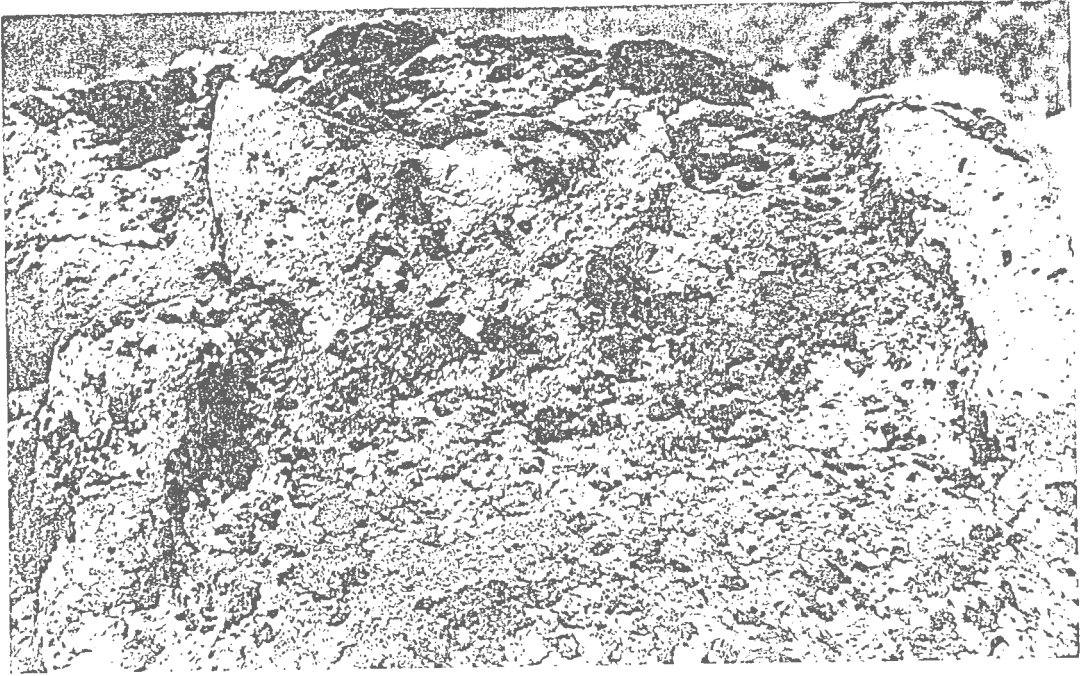
b

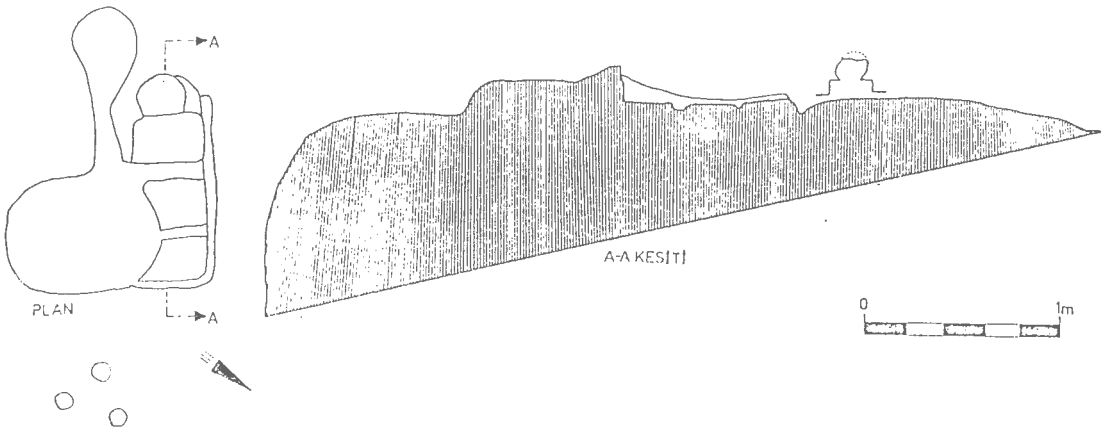
a

b

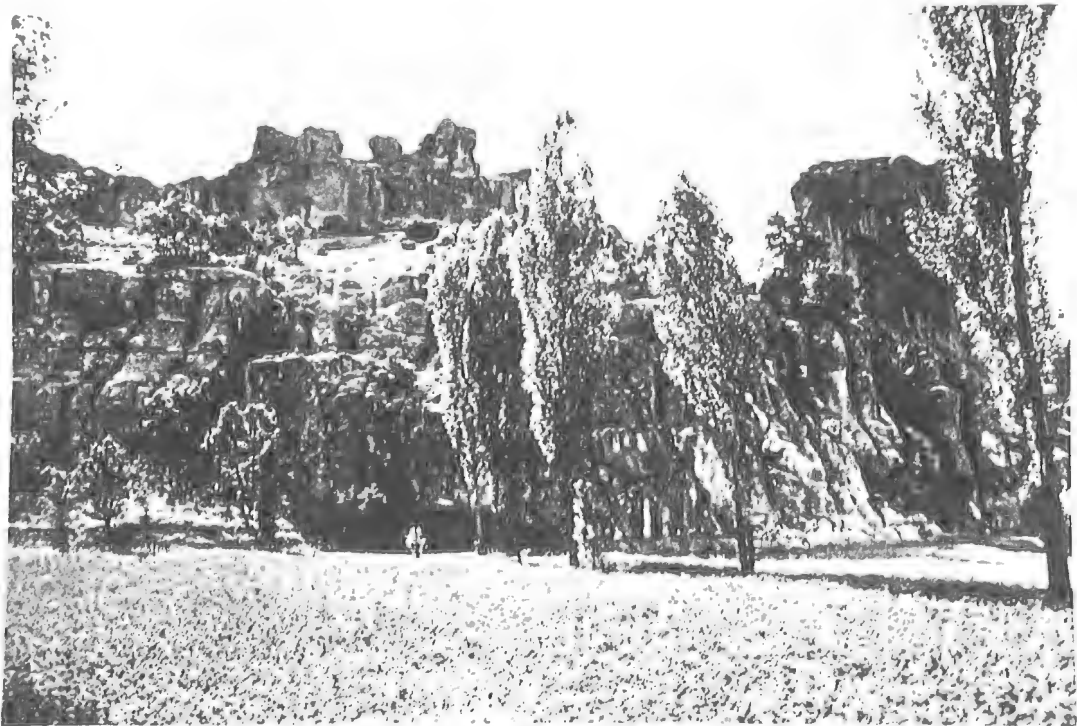
a

b

a

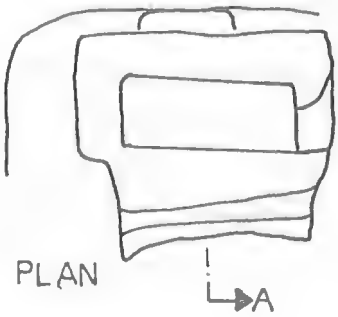

b

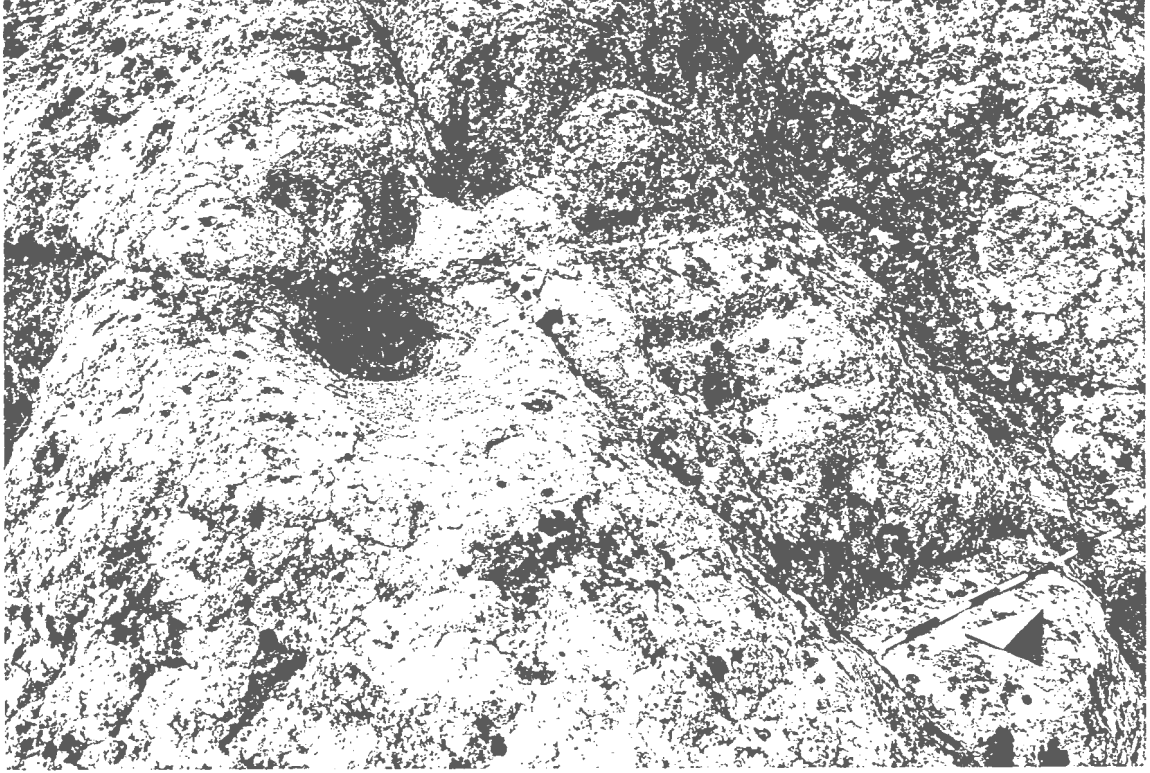

→A

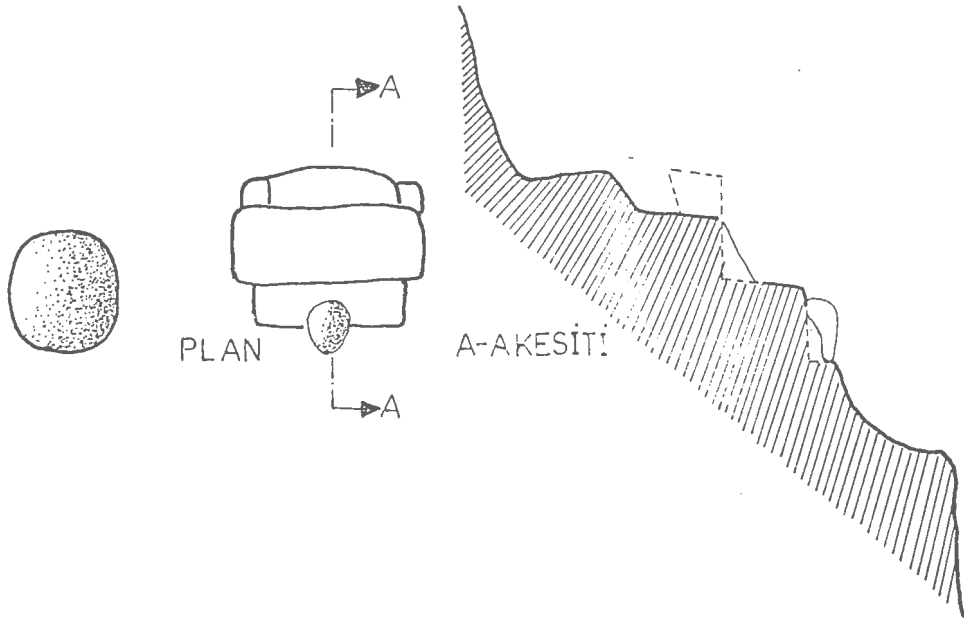
a

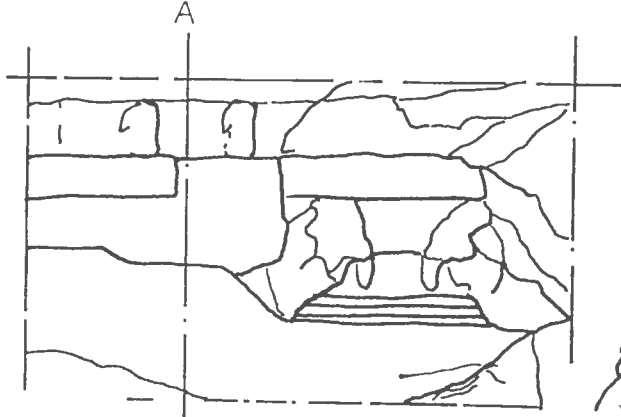
b

a

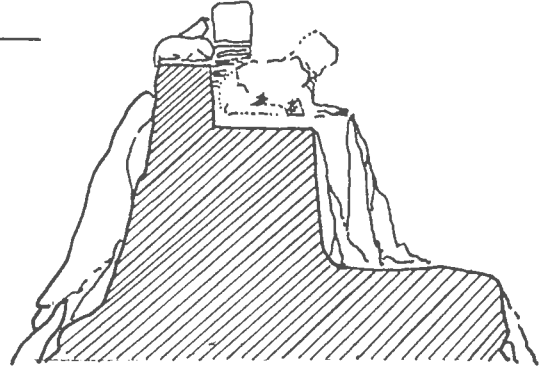

b

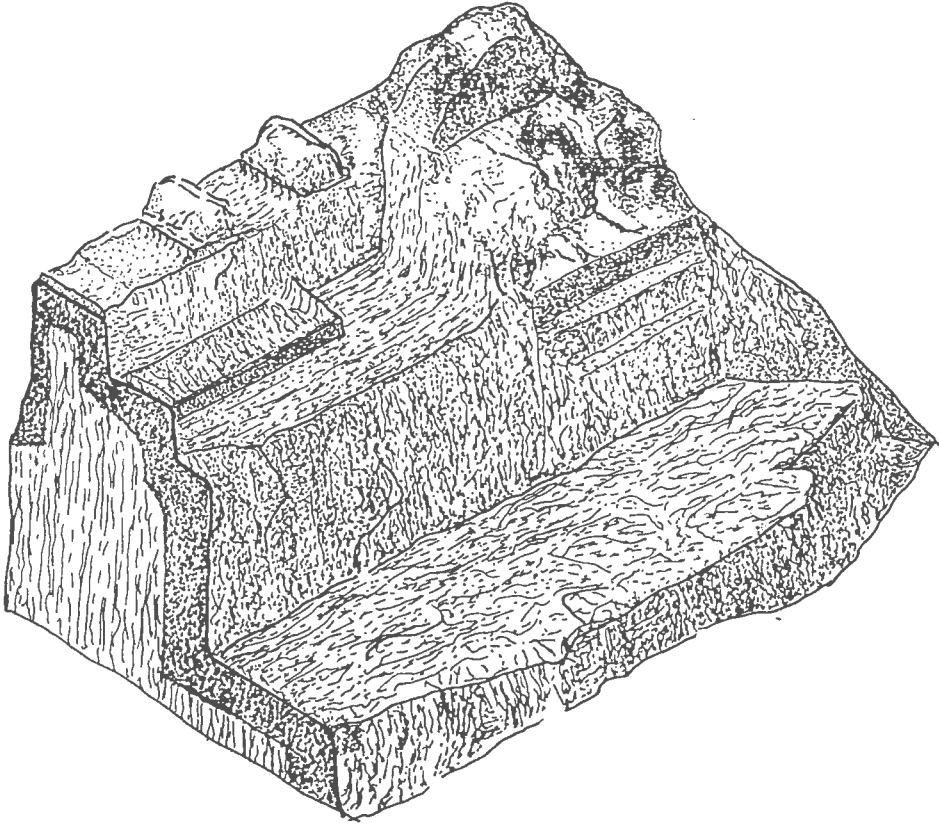
ÜSTTEN GÖRÜNÜŞ

a

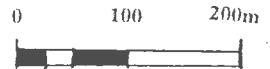
YANDAN GÖRÜNÜŞ

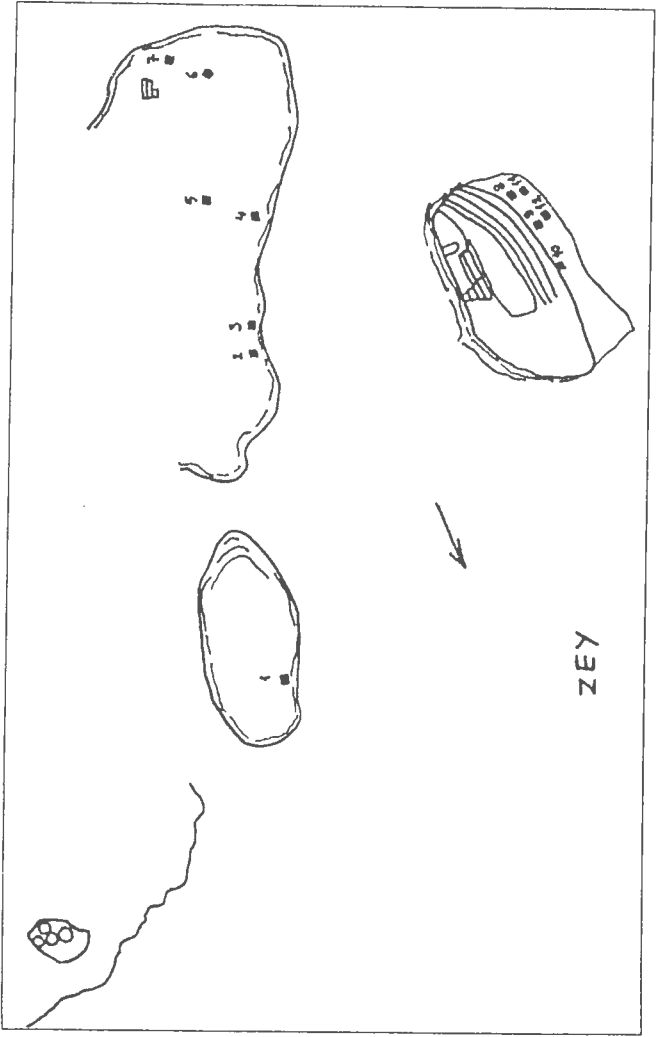
b

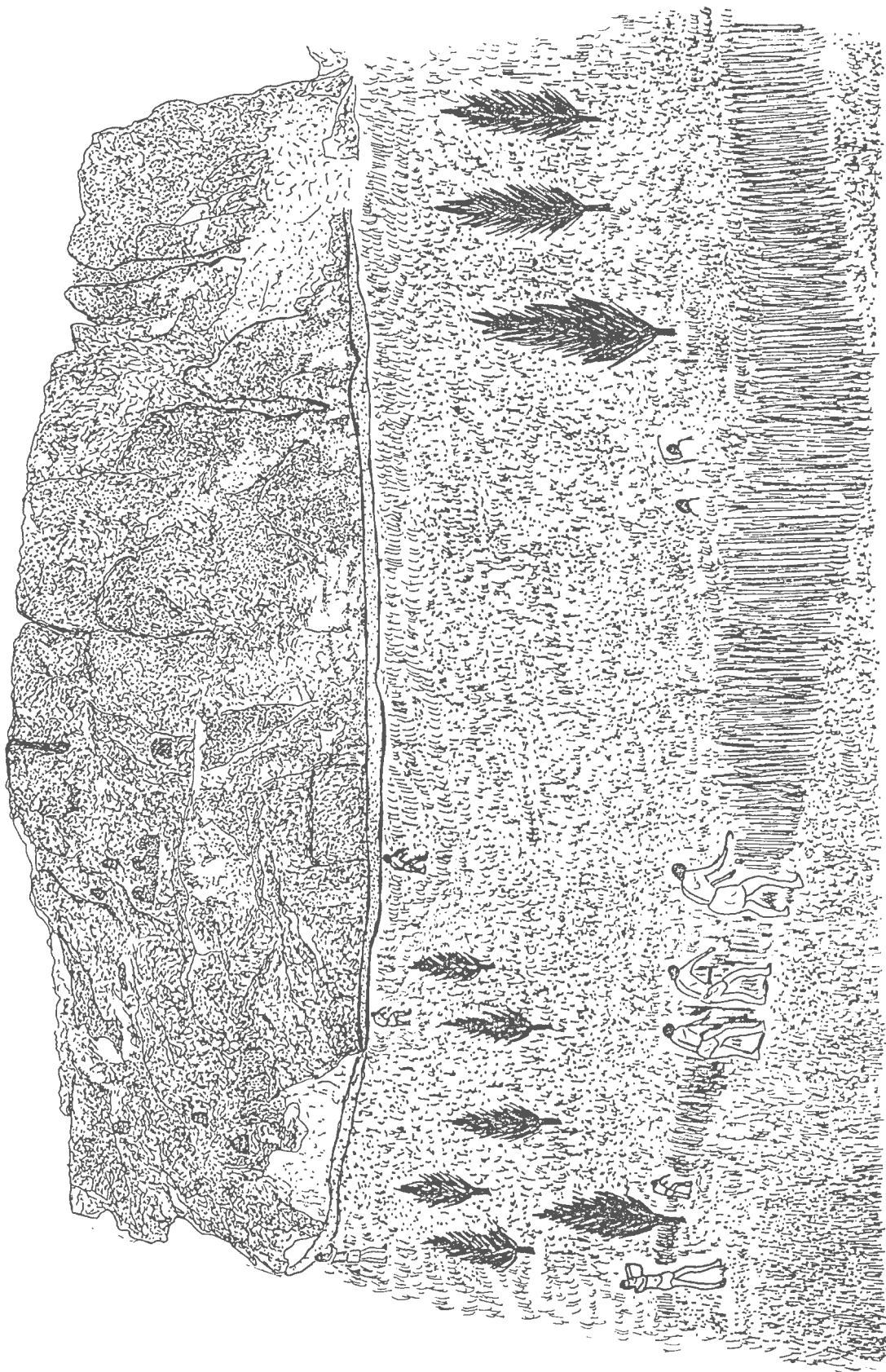

GÖRÜNÜŞ

c

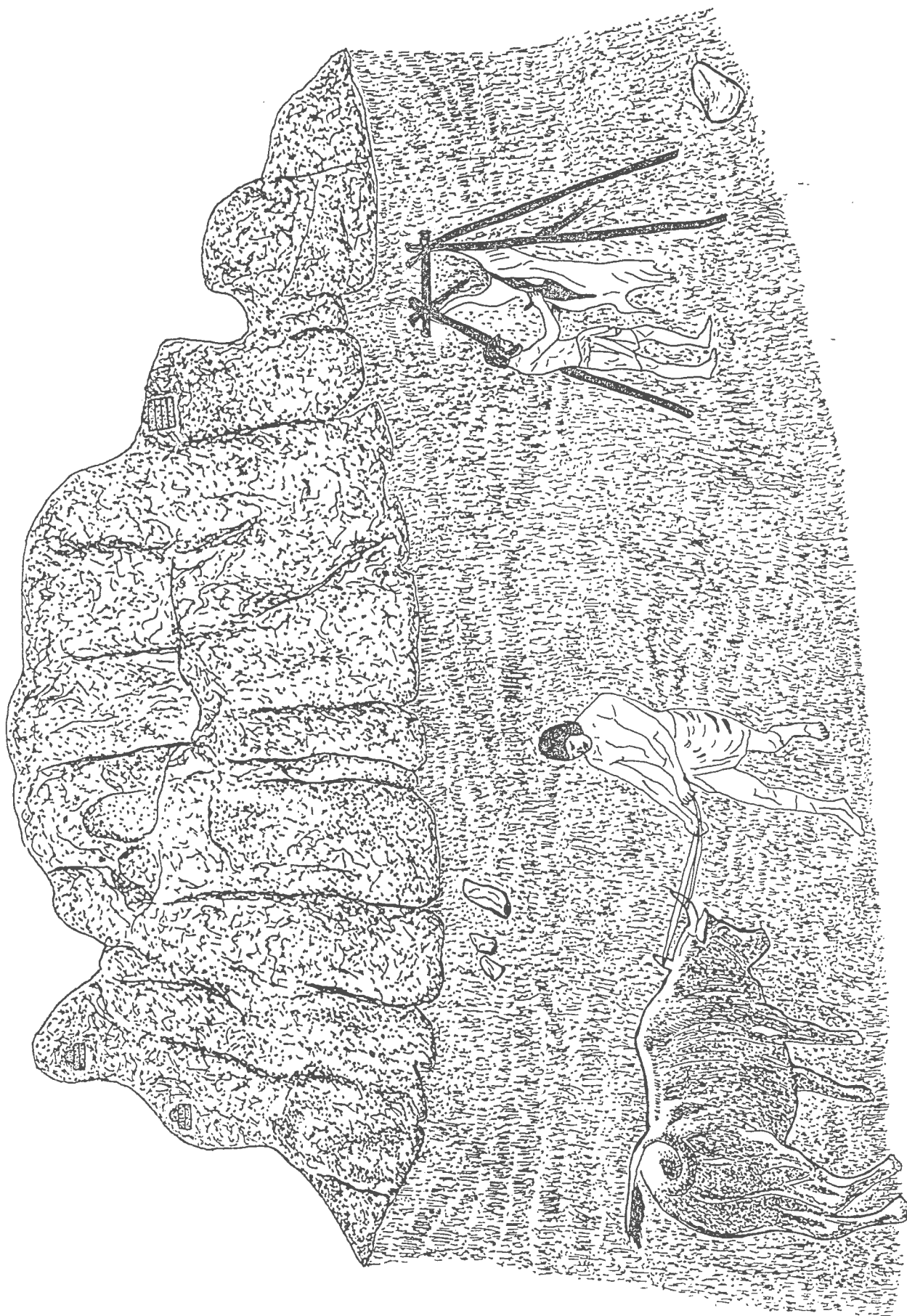

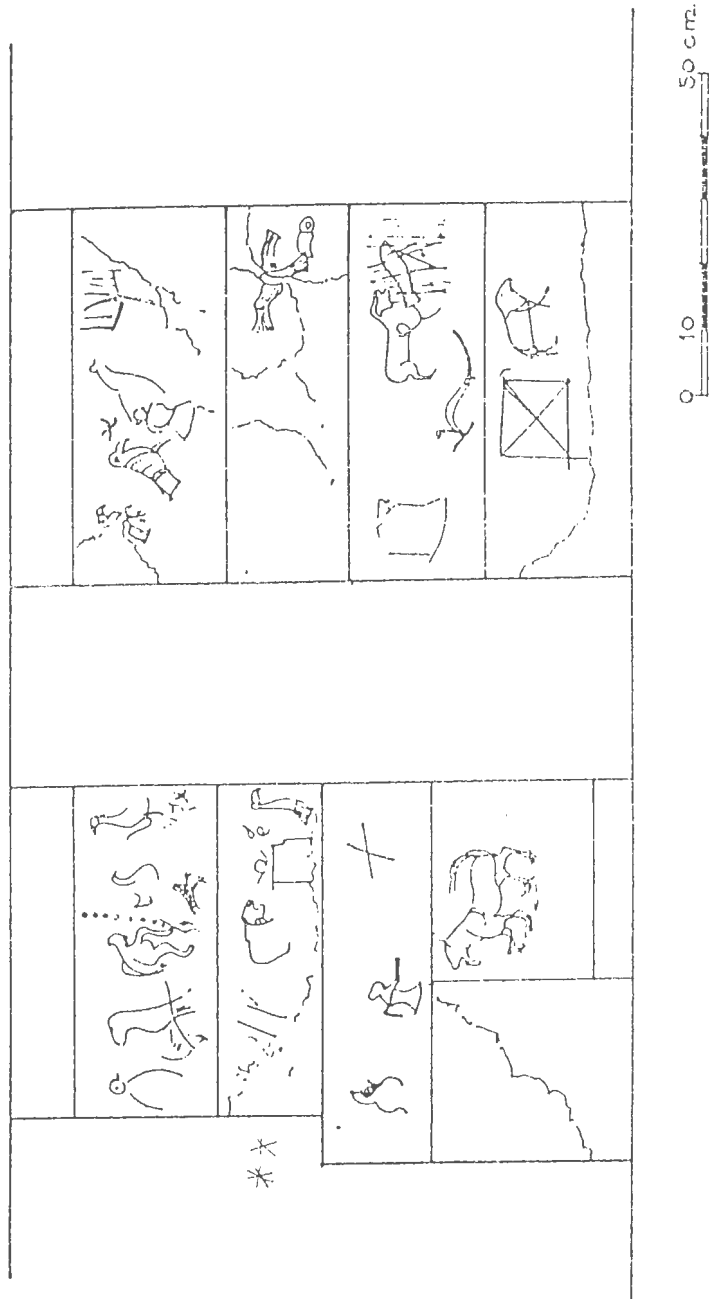

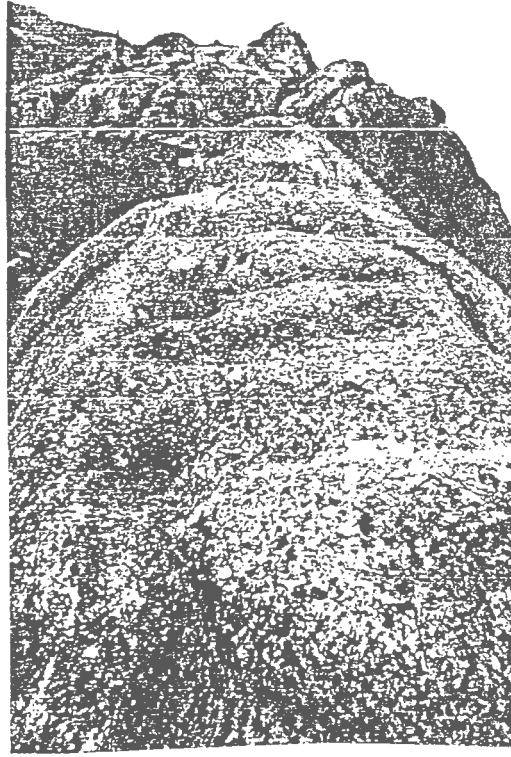

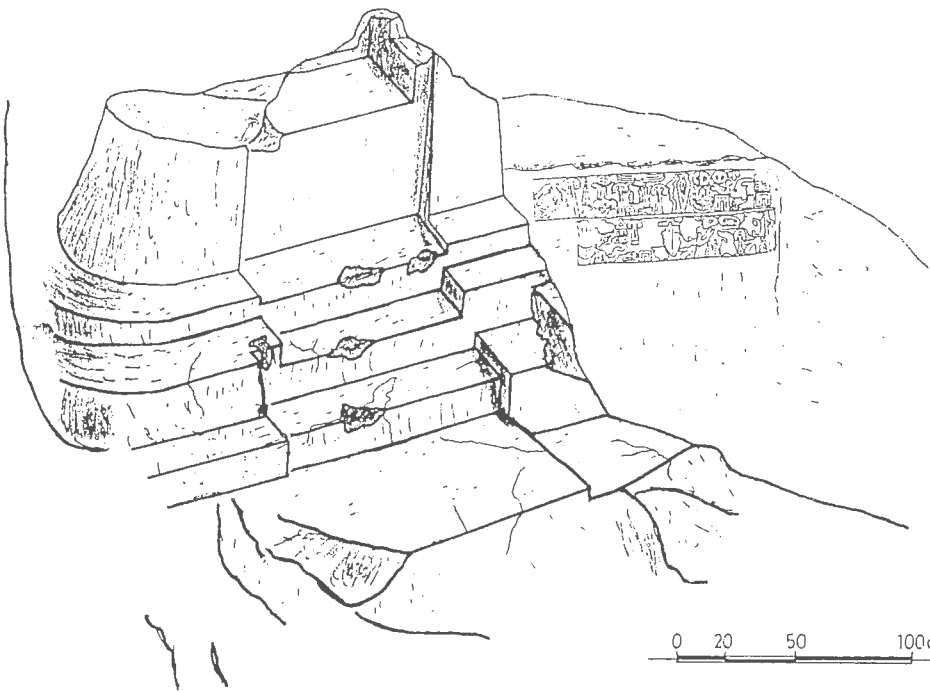
a

b

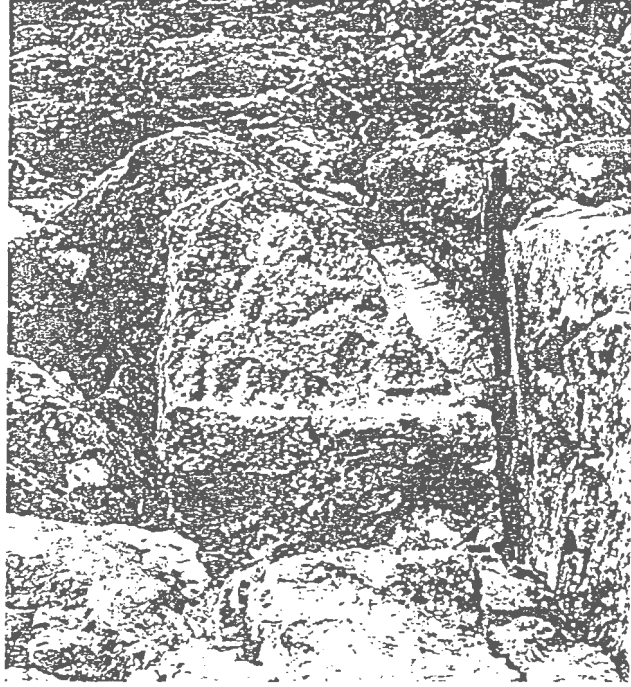

a

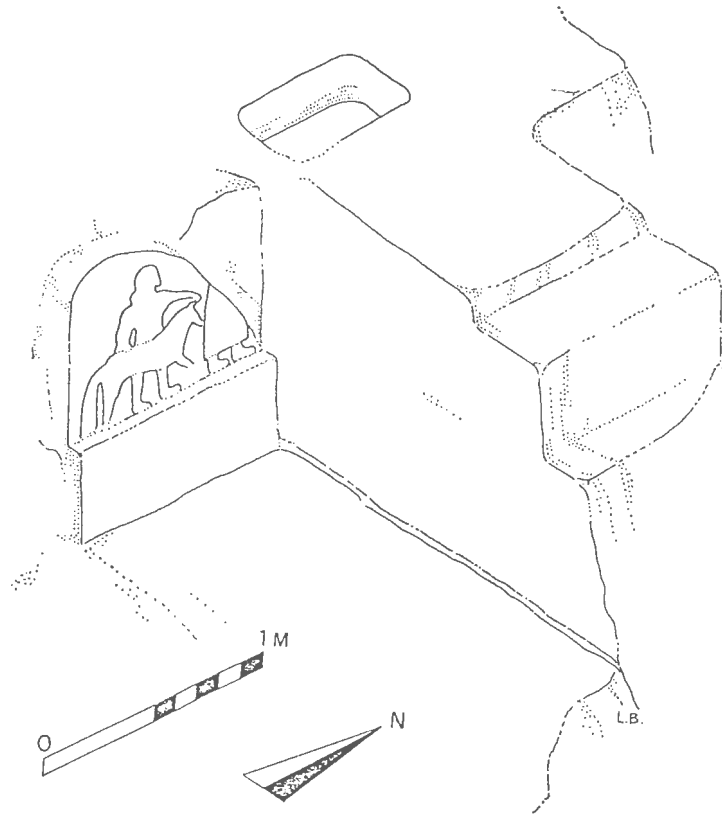

b

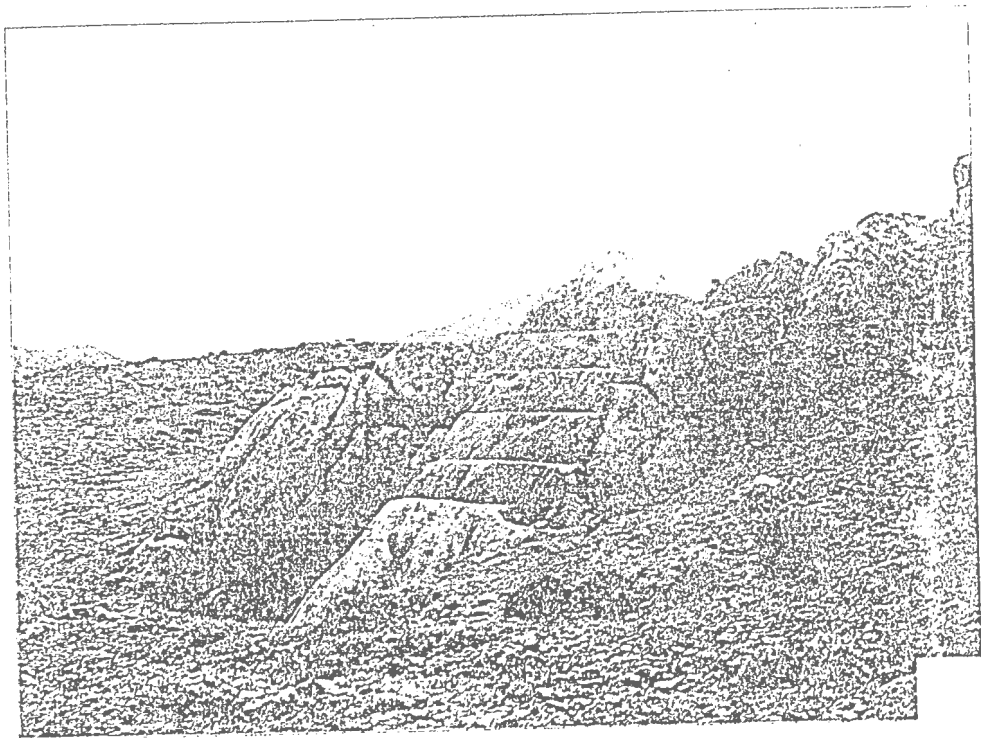
0 20 50 100cm

a

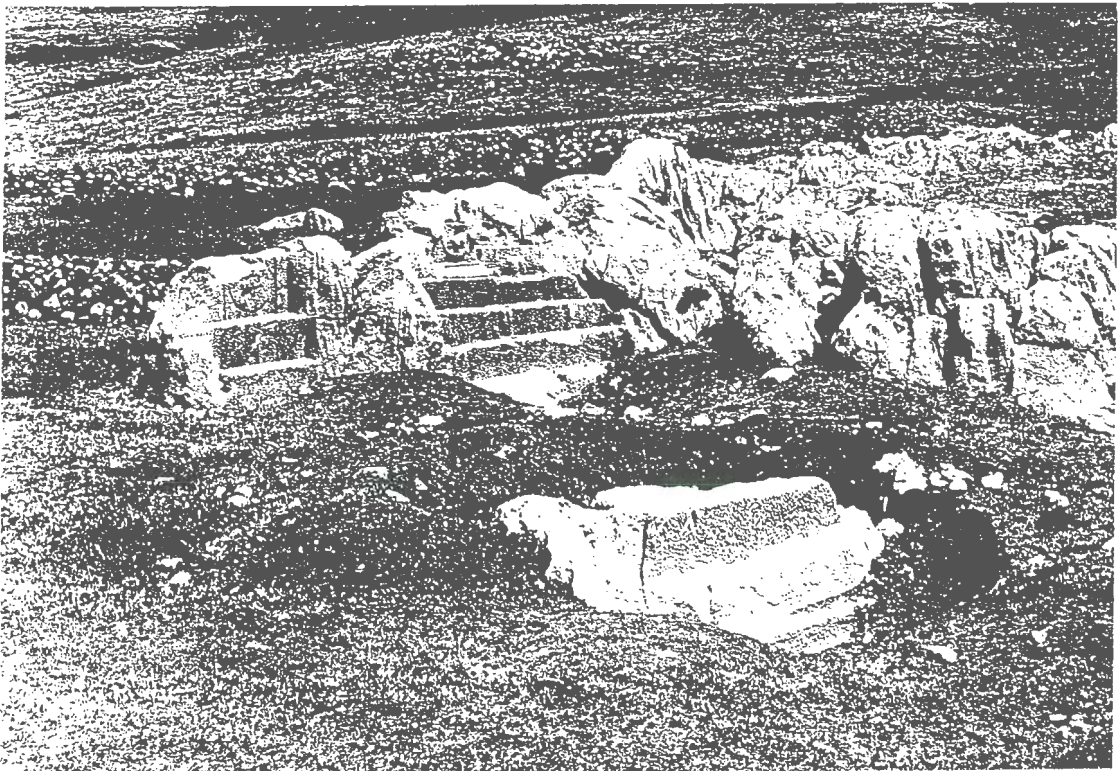

b

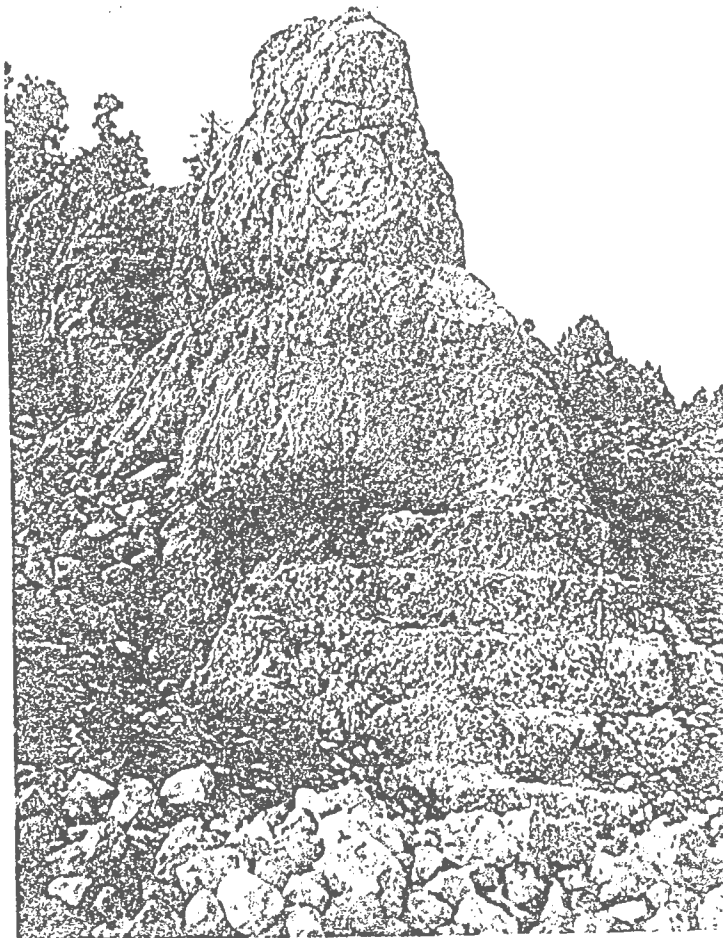
a

b

a

b

a

b

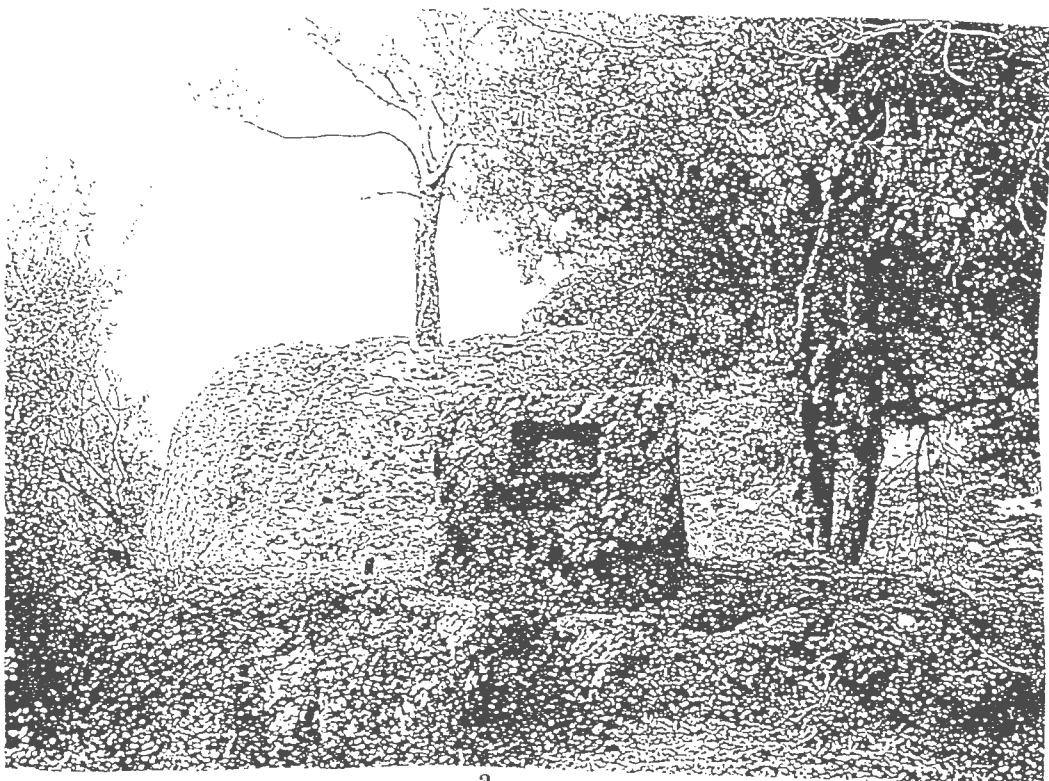
a

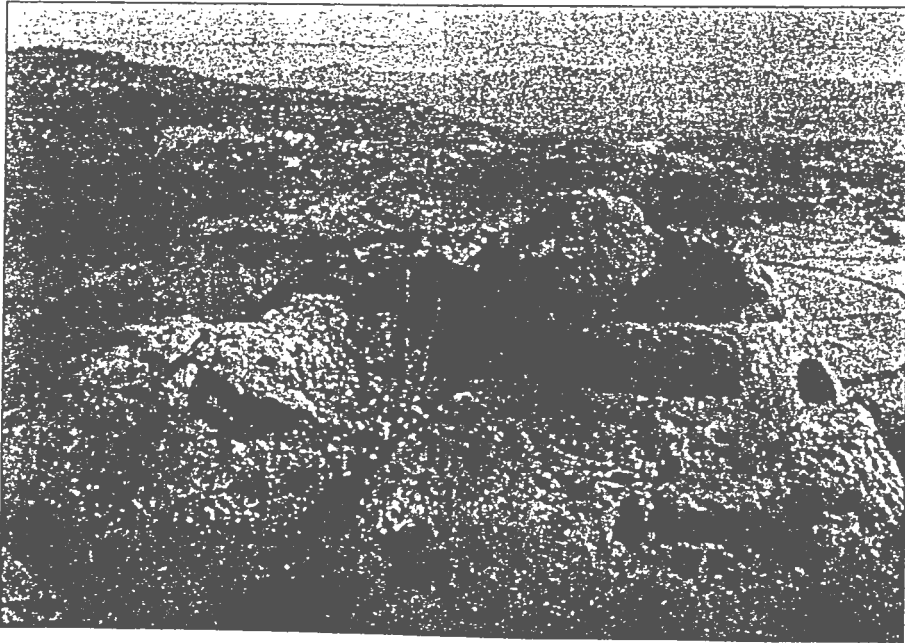

a

b

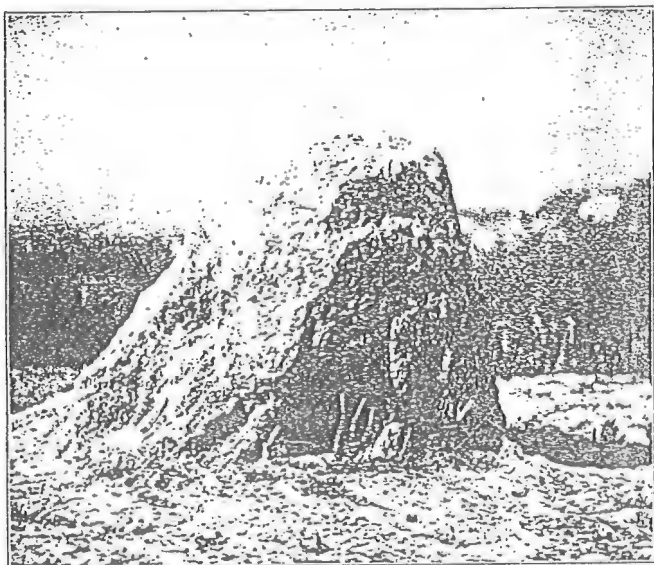
a

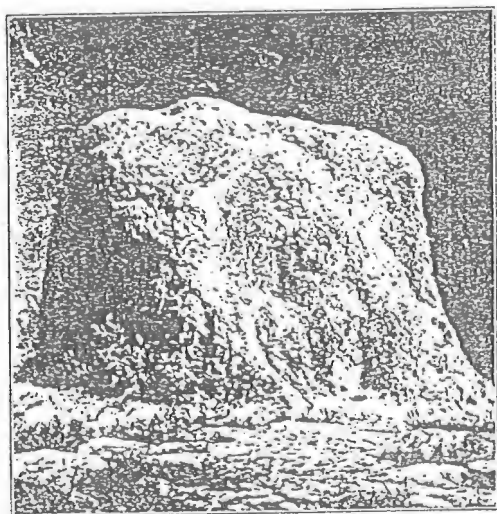
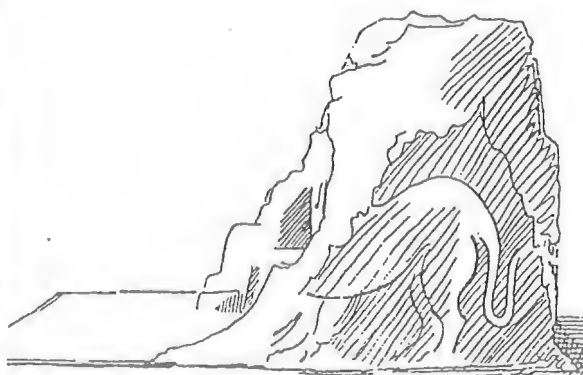
a

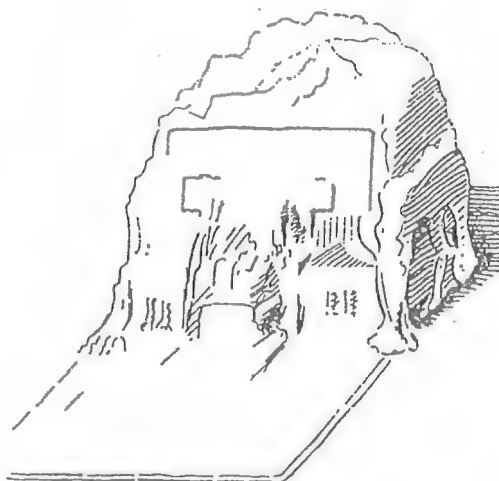
b

a

b

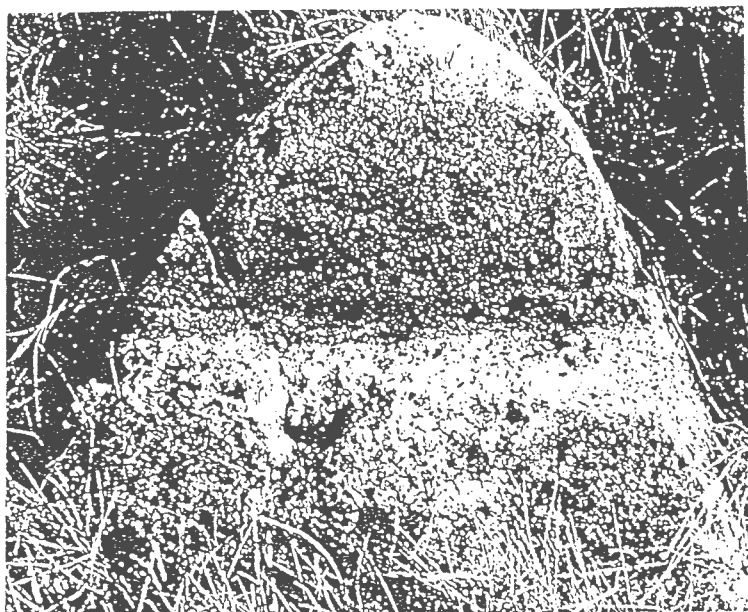

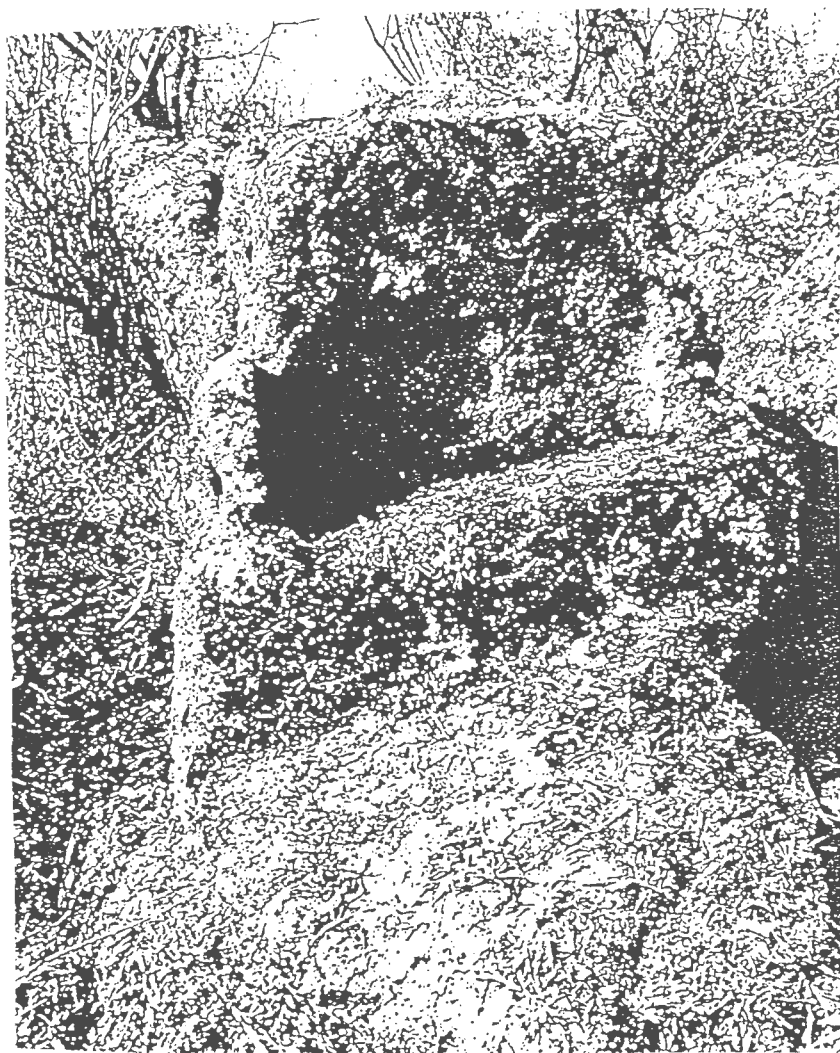
a

b

a

b

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

Diodorus Siculus. **Bibliothekes Historikes**. Ed. C.H. Oldfather. London: Loeb, 1952-57.

Herodotos. **Herodot Tarihi**. Çeviren: Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.

Homeros. **İlyada**. Çeviren: A. Erhat ve A. Kadir. İstanbul, 1993.

Pausanias. **Descriptio Graecia**. Ed. W. H. S. Jones, London: Loeb, 1964.

Pollux, Julius. **Onomasticon**. Ed. I. Bekkeri, Berolini, 1846.

Strabon. **Coğrafya: Anadolu, Kitap XII,XIII,XIV**. Çeviren: Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1987.

MODERN KAYNAKLAR

Akerström, A. **Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens**, Lund, 1966.

Aktseli, Dimitra, **Altäre in der archaischen und klassischen Kunst Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie**, München, 1996.

Akurgal, Ekrem. **Phrygische Kunst**, Ankara, 1955.

_____. "Forschungen in Phrygien", **Anatolia** 3: 145-155, 1958.

_____. **Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander**. Berlin, 1961.

_____. **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey**. İstanbul, 1970.

_____. **Anadolu Uygarlıkları**. 7. basım. İstanbul: Net Turistik Yayınlar, 2000.

Akyel, İpek ve Kolb, Frank. "The Settlement on Düzkale Tepesi And Its Tombs", **Lykische Studien**, I: 119-150, 1995.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Kataloğu. Ankara, 1992.

Anom, I.G.N. ve Samidi. "Conservation of Stone Monument in Indonesia", **Conservation of Stone And Other Materials**, 2, 1993.

Arik, Remzi, O. **Les fouilles d'Alaca Höyük. Entreprises par la société d'histoire Turque, rapport préliminaire sur les travaux en 1935**, Ankara 1937.

Aslan, Murat. **Galatlar**. İstanbul, 2000.

Ayiter, Kudret. **Treppen Und Stufen Bei Phrygischen Felsdenkmalern, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens.** Leiden: E.J. Brill, 1978.

Bahar, Hasan. "Hititler'den Romalılara Kadar Isauria Bölgesi", **Konya Çevresi Tarihi Araştırmaları - 1, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi**, 9-10: 219-241, 1995.

_____. **Demir Çağında Konya Ve Çevresi**, Konya, 1999.

Barnett, R.D. "The Phrygian Rock Façades and the Hititte Monuments", **Bi.Or.**, 10: 78-82, 1953.

_____. "Phrygia And The Peoples Of Anatolia In The Iron Age", **CAH** XXX, vol. I-II: 3-33, 1967.

Barstow, A. "The Uses of Archaeology for Women's History: James Mellaart's Work on the Neolithic Goddess at Çatal Hüyük", **Feminist Studies** 4,3: 7-17, 1978.

Bayun, L.S. ve V. E. Orel, "Langue phrygienne en tant que source historique.I", **VDI**, 1: 173-200, 1988.

Beksaç, Engin. "Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit Ve Havran İlçelerinde Pre- Ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999", **AST** 18.2: 113-122, Mayıs, 2000.

_____. "Voices Of Mysia: The Three Rock-Cut Sanctuaries Of Bigadiç In Province Of Balıkesir", **Thracia XV: In Honorem Annorum LXX Alexandri Fol.** Sofia: Institute of Thracology, 2003.

Belke, Klaus and Mersich, N. **Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien**, Viyana. 1990.

Belli, Oktay. "Giyimli (Hırkanis) Kazısı", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)**, Ed.O.Belli. Ankara, 2000, s. 228-238.

_____. **Anadolu Tanrıçaları**. İstanbul: Promete Kültür Dizisi, 2001.

Berndt, Dietrich. " Fındık, Eine antike Statte im Phrygischen Bergland", **Antike Welt** I, 1986.

_____. "Phrygischer Felsdenkmäler. Bestandsaufnahme einer gefährdeten Kulturlandschaft", **Nürnberger Blätter zur Archäologie** 11: 37- 50, 1994/1995.

_____. **Midasstadt in Phrygien: Eine sagenumwobene Stätte im anatolischen Hochland**, Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2002.

Berndt Ersöz ,S., **Phrygian Rock-Cut Shrines And Other Religious Monumentes**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Stockholm , 2003.

Bier, Lionel, " A Second Hittite Relief At Ivriz", **JNES**, vol. 35: 115-126, 1976.

Bittel, Kurt. "Die Reliefs am Karabel bei Nif (Kemal Paşa) Nebst einigen Bemerkungen über die hethitischen Denkmäler Westkleinasiens", **AfO** 13: 181-193, 1939-41.

_____. **Kleinasiatische Studien, Ist. Mitt.**, heft 5, 1942.

_____. "Undersuchungen auf Büyükkale", **MDOG** 91: 57-72, 1958.

_____. "Phrygisches Kultbild aus Boğazköy", **Antike Plastik** II: 7-21, Berlin , 1963.

_____. **Hattusha. The Capital of the Hittites**. New York, 1970.

_____. "Hartapus and Kızıldağ", **Ancient Anatolia Aspects of Change and Culture Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink**, (Ed. J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridway, T. Stech), 103-111, Wiscosin, 1986.

Blair, Douglas P. "Stone Altars And Cup Marks In South Palastine", Palastine Exploration Fund. **Quarterly Studies**, 51: 167-174, January 1919.

Boardman, John " Chian and Early Ionic architecture" **AntJ** 39,: 170-218, 1959.

_____. **The Greek Overseas**. London: Thames and Hudson, 1999.

Boehmer, R. M. **Die Kleinfunde von Boğazköy: Aus den Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1969, Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, Boğazköy-Hattusas 7**. Berlin, 1972.

Borchhardt, J. **Limyra Zemuri Taşları**. Çeviren: Gülay Yümer. İstanbul, 1999.

Bossert, H. Th. **Altanatolien. Kunst und Handwerk in Klein-Asien von den Anfängen bis zum Völligen Aufgehen in der griechischen Kultur**. Berlin, 1942.

Bossert, E. Maria. "Zum Datum der Zerstörung des Phrygischen Gordion", **Ist. Mitt.**, 43: 287-292, 1993.

Börker-Klähn, Jutta. "Nachlese an Phrygischen Fundplätzen", **Rivista Di Archeologia** XXIV. (Ed. Giorgio Bretschneider Roma: Via Crescenzo) 35-69, 2000.

_____. " Dreierlei: Zwischen Spätbronze- und Kaiserzeit", **Studia Aegyptiaca**, XVII: 75-107, 2002.

Brandenburg, Erich. "Neue Untersuchungen im Gebiet der Phrygischen Felsenfassaden", **Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften** XXIII/III: 637-716, 1906.

_____. "Kleinasiatische Untersuchungen"II, **OLZ**, II: 360-365, 1908.

_____. "Phrygien und seine Stellung im Kleinasiatischen Kulturkreis", **DAO**, 9/2: 5-31, 1907.

Brixhe, Claude and M. Lejeune. **Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes I-II** Paris, 1984.

Brixhe, C. "Le Nom de Cybele", **Die Sprache**, 25 1979.

Brixhe, C. ve T. Sivas. "Dédicace Paleo-Phrygienne Inédite (Menekşekaya/ Demirli)", **Kadmos** 41: 103-116, 2003.

Burke, B. "The Phrygian Sanctuary of Gordion at Dümrek", **Bacdirt** Spring Summer: 6-7, 2000.

Buluç, Sevim. "Ankara Kabartmaları", **Türk Tarih Kongresi** IX, I: 423-433, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.

_____. "The Architectural Use of The Animal And Kybele Reliefs Found in Ankara and Its Vicinity, **Source**, vol. VII, 3: 16-23, Spring/Summer, 1988.

_____. "İlkçağda Ankara", **Ankara Dergisi** 1, 2: 13-28, 1991.

Calder, William M. "Phrygia", **The Oxford Classical Dictionary**, 1964.

Caner, Saltık, E. "Tarihi Anıt Taşlarının Bozulmaları Ve Koruma Sorunları", **Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri**, IV: 49-54, 1984.

- _____.Taş Koruma Malzemeleri: İşlevleri ve Sorunları”, **Uluslararası Taşınabilir Kültür Varlıkları Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokyum**, I: 6-7 Mayıs: 119-123, 1999.
- Carrington, Peter “ The Heroic Age of Phrygia in the Ancient Literature”, **AS**, XXVII, 117-127, 1977.
- Challaye, Felicien , **Dinler Tarihi**, Çeviren. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, 1998.
- Chaput, Ernest. Phrygie, Exploration archéologique I, Gèologie et gèographie physique, Paris, 1941.
- Choffray, U. “ Triade divine: prémisses à Çatal Hüyük au VIIe millénaire?”, **Hethitica** 7: 255-266, 1987.
- Cook, A.B. , **Zeus. A study in ancient religion I-III**, Cambridge, 1914-1940.
- Curtiss, Samuel I. “High Place And Altar At Petra”, **Quarterly Studies** 2: 350-355, Jerusalem, 24 July 1900.
- Çapar, Ömer. “Roma Tarihinde Magna Mater Tapınımı”, **DTCFD** 29,1-4: 167-190, 1971-1978 a.
- Çapar, Ömer. “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, **DTCFD** 29,1-4: 191-210, 1971-1978 b.
- Çevik, Nevzat. “Yeni Bulgular Işığında Elmalı Yaylası”, **Adalya**, 1: 61-72, 1996.
- Der Kleine Pauly**: 279-281, Stuttgart, 1964.
- Devreker, John and Vermaulen, F. “Phrygians in the Neighbourhood of Pessinus (Turkey)”, **Studia Archaeologica, Liber Amicorum A. E. Nienin**: 109-117 Universiteit Gent, 1991.

- Devreker J., H. Thoen ve F. Vermeulen, “Pessinus (Pessinonte) 1990: rapport provisoire”, **KST** 13: 2, 341-375, Ankara, 1992.
- Devreker, John, Thoen, H. and Vermeulen, F. “ The Imperial Sanctuary at Pessinus and Its Predecessors: A Revision” , **Anatolia Antique (Eski Anadolu)**, III: 125-144, 1995.
- De Vries, Keith. “ The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research”, **AJA** 94: 371-406, 1990.
- Diakanoff, Igor M. and Neroznak, V.P. **Phrygian**. New York, 1985.
- Diler, Adnan. “ Secret stone cult in Caria”, **Festschrift Baki Öğün Asia Minor Studien**. 39: 51-77, 2000.
- Dönmez, Şevket. “1. Bin Yılı Orta Anadolu Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü”. **Belleten**, CLXIV, S. 241: 707-716, 2001.
- Drews, R. “Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe”, **Klio**, 75: 9-26, 1993.
- Erdmann, K. “Die Altare von Naqsh i Rustem”, **MDOG** 81, 1949.
- Erzen, A., “Ay Tanrısı Men’in Adı ve Menşei Hakkında”, **Belleten**, XVII, Sayı: 65: 1- 14, 1953.
- Esin, Ufuk. “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, **Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)**. Ed.O.Belli. Ankara , 2000.

Eskici, Bekir. “Taş Eserlerin Korunması Üzerine Notlar”, **TAD**, XXXI: 383-391, 1997.

Fitzner, B., Heinrichs, K. ve Kownatzski, R. **Dekmalpflege und Naturwissenschaft Natursteinkonservierung**, I, Aachen , 1995.

Fol, Valeria “Megaliths In Thrace And Phrygia”, **Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism**, 1995.

_____. “The Rock and the Fire”, **Ancient Thrace**, (Ed. A. Fol, K. Jardonov, K. Porozhanov, V. Fol), 171-193, Sofia, 2000.

Fol, V. Ve N. Ovcharov, “ Perperek: Thracian Rock-Cut Place-Sanctuary”, **Eight International Congress of Thracology Tharce And Aegean, Sofia-Yambol, 25-29 September, 2000**, II: 845-853, 2002.

De Francovich, Geza. **Santuari e Tombe rupestri dell’antica Frigia e un’indagine sulle tombe della Licia**. Roma, 1990.

Gabriel, Albert. **Phrygie, Exploration archéologique II, La Cité de Midas, Topographie, Le site et les Fouilles**. Paris, 1952.

_____. **Phrygie, Exploration archeologique IV. La Cite" de Midas, Architecture**, Paris, 1965.

Galling, Kurt, **Der Altar in Den Kulturen Des Alten Orients. Eine archäologische Studie**. Berlin, 1925.

Garstang, I. **The Hittite Empire, being a survey of the history, geography and monuments of Hittite Asia Minor and Syria**. London, 1929.

Gasparro, G.S. **Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis.**

Leiden E.J.Brill, 1985.

Gimbutas, M. **The Language Of The Goddess**, Thames and Hudson, London, 1989.

Gonnet, Hatice "Nouvelles donnès archéologiques relatives aux inscriptions

hiéroglyphiques de Hartapusa à Kızıldağ", **Archéologie et religions de l'Anatolie ancienne: mélanges en l'honneur du professeur Paul Naster (Homo religiosus, 10)**, (Eds. R. Donceel R. Lebrun, Louvain) – la- Neuve: 119-125 , 1983.

Graf, Fritz. "Nordionische Kulte. Religiosgeschichtliche und epigraphische

Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Kiozomenai und Phokaia."

Bibliotheca Helvetica Romana 21, 1985.

Gurney, Oliver R. **Some Aspects of Hittite Religion**, Oxford, 1977.

Gusmani, R. "Neue epichorisch Schriftzeugnisse aus Sardis", vol., 3, **Archaeological**

Exploration of Sardis, 1975.

Gülçur, S. "Güvercinkayası Kazısı ve Çevre Araştırmaları", **Türkiye Arkeoloji ve**

İstanbul Üniversitesi (1932-1999). (Ed. O. Belli): 97-102, Ankara, 2000.

Haas, Volkert. **Die Hethiter Und Ihr Reich**. Stuttgart, Bonn , 2002.

Hanffmann G.M.A. ve J.C.Waldbaum, "Kybebe and Artemis: Two Anatolian

Goddesses at Sardis", **Archaeology** 22, 264-269, 1969.

Hanffman, G. M. A. "On The Gods of Lydian Sardis", **Beiträge zur Altertumskunde**

Kleinasiens, 219-231, 1983.

Haspels, C.H.E. ,**Phrygie, exploration archeologique 3.La Cité de Midas, céramique et trouvailles diverses**. Paris, 1951.

_____. **The Highlands of Phrygia. Sites and monuments**. Princeton, 1971.

Hawkins, J. D. "Mita" , **RLA**, Band: 8,3/4 , 271-273, 1993.

_____. "Building Inscriptions of Carchemish", **AS** 22: 87-114, 1972.

_____. "Kubaba at Karkamis and Elsewhere", **AS** 31: 147-176, 1981.

Held, W. "Forschungen In Loryma 1998", **AST** : 17, 2: 298-306, 1999.

Hogarth, D.G. "Lydia and Ionia", **CAH** III: 503, 1925.

Huntington, E. "Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene"
ZfE 33: 173-209, 1901.

Işık, Fahri. "Şirinkale Eine Unbekante Urartische Burg Und Beobactungen zu Den
Felsdenkmalern Eines Schöpferischen Bergwolks Ostanatoliens", **Belleten**, LI,
200: 497-533, Ağustos 1987.

_____. "Batı Uygarlığının Kökeni.Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür Sanat
İlişkilerinde Anadolu", **TAD** 29, 1989.

_____. **Die Offenen Felsheiligtümer Urartus Und Ihre Beziehungen Zu Denen
Der Hethiter Und Phryger**. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale, 1995.

_____. "Zum Ursprung Lykischer Felsheiligtümer", **Fremde Zeiten.Festschrift für
Jurgen Borchardt**, Band I, 25: 51-64, 1996.

_____. **Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege'de Buluşması**. İstanbul, 1999.

_____. "Ortada Bir Mucize Varsa Kökeni Anadolu'dur", **Bilim ve Ütopya** 107: 39-46, 2003.

Joukowsky, M.S. **Early Turkey: an Introduction to the archeology of Anatolia from Prehistory through the Lydian period**. Dubuque, Iowa: Kendall/ Hunt, 1996.

Karauğuz, G.-H. Bahar, H. İbrahim Kunt, "Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler" (=New Observations About Kızıldağ), **TÜBA-AR** 5: 7-34, 2002.

Kownatzski, R. **Dekmalpflege und Naturwissenschaft Natursteinkonservierung**, I, Aachen, 1995.

Kohler, E. L. **The Lesser Phrygian Tumuli Part 1, The Inhumations**, Philedelphia, 1995.

Kolb, F. and Kupke, B. **Antike Welt Sondernr.** 1989.

Kolb, Frank. "Stadt und Land im antiken Lykien", **AW.**, özel sayı: 59-69, 1989.

Körte, Alfred. "Kleinasiatische Studien III, Die Phrygischen Felsdenkmaler", **Ath. Mitt.**, 23: 80-153, 1898.

Körte, G. ve A. Körte, **Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900**. Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Ergänzungsheft V, Berlin: Reimer, 1904.

de Laborde, L. **Voyage de l'Asie Mineure par Mrs. Alexandre de Laborde, Becker, Hall et Léon de Laborde**, Paris, 1838.

Langlotz, E. "Beobachunten In Phokaia", **Archäologischer Anzeiger**, 84: 377-385, 1969.

Laroche, E. "Koubaba, dèese anatolienne , et le problème des origines de Cybèle",
Élèments orientaux dans la religion greque ancienne: colloque de Strasburg
 22-24 mai 1958, 113-128, 1960.

Leake, William, M. ,**Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks
 on the Ancient and Modern Geography of that Country**, London, 1824.

Llyod, Seton, **Türkiye'nin Tarihi**, çeviren: E. Varinlioğlu, Ankara: Tübitak, 2000.

Loon, M. V. **Anatolia in the Second Millennium B.C. Iconography of Religions
 Series**, 15:12, Leiden, 1985.

_____. **Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.**, Leiden, 1991.

Masson, O., "Anatolian Languages", **CAH**, III/2 : 666-676, 1991.

Mallory, J. P. **In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth**,
 London, 1989.

Mallett, M. " The Goddess in Anatolia: An Updated View of the Çatal Hüyük
 Controversy ", **Oriental Rug Review** 13: 2, 25-33, 1993.

Mellart, James, "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Çatal
 Hüyük", **Archaeology** 16: 29-38, 1963.

_____. " The Earliest Representations of the Goddess of Anatolia and Her
 Entourage", **Anatolische Kelims; Symposium Basel, Die Vorträge**. Ed. J.
 Rageth. Basel, 1990.

_____. **Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent**. Çeviren: Gökçe Bike
 Yazıcıoğlu. İstanbul: YKY, 2003.

_____. "Midas In Tyana", **Florilegium Anatolicum: Melagnes offerts a Emmanuel Laroche**: 249-257, Paris, 1979.

_____. "Temples and High Places in Phrygia", **Temples and High Places in Biblical Times**, (Proceedings of the Collogium in Honor of the Centennial of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion, Jerusalem, 14-16 March 1977), Jerusalem, 1981.

_____. "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion ", **Beiträge zur Alterumskunde Kleinasien. Festschrift für K. Bittel**. Ed. M. Boehmer ve H. Hauptmann Mainz, 1983.

_____. "The Native Kingdoms of Anatolia", **CAH III**, vol.2: 619-665, 1991.

Metin, Mustafa ve Akalın, Mehmet. " Frigya'da Bulunan İkiz İdol", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı** 183-193, 2001.

M. Miller, "Suburbane Heiligtümer Bei Kyaneai", **Lykische Studien**, 2, (1995),

_____. "Suburbane Heiligtümer Bei Kyaneai", **Lykische Studien**, 2:36-41, 1995.

Mitchell, S. **Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor**, Vol. II, Oxford, 1993.

Muscarella, O. W. "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State", **BASOR**, 299/300, 91-101, 1995.

Naumann, Rudolf. "Das Heiligtum der Meter Steunene bei Aezani", **İst.Mitt.** 17: 218-247, 1967.

Naumann, Friederike. **Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und griechischen Kunst, Istanbul Mitteilungen Beiheft, 28, 1983.**

Naydenova, V. "The Rock Shrines In Thrace", **Acta Associationis Internationalis Terra Antiqua Balcanica V: 85-100, 1990.**

Neve, Peter, "Bericht Über Die Ausgrabungen Der Deutschen Boğazköy-Expedition Im Jahre 1969", **TAD XVIII, I: 151-167, 1970.**

_____. P. Neve, "Schalensteine und Schalenfelsen in Boğazköy- Hattuša", **Ist.Mitt 27-28: 61-72, 1977-1978.**

_____. "Die Ausgrabungen In Boğazköy-Hattuša 1992", **AA: 621-652, 1993.**

Orel, V., **The language of Phrygians description and analysis (Anatolian and Caucasian Studies)**, New York, 1997.

Osten, H.H. **Explorations in Central Anatolia, Season of 1926,** Chicago, 1929.

_____. **Die Welt Der Perser.** Stuttgart, 1956.

Ottosson, Magnus. **Tempels and Cult Places in Palastine.** Upsala, 1980.

Özsait, Mehmet. " Anadolu'da Hellenistik Dönem", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, 2: 334-378, 1982a.**

_____. "Anadolu'da Roma Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, 2: 380-414, 1982b.**

_____. **Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi**. İstanbul, 1985.

Perrot, Georges and Chipiez Ch. **Histoire de l'art dans l'antiquite V, Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie**. Paris, 1890.

Peschlow, A. "Die Antiken Strassen Des Latmos", **AST**, XII: 123-131, 1994.

_____. "Die Arbeiten Des Jahres 1995 Im Territorium Von Herakleia Am Latmos (Beşparmak)", **AST XIV**, I: 141-160, 1996.

Piotrovsky, B.B. "Urartu Dini", **DTCFD**, 23, Çeviren. İsmail Kaynak, 37-48, 1965.

Prayon, Friedhelm. "Felsthronen In Mittelitalien", **Röm. Mitt.** 86: 87-101, 1979.

_____. **Phrygische Plastik**. Tübingen, 1987.

Radt, Wolfgang. "Kapıkaya bei Pergamon- Ein Ländliches Heiligtum Der Göttermutter Kybele und Des Sonnengottes Mithras", **The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology**, II: 593-603, 1978.

_____. **Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları**. Çeviren: Suzan Tammer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Ramsay, William M. "The Rock Necropolies of Phrygia", **JHS**, III:1-68, 1882.

_____. "A Study of Phrygian Art II", **JHS**, X: 147-189. 1889.

Rawlinson, G.M. **A History of Herodotus**. London, 1876.

Reber, F. "Die Phrygischen Felsdenkmäler", **Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften**, XXI/III: 531-598, 1897.

Rein, M. J. "The Cult and Iconography of Lydian Kybele", **Ph.D.** 1993.

Rein, Mary Jane. "Phrygian Matar", **Cybele, Attis And Related Cults, Essay
Memory of M.J. Vermaseren** 131. Ed. Eugene N. Lane Leiden: E.J. Brill,
1996.

Reisch, E. "Altar", **RE** I: 1640, 1894.

Robertson, N. "The Ancient Mother of the Gods: A Missing Chapter in the History of
Greek Religion", **CARC** :239-304, 1996.

Roller, Lynn, E. "Phrygian Myth and Cult", **Source** VII, 3/ 4: 43-50, Spring/Summer,
1988.

_____. **In Search of God the Mother**, London, 1999.

_____. "The Anatolian Cults of Sabazios", **Ancient Journeys A Festschrift in
Honor of Eugene Numa Lane**, 2001.

_____. "The Phrygian Mother Goddess and her Thracian Connections", **Thrace and
the Aegean 8 th International Congress of Thracology**, Sofia, 2002, vol. II,
(683-694).

Ross, P. **The Rock Tombs of Caunos I.** 1971.

Rubenson, O. ve Watzinger, C. "Die Dasklopetra Auf Khios", **AM** 53: 109- 116,
1928.

Salviat, F. "Steles et Naiskoi De Cybele A Thasos", **BCH** 88:239-251 (1964).

Salvini, M. "The historical background of the Urartian monument of Meher Kapısı", **AIAC** 3: 205-219, (1994).

Sams, G. Kenneth, "The Early Phrygian Period at Gordion: Toward a Cultural Identity". **Source** VII, vol. 3-4: 9-15, 1988.

_____. "Gordion and the Near East in the Early Phrygian Period", **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours, Studies in Honor of Nimet Özgüç**. Ed.: M. J. Mellink, E. Porada ve T. Özgüç. Ankara, 1993.

Schippmann, K. "Hinweise Auf Einige Kleinere Monumente Bei Naqşi Rustam". **AMI** 4: 187-191, 1971.

_____. **Die Iranischen Feuerheiligtümer**. New York, 1971.

Sevin, Veli. "Frigler", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, cilt. 2, 248-274., İstanbul, 1985.

_____. **Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar**. İstanbul: Der Yayınları, 1997.

_____. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

_____. **Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Sherwin- White, A.N. " Rome, Pamphylia and Cilicia 133-70 B.C.", **JRS** LXVI: 1-14, 1976.

Simon, C.G. **The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia**, 1994.

Simon, E. **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae**, VIII, 1, 1997.

Simpson, Elizabeth ve R. Payton, "Royal Wooden Furniture from Gordion",
Archaeology, 39/6, 40-48, 1986.

Sivas, Taciser, "Ana Tanrıça/ Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya
Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Dergisi** 1,3: 335-354, 2002.

_____. "Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması", **AST**:
285-298, 2002.

Sivas, Hakan. "Eskişehir- Yenisoğça Köyü'nden Yeni bir Frig Kaya Mezarı", **Anadolu
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** 1, 3: 323-325, 2002.

Soykal, Feriştah , **Denkmaler des Kybele- Meterkultes in Ephessos.** (Yayınlanmamış
Doktora Tezi), Viyana, 1998.

_____. "Ephessos'da Phrygialı Bir Tanrıça", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Dergisi**, 3:1-12, 2002.

Steuart, J. R. A. **Description of Some Ancient Monuments with Inscriptions still existing
in Lydia and Phrygia several of which are supposed to be Tombs of the Early
Kings**, London, 1842.

Swoboda, H. "Gordios", **RE**, 7, 1912.

Şahin, Sencer. " Phrygia Epictetos", **AST IV**: 265-268, 1986.

Tarhan, Taner M. "Eskiçağ Tarihinde Kimmerler", **AST I**: 109-120,1983.

Taşyürek, O. A. "Exampels of Offering Plaques from Giyimli (Hırkanis)", **Belleten** 42:
201-238, (1978).

Taşyürek, O. A. "The Urartian bronze hoard from Giyimli", **Expedition** 19.4: 12-20, (1977).

Taşyürek, O. A. "Exampels of Offering Plaques from Giyimli (Hırkanis)", **Belleten** 42: 201-238, .1978.

Temizer, Raci. "Un bas-relief de Cybele découvert à Ankara", **Anatolia** 4: 179-182, 1959.

Texier, C. **Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement Français, de 1833a- 1837 , I**, Paris, 1839.

Thraemer, E. **Pergamos. Untersuchungen über die Frügeschichte Kleinasiens und Griechenlands**. Leipzig, 1888.

Tüfekçi Sivas Taciser. **Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya İl Sınırları İçindeki Kaya Anıtları**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999.

_____. "Phrygler (Frig) Ve Eskişehir Çevresindeki Phryg Vadileri'ne Genel Bir Bakış", **Tarihte Eskişehir Sempozyumu, (2-4 Kasım 1998)**, 93-113, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2001.

_____. "New Phrygian Rock Cut Monuments from Western Phrygia and Observations on their Cult Functions", **The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium**. Held at Van, Turkey, 6-10 August, 2001(=V. Demirçaçları Sempozyumu Bildirileri, Van, 6-10 Ağustos, 2001) (baskıda).

_____. " A Newly Discovered Phrygian Façade Monument from Western Phrygia: The Monumet of Kuzören – Tavuk Pınarı", **Thracia, 15, Honor of Alexander Fol 70th**: 189-196, Sofia, 2003.

Tüfekçi Sivas, T. ve Sivas, "Eskişehir – Kütahya-Afyon İlleri Yüzey Araştırması Arkeolojik Envanter Raporu", **Tüba-Kültür Envanteri Dergisi**, 1: 2-32 İstanbul, 2003.

Urartu: Savaş ve Estetik, Urartu: War and Asthetics, YKY, 2003.

Uzunoglu, Edibe. " Tarih Öncesinden Demir Çağına Anadolu'da Kadın", **Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın**, İstanbul, 1993.

M.J. Vermaseren, **Cybele and Attis**, London, 1977.

_____.Corpus Cultus Cybelae Attisque, **Etudes preliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain** EPRO 50, 1,1987.

De Vries, Keith. "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", **AJA** 94: 371- 406, 1990.

Würfel, K. "Naqschi Rustem", **AW** : 3-10, 1970.

Würster, W. Wolfgang. "Die Burg von Limyra"**AA**, Heft 2 : 259-273,1975.

Yakar, Jak. **The Religious Architecture And Art Of Early Anatolia**. 1968.

Yavis, C.G., **Greek Altars. Origins and Typology**, St. Louis, 1949.

Yılmaz, Havva ve N. Çevik. " Tlos 1994", **AST** XIII,1: 185- 203, 1995.

Young, Roudney, S. "Gordion-1950", **University of Pennsylvania, University Museum Bulletin** 16, no. I: 2-19 ,1951.

_____. "Early mosaics at Gordion",**Expedition** 7.3: 4-13, 1965.